

Brons-
soldatens
hämnd

Arne Bengtsson

Brons- soldatens hämnd

Baltiska betraktelser

grannland.com

Vimmerby 2007

Innehåll

Bronssoldatens hämnd	7
Vårt behov av Baltikum	27
En färd till Europas hjärta	37
Det europeiska motståndets betydelse	49
Nils Holgerssons antisovjetiska resa	73
Den europeiska svaghetens betydelse	91
Terrorn började inte i Tartu	107
Alla sveks moder	123
Vaira mot Vladimir	137
När balterna missade att hålla käft	145
Mitt i framtidens Europa	163
Europas ekonomiska tigrar	183
Europeisk vilsenhet	207
Kihnu i storm och sol	223
Estland i våra hjärtan	241
Estniska politiska legender	259
Sången föds ur tystnad	281
Bikuporna i Kuremäe	297
Slaget om Narva	315
Lilja4ever i Paldiski	333
Epilog	353
Noter	361
Litteraturlista	399
Namnindex	405
Karta	411

grannland.com
Lindgränd 2
598 36 Vimmerby
www.grannland.com

© Arne Bengtsson 2007
Omslag: Harald Ohlsson, Prinfo Bergs Kommunikation
Omslagsfoto: Andreas Stangl
Form och sättning: Lennart Molin
Tryck: ScandBook 2007
ISBN 978-91-633-1238-0

Bronssoldatens hämnd

På Töniskullen i Tallinn blommar sjuttio tusen gula och blå penséer. Men denna prakt i Europeiska unionens färger är bedräglig. Naturens skönhet döljer historiens oläkta sår. Den våldsamma konflikt som utlöstes här våren 2007 avslöjade den bittra smärta som folken i Baltikum burit genom generationer.

Sovjetunionens militär gick in i Estland, Lettland och Litauen 1940. Ett år av terror ändade med omänskliga deportationer till Sibirien i juni 1941, just innan Röda armén drevs bort österut av nazitysk invasion. I tre år härskade tyskarna i Baltikum, innan krigets vindar åter vände och Hitlers trupper pressades tillbaka mot väster. Den 22 september 1944 trängde Röda armén in i Estlands huvudstad Tallinn österifrån.¹ På Töniskullen begravdes tolv stupade sovjetiska soldater. Det finns bilder bevarade från jordfästningen. Närmast raden av träkistor står civilklädda män och kvinnor, par om par eller ensamma. Man kan ana sörjande föräldrar och änkor. Lite till vänster i bild lutar sig en kvinna mot en man. Är det en mor, bedövad av sorg? Ligger hennes son kall och livlös i en av de tolv kistorna? Smärtan och saknaden hos en mor som har förlorat sitt barn är kanske mänsklighetens allra bittraste upplevelse. Soldaten i kistan tillhörde den grymme diktatorn Josef Stalins armé, men soldatmodern älskade sin son över allt och alla.

Enligt den sovjetiska och ryska historieskrivningen var de stupade soldaterna med och befriade Estland.

– Befriade hur? En totalitär terror ersattes med en annan. Det var ockupation, massmord och deportationer. Sextiofem procent av alla estländare förlorade en nära släkting under sovjet- och naziockupationerna, säger landets nuvarande president Toomas Hendrik Ilves.²

Från 1945 vällde ryskspråkiga immigranter österifrån in i sovjetrepubliken Estland. 1947 hade det kommit över 170 000. Det året restes en två meter hög bronsstaty nära gravarna på Töniskullen. Den invigdes på tvåårsdagen av den sovjetiska inmarschen. Statyn föreställde en sovjetisk soldat och invid monumentet firades sedan varje år den 9 maj Sovjetunionens seger över Nazityskland (1945). Bronssoldaten hyllades av ryssarna i Tallinn som befriare. Men för esterna var han en ockupant.

Nationaliteter i boken

Estländare används här om alla invånare i Estland, ester står för estniskspråkiga och ryssar för ryskspråkiga. Motsvarande gäller för lettändare, letter respektive ryssar i Lettland. Litauer däremot kan betyda dels alla invånare i Litauen och dels endast litauiskspråkiga. Förhoppningsvis framgår det av sammanhanget vilket som avses.

De båda folkens historiesyn kunde inte förenas. Därför blev bronssoldaten år 2007 brännpunkt för sex decenniers olöst nationell konflikt i Estland. Statyn blev också fokus för det spända förhållandet mellan Ryssland och Estland. I Kreml har man ännu inte orkat smälta att de före detta sovjetrepublikerna Estland, Lettland och Litauen blev suveräna stater 1991 och medlemmar av Nato och EU 2004. De betraktas fortfarande som en del av Moskvas intressesfär, där Ryssland anser sig besitta en nedärvd rätt att styra och ställa.

Den estländska regeringens planer att flytta bronssoldaten från dess plats på Töniskullen till en officiell krigskyrkogård i Tallinn fick Rysslands president ur balans. ”Detta är en helt kortsiktig politik, extremnationalistisk, som inte tar hänsyn till historien och kampen mot nazismen”, dundrade Vladimir Putin.³

Varför detta utbrott?

För ryssarna hörde monumentet ihop med deras nationella identitet. *Det stora fosterländska kriget* med den kostsamma segern över nazismen är bärande element i denna identitet. Flytten av statyn uppfattades som ett hot mot hela historiesynen och som ett angrepp på något mer eller mindre heligt.

Vladimir Putin gjorde sig till tolk för många ryssars sårade självkänsla. Hans reaktion var inte bara politisk utan också personlig. Putins far deltog under andra världskriget i en av säkerhetstjänsten NKVDs bataljoner (NKVD var KGBs föregångare) som genomförde sabotage bakom den tyska fronten på estländskt territorium. När männen hamnade i stora svårigheter och hade slut på proviant, försågs de med mat av lokala ester som sedan angav dem för tyskarna. Av NKVD-bataljonens 28 man överlevde fyra, en av dem var Putins far. Han räddade livet genom att gömma sig i ett träsk och andas genom ett vasstrå tills spårhundarna var borta. Denna bild av ester som förrådade Röda armé-soldater till Hitlers nazister kontrasteras i familjen Putins historieskrivning av en sovjetisk hjältesoldat, som under striden om Leningrad bar Vladimir Vladimirovitjs svårt sårade far genom fiendeeld över den frusna Nevafloden till ett militärsjukhus.⁴

Bronssoldaten i Tallinn förmedlade en djup personlig symbolik till Rysslands president liksom till oräkneliga ryssar i Baltikum och Ryssland.

Men varför angav esterna Putins far?

”De var fascister och nazister.” Det är det propagandistiska svar Vladimir Putin fått genom den sovjetryska historieberättelsen. Det realistiska svaret handlar om NKVDs terror under sovjetväldet i Estland. Det handlar om förlust av frihet, om skräck för våld, om godtyckliga gripanden, om tortyr och avrättningar. Men mest handlar det om deportationerna i juni 1941. NKVD genomförde dessa. Av alla sovjetregimens illdåd under decennier, så var det 1940-talets barbariska deportationer som rev upp de djupaste och bittraste sårerna hos esterna och balterna i övrigt. Nästan alla hade familj, släktingar, vänner eller bekanta bland de deporterade. Från generation till generation förmedlades vittnesbörden om skräckens natt, om hur kvinnor och barn skildes från män, om att man aldrig mer återsågs, om den ohyggliga resan likt djur i boskapsvagnar, om hetta och syrebrist, törst och hunger, om hur döda barn slets ur mödrars armar och lämnades utmed järnvägen, om årtal av förnedring i slavarbete, armod och kyla, och om de käras okända gravplatser hundratals mil bort på Sibiriens frusna tundra. En regim som för alltid vill vända ett folk emot sig kan nog inte finna en metod mer effektiv än de sovjetiska deportationerna från Baltikum. Efter utplåning återstår ingen opposition, men deportationerna lämnade de flesta balter kvar, fyllda av hat och bitterhet.⁵

För många ester symboliserade krigsmonumentet i Tallinn denna terror. Så svår är konflikten kring bronssoldaten.

Efter bråk mellan estniska skinnskallar och ryska vänsteraktivister nära statyn den 9 maj 2006 förklarade den liberala premiärministern Andrus Ansip att monumentet måste bort från Töniskullen i Tallinns innerstad. Det rådde ingen gravfrid på kullen, statyn splittrade samhället och för esterna symboliserade den förtryck, fastslog Ansip.⁶

Regeringen fick mothugg från den politiska oppositionen men också från estniska intellektuella. Tolv professorer från skilda akademiska fält skrev i ett brev till försvarsministern att det inte fanns något behov av att flytta statyn. Problemen hade skapats av regeringen själv, hävdade de tolv och varnade för negativa följder bland såväl ryssar som ester. Estlands långsiktiga behov av intern stabilitet skulle skadas genom en flytt av bronssoldaten, menade de. Även andra röster varnade för splittring i samhället och konstaterade att en liten nation med minskande befolkning var i behov av enhet.⁷

I sextio år hade bronssoldaten stått där mittemot Karlskyrkan. Snön hade lagt sig på hans axlar, rosorna i hans famn hade frusit och ett snöigt hav av blommor täckte gräset när tjugotalet ungdomar kom gående bortifrån Karlsavenyn. De ställde sig i en halvcirkel och började sjunga smäktande ryska folkvisor om döende soldater.

– De gav sina liv för att stoppa fascismen. De är hjältar. De dog för oss, sade Alexej Burjak, 19, en av de sjungande ungdomarna från Ivangorod i Ryssland, precis på andra sidan Narvafloden.

– Det är ett frihetsmonument, tillade Sergej Korotkov, 25, som kom från Kohtla-Järve i nordöstra Estland, några mil hitom floden.⁸

Ett par dagar senare träffade jag Estlands president Toomas Hendrik Ilves i det gamla slottet Kadriorg som Peter den store lät bygga i Tallinn när Estland ingick i det ryska tsardömet. Jag berättade för Ilves om de unga ryssarna vid bronssoldaten.

– Hur kan man tala om befrielse? Hur kan man leva med en lögn och föra den vidare till sina barn? undrade presidenten.⁹

Men trots att de ryska ungdomarnas och den estniska presidentens historiesyn frontalkolliderade, tillhörde Ilves dem som ansåg att det var klokast att låta bronssoldaten stå kvar.

Ilves tillträdde som president hösten 2006. Hans första inrikesresa i ämbetet gick till Narva vid ryska gränsen, där cirka 95 procent av invånarna är rysktalande. I Narva förklarade Ilves att förslaget att flytta bronssoldaten ger politisk ammunition åt Kreml. I olika sammanhang framhöll han att man borde lämna statyn i fred men förändra dess innebörd från sovjetiskt segermonument till minne över ockupationens offer. I februari 2007 lade presidenten in sitt veto mot parlamentets tvångslag som skulle binda regeringen att flytta statyn inom 30 dagar. Då jag träffade honom förklarade Ilves:

– När sovjettrupperna kom hit förstörde de alla statyer. De körde med stridsvagnar över gravplatser. . . Jag säger som Marcus Aurelius (romersk kejsare): *Den bästa hämnden är att inte bli som de*. Och den bästa hämnden Estland har för alla de brott som begicks här är att inte göra något liknande som de gjorde eller som de gör. Så jag tror att om vi tar ner statyer blir vi lite grann som de. Jag vill inte bli som de.

Presidenten hade nog inte gjort några kvällsvandringar på Töniskullen och samtalat med Nattvaktarna, en grupp radikala ryska aktiver som försökte skydda bronssoldaten. Ändå hade Ilves förstått

vilken propagandaförlust regeringen skulle lida om den tvångsflyttade statyn och skickade fram kravallpolis mot uppretade rysktalande demonstranter. Bronssoldaten var inte värd ett högt politiskt pris för Estland, ansåg presidenten.

En del av de ryska aktivisterna var hatiska. De såg estniska högerpolitiker som nazister och kände sig själva desperat maktlösa, eftersom de inte hade medborgarskap och rösträtt. De levde i Estland men upplevde sig inte som en del av samhället.

– Människor som betalar samma skatt som esterna har inget att säga till om. Vi måste ändra på systemet, men de estniska politikerna tvingar oss att använda olagliga metoder. Det kommer folk till oss och säger att de vill ta till vapen, förklarade Juri Žuravljov som tillhörde kretsen kring Nattvaktarna och var aktiv i det ryskradikala Konstitutionspartiet.¹⁰

Juri Žuravljov och hans parti avvisade våldet som kampmetod och använde sig av civil olydnad. Själv greps han vid Estlands gräns i Narva, när han kom tillbaka från Ryssland med över 50 000 namnunderskrifter till stöd för bronssoldatens bevarande. Men i sin närhet såg han många ryssar som hatade systemet ”i sina hjärtan”, som han sade.

Andra var mer eftertänksamma och därför kanske på sikt ett större bekymmer för den estniska regeringen.

– Före konflikten om bronssoldaten brydde jag mig inte om politik. Jag visste ingenting. Nu har jag tvingats ta reda på hur det förhåller sig, sade den 30-åriga elektrikern Alexander som lade ner blommor vid statyns fötter.¹¹

Möjligen hade klyftan mellan det estniska samhället och unga ryssar sakta varit på väg att minska under senare år, men nu hade marken rämnat. Alexander var en av de många som hyste djup misstro mot estniska politiker. Han var övertygad om att regeringen en mörk natt skulle försöka riva monumentet, utan att Nattvaktarna, massmedier eller EU skulle hinna reagera. Lite faderligt försökte jag förklara för den unge mannen att det var omöjligt, så kunde det inte gå till i ett EU-land, trodde jag mig veta. Men Alexander lät sig inte övertygas.

Inte ens det vänsterinriktade Centerpartiet, som ville att monumentet skulle få stå kvar, fann nåd hos Alexander.

– Vad tjänar centern på att bevara bronssoldaten? Röster!

Ryssland då, som mullrade om sanktioner ifall Estlands regering skulle flytta statyn?

– Ryssland är inte heller intresserat av monumentet. Rysslands ”hjälp” gör det bara värre för oss. Vi blir kallade för ”ryska femtekolonnare”, sade den besvikne arbetaren från Tallinns sovjetbyggda förort Lasnamäe.

Invid bronssoldaten låg de tolv gravarna gömda från andra världskrigets tid. Förr stod där en gravsten med namn men den togs bort för länge sedan. Sovjetmyndigheterna placerade en hållplats för trådbussar vid Karlsavenyn, bara några meter från gravarna. När de estniska myndigheterna på 1990-talet skulle plantera träd vid trottoaren bakom busskuren stötte man på en träkista nere i jorden. Det olämpliga i att en gravplats ligger invid en livligt trafikerad hållplats blev ett av premiärminister Andrus Ansips viktigaste argument.

– Nu vill han flytta gravarna och monumentet, inte hållplatsen! Det vore lätt att flytta den, konstaterade Alexander och pekade längre ner på avenyn.

Men de röda fanorna som vajade i Östersjöbrisen och vodkan som dracks invid bronssoldaten på segerdagen den 9 maj varje vår fick esterna att må illa. Trots att statyn hade fått stå kvar efter Estlands självständighet och trots att firandet hade fortsatt i femton år, så var dess dagar nu räknade.

Natten till den 26 april 2007 slog regeringen till i Tallinn. Hundratals poliser omringade bronssoldaten och gravplatsen, ett högt stacket sattes upp och när dagen grydde hade myndigheterna kontroll över Töniskullen. Innan skymningen åter föll täcktes området av ett jättetält, där utgrävning av soldatgravarna skulle ske utan insyn. Ett tusental ryskspråkiga demonstranter samlades mellan Nationalbiblioteket och den omringade Töniskullen. När kravallpolisen började driva dem bakåt utbröt tumult och våldsamheter som övergick i upplopp. Ungdomar slogs med polisen i timmar. Gatstenar och flaskor möttes av batonger och vattenkanoner. Samtidigt vandaliserades och rånades hundratals butiker, inte minst spritbutiker. Många av huliganerna var berusade, en stor del var tonåringar och det verkade inte finnas någon politisk medvetenhet i deras vandalism.

Estlands regering anklagade Ryssland för att ha uppviglat ungdom-

marna, och Moskva i sin tur förklarade i praktiken politiskt krig mot Estland.¹² Estlands president fördömde oroligheterna som rån, våld och stöld som inte hade något att göra med bevarandet av krigsmonumentet. De ryska aktivisterna å sin sida var förbittrade, lade skulden för våldet på regeringen och krävde dess avgång.

– När polisen trängde bort oss från monumentet briserade femton års känslor av diskriminering. Det var därför staden vandaliserades, sade Juri Žuravljov.¹³

Plötsligt hade Estland förlorat sitt värdefulla kännemärke, den fredliga övergången från Sovjetunionen till Europeiska unionen. Estland vann en gång sin frihet utan blodspillan. Men natten till den 27 mars 2007 dödades en ung man i våldet som välldes genom Tallinn och skrämde och överraskade alla.

Tallinns borgmästare samlade stadens ledning och beslöt förbjuda försäljning av alkohol över förstamajfirandet. Regeringen kallade också till nattligt möte.

– Klockan halv två samlades regeringens kriskommitté. Vi förde diskussion och halv fyra på morgonen fattades beslutet att flytta statyn. När vandalerna förklarade att de försvarade monumentet, då var det enda vi kunde göra att undanröja skälet till mer våld, sade premiärminister Andrus Ansip när jag intervjuade honom några dagar senare.¹⁴

I mörkret spärrade polisen av alla tillfarter till Töniskullen och i gryningen flyttades bronssoldaten till hemlig plats. Andrus Ansip hade överraskat alla utom Alexander från Lasnamäe. Den 30-åriga elektrikern tycktes vara den ende som förutsett hur det skulle gå till. Estlands ryssar chockades, alla estländare togs på sängen, många politiker inom EU drog efter andan och i Moskva uppmanade parlamentets överhus president Putin att bryta förbindelserna med Estland. Det politiska ordkriget övergick i historiens första IT-krig med attacker mot officiella estländska hemsidor från vad som såg ut att vara statliga ryska servrar. Putintrogna ungdomar belägrade Estlands ambassad i Moskva med uppenbart godkännande från Kreml. Spridda handelssanktioner utlöstes, järnvägstransporter kärvades och tillfälliga avbrott i gränsförbindelserna orsakades från rysk sida.

Ytterligare en natt av upplopp och våld följde i Tallinn. Under de båda nätterna skadades omkring 150 människor. Över tusen perso-

ner greps. Det fanns förstås inte häktesplats till så många och polisen förde ungdomarna till ett par lagerlokaler nere vid färjeterminalen där båtarna från Stockholm lägger till.

Juri Žuravljov var en av dem som greps den andra natten.

– Jag såg folk som blev slagna i huvudet. Blod flöt. Ett par unga pojkar intill mig fick batongslag mot hjärttrakten. Även flickor misshandlades.¹⁵

På internet låg videor tagna med mobiltelefoner, som visade ungdomarna sittande med handfängsel övervakade av kravallpolis. Det fanns även sekvenser med misshandel.

– De som ställde sig upp blev slagna på fötterna, berättade Juri Žuravljov.¹⁶

De flesta gripna släpptes etappvis. Kvar blev några tiotal häktade. Flera misstänktes ha gjort sig skyldiga till uppvigling, vilket kan ge upp till fem års fängelse. Alla gripna var inte ryskspråkiga, en del var ester. Det hade förekommit sammanstötningar där ena sidan ropade ”Estland, Estland” och den andra ”Ryssland, Ryssland”. Myndigheterna betonade att de rent kriminella handlingarna hade begåtts av både ryssar och ester, ett tecken på att vandalismen inte hade med den politiska protesten att göra.

Estlands poliskår har många rysktalande medlemmar. Den ryska nyhetsbyrån Interfax hävdade att några hundra ryskspråkiga poliser tänkte lämna kåren sedan de tvingats slå ungdomar som protesterat mot flytten av bronssoldaten.¹⁷ Uppgifterna tillbakavisades av regeringen, men det var uppenbart att de ryskspråkiga poliserna hade hamnat under hård press. En del rev bort sina namnlappar, eftersom de upplevde sig hotade. Många fick höra smädelser och anklagades för att ha valt fel sida och förrått sina fränder. Men enligt en polischef hade kårandan stärkts genom våldsamheterna, och ansökningarna till polisskolan hade ökat. Dessutom anmälde sig många människor för att bli polismedhjälpare.¹⁸

Delar av Tallinn såg ut som ett slagfält efter upploppen. Butiksägare sopade krossat glas och räknade samman sina förluster. Spontana folksamlingar förbjöds, förbudet mot försäljning av alkohol förlängdes och polisen tog ett starkt grepp om den estländska huvudstaden.

Det oppositionella Centerpartiets tidning Kesknädal skrev efter slaget om bronssoldaten att Estlands största politiska lögn hade punk-

terats. I över ett decennium hade den ena regeringen efter den andra hävdats att integrationen fungerade bra. Plötsligt låg Tallinn söndrat. Historiens sår hade rivits upp och befolkningens splittring var tydlig. De tolv gravarna grävdes upp och Töniskullen låg skövlad. Från början hade den symboliserat Röda arméns seger över nazismen. Sedan blev den esternas bild av det sovjetiska förtrycket. Efter striden om bronssoldaten illustrerade Töniskullen den ryska minoritetens sårade självkänsla.

Estlands regering fick stöd från västvärlden, framför allt från EU. Men EU-stödet gällde *inte* beslutet att flytta bronssoldaten mot den ryska minoritetens vilja. Det avgörandet förklarades vara Estlands interna angelägenhet. EUs uttalanden kom i stället till som markering mot Rysslands angrepp på Estland. Kremls laglösa uppträdande provocerade fram EUs stöd till regeringen i Tallinn och kvävde samtidigt omvärldens kritiska frågor kring integrationen i Estland. Man skulle som tidskriften *The Economist* kunna dra slutsatsen att Kremls dumhet är den estniska regeringens största tillgång. Men riktigt så är det nog inte. Rysslands uppträdande kan befästa Estlands regering i en felaktig tro att den ryska minoritetens frustration kan avfärdas som uppviglad från Moskva.

Kremls dumhet är den ryska minoritetens gissel. Ryssarnas rop på uppmärksamhet dränks i grälet mellan Moskva och Tallinn. Med normala relationer mellan Ryssland och Estland, skulle ryssarna i Estland ha bättre förutsättningar att komma till tals.

Men hur står det då till med klokheten på Domberget i Tallinn? När regimen i Ryssland blev allt mer antidemokratisk, när Moskva rustade som aldrig förr efter Sovjetunionens fall, när Putin blev aggressivare i tonen mot västvärlden, då valde regeringen i Tallinn att utmana Kreml i den mest laddade symbolfrågan efter Estlands Nato- och EU-inträde. Var det en klok politik för Europa?

Den frågan borde ha varit värd en diskussion i den europeiska union där varje medlem har rätt att få stöd och plikt att ta ansvar.

Baltikums bäste vän Carl Bildt (se sidan 152) konstaterade i samband med statykrisen att vi nog ”alla har en skyldighet att umgås med den europeiska historien med viss försiktighet och försök till ömsesidig respekt. Sår från det förgångna rivs alldeles för lätt upp – och då kan det ta tid innan de läker igen.”¹⁹

Femton års känslor av diskriminering briserade på Töniskullen, sade den ryske aktivisten (se ovan). De flesta estniska politiker och ester i allmänhet avvisar talet om diskriminering av den ryska minoriteten. Ryssarna upplever att deras känslor inte tas på allvar, de ser sig maktlösa. Regeringen lyssnar inte till dem utan handlar som om de inte finns i landet, menar många ryssar.

– Jag känner sorg, säger Danila, 29-årig jurist och lärare.

Han har kommit med en röd nejlika till Töniskullen där bronssoldaten stod.

– Det är slut på integrationen mellan ester och ryssar, suckar han.²⁰

Danila präglas av ilska men mest av uppgivenhet, vanliga stämningar bland Tallinns ryssar numera. Det var en knapp procent av dem som deltog i upploppen. Den stora majoriteten fördömer våldet och vet att det slår tillbaka mot den egna gruppen. De känner sig svikna och kuvade. De har förlorat tilltron till regeringen, som lovade att bronssoldaten skulle stå kvar över den sovjetiska segerdagen den 9 maj.

Men det handlar i grunden inte om monumentet.

– Det handlar om förtroende. Mitt stora problem är att min regering inte respekterar mig, säger psykologistudenten Maria från den ryskdominerade stadsdelen Kopli med dess gamla trähusbebyggelse.²¹

Hennes vän Snezana bor i Lasnamäe, också dominerat av ryskspråkiga invånare, men en sovjetbyggd betongförort.

– Ansip lovade att monumentet skulle stå över 9 maj. Men han kom som en tjuv om natten precis som det står i Bibeln.

Snezanas illusioner har brustit.

– Jag kände mig som en del av det här landet. Nu är jag sårad och vet att det inte var sant.

– Jag har estniska vänner och talar estniska. Jag har inte funderat över integrationsproblem tidigare. Nu blir det väldigt svårt att hitta ett gemensamt språk, och då menar jag mer än ryska och estniska.

Ryssarna i Tallinn väntar sig inget stöd från Ryssland eller från EU.

– Vi känner oss ensamma, säger Oleg Baumer, som står tillsammans med Maria och Snezana i en olaglig folksamling bevakad av polis.

– Estlands ryssar är som växelmynt i affärerna mellan Ryssland

och EU. Ryssland är egentligen inte intresserat av oss utan agerar för sin egen skull. Vi behöver inte den hjälpen, den används bara emot oss, vi blir kallade för ”Moskvas femtekolonnare”.

Maria lämnar sitt efternamn, men sedan kommer hon och söker upp mig vid spårvagnshållplatsen och ber att jag ska stryka det. Även hennes mor kommer fram till mig och undrar oroligt vad jag skriver. Känslan av utsatthet är påtaglig.

De unga är alla födda i Estland men får ibland av ester höra att de kan ”åka hem” till Ryssland, om de inte gillar läget.²² Till slut fick Maria nog och beslöt att pröva. Hon blev student i Sankt Petersburg.

– Men där betraktade de mig inte som ryss utan som estländare. Efter tre månader insåg jag att det inte var mitt land. Jag kände mig som främling.

– Jag har inget hemland, konstaterar hon sorgset.

Maria har också bott ett halvår i USA.

– Där fanns folk från alla länder och jag respekterades som de andra. Det var en överraskning för mig att bli accepterad. Jag var inte van vid det.

Siim Kalda är van att bli accepterad. Han är en 22-årig est upp vuxen i stadsdelen Mustamäe med dess blandade befolkning. Likt många i Tallinn har han mer än ett jobb, det ena som anställd, det andra som egenföretagare. Siim fick ryska kompisar när han var barn.

– I min klass fanns det två ryska grabbar. De ville lära sig estniska och vi blev goda vänner. Nu har jag en flickvän som till hälften är ryska och till hälften estniska. Hon talar båda språken bra.²³

Men sådana kontakter är inte vanliga.

– Det är två samhällen här, ett ryskt och ett estniskt, konstaterar Siim Kalda.

I det ryska samhället är kunskaperna i estniska ganska dåliga bland de vuxna. Många saknar viljan att lära sig det nationella språket, trots att det är vägen till medborgarskap, rösträtt och stora delar av arbetsmarknaden. Historien, de skilda skolorna och språkbarriären bidrar till att de två parallella samhällena formar olika världsbilder. En gammal sovjetisk historiesyn lever vidare i många ryska familjer, och i de ryskspråkiga skolorna finns det fortfarande många lärare som fick sin utbildning på sovjettiden. Estlands ryssar ser på tv-kanaler från Ryssland och matas med Kremltrogna åsikter, där estnisk ”fascism” finns

med som tema. Esternas tv i sin tur förmedlar en estnisk politisk syn, där det är självklart att det inte förekommer någon diskriminering av den ryska minoriteten. Kontrasten mellan ryska och estniska massmedier blev särskilt tydlig i bevakningen av statustriden i Tallinn.

Förr kunde alla ester ryska. De tvingades att lära sig språket. Nu är det många estniska ungdomar som inte kan samtala på ryska trots att språket fortfarande finns på skolschemat. Siim Kalda talar inte så bra ryska. Han konstaterar att det är svårt att lära sig något med de få timmar man har i den estniska skolan. Och trots att han bor i närheten av en rysk skola och har ryssar i sin omgivning så är det med ester Siim umgås. Även om folk är arbetskamrater och bor blandade i hyreshusens trappuppgångar, så har man sitt umgänge inom den egna gruppen. Ett tydligt undantag är sportens värld, där smälter folkgrupperna ihop. Esterna erkänner att ryssarna är duktiga idrottare.

Siim Kalda har inte gjort så många negativa erfarenheter i kontakten med ryssar. Han minns dock en gång i tonåren när han och hans estniska kompisar blev jagade av ett gäng ryska grabbar med knogjärn och kedjor. Det låter som det vanliga mönstret i förorter över hela Europa. I Siims stadsdel Mustamäe kunde de ryska och estniska gängen göra upp om tid och plats för slagsmål.

Siim Kalda tror liksom de ryska ungdomarna att integrationen nu har skadats för lång tid. Men han lägger skulden på upploppsmakarna, inte på regeringen.

– Jag förstår inte varför de protesterar mot flytten av bronssoldaten. Den 9 maj brukar det vara vodka och allmänt rörigt. Finns det en kamera i närheten så skriker de glåpord åt ester. Det är inte normalt om de lever i vårt land.

Estlands integrationspolitik syftar främst till att icke-esterna ska lära sig estniska och att icke-medborgarna ska bli medborgare. Höstterminen 2007 började ryskspråkiga gymnasier fasa in estniska som undervisningsspråk. Avsikten är att ryska ungdomar ska lära sig bättre estniska och bli bättre rustade för universitet och arbetsmarknad. Det finns kritik mot skolreformen men inte alls lika hård som i Lettland, där regeringen 2004 sänkte andelen ryska i gymnasieundervisningen till 40 procent. I Estland gäller en mjukare linje med en stegvis process.

Men Estlands ryssar säger ofta att de känner sig som andra klas-

sens medborgare, och en del är inte ens det. Siim Kalda har emellertid svårt att förstå att ryssarna i hans land ska behöva känna sig diskriminerade. Medborgarskap och rösträtt kan de få bara de lär sig tillräckligt med estniska och då är det också lättare att få jobb, konstaterar han. Siim menar att det främst är en fråga om attityd och vilja. Men samtidigt berättar han att en av hans klasskamrater och dennes familj bytte från ryskt till estniskt namn för att lättare kunna skaffa arbete – en bekräftelse på ryssarnas svårigheter.

De integrerade ryssarna, de som lärt sig estniska, betraktas av Siim Kalda som estländare. Det är annorlunda med dem som inte vill lära sig det nationella språket.

– Om de skriker ”Ryssland, Ryssland” och krossar butiksfönster och slår folk, varför är de här då? Nu är det många ester som säger att ryssarna kan ge sig av till Ryssland, konstaterar Siim.

Människan är välsignad och förbannad med ett minne. Historiens oförrätter kan inte glömmas. Den sovjetiska ateismen tog inte död på Gamla testamentets Gud, som låter ”straffet för fädernas skuld drabba barn och barnbarn intill tredje och fjärde led”.²⁴ Nära hälften av Tallinnborna är rysktalande och många av dem upplever sig främmande och ibland oönskade i det nya samhället. De är födda här, de kallar sig estländare, men de har historien emot sig. Det tycks som om de valt fel föräldrar.

– Jag andas estländsk luft. Det har jag gjort hela mitt liv. Jag älskar det här landet. Jag är estländare. Men mitt hjärta är delat, förklarar radiojournalisten Jevgeni Levik i Tallinn.²⁵

Nittonåriga Veera Jegorova är född och uppvuxen i en av huvudstadens ryskdominerade stadsdelar.

– Jag känner att det här är inte mitt samhälle. Jag vet inte var jag har mitt fosterland. Jag är så olik esterna, och jag är så olik ryssarna i Ryssland. Jag kommer nog att emigrera någonstans i Europa, tror Veera.²⁶

Det handlar inte bara om bronssoldaten, det handlar om förtroende, sade Maria från Kopli. Statyn och gravarna fick en mer harmonisk plats på krigskyrkogården utanför centrum än vid busshållplatsen i innerstan. Estländska ryssar strömmade till krigskyrkogården den 9 maj 2007 och nästan dränkte monumentet i blommor – förmodligen

lika delar vördnad och protest. Konflikten gällde något djupare än placeringen av en staty, den handlade om samhällets förmåga att innesluta alla grupper. I Estland har ryssarna förlorat slaget om bronssoldaten men också förtroendet för regeringen. Därför har även regeringen förlorat. Det finns inga vinnare i striden om statyn. Samförståndet verkar långt borta. Ett sårat samhälle kan inte läka om minoriteten känner sig förödmjukad. Det räcker inte om majoriteten har rätt i sak, man måste också handla rätt. För att ett demokratiskt samhälle ska förbli demokratiskt i grunden, inte bara till formen, måste det vara lyhört för minoritetens känslor. Det är inte nog om man juridiskt kan två sig fri från diskriminering. Det gäller att ta upplevelsen av diskriminering på allvar.

Den nya jättelika planteringen av penséer på Töniskullen är symbolisk för Estlands nuvarande öde. En effektiv estnisk regering förvandlade snabbt en dyster sovjetisk minnesplats till en färgrik EU-park. Men liksom esternas historiska smärta inte utplånades genom självständigheten, kan inte ryssarnas kränkta självkänsla botas i en handvändning. Högarna av röda nejlikor vid bronssoldaten på krigskyrkogården vittnar om en fortlevande sorg, ett arv från den förtvivlade modern framför de tolv kistorna på Töniskullen 1944. Ryssarnas upplevelse av offer i *det stora fosterländska kriget* (som kampen mot Hitlertyskland benämndes i Sovjetunionen) är verklig. Ska de någonsin förstå vad ockupationen innebar för esterna, så får inte deras egna nationella känslor kränkas.

Den som är stark har råd att vara lyhörd. Och det självständiga Estlands regering är stark. Det stod klart i krisen med Moskva efter flytten av bronssoldaten. När Ryssland drog i gång sin propagandakampanj och hycklade om stöd till den ryska minoriteten i Estland var det Moskva som förlorade auktoritet, inte Tallinn. Även om det dröjde några dygn, och även om den estniske utrikesministern först tvingades hålla en dramatisk presskonferens²⁷, fick Estland stöd från EU, Nato och USA. Premiärminister Andrus Ansip kunde med självförtroende vifta bort hotet om ett ryskt energivapen. Tanken på oljebojkott bekymrade inte Estlands regeringschef.

– Den skulle få ytterst liten effekt på vår ekonomi, försäkrade Ansip.²⁸

Estlands ekonomi är nästan oberoende av Ryssland, en skarp kon-

trast till krisåren efter självständigheten 1991. Nu utgör exporten österut mindre än en tiondel av helheten, då dominerade den totalt. Och i dag kommer investeringarna västerifrån.

– Omkring sextio procent av alla direktinvesteringar kommer från Sverige och knappt två procent från Ryssland. Huvuddelen av vårt bankväsende är svenskt, konstaterade premiärministern med självförtroende.

Det är inte länge sedan de estniska ledarna var osäkra och svaga. De mindes hur esterna fruktat nationell utplåning i den ryska invandringsvågen på sovjettiden. Ockupationsmakten genomförde en befolkningsmässig revolution i strid med folkrätten. Medan ryssar strömmade in, försvann omkring en fjärdedel av Estlands estniska invånare genom flykt, deportationer och avrättningar under halvsekellet mellan 1940 och 1990. Esternas andel av befolkningen minskade till omkring 60 procent.²⁹

Befolkningsrevolutionen åtföljdes av förryskning. Inte bara politiska poster utan i stort sett allt inflytande i samhället lades i händerna på inflyttade ryssar eller balter som tidigare levit i Ryssland. ”Folkens vänskapsspråk”, ryska, blev officiellt språk och obligatoriskt ämne för estniska skolbarn, medan de ryska eleverna inte behövde lära sig estniska.

Arvet efter denna påtvingade förryskning blev det svåraste politiska problemet för Estland, när landet bröt sig loss från Sovjetunionen i augusti 1991. Å ena sidan var det självklart för esterna att rätta till det förgångnas orättvisor genom att återskapa en estnisk nationell stat. Å andra sidan upplevde sig Estlands ryssar utsatta för nya orättvisor, när de inte fick medborgarskap och rösträtt på samma villkor som esterna.

Estniska var nu det stolta officiella språket och ryska det hatade ockupationsspråket. Gårdagens förtryckta var landets herrar och de forna privilegierade blev nu förlorare. Esterna fick automatiskt medborgarskap i sitt nygamla hemland men ryssarna fick det bara om de eller deras förfäder hade bott i det självständiga Estland före den sovjetiska inmarschen 1940. Majoriteten av de ryskspråkiga hade dock kommit under Sovjettiden. Därför måste de förtjäna sitt medborgarskap genom att bevisa kunskaper i estniska och i Estlands författning och medborgarskapslag. Den som inte är medborgare får inte

rösta i parlamentsval och är utestängd från delar av arbetsmarknaden, främst statlig och kommunal förvaltning.³⁰

I början av 2007 hade Estland 1 342 000 invånare och av dessa angavs cirka 920 000 som ester (68,5 procent) och cirka 345 000 som ryssar (25,7 procent). De övriga är främst ukrainare, vitryssar och finnar. Av de ryskspråkiga är drygt en tredjedel estländska medborgare, knappt en tredjedel ryska medborgare och omkring en tredjedel statslösa.³¹

Nästan var tredje invånare i Estland blev statslösa när Sovjetunionen upplöstes vid årsskiftet 1991/1992. Den stat de hade medborgarskap i utplånades. Ett och ett halvt decennium senare finns det fortfarande nära 120 000 statslösa i Estland. Många av dem är äldre ryssar som inte kan eller är motiverade att lära sig estniska för att bli medborgare. De är en underklass i EU-landet Estland.

Men att många ryssar saknar estländskt medborgarskap är ett allvarligt problem även för den estniska regeringen. Politiken som styr medborgarskapsfrågorna motverkar landets strategiska intressen, anser en av Estlands främsta experter på integrationsfrågor.

– Ryssarna exkluderas. De behöver inneslutas och få en positiv känsla för Estland i stället för att vända sig i riktning mot Ryssland, säger Raivo Vetik som leder Institutet för internationella och sociala studier vid Tallinns universitet.³²

Raivo Vetik var en av de professorer som varnade regeringen för att flytta bronssoldaten. När skadan väl var skedd ville den socialdemokratiska integrationsministern att Vetik och hans kollegor skulle analysera problemen efter statystriden. I sina rapporter beskrev professorerna flera års misslyckad integration, som bidragit till oroligheterna. De uppmanade regeringen att erkänna problemet och göra dess lösning till en nationell prioritet. Forskarna betecknade stämningarna bland de ryskspråkiga invånarna som en av de viktigaste och mest komplexa frågorna för den nationella säkerheten. De konstaterade att politiska partier i växande grad använt etniska frågor som populistiska verktyg. Professorerna såg den etniska populismen som ett avgörande hot mot Estlands säkerhet, genom att den ger Ryssland möjlighet att destabilisera det estländska samhället.³³

Den allvarliga kritiken kunde tolkas som riktad mot premiärminister Andrus Ansip. Han hade länge anklagats för att driva flytten av

bronssoldaten i avsikt att vinna estniska röster. Hans Reformparti vann mycket riktigt valet i mars 2007, och efter statystriden fick partiet rekordsiffror i opinionen. Varannan estnisk väljare stödde Reformpartiet (juni 2007), medan nästan tre fjärdedelar av icke-esterna stödde Centerpartiet som var emot flytten av statyn. Samhället hade inte varit så splittrat på många år.

– Politikerna säger att luften har rensats genom statystriden. Men det är ett ytligt betraktelsesätt, förklarade professor Raivo Vetik.

Oförmågan att se den andre är det estländska samhällets tragiska öde. Visserligen höll det självständiga Estland social fred i ett och ett halvt decennium. Ester och ryssar levde civiliserat sida vid sida. Esternas begripliga hämndbegär efter sovjetockupationen utlöste aldrig någon Balkan-liknande vendetta. Men det fanns ingen kärlek och ingen försoning, bara ett nödvändigt mått av ömsesidig tolerans. Nu har klyftan djupnat mellan de båda grupperna, mellan sovjetidens förtryckta och dagens förlorare. De två samhällena har befästs på var sitt håll. Man står där med varsin historia, varsin besvikelse och en ömsesidig misstro.

– Jag kunde inte tro att ett sådant gap var möjligt. Det är som en ocean mellan oss, säger Aleksandra Moorast i Tallinn om förhållandet mellan ryssar och ester efter det bittra slaget om bronssoldaten.³⁴

Det var två skilda världar förut också, konstaterar hon.

– Men då låtsades vi åtminstone att vi kunde närma oss varandra. Nu har Estland brutits sönder i två halvor. Om jag ska umgås normalt med estniska kolleger nu, så måste vi undvika de känsliga frågorna.

För Aleksandra Moorast kommer dock förhållandet mellan ryssar och ester ännu närmare än till jobbet. Det kan man se på hennes namn. Förnamnet är ryskt, efternamnet är estniskt. Hon är gift med en est. På frågan hur samhällskonflikten påverkar ett sådant äktenskap, svarar Aleksandra kort men bestämt:

– Vi är intelligenta nog att inte ta in den i köket.

När Tallinn exploderade den där aprilnatten var Aleksandra Moorast redaktör för den ryskspråkiga upplagan av Linnaleht (Stadsbladet), en framgångsrik gratistidning i Tallinn som ges ut både på estniska och på ryska. Efter upploppen förlorade hon sin självständiga roll. Ledningen krävde att vissa texter från den estniska upplagan skulle översättas och publiceras oavkortade. Hon lydte order men

förklarade sig för läsekretsen. Därmed hade hon gjort sitt. Hon fick sparken. En annan ryskspråkig redaktör lämnade chefskapet på den populära sajten Delfi, sedan han hade utsatts för liknande påtryckningar.

Ryssarna i stort har inte förstått den bitterhet esterna känt. De har inte förstått esternas lidande under sovjetockupationen. Många anser inte ens att det var någon ockupation. Därför begriper de inte varför ester avskyr bronssoldaten i Tallinn: *Han befriade ju er från Hitler!* I många ryssars ögon tolkas motviljan mot bronssoldaten som förkärlek för nazismen. Därför skrek aktivisterna ”fascister” åt regering och polis under statystriden. Esterna upplever allt detta djupt kränkande, ja vedervärdigt.

Esterna i allmänhet och den politiska eliten i synnerhet verkar inte förstå att ryssarna i sin tur upplever sig diskriminerade. Ryssarna är politiskt svaga, kulturellt trängda och ekonomiskt eftertagna. De som är medborgare kan ofta mäta sig med esterna, men icke-medborgarna och särskilt de statslösa är en ekonomisk underklass.

Att Estlands unga ryssar känner utanförskap i sitt eget land är ett hot mot samhällets utveckling, som inte kan undanröjas med stämpeln ”Moskvas femtekolonnare”. Visst finns det en del estniska politiker som erkänner att integrationen har misslyckats. Men under ytan göms ofta en kompromisslös hållning till avgörande frågor som medborgarskap.³⁵ Kritik utifrån avfärdas upprört och skulden för Estlands nationella problem placeras för det mesta hos Moskva. Delvis är det berättigat, delvis är det en flykt undan det verkliga problemet.

Den estländska demokratin behöver bli hel. EU-landet Estland måste ge lika rättigheter åt alla invånare som är födda där. Om inte regeringen lyssnar till sitt eget folk, så måste Europeiska unionen, Sverige och Carl Bildt ta ansvar. Det är inte möjligt i längden att låta historiens oförrätter bestämma samhällets framtid.³⁶ Men då måste också den ryska minoriteten i Estland ta sitt ansvar och göra upp med en historiesyn som stänger vägen till esternas hjärtan. Ska ryssarna bli tagna på allvar, så måste de ta esternas historiska öde på allvar. Det behövs självrannsakan även i det ryska samhället i Estland.

Estlands båda folk är i behov av djärva röster och nyskapande ini-

tiativ, som förargar den egna gruppen och överraskar motsidan med att skära genom fördomar, bitterhet och sårade känslor. Det krävs ett ömsesidigt nytänkande.

Strax efter Toomas Hendrik Ilves tillträde som president ställde jag frågan till honom vad vi i de gamla EU-länderna kan lära av de nya nationerna. Svaret kom självklart:

”Förmågan att bryta igenom, att riva gamla murar, modet att omdana – allt det som hjälpte de ’nya’ medlemsstaterna att åter bli demokratiska och fria länder.”³⁷

Men även om detta är en lärdom för de gamla, så får inte de nya nationerna sluta ta risker nu när de är inne i EU, unionen behöver deras kreativitet, förklarade Ilves.

Ja, Estland, Ryssland och hela Europa är i behov av nyskapande ester och ryssar. ”Förmågan att bryta igenom, att riva gamla murar, modet att omdana” har ny innebörd i varje ny tid. Då gällde det att övervinna Sovjetunionen. Nu gäller det att övervinna sig själv. Är esterna och ryssarna i Estland beredda att ta risker? Får vi åter se deras mod förändra livet vid Östersjön? Vågar de ta oväntade initiativ och bli föredömen för Europa?

På krigskyrkogården i Tallinn står bronssoldaten omgiven av cypresser, björkar och tusentals gravar. Geväret hänger upp och ner över axeln som ett tecken på att striden är över. I handen håller han sin hjälm och med böjt huvud och blottad nacke sörjer han sina stupade kamrater. Det ser ut som om både Vladimir Putin och Andris Ansip hade fel. Bronssoldaten tycks inte längre vara någon krigshjälte och ingen förtryckare. *Den bästa hämnden är att inte bli som de.* Genom att inte bli som de, hämnas han den mörka historien. Ingen sida kan göra anspråk på honom. Han sörjer inte bara med den sovjetiska modern från Töniskullen utan också med esternas gråtande Lindastaty i Hirveparken på Dombergets sluttning. Han delar sorg med alla. Det är där, i den gemensamma smärtan, som historiens sår sakta kan börja läka.

Vårt behov av Baltikum

Drygt tre decennier återstod till Baltikums inträde i EU. Östersjön hade stränder ut mot mörkret. I Moskva hette KGB-chefen Jurij Andropov. Hans säkerhetstjänst ströp varje försök till opposition i Sovjetunionen och slog ner på varje ansats till antisovjetisk infiltration utifrån.

Gränsvakterna bar automatvapen och dolkar. Vi rullade sakta in från finländska Vaalimaa och försökte se oberörda ut. Vårt bagage genomsöktes och det som var tillslutet skars upp. Sedan togs vår gamla Mercedes ur rutinkontrollen och kördes upp på en brygga för att alla hålrum skulle skärskådas. I timmar undersöktes bilen av fyra män som var övertygade om att vi försökte smuggla antisovjetiskt material. Men deras ansträngningar var förgäves. Frustrerade gav de till sist upp.

Då väntade ett svårare prov för oss. I det militariserade gränsområdet före Viborg måste vi göra en besvärlig omlastning, innan vi nådde våra kontakter. Vi chansade på en skogsväg, men tallarna stod glest och sikten var god. Ändå fick vi vara i fred tillräckligt länge. Först när vi var tillbaka på huvudvägen visade sig de väntade följeslagarna. Bilen bakom oss höll nogsamt ett bestämt avstånd. När vi stannade, stannade den. När vi körde, körde den. Därefter var vi bevakade dag och natt, tills vi en gång i Leningrads tunnelbana kunde förvirra våra följeslagare genom att splittra upp oss och hoppa på och av tåget just när dörrarna skulle slå igen. Ett par av oss kunde då besöka kontakter utan bevakning.

Sedan lämnade vi Leningrad bakom oss, körde över bron i Narva in till sovjetrepubliken Estland, reste genom det miljöförstörda landskapet runt Kohtla-Järve och nådde så småningom Tallinn. Också där var vi övervakade, även om vi inte tillhörde de farligaste besökarna. Andropovs lakejer i vår närhet var inte KGBs elit, men de gjorde sitt jobb.

Det gällde för oss att amatörmässigt försöka spela med i det välregisserade teaterstycke som det kommunistiska samhället utgjorde. Nobelpristagaren Czesław Miłosz, uppvuxen i Baltikum, beskrev i sin bok *Själar i fångenskap* hur rollerna gestaltades ”på gatorna och

kontoren, i fabrikena och möteslokalerna, ja, till och med i hemmen. Det är en svår konst, som kräver ständig vaksamhet. Det räcker inte att väga sina ord med den yttersta noggrannhet. Ett leende på fel plats eller en blick, som uttrycker något annat än den borde uttrycka, kan framkalla de värsta misstankar och anklagelser.”¹

Tallinnborna var teaterproffs. Existensen hängde på deras konstnärliga förmåga. Livet var ett fängelse och moralisk kompromiss den enda flyktvägen. Det handlade dock om en illusorisk permission, ingen verklig frihet.

En kväll sänkte sig dimman lägligt över Tallinn. Under en biltur kunde vi bli kvitt förföljarna. Två av oss försvann sedan i stadens mörker, medan vi andra sökte upp våra frustrerade KGB-vänner i lobbyn på det nybyggda Intouristhotellet Viru². För att få tiden att gå berättade min kamrat utförligt för mig om en vandring han företagit uppför berget Kilimanjaro i Afrika. Historien blev så långdragen att männen som bevakade oss skulle ha somnat, om det inte varit för vandan över de båda svenska flickor som gick lösa och gjorde Tallinn osäkert, sannolikt med någon form av antisovjetisk verksamhet.³

Detta utspelade sig i den tidsålder när en tänkt järnridå skar genom Östersjön och vi accepterade att det var svårare att ta sig till Domberget i Tallinn än till Kilimanjaro i Tanzania. Det var den tid då vi trodde att Europa var delat för alltid, att Västeuropa och Östeuropa var eviga begrepp och inte tidsbundna ideologiska kartor som projicerats i våra hjärnor. Men i verkligheten hörde ju allt samman, i både tid och rum. Europas delning var ett politiskt och militärt be- drägeri, och det flydda var inte isolerad historia. Den tiden både rymde vårt ursprung och bar fröet till framtiden. Ett år före vårt besök i Baltikum våren 1973 hade estländska motståndsgupper sänt en vädjan till FN om hjälp att bli av med de sovjetiska trupperna och organisera fria val i Estland. Men omvärlden hade förstås varit handlingsförlamad. Den desperation balterna kände hade drivit den 19-årige studenten Romas Kalanta att hålla bensin över sig i Stads- parken i Kaunas i Litauen och tända på medan han ropade *Frihet åt Litauen!*⁴ Han hade avlidit på sjukhus av brännskadorna. Sovjet- myndigheterna hade försökt stämpla tragedin som en psykiskt sjuk människas självmord, men när det blev känt att säkerhetstjänsten hade begravt nittonåringen på hemlig plats, hade upplopp brutit ut

och tusentals ungdomar hade dragit genom Kaunas gator med mar- tyrens fältrop ”Frihet åt Litauen!” Polisen hade tvingats kalla på förstärkning av KGB-enheter och fallskärmstrupper från andra sov- jetrepubliker, och flera hundra personer hade gripits.

Men då hade folket redan hunnit hissa den litauiska flaggan i ett kyrktorn och sjungit den litauiska nationalsången. Det hade varit en för den tiden unik offentlig protest. Ett system så kvävande att enda vägen ut ur fängelset var döden hade fått en rämna i muren. När vi besökte denna till synes igenbommade värld, hade en människa ur vår egen generation brutit själens fångenskap och öppnat en glipa i sam- tidshistorien mot både förtid och framtid. En strimma av ljus hade letat sig ut till oss, de utestängda. Vi hade anat det odelade Europas själ.

Över trettio år senare är färjorna i ständig rörelse på det öppna vatt- net i Tallinnbukten. Det har aldrig förr varit så lätt att resa till och från Estlands huvudstad. Snabbåtarna mellan Tallinn och Helsingfors tar bara drygt en och en halv timme, och helikopterfärden är över på arton minuter. Utvecklingen går mot tvillingstäder, man talar om *Talsinki* och drömmer om en tunnel under Finska viken. Den skulle få ungefär samma längd som tunneln under Engelska kanalen. Om sedan Järnväg Baltica byggs kan godstransporterna rusa fram genom ett enda stort euroland från Finland via Baltikum och Polen till Tysk- land, och behovet av Sverige minskar betydligt.

Svensk oro över Europas förändring kan märkas bland del- tagarna i seminariet uppe på tjugofjärde våningen i ett av Tallinns nya lyxhotell. Som en skolklass i grupparbete sitter svenska och estländska företagare två och två eller fyra och fyra, sammanförda av den kon- taktförmedling som uppstår när huvuddelen av Estlands bankväsende har ägarna i Sverige och Finland.⁵ Här uppifrån kan man se ström- men av färjepassagerare försvinna in i lågprisvaruhus i hamnområdet, till butiksgallerior i stadskärnan eller mot köpcentra i Tallinns förör- ter. Finländare och svenskar kommer för att prova glasögon, laga tän- der, handla byggvaror eller bara köpa billig sprit. Resorna lönar sig för konsumenterna men skapar oro i den nordiska tjänstesektorn.

Gränslösheten har ett pris.

Nedanför oss domineras nästan en hel stadsdel av hotell, byggda

för att ta emot miljoner européer. I den gamla tiden var det enstaka turister som tog sig igenom Andropovs nålsöga. Nu är Tallinns årliga utländska besökare sju gånger fler än stadens egen befolkning.⁶ Och de kommer inte bara från Finland och Sverige. I veckosluten flyger ungdomar in från London och Paris till nattklubbar, pubar och spritbutiker med europeiska lågpriser. Urgamla Tallinn, i sju århundraden behärskat av danskar, tyskar, svenskar och ryssar, har kastat av sig förra seklets sovjetiska gråhet och i Time Magazine utnämnts till ”a new capital of cool”.⁷

Men där strömmen av konsumerande lokalinvånare och shopande turister är som starkast, mellan två butiksgallerior, och inte långt från en tredje, brukar en blind man sitta och spela dragspel. Han är skymd för de svenska företagarna uppe på tjugofjärde våningen. De kan inte se hur förnöjsam han verkar i hörnet av Tammsaare-parken. De vet inte att dagar då han saknas under almen vid det breda övergångsstället på Estoniaavenyn känns Tallinn tommare och lite vilsnare. Trots stadens materiella ansiktslyftning, trots Estlands väg in i EU och Nato, tycks behovet av trygghet och förankring ouppfyllt. Det är med spända anletsdrag och stressade steg som många Tallinnbor skyn-dar över Estoniaavenyn, förbi den blinde dragspelaren. Europa tvingas sträcka sig i allt vidare cirklar i sitt sökande efter förnöjsamma medborgare.

Från tjugofjärde våningen kan man se det 600-åriga rådhusets spira i väster, där Gamle Toomas vaktar myllret av gränder, prång och murar i den kalkstensbyggda, kanske vackraste medeltida hantestaden i Europa. Men Tallinns betagande gamla stad har en spännande baksida, som många kryssningsturister inte hinner betrakta. Där stupar kalkstensklippan rakt ner mot Domparken och på brantens krön sitter dödsföraktande tonåringar och dinglar med benen. Där uppe på klippan styrs Estland, från den svenskättade 1700-talsgreven Jakob Pontus Stenbocks magnifika stadsresidens. När man står nere på Nunnegatan eller Stora Klostergatan, där det svenskgrundade Gustav Adolf-gymnasiet ligger och där man kan hyra lägenhet inne i muren mellan kalkstenstornen med spetsiga tegeltak, när man står där och blickar upp mot klippan, då strålar Stenbockshusets pelarfasad förförande i kvällsljuset och drar tankarna till såväl Akropolis i Aten som Vita huset i Washington.

Högt över Dombergets politiska intriger, på tornet Långe Herman, vajar Estlands blåsvartvita fana i brisen från Västerhavet, *Läänemere*. Det gamla tornet reser sig stolt över det rosa slottet, där 101 ledamöter huserar i parlamentet *riigikogu*. Men på andra sidan slottsplatsen är lökkupolerna och de ryska korsen på Alexander Nevskijkatedralen⁸ så vackra att de stjälar uppmärksamheten från de estniska självständighetssymbolerna. Estland har aldrig helt tagit sig ur den ryska skuggan. Nu är den inte längre militär men ekonomisk. Medan svenskarna på hotellets tjugofjärde våning är upptagna med att knyta kontakter i Estland, växer den ryska marknaden som ett ännu mer konkurrenskraftigt alternativ.

Den forna sovjetrepubliken Estland rankades 2005 som världens fjärde mest liberala ekonomi efter Hongkong, Singapore och Luxemburg⁹, och Tallinn tillhör världstoppen i trådlöst internet. Men bakom marknadsreformerna och IT-revolutionen kan man skönja historiens spår. Stora, färgglada reklamskyltar skymmer bara delvis smutsgrå, spruckna husfasader nära centrum. Bortom de svenskägda bankernas glaspalats ligger resterna av en gammal värld, sovjetbyggda fabriker med sina ryska namn hafsigt övermalade. Ibland kan man få för sig att inte ens den forna öststatsdoften är helt utplånad. Är det en lukt av naftalen och smutsig diesel man anar några kvarter från det glittrande köpcentret Viru Keskus?

Uppe på tjugofjärde våningen surrar det som i en bikupa, när engelska, estniska och västgötska blandas. Vid ett av borden sitter inköpschefen från ett kontorsmöbelföretag i Tibro, tyngd av ansvaret att förvalta den 150-åriga traditionen efter en pinnstolssvarvande torpare. Globaliseringens effekter har nått den västgötska småföretagarorten. Konkurrenterna har hittat billiga leverantörer i östra Europa. Utslagning hotar och inköpschefen har dragit till Tallinn för att rädda ett industriarv från 1800-talet.

Kontakterna med möjliga samarbetspartner blir många. Lunchen måste skjutas upp.

– Det går hur bra som helst. Vi hinner inte med alla, säger den upprymde inköpschefen.¹⁰

Vårt behov av Baltikum, tänker jag.

I torparens sekel föddes Sparbanken. Nästan två hundra år senare köpte efterföljaren Föreningssparbanken upp Estlands största bank,

Hansapank, som med sina företagskontakter nu inger västgötarna nytt hopp. Hansapank anses i dag i flera avseenden vara effektivare än sitt svenska moderbolag Swedbank och har med sin entreprenörsanda och innovationsvilja haft som mål att 2007 bli en förebild för europeisk bankverksamhet.

– Esterna är experter på hur man reformerar gamla byråkratier, konstaterar en grupp svenskester som jag träffar på kvällen vid Rådhusstorget i Gamla stan.¹¹

Svenskesterna har levt på båda sidor om Östersjön och har sett både de så kallade trygga livsvillkoren och katastrofernas ruiner. I Estland har många människor fått tillvaron sönderslagen en eller flera gånger. EU-medlemskapet innebär minst den femte politiska, sociala och ekonomiska revolutionen inom en mansålder: sovjetvälde, tyskt välde, sovjetvälde igen, självständighet, EU-anpassning och snart övergång till euro. Det är nästan en självklarhet för en estländare att man måste börja om någon gång i livet.

– När man tvingas starta på nytt från noll, då utvecklas entreprenörsgener, konstaterar en av svenskesterna.

Medan vi i de gamla EU-länderna vilset ser våra traditionella samhällsmodeller upplösas, präglas Baltikum av experiment och nytänkande. Allt har sin tid. 1900-talet var Tibros era, 2000-talet är Tallinns.

Om EU-utvidgningen var omskakande för Europa, är globaliseringen ännu starkare. Ingen kommer undan. Men när vägen från 2000-talets österländska kapitalism vräker in över Östersjöns stränder med full kraft, så kanske estländarna står emot bättre än svenskar och finländare. I Estland tas ännu inte obruten framgång för given. Där vet man att liksom torparens pinnstolar fick lämna plats för kontorsmöblerna, och liksom inköpschefen från Tibro måste vallfärda till Tallinn, så tvingas Estland att knyta kontakter i Ryssland, Vitryssland och i Ukraina, innan globaliseringens cirkel dras vidare genom kontinenterna tills den så småningom sluts någonstans på den afrikanska landsbygden, där västvärldens rikedom en gång grundlades med slavhandel och rov av guld och ädla stenar.

Sinnebilden för Estlands entreprenörer finns på Ahtrigatan, ett stenkast från Tallinns färjeterminaler. Kvarteren där borde egentligen vara mest kända för Simons och Hannas ortodoxa kyrka, en åldrad skönhet snidad i trä, som drar till sig förbipasserandes blickar. Väg-

garna sägs vara resta av ilandflutet virke från ett förlist skepp. Där innanför omsluts besökaren av rökelsedoft och liturgisk sång, framburen med silvertoner. En av kvinnorna i kören försöker vagga sitt barn till sömns medan hon sjunger. En man i rullstol tar emot den heliga måltiden, och ljuslågor speglas i förgyllda ikoner. Det är vackert och det är fridfullt. De sökande själarna i Simons och Hannas kyrka är kanske ett tjugotal. Folkskarorna trängs i stället bakom den lilla helgedomen, där mammons tempel breder ut sig över ett par tunnland i form av ett nytt köpcentrum. I jämförelse med kyrkans skönhet ser det närmast löjligt ut, som en billig, fyrkantig låda, uppslagen nära hamnen. På andra sidan Ahtrigatan ligger en tandvårdsklinik dit svenskar och finländare kommer för att spara tusenlappar. I entrén till det nya kontorskomplexet finns en oansenlig liten postlåda märkt ”Blumoon”. Fem trappor upp hittar man Blumoons nya dörr, efter att företaget i åtskilliga år hållit till i ett gammalt kyffe. Blumoon är en osannolik framgångssaga. På Sovjettiden gjorde några skolkompisar mjukvara till dataspelet Kosmonaut. Nu har de skakat såväl den multinationella musikindustrin som världens stora telekombolag genom att utveckla Kazaa och Skype. Kazaa är världens populäraste program för nedladdning av musik och video från internet. Skype har tekniken bakom gratis telefoni. När Skype såldes för mångmiljardbelopp till amerikanska Ebay talades det nästan bara om dess svenske skapare. Men det är de estniska programmerarna som har gjort jobbet. Och även om de bara hade fem procent av företagets aktier, så blev det ändå hundratals miljoner kronor över till dem.¹²

Från Ahtrigatan vandrar jag österut genom de slitna delar av Tallinn som inte syntes från konferensrummet på tjugofjärde våningen. Till det ökända bostadsområdet Lasnamäe i öster tar promenaden en halvtimme, men det sociala avståndet från stadens ekonomiska centrum känns oändligt. Lasnamäe är en sovjetisk vision som sprack, ett monument över den ryska arbetskraftsinvandringen i Estland. Hit förflyttades på sovjettiden tusentals ryska familjer till nybyggda fabriker och bostäder. I dag gapar halvfärdiga huskroppar tomma och en del av de bebodda hyreslängorna står där deprimerande nötta.

Men det gnistrar i gråheten. Ett gäng tonårsgrabbar på Kahugatans ungdomsgård i Lasnamäe berättar om sina studier. Deras målmedvetenhet skvallrar om att EUs nästa generation av entreprenörer är på

gång. Varför känner jag inte igen det här från elever i min omgivning där hemma? Varför sjunker kunskapsnivån i svenska skolor nu, när det öppna Europa ökat behovet av utbildning?

– Vi har något att kämpa för. I Sverige har de allt, säger 18-åriga Sten i Lasnamäe.¹³

Vårt behov av Baltikum som förebild.

Lasnamäe har officiellt 112 000 invånare, men det verkliga antalet är större. Många bor här oregistrerade. Blänkande Mercedesbilar samsas med sopor på slitna gårdar mellan sovjetbyggda höghus. Det här är maffians hemmaplan, även om det just nu verkar lugnt på Paegatan, där en rad bombattentat krävt flera människoliv genom åren. Men det ena kvarteret efter det andra renoveras, och stora områden i stadsdelen är rena och välskötta. Utvecklingen är på väg uppåt igen. I Lasnamäes södra utkanter låg på sovjettiden en stor fabrik med militär tillverkning. Där har nu ett helt annat industriområde tagit form, modernt och färgrikt. Dit når allt fler arbetsplatser som försvinner från Sverige. Än så länge är lönerna relativt låga, arbetsrätten är ihålig och bara var sjunde anställd i Estland är fackligt ansluten – ett eldorado för skandinaviska företag. Dessutom är Estlands investeringsklimat inbjudande. Företagsskatten är snart nere i 20 procent och all återinvesterad vinst är skattefri. Estlands arbetslöshet har krympt från 14 procent år 2000 till nästan bara ett par procent 2007, kanske lägst i EU. Tallinns ekonomi har länge varit överhettad, det fattas arbetskraft i flera branscher och lönerna stiger.

De nya fabriker, kontoren och lagerlokalerna i Lasnamäe ligger invid huvudvägen mot den ryska femmiljonsstaden Sankt Petersburg med dess sjudande ekonomi. Från Lasnamäe tar det bara tio minuter till järnvägsstationen eller hamnen i Tallinn. Till flygplatsen går det ännu snabbare. Akzo Nobel, Scania och Nissan är några av namnen utmed Petersburgvägen. Men områdets flaggskepp är Elcoteq, Estlands största exportör med nästan tio tunnlands fabriksyta och mellan tre och fyra tusen anställda. De sätter ihop Nokias mobiltelefoner och Sony Ericssons nätverk. På 1990-talet hette Nokias och Ericssons jobbbara Eero och Maggan, på 2000-talet heter de Igor och Jelena. Globala telekomjättar behöver Lasnamäes invånare. I går hade stadsdelen slumrykte, i morgon kan dess namn vara på europeiska aktiehandlares läppar. Allt har sin tid.

Globaliseringens tillfälliga behov av Baltikum.

Visst har vodkan flödat i Lasnamäe och familjeproblemen är svåra, men det finns motbilder. I kulturcentret Lindakivi ställer Lasnamäes skolbarn ut sina teckningar. En femteklassare har gjort en hjärtknipande liten björn av asplöv och nötskal, en bild av livets ömhet. I Lindakivis kafé spelar pensionärer bridge och ungdomar sitter och småpratar över en öl.

– Samhörighet är det viktigaste i Lasnamäe. Vi är inte främlingar för varandra, säger 26-åriga Aleksej Bartenev.¹⁴

Livet är dock hårt för många i den stadsdel som var kuliss för scener i filmen *Lilja4Ever*.

– Åtskilliga har gått under här. Jag känner flickor som blivit offer för människohandel.

Nästa morgon möter jag författaren Jan Kaus inne i Tallinn. Han talar bekymrat om den ekonomiska och sociala klyftan mellan BMW-ägarna i miljonlägenheterna i Gamla stan och dem som tar en öl för fem kronor på Lindakivi i Lasnamäe men saknar e-postadress.

Även inne i centrum finns den marknadsekonomiska revolutionens förlorare. Gamla kvinnor står och tigger invid Viruporten. Ett par kvarter därifrån rotar den hembrända vodkans offer i sopcontainer bakom Rimis matmarknad. Friheten har ett pris.

– Det pågår en debatt om två Estland. Folk undrar: *Vilket Estland tillhör jag?* säger Jan Kaus.¹⁵

”Förhåll dig till mig som till skog, som det finns gott om och i vilken du hittar platser goda ... förhåll dig aldrig till mig som till något som skall bli kalhugget ...” manar Jan Kaus i en av sina dikter.¹⁶ Det är en varning till de många besökare som väller in i Tallinn från andra sidan Östersjön och Finska viken. Baltikum finns inte till för vår nordiska girighet utan för vår europeiska vilshenhet. Vi ska inte komma som förbrukare utan som lärjungar.

En färd till Europas hjärta

Jag lämnar Jan Kaus i författarförbundets lokaler i Tallinn och bär med mig hans varning för kalhyggen. Det är bara drygt ett dygn kvar till EUs stora östutvidgning den 1 maj 2004. Jag tar bussen mot Riga i Lettland, men innan färden går söderut plockar chauffören upp några finska gymnasieungdomar och deras lärare vid färjeterminalen. Det visar sig vara en lyckträff. Bland mängden av bussresor i Baltikum blir den här min mest underhållande. Tonåringarna förintar myten om tystlåtna finnar. Utan en droppe Koskenkorva sjunger, skämtar och skrattar de sig genom det flacka baltiska landskapet. Enda gången de unga tappar målföret är när vägen snuddar vid Rigabukten och solglittret spelar i vårt gemensamma innanhav. Östersjön är vackrast som västerhav.

Det blir tomt när gruppen lämnar bussen i Saulkrasti, en lettisk semesterort med fina, gamla träkåkar nära vägen och nära havet. Här har även nya lyxvillor vuxit upp så senare år. På hållplatsen invid kaféet går finnarna i famnen på jämnåriga från en vänskola i Cesis, en relativt fattig men historiskt stolt kommun österut, där de ska fira Lettlands EU-inträde. Medan de vuxna hälsar artigt, kramas ungdomarna som kompisar. Den lettiska gruppen har varit på besök i Finland tidigare, nu ska finländarna göra svarsvisit i ett historiskt europeiskt ögonblick.

Här möts barn av två folk, som under andra världskriget föll offer för Sovjetunionens militära aggression. Finländarna stod emot, och till ett högt pris i död och förintelse lyckades de försvara sin frihet. Letterna gav efter för en omöjlig övermakt och förslavades i ett halvt sekel med ännu fler offer som följd. Ungdomarnas föräldrar, morföräldrar och farföräldrar hölls isär på var sin sida av järnridån och Finska viken¹. Utanför bussen i Saulkrasti förenas en ny generation, som inte vet av krig eller politiskt förtryck, som tar öppna gränser för givna och ser mot framtiden.

Det är ett nytt Europas födelse jag bevittnar genom det solkiga bussfönstret. Sannerligen, om inte ögonen fuktas och det värmer inombords. För första gången i mitt liv blir jag känslös vid tanken på Europeiska unionen.²

Men underbart är kort. Jag väcks ur min meditation av ölstanken från en man som äntrade bussen när de finska ungdomarna lämnade den. På en blandning av lettiska, svenska, tyska och engelska berättar han om sina erfarenheter som tillfällig vägjobbare i Sverige, Tyskland och Irland. Ämnet är givet, när bussen äntligen slipper de slingriga krokarna kring alla vägarbeten söder om Saulkrasti och kan köra nästan raka vägen in till Riga på ett nyöppnat avsnitt av Via Baltica.³

Vägjobbaren läppjar på sin en och en halv liters öl hela vägen ner till Lettlands huvudstad. Hans mål har varit att få arbeta i Storbritannien, och i flera år har han förgäves sökt tillstånd. Nu har EU-utvidgningen äntligen kommit till hans undsättning. Två dygn efter Lettlands inträde i unionen ska han flyga till London. Förväntan skönjs i de dimmiga ögonen. Fri rörlighet för arbetskraft i Europa, det låter nästan för bra för att vara sant för den som kommit ur Sovjetunionen. Det är det också. Vagarbetaren vet inte att nyhetsrapporterna snart ska tala om överfall på lettlandare i Storbritannien eller att hans byggjobblande landsmän ska komma att skudda det svenska stoftet av sig, sedan de skällts för ”svartfötter” i den svenska idyllen Vaxholm och omringats av fackliga aktivister skanderande ”Go home!”.

Vårt schizofrena behov av arbetskraft österifrån.

Infarten till busstationen, utmed Daugavafloden, är som ett skyltfönster för det nyrika Riga. Barnens äventyrsland följs av glänsande butikcentra, kontorskomplex och utställningar av Peugeot, Chrysler, Mitsubishi, Toyota och andra rullande bevis på den lettländska huvudstadens ökande köpkraft. Lettland går in i EU som det fattigaste kandidatlandet, men när detta historiska år är över ska det visa sig att den lettländska ekonomin har vuxit snabbast i hela unionen. Konsumtion och investeringar är drivmotorer och tillväxten är klart starkast i Rigaområdet.

Skyltfönstret är delvis en kuliss. Strax bakom det norskägda, högklassiga köpcentret Mols ligger ruttnande träkåkar och halvraserade tegelbyggnader, där människor lever i misär. Här finns det nya Europas trasproletariat. Men fruktträd går i blom på bakgårdarna, gistna dörrar har öppnats mot solen och barn leker i portgångarna. En katt värmer sig vid förstukvisten och en man sover på marken invid ett träd. Våren har kommit till Rigas fattigaste kvarter och om bara några timmar är EU här.

Ingen vet hur många gatubarn och hemlösa som lever i Riga. Men här i Maskavas-kvarteren ligger en oas, där vilsna barn får sovplats och hemlösa utspisas. Varaklānu-gatan är så liten att namnet inte står på telefonkatalogens karta över *Maskavas forstate*, Moskvaförorten. Alla jag frågar skakar på huvudet, tills en äldre rysk kvinna beslutsamt tar mig i armen och för mig genom parker och bakgårdar, där hundar rastas, småbarn vaggas och utslagna sover i gräset. Bortom upptrampade jordstigar och sönderfallande hyreshus ligger Frälsningsarméns vackra gamla träbyggnad, där prostituerade, zigenare, självmordskandidater och alla andra på det utvidgade EUs samhällsbotten är välkomna. Härifrån går frälsningssoldater till BB för att stödja nya mammor och försöka förhindra att de lämnar bort sina barn. ”Till och med läkare ber oss om kläder till sina barn”, berättar en kvinna.⁴

De hemlösa anländer i omgångar till lunchen, borden räcker inte för alla. De mest luggslitna, de som inte genomgått läkarundersökning och kanske bär på smittsamma sjukdomar, får hämta soppa i sina pytsar vid dörren.

– Vi som sitter här är livets överflödiga barn. Vårt tåg har gått och vi är kvar på perrongen, filosoferar en rysk man som saknar jobb och bostad och lever på ett härbärke.

En betydligt yngre lettisk man presenterar sin flickvän. Hon är höggravid, men de har ingen bostad utan sover på var sitt härbärke, ett för män och ett för kvinnor. Vid midnatt blir de EU-medborgare.

– Jag förstår inte vad det innebär. Jag vet bara att många länder ska vara ihop och att vi ska få nya pengar. Men jag märker att priserna går upp. Saltet har blivit mycket dyrare, säger den blivande fadern.

En lettisk man är arbetslös, hemlös, cancersjuk och utfattig.

– Jag äger två santim, avslöjar han och skrattar.

Det är drygt tjugofem öre.

Han brukar tigga utanför kyrkan.

– Gud är stor. Jag vet att han ska hjälpa mig, säger den snart 60-årige letten.

Hur kan han skratta mitt i sitt elände, undrar jag. Då kommer tårarna. Han blir mällös och pekar uppåt. Med en enkel gest klär han av EU all makt och gör den beprisade fria rörligheten meningslös.⁵ Här står en människa som förlorat hela världen men bevarat sin själ. Han behöver inget från Bryssel.

I Maskavaskvarteren lever de fattigaste i EUs fattigaste land. Men varför finns det lika utblottade människor på Berlins och Stockholms gator? I decennier har vi hört tillväxtreligionens mantra: ”Det måste först finnas något att fördela”. Sverige har åtta gånger så mycket att fördela per invånare som Lettland. Nästan alla har alltid något att fördela. Vad vi saknar är viljan att avstå, på riktigt, till förmån för sämre ställda. Därför gör de fattigaste i Riga rätt i att inte hoppas på EUs rikedom. Deras dagliga rop förblir detsamma: ”Ge oss kraft att orka!” Svaret på den bönen kommer inte från Bryssel men från Frälsningsarmén. Europas sårade och svaga behöver inte vår avlägsna och kalla rikedom. De behöver en varm nästa vid sin sida. Därför finns det hopp för dem. Utsikterna är sämre för det Europa som aldrig kan få nog.

Även hos Frälsningsarmén hamnar letter och ryssar i gräl. Majoriteten av Rigas invånare är rysktalande, men regeringen har beslutat att de ryskspråkiga gymnasierna ska ha mer av sin undervisning på lettiska.⁶ Gatorna fylls av demonstrerande ryskspråkiga ungdomar, som får letter att se rött och även känna rädsla. Den ryske mannen tar de protesterande eleverna i försvar. En lettisk kvinna vid bordet blir upprörd.

– De vet inte vad de gör! Mitt barnbarn kan lettiska, ryska och engelska. Men ryssarna vill inte lära sig något annat språk. Vi är tvungna.

Frälsningssoldaten som tolkar åt mig nickar instämmande.

– Vi tvingades lära oss ryska på sovjettiden. Och vi lärde oss snabbt. De bor här i femtio år och lär sig ändå inte.

Den ryske mannen retar upp sina lettiska vänner ännu mer.

– Gud förstår mitt språk, så jag behöver inte kunna lettiska.

Diskussionen blir hetsigare. Idiotförklaringar flyger genom luften.

– Vi minns Sibirien, säger frälsningssoldaten.

Då tar ryssen till det grövsta artilleriet.

– Lettland är vackert med havet, men det finns för mycket letter här!

Frälsningssoldaten ger upp.

– Jag skäms för att tolka mer, säger hon.

Grälet övergår i en diskussion om EU. Den lettiska kvinnan gör tummen upp för Sveriges nej till euron.

– Vi kan säga nej till euron tusen gånger men vi måste ta den ändå. Tänk, våra vackra lettiska pengar!

Då kliver en kostymklädd lettisk man fram.

– Jag hoppas på ett bättre liv i EU, säger han.

Kvinnan slår ifrån sig med bägge händerna.

– Vi vill inte ha hit muslimer och turkar! Nej!⁷

Letternas häftiga träta om EU är nästan lika eldfångd som det nationella rysk-lettiska bråket. Men känslorna svalnar efter hand och den ryske mannen sjunger med smäktande stämma en visa, *Postdiligensen*, på sitt modersmål. Innan han blev bostadslös i Riga försörjde han sig på sång i den gamla industristaden Daugavpils i östra Lettland, där cirka 85 procent av invånarna är rysktalande.

Trots Lettlands smärtsamma historia, trots sårade och heta känslor, trots hård politisering av de nationella motsättningarna, förekommer inget etniskt våld mellan letter och ryssar. Det är anmärkningsvärt i europeiskt perspektiv. Sverige, Tyskland, Frankrike och andra länder med till synes bättre förutsättningar för integration, men sämre resultat, har uppenbarligen en hel del att lära av folk som vi ofta beskriver som intoleranta. Det finns fortfarande många européer som blandar samman Baltikum och Balkan, men skillnaden är djupare än rent geografisk. På Balkan har jag sett hatet brinna i människors ögon, det har jag aldrig sett i Baltikum. En plågsam historia av grymma övergrepp och etniska motsättningar måste inte leda till blodbad i vår generation.

Men som sagt, Lettlands *historia* av etniskt våld är mörk: ryssar mot letter, tyskar mot letter, ryssar mot tyskar, tyskar mot judar, letter mot judar. Just Maskavaskvarteren är mättade av tragisk judisk historia.⁸

Resan från den ålderstigna stadsdelen till Rigas flygplats är hisnande. Man passerar ett sekel på mindre än en halvtimme. I den glasinklädda avgångshallen sitter kostymklädda herrar och surfar på trådlöst internet. Bredvid dem ligger ryskspråkiga tidningar uppslagna. Mycket av Rigas näringsliv drivs av rysktalande affärsmän, som skulle vilja se stabila lettiska regeringar ge dem arbetsro. Maktens korridorer är som ett resecentrum, alla väntar på nästa tåg, som en affärsman uttryckte det. Men trots det går affärerna så lysande i Lettland att överhettning och inflation varit ekonomins största problem

på senare år. Allt mer investeringar och jobb sugts hit från andra sidan Östersjön. När Taxi Kurir förlägger sitt callcenter till Riga väcker det svensk oro. Mer av samma sort är dock att vänta, spår premiärministerns ekonomiske rådgivare i regeringskansliet vid Frihetsboulevarden.

Men mitt bland affärsmännen ute på flygplatsen dröjer mörka frågor från Maskavas kvar: Kan Europa någonsin hela klyftan mellan vinnarna och livets överflödiga barn? Hur ska det gå med alla nationella konflikter som EU rymmer? Och är det självklart att vår union inte blir skådeplats för nya folkmord?

Vårt behov av Baltikum som historisk spegel.

Jag vill hinna till Litauen innan EUs portar sluts om Baltikum. Det lilla Fockerplanet svänger ut mot Rigabukten. Jurmalas soliga sandstränder blir synliga, när vi sätter kurs söderut. Under mellankrigstiden var Jurmala semesterort för välbärgade västerlänningar, och på sovjettiden var det kommunistpampar från Moskva som solade sig där. I dag är det nyrika letter och ryssar som omvandlar förfallna spökhus till andlöst vackra träslott, några stenkast från Östersjön. Det är inte längre möjligt att köpa en villa med havsutsikt för mindre än en miljon dollar utmed den mest attraktiva strandremsan i Jurmala. Spekulanterna får trösta sig med att priserna vanligtvis inte överstiger två miljoner, eftersom den siffran utgör marknadens psykologiska tak, som det heter.

Flyget till Vilnius tar nära en timma. I motsats till Östersjöstäderna Tallinn och Riga göms Litauens huvudstad långt från kusten, bortom vida slätter, nästan på gränsen mot Vitryssland. När vi går in för landing ligger byarna grå och sorgsna där nere. Litauerna är ett bondefolk, som återvänder från Vilnius till sina hembyar under veckosluten, och som odlar grönsaker utmed väggarna i stadens slitna bostadsområden. Men på den litauiska landsbygden råder ingen entusiasm över EU-inträdet. Man vet att Europa vill ha nya marknader men inte flera bönder. Till unioner är man skeptisk av födsel och ohejdad vana, särskilt om politikerna i Vilnius är för dem. ”När vi kommer in i *Europos Sajunga* så löser sig alla problem”, raljerar byborna och skratrar åt sin egen ironi.

Detta folk av härdad bondestam har varit offer för ett halvsekels förödande kollektivistiskt experiment. Jordbrukskulturen är

djupt sargad. Ett par generationers utveckling har gått förlorad. Mellankrigstidens blomstrande jordbruk slogs i spillror av sovjetmakten. Nu ligger i stället kolchoserna sönderslagna, och de privatiserade små familjejordbruken har inte kraft att överleva.

I *Oskrivet brev till en flicka* skaldar den litauiske poeten Sigita Geda:

*jag kommer – när den är över
denna långa –
scharlakansfeberdröm –
denna klarröda – purpursjukdom
som slagit ned på
min barndoms
förmörkade gårdar –⁹*

Regeringen beräknar att kanske 30 000 småjordbruk kommer att läggas ned med EU-stöd. Massor av människor måste byta livsstil, när de redan passerat medelåldern. Det blir svårt. Tomhet hotar när Europeiska unionen betalar folk för att bli syssloslösa. Jag minns journalistkollegan Audra Chepkauskaitės beskrivning, när hon hade rest runt på den litauiska landsbygden och dokumenterat omvandlingen: Äldre människor som måste sälja sina olönsamma kor känner det nästan som när djuren togs ifrån dem i tvångskollektiviseringen på sovjettiden. De är bundna till sina husdjur psykologiskt. Det är särskilt svårt för ensamma gamla kvinnor. Vad ska de göra när korna är döda? De har inget dagschema längre, det finns ingen som väntar på dem.

Men i Vilnius förbleknar landsbygdens problem. Det doftar vår. Häggen har slagit ut på Vokiečių gatvė (Tyska gatan), Gamla stans nyrenoverade stolthet, som förkroppsligar en lång kulturhistoria med litauer, polacker, judar, tyskar, ryssar och vitryssar. Nu sitter tonåringar i knä på varandra på Vokiečiųs parkbänkar och historia verkar inte vara deras omedelbara intresse. På Vilnius huvudgata Gediminas umgås folk på uteserveringar i den ljumma aprilkvällen. Ungdomar strosar nedför promenadstråket med flaggor i händerna, på ena sidan Litauens färger, på den andra EUs stjärnor. Ner mot Katedralstorget är det fullsmockat, där har Gediminas förvandlats till en jättepúb med

danska, belgiska, tjeckiska, polska, tyska, italienska, ungerska och finländska öltält.

Parallellt med ölfloren går en religiös ådra genom den litauiska nationen. Här har man alltid mött historiskt avgörande ögonblick i bön. Ett stenkast från tälten firas mässa i Stanislauskatedralen. Framför sidokapellet, där relikerna av nationalhelgonet Kasimir förvaras i ett silvrat skrin, böjer människor knä och tänder ljus. För snart ett halvt millennium sedan ska den döde prinsen ha uppenbarat sig på en vit springare och fört sitt utsatta folk till seger mot en övermäktig rysk här. Allt sedan dess har man vänt sig till helgonet för tröst i lidandet och bön om hjälp mot återkommande hot österifrån. I de yttersta av dessa dagar har EU blivit symbol för befrielse ur historiens onda cirkel. Sankt Kasimir och Bryssel är numera bundsförvanter. Längst ner i katedralen ser jag en gammal man med böjt huvud och EU-flagga i handen.

Vårt behov av balternas inre styrka genom historiens katastrofer.

Utanför mörknar det. Katedralstorget fylls av drygt 20 000 personer. Litauens populäraste artister håller konsert. Jag är imponerad över uppslutningen, men litauerne kan bättre. EU är inte det häftigaste de har firat. Europasegern i basket 2003 var större. För att inte tala om frihetskampen. Folkfronten Sajudis första massmöte på Katedralstorget 1988 drog mer än 50 000 människor.

– Jag hade väntat mig mer i kväll. Då var det större känsla, det gällde självständigheten, skriker Darius Spranaitas i mitt öra och lyckas överrösta musiken från högtalarna.

Den 27-årige arkitekten tar EU-inträdet med ro.

– Mitt jobb kanske kan bli lite lättare, eftersom vi bygger en del vägar i Skandinavien till exempel. Annars blir det inte så stor skillnad. Jag reste mycket i Europa redan tidigare.

När musiken tystnat, fyrverkerierna brunnit ut och massan skingrats står Tamara och Vladimir Varacinskas där med sina plastkassar. De är ett medelålders par utan jobb och deras största behållning av kvällen är alla burkar och flaskor som blivit kvar på torget.

– Vi väntar oss inget gott av EU. Våra tre barn kan resa och få arbete, men vår sysselsättning är att samla burkar.

Finns det då ingen EU-entusiast att uppbringa dessa sista skäl-vande minuter före det historiska tolvslaget?

Jo, han heter Algimantas Polis och är 73 år. Håret glänser vitt, glasögonen är starka och överrocken skvallrar om ett enkelt liv. Mannen som står där på det tomma torget med en portfölj i handen är just nu världens lyckligaste författare. Under Sovjettiden kunde han inte trycka sina alster i Litauen. De publicerades i Bulgarien, men dit fick han inte visum.

– Jag levde i ett fängelse i femtio år! Nu känner jag att jag är fri! Jag sörjer att jag är så gammal, men jag är lycklig för mina barn och barnbarn. Jag har aldrig varit så lycklig som nu!

Vad väntar du dig av EU?

– Det jag väntar mig har jag redan fått: Frihet!

Förlåt att jag frågar, men är det tårar jag ser i dina ögon?

– Ja... jag är lite drucken, men det är av glädje.¹⁰

Klockan blir midnatt, Litauen är i EU och varenda krog verkar fullsatt. Tillsammans med bekanta vandrar jag runt i Gamla stan. Till slut hittar vi ett ledigt bord, där vi för första gången kan diskutera vår gemensamma union.

Vågar vi sekulariserade, visionslösa västerlänningar nu hoppas på en moralisk injektion från de baltiska folken, med deras smärtsamma historiska erfarenheter? Motståndsrörelsen mot den ateistiska sovjetstatens omänsklighet var starkast i det katolska Litauen. Kan vi få del av arvet nu, när vi tillhör samma familj?

Sociologen Tadas Leončikas är avvisande.

– Vänta er ingen hjälp från oss.

Hans förklaring gör mig nedslagen.

– Den unga generationen minns inte den svåra tiden. Och arvet från motståndsrörelsen kan inte omsättas inom EU. Jag kan inte se hur det ska ske. De som lyckas där är de som tar för sig och är ”ekonomiskt flexibla”.¹¹

Europas behov av motståndets människor.

Fram på småtimmarna bryter vi upp, men folk drar fortfarande omkring på stan. Mitt i natten är det kö ute på Piliesgatan till bordet i Gamla stans populäraste pizzeria. Innan jag fått min första sömn i det nya utvidgade EU blir jag påmind om litauernas entreprenörsanda. De tar för givet att man ska kunna välja mellan fyra olika pizzastorlekar. Det är ett praktiskt tänkande som lovar framtida affärsframgångar inte bara i restaurangbranschen.

Litauens första dag i EU blir solig. Tillsammans med min vän och journalistkollega Andreas Stangl från Österrike beslutar jag mig för att leta upp Europas geografiska centrum, där en officiell ceremoni är planerad. Det ska ligga ett par mil norr om Vilnius. Många platser gör anspråk på att vara Europas hjärta, men franska geografer har i vår generation bestämt kontinentens mittpunkt till en kulle nära byn Purnuskes.¹²

Varken Andreas eller jag hittar till Europas mitt. Svenskar och österrikare tillhör dem som brukat se resten av kontinenten lite grann över axeln. Länge har vi försökt stå vid sidan av konflikterna, och eftersom vi var rikare än de flesta trodde vi naivt nog att vi också var lite bättre, lite klokare. Men plötsligt har vi blivit vilsna. I det nya Europa befinner vi oss inte i centrum. Vi ses inte längre som förebilder, vår neutralitet verkar omodern, vår ekonomiska framgång byggde på gårdagens förutsättningar. Både från väster och från öster tittar man förbi oss. EUs utvidgning till Centraleuropa och Baltikum, detta jätteprojekt som gällde våra närmaste grannar, är nu historia. Det var endast en etapp. EU och Nato, USA och Ryssland, Turkiet och Iran, ja inte minst Kina, alla är inbegripna i *det stora spelet*, 2000-talets dragkamp om den euroasiatiska landmassan med oljan och gasen i och kring Kaspiska havet som begärligt byte.¹³ Vägen dit går för EUs del via Vitryssland, Ukraina, Moldavien och förstås via Georgien, Armenien och oljelandet Azerbajdzjan. Vår gamla kunskap att Europa slutar vid de kaukasiska bergen är inte längre relevant. Att vara europé är åter att vara kaukasier. Kaspiska havet ligger inom räckhåll för Bryssel. Vår uppdelning i Västeuropa och Östeuropa är omodern, den kom till som tankens karta i 1700-talets upplysningsatmosfär. Det kulturella begreppet Östeuropa uppfanns som en motbild, som en bekräftelse på den egna överlägsenheten i vårt Västeuropa.¹⁴

Geografiska och kulturella bestämmningar är subjektiva. Balterna själva har sedan gammalt betraktat sig som del av västra Europa. Men ett lands eller en nations tillhörighet avgörs till stor del av omvärldens syn. Västeuropéer har ofta placerat Baltikum i närheten av Europas östra utmarker. För kaukasierna däremot har Baltikum varit en del av Väst, geografiskt såväl som ideologiskt. I själva verket befinner sig alltså balterna mitt i Europa. I Vilnius är det lika långt till georgiska

Tbilisi som till irländska Dublin, och lika nära till Köpenhamn som till Moskva.

Östersjön har inte längre stränder bort mot mörkret. Den har blivit en EU-insjö. Baltikum är EUs port mot Ryssland. Avgörande för Europas politiska framtid blir EUs och Natos förhållande till Ryssland, och i detta strategiska maktspel är de små baltiska staterna nyckelländer. Så länge Ryssland inte lär sig att leva i sämja med dem, så länge får inte EU ro. Samtidigt är balterna de övriga gamla sovjetmedborgarnas förebilder och lockfåglar västerut. I Baltikum kan man bättre än någon annanstans i Europa förstå ukrainares eller georgiers drömmar och besvikelser på den långa och svåra vägen mot Europeiska unionen. EUs fortsatta rörelse mot öster går via Vilnius, Riga och Tallinn. Baltikum ligger mitt i framtidens Europa, den kontinent som sträcker sig från Atlanten till Ural och från Island till Kaspiska havet.

Men inte heller taxichauffören från Vilnius hittar till Europas nya centrum. När jag pekar på en skylt till Purnuskes, så lyder han godtroget och tar av på den lilla landsvägen. På andra sidan krönet väntar säkert Europas mitt, tror vi. Nej, den lilla bondbyn tycks ha närmare till Astrid Lindgrens Småland än till Europas centrum. Grusvägen blir smalare. Vi fortsätter i krypfart till nästa by, där vi äntligen träffar en levande människa.

– Europas centrum? Jodå, fortsatt bara rakt fram, uppmuntrar oss den unge mannen och pekar bort mot nästa krön.

Vi följer hans råd och byvägen övergår i två djupa, slingrande spår som just torkat upp efter snösmältning och tjällossning. Snart tar sig bilen inte fram längre. Chauffören slår ut med händerna:

– Europas centrum? Ha, ha!

Det ligger bortom skogen. Tillbaka ute på huvudvägen får vi till slut syn på den riktiga skylten. När vi antrat rätt kulle finner vi en sten med metallplakett och litauisk inskrift: *Europos geografinis centras*. Platsen är väl vald, om man säger så, med björkdungar, böljande jordbrukslandskap och en sjö nere i dalen. En militär blåsorkester spelar och unga dansare uppträder i folkdräkter. Litauens tillförordnade president anländer och ceremonin kan börja. Tjugofyra EU-länders flaggor vajar redan i den svaga brisen. Nu hissas den tjugofemte, den litauiska, sakta, medan folk står i allvarlig givakt och sjunger natio-

nalhymnen. Jag ser en ung pojke framför sin far, båda har blickarna koncentrerade på den gula, gröna och röda flaggan. När sedan Europahymnen spelas och den blågula EU-symbolen snabbt dras i topp, slappnar de flesta av. Jag vågar störa pojken och hans pappa. Vad säger de om den här dagen, Litauens första i EU?

– Jag anser att det är en mycket stor dag, förklarar 13-åriga Benediktas Banys med ett engagemang som skvallrar om att han bara väntat på tillfället att få uttrycka sina känslor.

Sufferad av fadern lägger han till:

– Det kommer att bli ett bättre liv. Jag får möjlighet att resa och studera.

Om Romas Kalanta (se sidan 28) hade valt att leva vidare, så skulle han ha varit i 50-årsåldern när Litauen gick in i EU. Men å andra sidan, om han inte hade offrat sig, hade vi då fått se det odelade Europa träda fram ur järnridåns skugga? Hade Litauen då fått chansen att på egen hand avgöra sin framtid? Friheten var kanske beroende av varje martyrs, av varje protesthandling.

Militären skjuter salut på höjden utanför Purnuskes, och presidenten släpper ett fång gula, gröna och röda ballonger mot den klarblå himlen. En spansk tjänsteman från EU-kommissionens kontor i Vilnius välkomnar litauerne i unionen:

– Ni har varit trogna de europeiska värdena, trots de svåra tider ni har gått igenom. Ni upphörde aldrig att vara européer. I dag blir ni bara EU-medlemmar.¹⁵

Här på den björkklädda kullen i Litauens fattiga landsbygd blir de europeiska begreppen plötsligt oklara. Svenscars och österrikars traditionella världsbild har rubbats. Baltikums och Centraleuropas inträde i EU är möjligen bara vad som synes ske. I verkligheten kanske det är Europa som har återvänt till sitt hjärta och till sina innersta värden.

Det europeiska motståndets betydelse

Vägen ner mot Vilnius norrifrån skär genom vidsträckta slätter, där fälten fläckas av smutsgrå ruiner av upplösta kollektivjordbruk. På sina håll har privata storbönder tagit över och plöjer hektar efter hektar med moderna traktorer och plogar, som delvis betalts med EU-bidrag. Men det är de små och gammalmodiga familj jordbruket som dominerar landskapet. Här och där på stängselfria åkrar går kor och betar, bundna vid var sin påle. Ibland har korna ersatts av ett par getter. Boskapen får vatten ur till synes sönderrostade tunnor. Gummor i hucklen sitter och mjölkar för hand, medan deras män skumpar fram i ålderdomliga skvindor eller håller i tömmarna när en ensam häst drar en fyra, fem pinnars harv över en liten åkerlapp. På ett ännu mindre stycke mark går ett gammalt par och krattar jorden för hand. I en skogsdunge står höga träkors, bland träden lyser vit-sippor, och på telefonstolpar har storkar byggt bon. Fruktträden blommar och nyhuggen ved ligger och soltorkar i prydliga högar. Tillfälliga besökare skulle säga att de ser en idyll eller en primitiv miljö. Men ingetdera stämmer. På den här landsbygden är livet så hårt att självmorden slår rekord. Samtidigt göms djupt i den litauiska nationen unika skatter, värden som utgör förutsättningar för det moderna Europas demokratiska framtid.

När man kommer närmare staden kuperas landskapet och smyckas med lummiga lövlundar. Inne i Vilnius sjunker vägen plötsligt mellan kullar som ännu skrudar sig i skog, trots att de nedslitna förortererna från sovjettiden gjort sig breda och 2000-talets byggboom kantat infarten med neonlysande bilfirmor och kontorsskrapor i glas. Nedför sluttningarna klättrar Vilnius bakåt i tiden. De äldsta delarna breder ut sig i dalarna kring floderna Neris och Vilnia. Det vill säga, Vilnia är inte stort mer än en å, som kommer ringlade genom skogslandskapet österifrån, delar förorten Nya Vilnius itu och ömt lägger armen kring de pittoreska konstnärskvarteren i Uzupis, innan den vattnar kastanjerna och tusenskönorna i Sereikiskiu-parken, där äldre män sitter och spelar schack. Till sist porlar Vilnia in mellan pil och lönn i otämjd grönska för att mynna ut mellan Neris sandbankar.

Just där de båda vattendragen möts ligger Gediminas höjd på Vil-

nias västra strand. Den symboliserar en historia långt mäktigare än nordiska kungars. Här står ruinerna efter de litauiska storfurstarnas medeltida borg. Och på Vilnias östra sida reser sig en mycket högre höjd, De tre korsens kulle, som en mäktig vaktpost över den åldrade staden. Enligt traditionen ska sju fransiskanermissionärer ha mördats här vid vattnet någon gång på 1200-talet. Berättelsen har olika versioner, en säger att fyra av munkarna kastades i Vilnia och att tre av dem korsfästes och begravdes på höjden. Ett par sekler efter att Olof Skötkonung låtit döpa sig i Husaby källa på Kinnekulle, gjorde vårt grannfolk på andra sidan Östersjön fortfarande motstånd mot den nya religionen. Visserligen döptes även kung Mindaugas, men han miste snart livet, och folket fortsatte att dyrka sina gudar under heliga ekar i Neris dalgång. På 1300-talet byggde storfursten Gediminas den litauiska nationen så stark, att den ensam i regionen stod emot de tyska svärdsriddarnas blodiga korståg.

Enligt legenden var Gediminas på jakt i närheten av Vilnias vatten, då han fällde en uroxe, föll i sömn och drömde om en järnvarg som ylade likt hundra andra vargar. Offerprästen uttydde drömmen: På denna plats skulle Gediminas bygga en borg och grunda en stad, ööverbinnelig som en järnvarg.¹

*Vilna, du mogna fläder!
Med gröna ögon
har din vargtid sjunkit undan.
Uroxen, björnen och galten,
då Giedimins hornskri
skrämdede dem, de stannade
först vid Njemen flämtande,
i ekskogen ovanför stranden,
såg försiktigt dit ner. Mickiewicz
har besjungit de vilt
lysande dagarnas glans
och det mörka. Men lätt
ilade fram den ömsinta Vilia.²*

I Gediminas spår följde Kestutis, Algirdas, Jogaila, Vytautas med flera litauiska storfurstar, vars minnen lever än i dag genom de populära pojknamnen i Litauen. Alla höll stånd i borgen på höjden mot tyskarna och deras katolska legoknektar från hela Europa. I stället för att underkuvas likt preussare och letter, så vidgade litauerne sitt rike söderut in i Polen och österut in i våra dagars Ukraina och Vitryssland, till dess storfurstendömet sträckte sig från Östersjön till Svarta havet.

Litauerne var länge en hednisk skandal för kristenheten, Europas ”rödskinn”, som utförde väpnade överfall och betecknades som barbarer. Men denna bild av mörkret i de litauiska skogarna var tysk. Där Czesław Miłosz växte upp (han föddes 1911 i Litauen) bar man med sig bilden av den kristna missionen som plundring, våldtäkt och mord. Det svarta korset var länge symbol för hemsökelse värre än pesten. Miłosz riktade sina sympatier mot ”’de ädla vildarna’, som försvarade sin frihet och som visste vad de försvarade, ty där Tyska orden hade segrat byggde den slott och förvandlade befolkningen till slavar i sin tjänst”.³

Den tysklitauiske skalden Johannes Bobrowski har i dikten *Christburg* beskrivit den ”kristna” erövringen:

*Länge pyrde elden.
Inget skri fanns kvar. Verop
drog över byarna
efter
den rykande askflykten.*

*Ack,
i luftdrag,
ditt namn,
stad: en vindlös sång,
vit,
som dessa riddares
mantlar. Mot den vita väggen
lutade de sig, innan elden
bröt fram.*

*Talande
stod de kring
kommendören med de svarta
korsen. Genom att resa galgar
gjorde de sig hemmastadda
i bärnstenslandet.⁴*

Varken västkyrkan eller östkyrkan lyckades tvinga litauerne på knä. Ingen annan nation på den europeiska kontinenten stod emot kristendomen så länge. Den nya religionen antogs så småningom fredligt när Gediminas sonson, storfursten Jogaila, 1386 gifte in sig i katolska kyrkan genom äktenskap med den tolvåriga polska regenten Jadwiga (Hedvig). Jogaila lät döpa sig och vid Neris och Vilnius stränder förrättades sedan massdop. Personalunionen mellan Litauen och Polen blev så mäktig att tyskarna krossades i det legendariska slaget vid Tannenberg (Zalgeris) 1410, och den ryske tsaren Ivan den förskräcklige, trots sina förödande härjningar, led nederlag mot litauer och polacker under det följande århundradet.

Jogailas mor ville egentligen att han skulle ha gift sig med dottern till en rysk furste, men Jogaila avvisade det arrangemanget. Man kan fundera över hur Litauens framtid hade gestaltat sig, om den medeltida härskaren hade valt personalunion med det ortodoxa Ryssland i stället för det katolska Polen.

Det charmfullt förföriska Vilnius med sina barockkyrkor och sin oregelbundna, medeltida stadsplan blir Europas kulturhuvudstad 2009. Ett gott val, ”detta underverk av kontinental exotik”, för att låna Czesław Miłosz ord.⁵ Och just 2009 firas tusenårsminnet av det mäktiga storfurstendömet. Kungapalatset kommer då att stå återuppbyggt i ståt och glans på sin urgamla grund, noggrant utgrävd med spade och hacka. I årtal har det gigantiska arbetet pågått nedanför Gediminas borg.

En av det forna renässanspalatsets inbyggare i Vilnius var Gustav Vasas sonson Sigismund. I den svenska skolan lärde vi oss bara halva sanningen om Sigismund, att han i slutet av 1500-talet och början av 1600-talet var kung av Polen. I verkligheten var han också storfurste av Litauen, där han kallades Sigismundus. Han härskade över ett polsk-litauiskt samväld, De två nationernas samväld, en union av

två separata stater, Polen och Litauen. Dessutom hade hans far och mor, Johan III och Katarina Jagellonica faktiskt firat sitt bröllop i Vilnius. Men i Sverige heter det oftast att Johan gifte sig i Polen. Trots unionen var Litauen aldrig detsamma som Polen, liksom Norge aldrig var detsamma som Sverige i den svensk-norska unionen. Men litauerne vet att i grannländerna döljs deras nations historia bakom den polska. ”Vi har haft trettiofem år av självständighet de senaste två hundra åren. Varför ska man lära sig okända nationers historia?” ironiserade en litauisk historiker.⁶ Det finns en befogad udd i den ironin, en rättmätig förebråelse för att vi även i efterkrigstid tillåtit att så mycket av ett grannfolks identitet har suddats ut framför våra ögon.

Nåväl, Sigismund gav den polsk-litauiska unionen en ny dynasti och förhoppningar om allians med Sverige mot Ryssland. I stället blev det krig åt båda håll. I mitten av 1600-talet ockuperades Litauen för första gången i historien av utländsk makt, den svenska. Efter drottning Kristinas abdikation i Sverige 1654 och Karl X Gustavs trontillträde skickades tiotusentals svenska soldater över Östersjön. Det polsk-litauiska samväldet invaderades av svenskar från nordväst och ryssar från nordöst i vad som i folkmun går under benämningen *syndafloden*. Vilnius hemsöktes av massmord och mordbränder. Krig, pest, epidemier, svält och deportationer till Ryssland berövade Litauen nära hälften av dess befolkning under mitten av 1600-talet. Det polsk-litauiska samväldet förlorade sin ledande ställning i regionen, och den litauiska adeln bröt 1655 unionen med Polen och slöt i stället union med Sverige. Därmed erkändes Karl X Gustav som storfurste av Litauen, och landet skulle bli ett svenskt protektorat. Som svensk vicekung i Litauen fungerade Bengt Skytte. Men det svensk-litauiska avtalet, som skrevs under i staden Kėdainiai, blev kortlivat. Ett litauiskt uppror startade mot svenskarna, som drevs tillbaka 1657.⁷

Karl XII:s karoliner invaderade Litauen 1701 och under de följande årens strider ockuperade svenskarna Vilnius flera gånger med plundring och mordbrand som följd. På samma sätt härjade tsar Peter den stores trupper i staden. Efter det polsk-litauiska rikets delningar på 1700-talet hamnade Vilnius och det mesta av Litauen under Ryssland 1795.⁸ Därmed hade det litauiska motståndet brutits – för en tid.

Genom hela denna dramatiska historia blev Vilnius kulturernas korsväg och utvecklades till vad man kan beteckna som den mest europeiska staden i vår del av kontinenten. Här möttes karavanvägarna. Något liknande finns inte i västra Europa, allra minst i Skandinavien. I Vilnius växte en multikultur fram. I dalarna kring Neris och Vilnia talades litauiska, polska, ryska, tyska, latin, jiddisch, hebreiska, armeniska och inte minst rutenska, som så småningom blev ukrainska och vitryska.⁹ Vilnius blev gränsstad mellan öst och väst, mellan bysantinsk och romersk civilisation, mellan katolicism och ortodoxi, samtidigt som Luthers och Calvins läror drogs till staden. I Vilnius restes barockkyrkor jämsides med synagogor och moskéer. Helgedomarnas mångfald blev en liten spegling av Rom eller Jerusalem. När kyrkklockorna ringer till helgsmål i Vilnius hörs än i dag en hel konsert.

På 1600- och 1700-talen var Vilnius jiddischkulturens centrum och förmodligen världens viktigaste judiska metropol. Men den tiden är svunnen i sorg och mörker. Efter Förintelsen, Sovjettiden och Litauens nya självständighet utgör judarna mindre än en procent av stadens invånare.¹⁰

Det ryska väldet i Vilnius varade i hundratjugo år och ändades sedan i världskrig och revolution. Tsarmaktens försök att förryska litauerna stärkte i stället deras motstånd. I första världskrigets slutskede 1918 utropades den nya självständiga staten Litauen.¹¹

Medan seklerna svunnit hade litauerna införlivat den katolska läran i sin kultur. Från att ha varit en fientlig kraft hade kyrkan vuxit in som en ryggrad i den litauiska nationalismen och blivit en skans i motståndet mot främmande makter. Tre träkors hade rests uppe på kullen i Vilnius, där de mördade munkarna låg begravda sedan medeltiden. Med tiden hade korsen fallit samman och i början av 1900-talet ersattes de av robusta cementkors, väl synliga nerifrån staden. När sedan Josef Stalins sovjetiska regim i andra världskriget tog Litauen i sitt våld, visade sig hans imperium så svagt att det inte tålde de tre korsen, som tronade över Vilnius likt Kristusstatyn över Rio de Janeiro. En morgon 1951 vaknade Vilniusborna till en förändrad stadssilhuett. På natten hade korsen sprängts från sina fundament. För att den ängsliga sovjetregimen skulle känna sig riktigt säker flyttades korsresterna och grävdes ner.

Men försiktighetsmättet var inte nog. Så småningom började Sovjetunionen falla samman, och då blev korsen på kullen något av det första som Vilniusborna återställde. 1989, två år före självständigheten, restes nya kors högre än de förra, det mittersta omkring tolv meter. I dag utgör de tre korsen Vilnius främsta landmärke, vitmålad och belysta med strålkastare efter mörkrets inbrott. De söndersprängda gamla korsen har grävts fram och förts tillbaka till kullen, där de ligger stympade i en brutal påminnelse om det barbari som göms under civilisationens tunna ytlager. Samtidigt är de ett vittnesbörd om styrkan i det litauiska motståndet.

”Ni har varit trogna de europeiska värdena trots de svåra tider ni har gått igenom”, sade EU-tjänstemannen vid Europas centrum (se sidan 48).

Då inställer sig frågan: Vilka är de europeiska värdena? ”Demokrati, mänskliga rättigheter, tolerans” skulle nog många européer svara i dag.¹² Men de ideologiska konjunkturerna har växlat genom historien. Andra européer i andra tider gav helt andra svar. Jag tänker på vikingarna, korsriddarna, koloniserarna, slavhandlarna, världskrigens generaler, Förintelsens ingenjörer, gulagarkipelagens arkitekter och den etniska rensningens hantlangare. Europa uppfann inte godheten. Visst imponerar den europeiska tankens historia, men gärningarnas spår förskräcker minst lika mycket. Europas särställning är ett önsketänkande. Om vi verkligen kan räknas som demokratins uppfinnare, så är vi också kommunismens och nazismens skapare. Vi har varit lika barbariska som briljanta. *Europa, denna underbara, mordiska kontinent*, som den judiske författaren Amos Oz har uttryckt det.¹³

Och ändå, efter Berlinmurens fall och EUs östutvidgning ligger den europeiska modernitetens övermod och lurar på oss. Utgången av kampen mellan det slutna och det öppna samhället tas oftast för given. Vi proklamerar kanske inte historiens slut, men väl demokratins seger i vår världsdal. Östeuropas snabba omställning från diktatur till öppet samhälle riskerar att göra oss ideologiskt fartblinda. Vi glömmer lätt att *behovet* av demokrati måste slå nya rötter i varje generation. Demokratien är inget arvegods. Sådan kvarlåtenskap blir en illusion, där arvtagarna förr eller senare upptäcker att de inte känner demokratins värde eller saknar förmåga att försvara dess innehåll.

Hur stark är egentligen beredskapen att värna demokratin i dagens europeiska gemenskap? Jag tänker då inte främst på de yttre attributen, allmän rösträtt och majoritetstyre, som i sig inte garanterar frihet och mänskliga rättigheter. Folkmajoritet och parlamentariskt flertal kan ju användas såväl för att höja pensionen som att ge åldringar ”dödshjälp”. Nej, jag avser den inre kärnan, den som handlar om människans värde och värdighet, och som utgör demokratins mening och existensberättigande.

Var i Europa hotas demokratins kärna mest? Kanske inte i de nya EU-länderna, de som nyss var slutna samhällen. Där har den unga demokratin visserligen utvecklingsproblem, men samtidigt utgör det färska minnet av förtrycket en ständig varningssignal. I de gamla välfärdssamhällena löper vi kanske större risk att förlora vår motivation och förmåga att försvara demokratins innersta väsen, eftersom vi under lång tid vant oss vid en ideologisk utslätning. Hur ofta går vi vår egen väg, mot strömmen? I en era av så kallad liberal tolerans borde det överflöda av civilkurage. Men i stället verkar det vara ont om verkligt avvikande meningar.

Samhällets politiska debattklimat kan ge sken av motsättningar, som i verkligheten döljer en sorts samtids överideologi som inte får ifrågasättas. Den svenske teologiprofessorn Anders Nygren talade på sin tid om de ”självklara förutsättningar, på vilka hela tidsskedet bygger”, och som är gemensamma för alla, för vänner och motståndare. Först i efterhand blir dessa förutsättningar föremål för diskussion, i samtiden gäller de med det självklaras rätt, de är ”som luften man inandas, atmosfären, i vilken man lever”.¹⁴

En gång i tiden hette det: *Jag ogillar din åsikt men skulle vara beredd att gå i döden för din rätt att uttrycka den*.¹⁵ Men dagens liberala tolerans kan ibland avslöja sig som förklädd intolerans med oskrivna förbud mot upproriska åsikter, en toleransfundamentalism som utesluter oliktankande. Ingen frihet ges åt frihetens fiender, som det hette efter franska revolutionen.

I den svenska grundskolan har det hänt att elever riskerat att få underkänt i samhällskunskap, om de uttryckt felaktiga politiska sympatier. Bra, tycker andra elever: ”Alla har lika värde och man ska vara underkänd om man inte tycker det.”¹⁶ Det låter sig sägas. Men har vi då inte sått fröet till ett utbildningssystem som har drag av det kom-

munistiska eller nazistiska, där alla skulle tänka – eller åtminstone uttrycka sig – som partiet, om man ville ta examen? Är det kanske fler institutioner än skolan som bör underkänna dem som tänker fel tankar? Samhället lever farligt om morgondagens väljare vänjer sig vid yttrande- och tankeförbud. Avskyrvärda ideologier kan inte botas med sin egen medicin.

Krypande åsiktsförbud är vägvisare mot demokratins undergång. Likriktningsnormer anpassar oss till ständig försiktighet och återhållsamhet, som utan att vi är medvetna om det till slut får prägla ett slutet samhälle. Den litauiske författaren Tomas Venclova konstaterar att flockinstinkten är en av världens största plågor. Bara om vi vågar tala kontroversiellt har vi en möjlighet att säga något meningsfullt, hävdar Venclova.¹⁷

Att ifrågasätta är att vara demokrat. Men hur står det till i vårt bekväma samhälle med det civilkurage som bryter konsensus? Favorituttrycken när svenskar samtalar med varandra – ”precis”, ”det har du alldeles rätt i” – är mer än komiska bevis på behovet av samstämmighet. De är vardagstecken på en underliggande politisk livsfara, rädslan för att gå mot strömmen, skräcken för att stå ensam i kylan med impopulära åsikter.

Vilken vilja och vilken kraft har vi att göra motstånd mot tendenser av åsiktsförtryck, om de smyger sig på oss nästan obemärkta? Författaren och historikern Anatol Lieven, utbildad vid Cambridge men med rötter i en livländsk släkt i Baltikum, har i en opolerad formulering beskrivit västeuropéer som ”fördummade” av decenniernas liv i välstånd och neurotisk självanalys.¹⁸ Sådan karikatyr kan vara lätt att slå undan, men det är inte lika enkelt att tysta den gnagande oron över bekvämlighetens pris. Vi har i generationer vant oss att överlämna allt mer ansvar till ett välorganiserat samhällssystem, från vilket vi förväntar oss ett bekvämt liv i utbyte. Vi begär och blir lovade ökad frihet från problem, en process som i nordiska, tyska eller brittiska valrörelser brukat kallas ”standardökning”. Och när denna process går i stå, tar vi för givet att försämringen bara är en nödvändig omväg till förbättring längre fram. Vår beredskap är inte särskilt god för personliga umbäranden, eller lidanden, om något sådant skulle bli nödvändigt för att skydda mänskliga rättigheter och bevara ett öppet samhälle. Det till synes värsta inre hotet mot det pluralistiska samhället

är den allt svagare psykologiska beredskapen att försvara det, konstaterar den polske filosofen Leszek Kolakowski.¹⁹ Förutsättningen för ett öppet samhälles fortlevnad är individer och grupper, som skiljer ut sig och tar strid mot härskande ideologier.

Det finns alltså skäl att fundera över det europeiska motståndets betydelse. Att säga nej är europeiskt, hävdades det när förslaget till ny EU-konstitution avvisades i franska och holländska folkomröstningar våren 2005. Ja, kanske är motstånd det mest outhärliga bland värden i dagens Europa. Men då handlar det om något djupare och svårare än att protestera vid en valurna, där rösthemligheten råder, eller att demonstrera framför regeringsbyggnader när den egna gruppens intressen hotas.

Jag är på jakt efter vad jag skulle vilja kalla för Europas samvete, den motståndskraft som är den yttersta garantin mot slutna samhällen och unioner. Men en sådan europeisk kärna är svår att fånga i det moderna Europa på vår sida om Östersjön. Som svensk på 2000-talet har jag svårt att urskilja Europas själ. Jag befinner mig i periferin inte bara geografiskt och kulturellt. Även historiskt känner jag mig provinsial. Jag står vid sidan av det gångna seklets mest genomgripande europeiska erfarenhet, det omätliga lidandet under nazismen och kommunismen, den eld som ställde ondskan naken men som också gjorde Europas viktigaste värden synliga.

Jag känner mig utanför. Med invånarna i Baltikum är det annorlunda. Baltikum har legat i vägen, när Europas mest blodtörstiga härrar varit på marsch. Vi är balternas grannar, men det finns få nationer på jorden som erfarenhetsmässigt befinner sig på så långt avstånd från dem som vi. Sverige är inte normalt, Sverige tillhör undantagen, i Europa och i världen. Vårt land har varit fredat i sekler, samtidigt som Baltikum varit genomgångsland, frontlinje och ockuperad mark. Litauen, Lettland och Estland har klämts som sädeskorn mellan imperiernas kvarnstenar, dock utan att krossas. Förra seklet blev våra tre grannländer skärningspunkt och slagfält för tvekampen mellan Berlin och Moskva, både i första och i andra världskriget. Kontinentens värsta bödelregimer släppte lös sin ondskan över Baltikum, som intogs av Stalins Sovjetunionen 1940, av Hitlertyskland 1941 och åter av Sovjet 1944.

Det är löjligt att försöka säga: ”Vi förstår vad ni menar”. Vi förstår ingenting av detta. Vi är okunniga och oerfarna. Det är invä-

narna i Baltikum som vet, det är de som har gått genom den europeiska elden. Att resa, studera och lyssna är en sak. Att ha erfarenheten under sin hud är en annan.

Omkring en tredjedel av Litauens befolkning, mer än en miljon människor, dödades, deporterades, fängslades eller tvingades att emigrera under ett halvsekel av kommunistiskt och nazistiskt förtryck. Den som är på spaning efter Europas själ och vill känna den lidande kontinentens hjärtslag kan inte undvika Vilnius.

Lite mer än halvvägs utmed huvudgatan Gediminas, från Katedralstorget västerut mot Neris strand, ligger förtryckets historiska centrum i den litauiska huvudstaden. Det är en parkliknande öppen plats, typiskt sovjetiskt överdimensionerad och inte allt för populär som utflyktsmål. Namnet är Lukiškiųtorget. Bortom torget reser sig tvillingtornen på den medfarna Sankt Jakobs och Filippos kyrka. På Lukiškiųtorget hängdes rebeller efter uppror mot den ryska tsarregimen på 1860-talet. I mitten av förra seklet placerade de sovjetiska ockupanterna en stor Leninstaty där. Den stod kvar i fyra decennier. Bilderna av hur Lenin sedan singlar bort från Lukiškiųtorget i en lyftkran 1991 gick över världen som symbol för kommunismens fall i Europa. Bakom den hängande Lenin kunde man skymta de båda kyrktornen, som stadigt stod kvar på samma mark där de en gång byggts mer än ett sekel innan kommunismen var påtänkt.

Mitt emot Lukiškiųtorget, på södra sidan av Gediminas, ligger dödens hus. Det är en stenbyggnad som komprimerat ondskans och motståndets tvekamp i Europas moderna historia. Byggnaden tjänade under andra världskriget som högkvarter för såväl KGB (och dess föregångare NKVD och NKGB) som Gestapo. Därefter fortsatte de sovjetiska ockupanterna att bruka källaren som tortyrhäkte. På cementgolven i de trånga cellerna försökte man knäcka en av Europas starkaste motståndsrörelser. De som stod emot sändes till Sibirien. Ibland kunde uppemot hundra politiska fångar och andra samvetsfångar pressas in i en cell i väntan på deportation. I avrättningscellen sköts över tusen personer av KGB under årens lopp. Deras namn graveras nu in på byggnadens ytterväggar. De flesta dog unga, många i tjugo- eller trettioårsåldern, en del som tonåringar. Jonas Daškevičius-Papūga (1927–1945) var en av dem. Han sköts ihjäl i KGB-källaren vid Lukiškiųtorget i sitt artonde eller nittonde år.

Det skedde i vårt grannland. Men få hos oss visste att Lukiškių-torget existerade och ännu färre kände till vad som pågick där. Rummet dit tonåringen Jonas fördes för att avrättas är i dag en del av ett skräckens museum över folkmordens offer. Under det genomskinliga golvet ligger personliga ägodelar från dem som miste livet där. I skräckmuséet finns också den vadderade cellen, varifrån offrens skrik av smärta inte skulle nå ut. Där finns cellen för vattentortyr och där finns duschrummet där fångarna fick tvätta sig en gång i månaden. I den vakthavande officerens rum står telefoner, kommunikationsutrustning och dokumentskåp kvar. Ett annat rum hyser pappersäckar med strimlade dokument, förstörda av KGB-officerare när sovjetsystemets dagar var räknade. Dödens källare har lämnats som den stod när KGBs folk vandrade ut därifrån 1991.

Fader Eduardas Simaška överlevde i KGB-källaren i Vilnius i ett halvår. Nu är han snart 100 år, med bevarad spänst. Han inte bara överlevde utan behöll även människovärdet, när den totalitära regimen förvägrat honom så gott som alla mänskliga rättigheter.

Politiker, akademiker, präster och andra ”antisovjetiska element” greps när Litauen hade ockuperats av sovjetiska Röda armén 1940. Fader Eduardas stod på listan över ett par tusen intellektuella i Kaunas, som skulle deporteras till det inre av Sovjetunionen. Hans brott var prästyrket och den ledande rollen inom katolska kyrkans ungdomsorganisation. Men värst av allt var nog hans kontakt med motståndsrörelsen.

– Jag bistod partisaner. Ute i skogarna fanns vänner, släktingar, lärare. De kom till mitt hem och fick hjälp, berättar fader Eduardas.²⁰

Namnlistorna på dem som skulle deporteras gjordes upp av litauiska kommunister.

– Det var ett hemskt år. Nationen var skräckslagen.

Skräcken höll hela Baltikum i sitt grepp. De balter som greps sändes till Sibirien eller Centralasien. Först drabbades den kulturella och politiska eliten, sedan ”antisovjetiska element” i allmänhet. Det var medlemmar av politiska partier, polisväsende och fängelseledning, liksom ledande kapitalister och borgare, officerare, anhöriga till dessa, folk som flyttat tillbaka från Tyskland, flyktingar från ”det forna Polen” och även kriminella och prostituerade.

För Litauen fanns dock en mer utförlig order om vilka skulle de-

porteras: ”de som ofta reser utomlands, som ägnar sig åt brevväxling med utlandet eller har förbindelser med företrädare för främmande stater, esperantister, filatelister, personer som arbetar i Röda Korset, flyktingar, smugglare, utstötta ur kommunistpartiet, präster och aktiva medlemmar av religiösa församlingar, adel, godsägare, förmögna köpmän, bankirer, industriledare, hotell- och restaurangägare.” Lärare, studenter, bönder, arbetare och hantverkare fanns också med bland de deporterade.²¹

Natten till den 14 juni 1941 slog den sovjetiska säkerhetstjänsten till över hela Baltikum och förde bort tiotusentals människor. Sommarlovet hade just börjat och gymnasiets kaplan Eduardas Simaška hade hunnit lämna Kaunas och begett sig till hembyn. Tre nätter i rad kom beväpnade män och sökte efter honom. Tiotusentals människor deporterades från Litauen under några dygn. En stor andel var barn. Mer än hälften av de bortförda dog inom kort, först och främst gravida kvinnor men också barn som föddes i de överfyllda godsvagnarna. Mödrar som miste sina barn under resan tvingades lämna dem utmed järnvägen.

– Hade jag varit hemma och kommit med i den deportationen, så hade inte ens mina ben funnits kvar nu, tror fader Eduardas.

Gulagarkipelagen var ofattbart stor. Man blir andlös inför kartan över de hundratals platser dit litauer deporterades eller sändes till fängelser och arbetsläger. Området sträcker sig nästan tusen mil från Östersjön till Berings hav, en fjärdedel av jordens omkrets. En del deporterade tvingades resa en månad för att komma till de avlägsna trakter i Sibirien, där de lämnades utan mat och tak över huvudet. De sattes i hårt arbete, ofta i skogen, och fick själva bygga primitiva bostäder som inte på långt när kunde stå emot den enormt stränga vinterkylan. Bara när temperaturen föll under minus 41 grader tilläts de att lägga ner arbetet utomhus. De som placerades i fångläger levde ett liv omgärdat av taggtråd och automatvapen, hugg och slag, sjukdom och hunger, svordomar och hundskall, löss och stank av urin och avföring²². Möjligt bröd var ofta den föda de fick, 500 gram för en full dags arbete i tolv till fjorton timmar, och mycket mindre ranson för den som inte orkade slita så hårt. Barn och gamla fick del av de arbetandes ransoner, och alla levde i ständig hunger. Dödligheten var hög och många av de deporterade fick sin sista vila i Sibiriens tundra.

Det finns gripande bilder från sådana avsked, till exempel när Albinas Jaudzema står invid sin lille sons kista.²³ Men en del offer kunde aldrig begravas på grund av den ständiga tjälén. De täcktes bara med snö och så småningom tog djuren hand om kvarlevorna.

Den här grymma verkligheten demoraliserade steg för steg befolkningen i Litauen och i de baltiska grannländerna. Få var beredda att medvetet gå i döden för friheten. Anpassning och samarbete med ockupationsmakten blev en överlevnadsstrategi. Att gå in i kommunistpartiet blev ett sätt att skaffa sig ett något så när uthärdligt liv.

Fader Eduardas tillhörde de trotsiga undantagen men lyckades ändå hålla sig på fri fot fram till 1944. Då greps han och flyttades under sommaren mellan fångelser i olika delar av landet innan han i augusti hamnade i KGB-källaren i Vilnius. Där hölls han till vintern. På cementgolvet utan madrasser låg tio personer i en cell. Maten var nästan oätlig, fångarna fick praktiskt taget svälta.

I två veckor hölls fader Eduardas vaken. Han förhördes och pressades på vad han visste om partisanerna. Förhørsledarna försökte få honom att avslöja vilka som sökt sig till hans hem från skogen. Han vägrade. Men så fort fader Eduardas hade somnat i sin cell väcktes han till nya förhör. Varje natt var likadan. En av hans vänner dog i fångelse.

Det var viktigt för de sovjetiska ockupanterna att slå sönder partisanrörelsen, Skogsbröderna, som visade sig så stark att den utkämpade ett av de längsta gerillakrigen i nittonhundratalets Europa, från 1944 till 1953. Totalt beräknas mellan 50 000 och 100 000 litauer ha deltagit i det väpnade motståndet mot den överlägsna sovjetiska armén och den sovjetiska säkerhetstjänsten. Ju brutalare ockupanterna blev, desto fler litauer (liksom letter och ester) gömde sig i skogarna och förberedde hämnd. Många hade förlorat sin nära och kära, och de kunde inte återvända till ett öppet liv i samhället. Men i gengäld kunde inte säkerhetstjänsten och armén komma åt skogsfolket, som inget hade att förlora.²⁴ Därför blev det en avgörande strategi att försöka tvinga människorna utanför skogarna till samarbete. Den sex månaders ”rättegången” mot fader Eduardas var en enda lång press för att få honom att bli tjallare. Något formellt skäl för att döma och deportera honom fanns inte.

– De lovade så mycket. De sa att jag skulle få vilken församling som helst, var som helst. ”Du väljer, vi förser dig”, sa de.

Folk litade på sina präster, som var deras biktfäder. Kvinnorna i församlingen kunde komma och berätta om sina män, som höll sig gömda. Den sovjetiska säkerhetstjänsten ville ha tag i den informationen. Fader Eduardas uppmanades att ta tid på sig för sitt beslut.

– Vilken frestelse det var! När man svälter så länge och inte sover på så lång tid, då blir längtan efter frihet så stark. I det läget skulle jag ha kunnat skriva på vad som helst för egen del. Men samvetet var fortfarande vid liv och jag kunde inte göra det för andras skull. Det skulle ha varit som ett kontrakt med djävulen.

När fader Eduardas framhärdade i sitt nej, fick han se ett dokument med den dom som var hans alternativ: deportation till Sibirien i tio år. *Vi skickar dig till en plats där du inte vill leva men inte får dö*, förklarade förhørsledaren.

Fader Eduardas stod emot.

– Människor som hade familjer riskerade sina liv. För mig var det en princip att inte förråda dem. Det var den som hjälpte mig. Jag skulle inte ha kunnat leva med den samvetskonflikt det hade inneburit att ha förrått dem.

Sibirien blev priset för fader Eduardas princip. Han sändes till Vorkuta i norra Uralbergen, som var en av de värsta förvisningsorterna under Stalinregimen. Där kunde det bli mellan 40 och 50 minusgrader på vintern. På den arktiska tundran kring Vorkutafloden hade sovjetiska geologer upptäckt stora kolfyndigheter, som utvanns med tvångsarbetskraft under omänskliga förhållanden. Det fanns över tio arbetsläger i Vorkutaområdet. Fader Eduardas hamnade först på den asiatiska sidan, där han till en början måste bo i tält i kölden och tvingades bygga järnväg över bergen ner till floden Ob. För att ta sig till Byggplats 501, som den hette, fick arbetarna gå till fots i två veckor. Så småningom förflyttades Eduardas Simaška till den europeiska sidan och hamnade i den tunga kolbrytningen. Vorkutlag var ett av de största och hårdaste lägren i hela Gulag. Upp till 15 000 fångar fanns där åt gången, och tusentals och åter tusentals gick under av kyla, utmattning, sjukdomar och svält.²⁵

I Vorkuta genomfördes 1953 ett uppror, som blev legendariskt. Några månader efter Stalins död strejkade fångarna i arbetslägren runt om i Sibirien och krävde frihet för de äldsta och de yngsta och ett slut på vakternas slumpvisa dödande. I Vorkuta höll fångarna ut

längst, trots att lägret var omgivet av två divisioner från säkerhetstjänsten understödda av stridsvagnar. Det sista som hände var att fångarna stod på rad, sjungande med armarna om varandra, medan kulorna från maskingevären trängde in i deras kroppar. Sången fortsatte trotsigt och de döda hölls upp av de levande tills alla slutligen föll ned i tystnaden, berättas det.²⁶

Vi utomstående kan aldrig förstå förhållandena som rådde i fånglägren. Men fader Eduardas berättar ändå sina minnen. En aprildag, då snön fortfarande låg kvar på marken, var han på väg till fots till arbetsplatsen tillsammans med sina olyckskamrater, vaktad av soldater. Plötsligt låg det lite brödbitar i snön där de gick. Det var en väg där även fria människor färdades och någon hade slängt eller tappat lite bröd.

– Flera av oss såg brödet. Men det var en man framför mig som hoppade ur ledet och plockade upp brödbitarna. Soldaten skrek att han skulle skjuta honom. Men mannen kom tillbaka in i ledet och åt upp brödet. Jag minns hur jag tänkte: *Åh, vilken lycklig människa!*

Efter sina erfarenheter av svält säger Fader Eduardas aldrig nej till någon som ber om mat eller om pengar för att köpa mat.

– Det må vara en drucken person eller en tjuv, men jag delar alltid med mig för jag vet vad det är att svälta.

När de deporterade hade slavat hela dagen för en bit bröd skulle de hem till baracker som var fulla av löss.

– Vi låg i våningssängar. Man var lycklig om man fick sova där nere, för där var det mindre löss. På kvällarna sprang folk för att ta den undre slafen.

Fångarna hade inga kläder att byta med, alltid desamma.

– Lössen var så talrika att kläderna levde. Mössan var full av dem. Det är svårt att beskriva hur smärtsamt det var.

Kunde han sova?

– När man är dödligt trött sover man.

Jag förstår att mannen som sitter framför mig inte fantiserar eller ljuger. Ändå skakar jag på huvudet åt hans berättelse och betecknar den som en ”otrolig historia”. För fader Eduardas är den snart ett halvsekel gammal.

– Allt är över. Tack Gud att det är över! Jag tänker inte så mycket på det längre, men då och då kommer minnena till mig. Det värsta

var nog att svälta. Man kunde överleva köld, sjukdom och vad annat man kan tänka sig. Men om man svälter, det är det hemskaste.²⁷

Hur var det möjligt att besegra detta system?

Alexander Solzjenitsyn har gett sin hårdsmälta förklaring:

”Man måste kunna gå i fängelse utan skälvande längtan efter det varma liv man lämnat bakom sig. På vägen dit måste man intala sig själv: Mitt liv är slut, en aning för tidigt, men det kan jag inte göra något åt. Friheten återfår jag aldrig. Jag är dömd till undergång – om inte nu så senare, fast senare betyder: värre; bäst om det sker snart. Ingenting mer har jag kvar. Mina närmaste är döda för mig – och jag för dem. Från och med i dag är min kropp en oduglig, främmande kropp. Det enda, som har någon betydelse, något värde för mig, är min själ och mitt samvete.

Inför en sådan fånge darrar rannsakningsväsendet!

Segrar gör bara den som har avsvurit sig allt!”²⁸

Länge trakasserades de politiska fångarna av de kriminella i lägren. De stal ofta deras tillhörigheter och lade beslag på deras paket hemifrån. 1948 skildes de båda kategorierna åt. Det var då fader Eduardas fördes till den europeiska delen av Sibirien för att arbeta i kolgruvorna.

– Där fick vi skriva ett eller två brev om året och fick ta emot paket från Litauen. Det hjälpte mig väldigt mycket.

I det första arbetslägret hade fader Eduardas inte haft någon möjlighet att fira mässa. Men när han kom till det europeiska lägret fick han chans till det. Genom kontakten med Litauen fick han hostian (brödet) sänd till sig i posten.

– Men vindruvor var inte tillåtna, så av en ukrainare fick jag rusin som jag lade i vatten på kvällen. På morgonen försökte jag ta ut vad som gick. En man tillverkade en liten kalk av aluminium. På det sättet kunde jag fira mässa varje dag.

Fader Eduardas hade en vän i arbetslägret, en ungrare från västra Ukraina.

– Hans uppgift var att koka vatten på morgonen i en stor kittel, och bakom den kunde jag gömma mig när jag firade mässa. Det hände att vakterna kom och kontrollerade om allt var i sin ordning, men de såg mig inte.

Vid den tjugonde partikongressen i Moskva 1956 höll dåvarande

sovjetledaren Nikita Chrustjov sitt berömda tal, där han gjorde upp med Stalins maktmissbruk. Följden blev bland annat att många deporterade och lägerfångar kunde återvända hem. Det fanns faktiskt några som hade rotat sig i exilen och som valde att stanna, men de flesta tog naturligtvis chansen att resa tillbaka. Det finns en säregen bild, tagen 1957, där sju personer ur familjen Liaudanskas står redo för hemresan till Litauen, var och en klädd i ytterkläder och med en resväska i handen.²⁹

Fader Eduardas släpptes 1956 och begav sig åter till hemlandet. Men livet blev inte lätt för honom där heller, så länge sovjetockupationen varade. Och ett och halvt decennium efter Litauens befrielse menar fader Eduardas att kunskapen om hans folks lidande måste spridas till dagens generation.

– En miljon människor gick under, en tredjedel av nationen förstördes. Vi blev sålda. Omkring 20 000 unga män dog i skogarna som partisaner, våra bästa män. Sovjet slogs mot vår nation men slogs också mot Gud. Det var en hemsk ateism. Medan hela Europa utvecklades såldes vi ut till denne granne. Det var blod och tårar.

Liksom irländarna har litauerne vävt samman nationalism och religion. Det bidrog till ett starkare motstånd mot sovjetmakten än hos de flesta andra folk, samtidigt som det gjorde kyrkan till det kanske viktigaste angreppsmålet för Stalin. De lutherska kyrkorna i Lettland och Estland fick inte samma djupa betydelse i det nationella motståndet.

På tundran i Vorkuta står numera ett monument över de litauer som förvisades dit. Det är gjort av skulptören Vladas Vildžiūnas från Vilnius, som inuti en symbolisk bur har skapat en Kristusgestalt i brons stående på granitblock.

För Vladas Vildžiūnas är det inte så enkelt som att förtrycket i Litauen tog slut när landet blev självständigt från Sovjetunionen 1991.

– Kanske hela livet är en kamp för frihet, säger han.³⁰

Vladas Vildžiūnas hustru Marija Ladigaitė konstaterar att ”det finns ingen frihet utan ansvar”.

Friheten kräver ständiga offer, menar Marija. Det är inte i dagens samhälle som hon ser de verkligt fria människorna. Hon minns hur folk som kom tillbaka från Sibiriens fångläger hade vuxit inombords. Marijas mor tillbringade tio år i arbetsläger under sovjetregimen, och

innan dess hade hon riskerat sitt och sin familjs liv genom att rädda judar undan nazisterna.³¹

Vad är frihet i grunden? Att slippa svårigheter? Att alltid kunna göra det man vill och ”känner för”? Kanske finns det en djupare frihet, som kan lösa människan från tvånget att följa sina impulser, som gör det möjligt att uthärda svårigheter för ett högt syfte – som mänskliga rättigheter och andras väl.

I sovjetsamhället var människor dömda till ofrihet. I vårt nuvarande europeiska samhälle är vi dömda till frihet, en frihet som vi ofta inte vet hur vi ska bruka. Etikern och jesuitpatern Erwin Bischofberger har sagt att ”Gud befriar vår mänskliga frihet från dess benägenhet att bara söka sitt eget”.³²

Jag kan inte låta bli att fundera över den ideologiska debatt som fördes på vår sida om Östersjön under de där åren, när sovjetdiktaturen försökte krossa fader Eduardas Simaška, Marijas Ladigaitės mor och hela den katolskt inspirerade motståndsrörelsen i Litauen. Uppsala-filosofen Axel Hägerströms så kallade värdenihilism hade fått fäste i det intellektuella samtalet i Sverige. Det finns inga objektiva moraliska värden, löd det filosofiska arv Hägerström lämnade efter sig när han gick bort 1939. Till synes som en mörk bekräftelse kom den hösten Hitlers och Stalins överfall på Polen, inledningen på andra världskrigets amoraliska dödsdans, där rätt och fel utplånades, där vanliga människor förvandlades till bödlar som utan personligt ansvar följde onskans befallningar.

1941, det mörka deportationsåret i Baltikum, publicerade Hägerströms lärjunge och efterträdare Ingemar Hedenius sin tolkning av värdenihilismen i skriften *Om rätt och moral*. När fader Eduardas slet för att överleva i Sibiriens kolgruvor, när Marijas mor växte andligt i arbetslägret, då kom Hedenius med sin berömda *Tro och vetande* (1949), där han i förnuftets domstol förklarade den kristna tron ovetenskaplig och intellektuellt ohållbar. När fader Eduardas firade sina morgonmässor bakom vattenkitteln i Uralbergen på 1950-talet var Herbert Tingsten chefredaktör för Dagens Nyheter och spred Hedenius tankar i Sverige. Både Tingsten och Hedenius var svurna fiender till såväl marxismen som nazismen, men deras motstånd bedrevs vid skrivbord i uppvärmda rum. Ingen av dessa svenska intel-

lektuella giganter presenterade något mer trovärdigt alternativ än fader Eduardas samvetsröst, när det gällde att intill döden försvara människans värde och värdighet mot Stalins och Hitlers ondska.

Fader Eduardas kollega som katolsk präst, den svenske latinprofessorn Anders Piltz, skriver:

”Sanningen är att det humanistiska som vi alla bekänner oss till är en rätt så tunn fernissa i umgänget mellan folk som är mätta och välklädda. Om något skakar välfärden, etniska konflikter, kravaller, krig, då behövs det något kraftigare än sekulär humanism för att rädda människovärdet.

Till exempel dogmen att människan är Guds okränkbara avbild.”³³

Fader Eduardas och Marijas mor var inga fanatiker. Deras princip var mänskligt jordnära, den handlade om att inte förråda sina medmänniskor. Fader Eduardas och Marijas mor var inga egocentriker. Deras kamp gällde inte egen välfärd, egna förlorade förmåner eller egen rättvisa. Kärnpunkten var att inte svika sin nästa. Så bevarade de mänsklig värdighet. Regimen lyckades inte krossa deras innersta kärna. Att utplåna den kärnan var annars målet, det var så förtryckarsystemet upprätthölls, genom att människor drevs att svika sig själva och de sina, att bli medbrottslingar. Pressen var outhärdlig för många. Tillvaron blev en gråzon. Den estniska författaren Jaan Kross har i sin roman *Motstånd* beskrivit tankarna under en beordrad demonstration: ”Jag minns, att jag en stund försökte komma underfund med på vilken sida jag själv hörde hemma. Hos dem vars hemliga men grundläggande känsla var rädsla och främlingskap? Och som kämpade med sitt avståndstagande hånleende, när texten ’Kamrat Stalins stora sak’ i gyllene bokstäver på rött kattuntyg fladdrade i vinden över deras huvuden. Eller tillhörde jag dem som så bestämt vände näsan efter östanvinden för att kunna undvika de pustar av problemfylld likstank från 1937 som skulle ha kunnat anas?”³⁴

Fader Eduardas kunde kanske ha blivit förlåten, om han i sitt utmattade tillstånd hade stapplat in i samarbetets gråzon. ”Du var mentalt utnött, du var inte dig själv”, skulle det kanske ha sagts. Han kunde ha kommit som präst till en ny plats, där folk inte kände honom, inte visste vad han hade lovat myndigheterna. Han kunde kanske ha kompromissat med sanningen utan att det hade blivit känt. Men hans inre moraliska kompass drev honom att stå emot, att göra

det rätta. Marijas mor hade inte behövt riskera sitt och sin familjs liv för att rädda judiska barn och för att stå upp mot sovjetregimen. Men för henne fanns det bara en frihet: att göra det rätta.

Den europeiska demokratin är i kris. Globaliseringens ekonomiska tryck, flyktingströmmar och emigrantvågor, hotet om våld och terror, allt detta får samhällen och stater att sluta sig och hårdna. Det har visat sig vara lättare än vi kunnat ana att tumma på skyddet för mänskliga rättigheter. Odemokratiska rörelser gör insteg i politiken, sociala spänningar tycks öka och förtroendet för makthavare verkar bara minska. Att fuska och sko sig på andras bekostnad är inte längre undantag. Tilliten mellan människor gröps ur.

Hur ska demokratin omistliga kärna bevaras i Europa? Hur ska respekten för människovärdet upprätthållas?

Det moderna välfärdssamhället har fått sitt viktigaste demokratiredskap från den liberale föregångsmannen John Stuart Mill: åsikts- och yttrandefriheten. Enligt Mill och hans moderna efterföljare finns ingen absolut sanning, inget moraliskt imperativ med företräde. Demokratin har blivit synonym med åsiktstolerans, och den förväntas att i åsiktskonkurrens och majoritetsbeslut erbjuda en rättssäker grund för samhället. Men den nödvändiga frånvaron av åsiktsförbud räcker inte för att säkra demokratin. Majoritetens sämsta såväl som bästa sidor kan komma till uttryck i demokratin. Majoritetsstyret i sig är inte är någon absolut garanti mot övergrepp på mänskliga rättigheter. Yttrandefriheten i sig är inte nog för att skydda människovärdet till dess yttersta gräns. 2006 års internationella debatt om danska Jyllands-Postens Muhammedteckningar lärde oss att yttrandefrihet i förening med det sekulära samhällets existentiella vilsehet riskerar att bryta ner respekten mellan människor. Yttrandefriheten överlever bara när den utövas med ansvar. Frihet att uttrycka åsikter måste åtföljas av värn mot kränkning av människans värdighet.

Demokratin och rättsstaten lever farligt utan medborgarnas inre övertygelse om vad som är rätt och fel. Det måste finnas en inre motivation att värna människan, om demokratin yttre former i längden ska respektera hennes värde. Europa behöver medborgare som vägrar att köpa sig dräglig tillvaro med lögn och är beredda att betala dyrt för sanningen. Europas framtid är beroende av människor som väl-

jer värdighet före välstånd. Men det är inte fanatiker som efterlyses, utan medmänniskor.

Estlands president Toomas Hendrik Ilves höll strax efter sitt tillträde i oktober 2006 ett uppmärksammat tal vid en konferens om värderingar och intressen i internationella relationer. Där gick han till rätta med de gamla EU-ländernas överlägsenhet mot ”omogenheten” hos de nya nationerna. Han påvisade hur intressen hade spelat ut värderingar i västeuropéernas ”mogna” reaktioner på motståndet och upproren mot diktaturerna i Warszawa 1944, i Östberlin 1953, i Budapest 1956, i Prag 1968, i Polen 1980 och i den sjungande revolutionen i Estland 1988. Tystnad rådde ofta från Väst, när säkerhetspolitiska intressen tog överhanden. Motståndets ledare krävde för mycket, de var för obekväma, medan de totalitära eller auktoritära regimerna representerade stabilitet och partnerskap som Väst var beroende av. Ilves påminde om att just nu, i EUs omedelbara närhet, finns det människor som riskerar livet och friheten för att försvara ”grundläggande europeiska värden”. ”De hotas av krafter som är starkare än de själva, krafter som är mer stabila, med vilka det alltid är lättare att sluta uppgörelser, som är lättare att inbjuda till våra länder, och till vilka vi kan sälja våra varor. Sådana som Walesa, Havel och Nagy är alltid svårare och besvärligare, eftersom demokrati av nödvändighet är svårare och besvärligare. Men vi har också lärt oss att den en gång så enkelt klädde eldaren kan råka bli en framgångsrik president, parlamentariker eller minister, om demokratin tillåts att ta överhanden.”³⁵

Marija Ladigaitės mor är död sedan fyra decennier. Men fader Eduardas lever och närmar sig hundraårsstrecket. Han tjänstgör fortfarande då och då i kyrkan på den gamla pilgrimsorten Šiluva i centrala Litauen. På kyrktorget kuttrar duvor runt Mariastatyn och inne i kyrkorummet dröjer de gamla kvinnorna kvar efter mässan för att be. De är små, böjda gummor, klädda i hucklen. En av dem är så liten och hopsjunknen att hon nästan försvinner i kyrkbänken.

Är det inte just de här gummorna som utgör Europas andliga kärna? Vi kan se dem över hela kontinenten, från Atlanten till Ural, färade kvinnor i hucklen, sjal och slöja, som hämtar kraft ovanifrån för att härda ut i samma vardagliga men livsnödvändiga sysslor decennium

efter decennium efter decennium. Det är de som fått familjer, byar och samhällen att leva vidare medan politiker, militärer och allsköns manfolk ägnat sig åt död och förintelse.

*Det vackraste på jorden är bara redlighet.*³⁶ Och det starkaste i samhället är också vardaglig redlighet. Kontinentens mäktigaste förtryckarregimer föll samman, men redligheten överlevde.

Skulle Europa bestå utan sina gummor i hucklen? Det var dem fader Eduardas inte kunde svika, det var för dem han uthärdade det outhärdliga.

Kan Europa överleva utan fader Eduardas rättsprincip och utan Marijas mors frihetsbegrepp? Har demokrati och mänskliga rättigheter någon framtid utan det omutbara samvetets motståndskraft?

Skymningen har fallit över Šiluva, en fattig litauisk by i Europeiska unionens utkant. Jag sitter tillsammans med en fårad och väderbiten åldring. Den här kuttryggige motståndsmannens historia, mer än EU-ledarnas politiska deklARATIONER, ger mig hopp för människovärdets och demokratins framtid. Gamlingen i sin slitna rock symboliserar den yttersta garantin för ett fritt Europa.

*I begynnelsen var ordet
Och – ordet ingav rädsla.
Ty någon kunde plötsligt ta och säga:
– Se, kejsaren är naken.¹*

Nils Holgerssons antisovjetiska resa

Ett par kvarter väster om Lukiškiųtorget i Vilnius ligger ett stort fängelse, som likt andra gamla fängelser från den ryska tsartiden har en ortodox kyrka innanför murar och taggtråd. Kyrkan är för länge sedan tagen ur bruk och dess kors är borta, men kupolerna sitter kvar och över muren kan man skymta resterna av en stor ikonmålning på det smutsgrå teglet.

I Lukiškiųfängelset har regimmotståndare spärrats in först under tsaren, sedan av litauererna själva, därefter av Stalins blodsugare, så av Hitlers bödlar och återigen av sovjetiska ockupanter. I dag används fängelset av det självständiga Litauen, och det finns inte längre några politiska fångar innanför murarna. Men många av internerna är livstidsdömda. Bevakningen är så sträng att rymningsförsök nästan aldrig lyckas. Lukiškiųfängelset kan befolkas av upp till 1 500 fångar åt gången, ett halvdussin personer trängs ibland i samma cell.

Här satt Viktoras Petkus tre gånger under sovjetiden. Det började 1947, då han som tjugooåring hade organiserat den katolska ungdomsgruppen Ateitis, Framtid. Efter den första domen på fem år lyckades han så småningom fly. När han greps skärptes straffet betydligt. Han dömdes till tio års arbetsläger. Men då Stalin genom sin död lindrade folkets plåga 1953, tillhörde Viktoras Petkus dem som fick amnesti.

Ett halvsekel senare är han kanske den mest kände av de ännu levande litauiska dissidenterna från sovjetiden. I hans lägenhet i centrala Vilnius är väggarna översållade med litteratur, innehavaren är litteraturhistoriker. Som tolv-trettonåring fick han litauiska översättningar av Selma Lagerlöfs böcker i sin hand. De blev hans kärlek och hans olycka.

När Viktoras Petkus greps 1957 och anklagades för spridande av ”antisovjetisk propaganda” konfiskerade säkerhetstjänsten KGB ett an-

tal böcker i hans hem. Bland de beslagtagna titlarna fanns Selma Lagerlöfs *Nils Holgersson*, *Gösta Berlings saga* och *Liliencrona*.

– Nils Holgersson, antisovjetisk litteratur!

Viktoras Petkus skrattar så att tårarna tränger fram. I historiens ljus framstår diktaturens kreatur mest som komiskt löjliga figurer. Men när det begav sig fanns inte plats för skratt. Den svenska Nobelpristagarens verk brukades som bevismaterial i rättegången mot Viktoras Petkus.

När någon anklagades för att ha antisovjetisk litteratur använde sig myndigheterna av påstådda författare, som skulle analysera innehållet i de beslagtagna verken. Citat med tankar som ansågs strida mot sovjetideologin lyftes fram i rättegången och blev till bevis mot den anklagade.

Jag frågar Viktoras Petkus vilka utdrag ur *Nils Holgerssons underbara resa genom Sverige*, som användes i bevisföringen mot honom. Men han skakar på huvudet. Det minns han inte längre, nästan ett halvsekel efter rättegången.

Kanske var det hela berättelsens underton som sovjetsystemet inte tålde. De fromma föräldrarna går i kyrkan och den fjortonårige Nils, som inte vill följa med, måste sitta i köket på gården hemma i Vemmenhög och läsa dagens predikan ur Luthers postilla. Modern är bedrövad över pojkens elakhet, han är hård mot djur och illvillig mot människor, och hon formulerar en desperat önskan: ”Måtte Gud bryta hans ondskas och ge honom ett annat sinnelag!” Nils Holgerssons farliga resa blir svaret på bönen, och när pojken åter står på hemmets tröskel får han höra sin lyckliga moder utbrista: ”Gud vare tack och lov för att jag har dig här igen!”

Selma Lagerlöfs sätt att ta elakheten ur människorna var definitivt inte i överensstämmelse med den sovjetiska ideologin. Den girige bonden på Närkeslätten kunde i och för sig vara hämtad ur sovjetisk propaganda om så kallade *kulaker*. Bondens far hade gjort en fattig änka hemlös och själv var han på väg att visa bort hennes tiggande barn. Men då husbonden blev omvänd till godhet, så var det inte i en proletär revolution. Han uppfylldes av samvetsångest, när han hörde de trasiga och smutsiga tiggarflickorna be sin aftonbön.

I häktescellen hade Viktoras Petkus rätt att läsa böcker, och han bad att få den senaste översättningen av utländska författare som fanns till-

gänglig. Han betalade och häktespersonalen utträttades hans ärende i bokhandeln.

– En av de böcker jag kunde köpa var en nyutgåva av Selma Lagerlöfs *Kejsaren av Portugallien*.²

Denna motsägelse tog Viktoras Petkus upp i sitt försvar under rättegången. Hur kunde böcker av Selma Lagerlöf finnas tillgängliga i handelen, när hennes verk användes i åklagarens bevisföring? Det fanns förstås inget rimligt svar och frågan ignorerades av rätten.

Domen löd på åtta års arbetsläger. Viktoras Petkus hade redan suttit häktad ett år och fick därför avtjäna sju år i Intalägre i norra Uralbergen.

Jag ser på 77-åringen vid min sida. När jag själv läste Nils Holgersson i en folkskola i Småland, plågades den trettioårige Viktoras Petkus i Sibirien för att han haft samma bok i sin hylla. När jag fortfarande var ovetande om Lukiškiųtorgets existens återvände en femtioårig Viktoras Petkus för fjärde gången till fängelset, bland annat för att han 1976 var med och bildade en litauisk Helsingforskommitté, som gick till aktivt försvar för de mänskliga rättigheterna i Sovjetunionen. Han deltog också i försöken att skapa ett allbaltiskt forum för demokrati, och han medverkade i ett uppprop som var tänkt att nå västvärlden och visa på dess likgiltighet inför Baltikums öde. Viktoras Petkus greps den 23 augusti 1977 (på årsdagen av Molotov-Ribbentrop-pakten). Året därpå dömdes han till tre års fängelse plus sju år i läger med hård regim och därefter fem års inre förvisning för ”antisovjetisk agitation och propaganda”. Sammanlagt löd alltså domen på 15 år. Men han var en obotlig motståndsmän. När han satt fången i det hårda omskolningslägret Kuchino nära Perm invid Uralbergen gick han 1983 med i den ukrainska Helsingforsgruppen. 1985 nominerades han som kandidat till Nobels fredspris tillsammans med fem andra fängslade eller landsflyktiga sovjetiska Helsingfors-medlemmar, bland andra Jurij Orlov och Anatolij Sjtjaranskij. Det var meningen att Viktoras Petkus skulle hållas frihetsberövad till 1992, men *glasnost* kom emellan och han frigavs 1988. Då hade han tillbringat totalt 26 år i sovjetiska fängelser och arbetsläger.

Poeten och författaren Tomas Venclova var med och grundade Helsingforsgruppen tillsammans med Viktoras Petkus. Venclova skriver om Petkus:

”Att gå med i den litauiska Helsingforsgruppen såg han som den naturligaste sak i världen, fast han måtte ha insett, som alla andra, att han skulle hamna i fängelse först av alla. Han arresterades. Rättegången mot honom hölls samtidigt som mot Ginzburg och Sjaranskij – de var förresten hans vänner (han lärde även känna Sacharov och tillhörde inte alls russofoberna). Jag var redan i väst då, i Frankrike; jag kunde nästan inte göra någonting för honom förutom att varje morgon läsa alla tidningar jag hade tillgång till, och jag kände att min beundran för Petkus växte för var dag som gick. Han svarade inte på några av rättens frågor. Han lät förstå att enligt honom var detta ockupationsmaktens domstol och saknade således existensberättigande, och att samarbeta eller ens samtala med en sådan borde vara helt uteslutet. Sedan bara teg han, eller sov. Han fick femton år till.”³

Det sovjetbyggda hyreshuset där Viktoras Petkus bor står på en höjd mitt i Vilnius. Genom fönstret i hans vardagsrum ser man silhuetten av Sankt Mikaelns och Sankt Konstantins ortodoxa kyrka, byggd till den ryska tsardynastin Romanovs 300-årsminne för nästan ett sekel sedan. Men som sagt, Petkus är ingen russofob. Han ler överseende åt frågan om det är ett problem för honom att ständigt behöva betrakta en så rysk symbol.

Följer man Viktoras Petkus gata norrut knappt hundra meter, så mynnar den utanför amerikanska ambassaden, representerande den stormakt som numera drar i trådarna för Litauens utrikespolitik. Nedanför ambassaden breder Vilnius ut sig i ett panorama som bara störs av Lukiškiųtorgets närvaro. Knappa fem minuters promenad från Viktoras Petkus hus, mot öster, ligger ett studenthem som byggdes under mellankrigstiden i tråkig ryskinspirerad konstruktivism. Där vistades under de ekonomiska depressionsåren en polsk student vid namn Czesław Miłosz, som ett halvsekel senare (1980) skulle bli Nobelpristagare i litteratur. Miłosz växte upp i Vilnius och staden tillhörde under hans ungdomstid Polen. Han var kanske världens mest kände Vilniusbo i vår generation, och få har som Miłosz tolkat Vilnius mångkulturella själ. Men han har också definierat kärnan i det europeiska motstånd som Vilniusbon Viktoras Petkus förkroppsligar:

”Det finns värden som vi inte får förstöra om inte framtidens frukter skall ruttna inför våra ögon. Jag vet det därför att det under de senaste 2 000 åren inte bara har funnits rövare, conquistadorer och

bödlar utan människor, som kunnat skilja mellan rätt och orätt och som har kallat det onda vid dess rätta namn. Massakrerna, revolutionernas terroråd, den vanvettiga jakten efter pengar, arbetarklassens elände – vem vet vilka dimensioner dessa plågor skulle ha antagit om hela världen hade tigit och samtyckt.”⁴

Efter hemkomsten från Sibirien blev Viktoras Petkus så småningom dissident även i det nya självständiga Litauen. I sin lägenhet har han hyst dataservern för de tjetjenska separatisternas hemsida Kavkaz center på internet, vilket har väckt Moskvas vrede mot den litauiska regeringen. När den tjetjenske terroristen Sjamil Basajev via Kavkaz center tog på sig skulden för det blodiga terrorådet i Beslan den 1 september 2004, och när även hemsidan satte ett pris på ryske presidenten Vladimir Putins huvud, övergick Kremls vrede i ursinne. Litauens regering böjde sig för trycket och säkerhetstjänsten stängde den tjetjenska servern.

– Där stod den, säger Viktoras Petkus med ett illmarigt leende, när han tar mig med ut på sin inglasade balkong och pekar mot ett undanskynt hörn.

Varför tar en gammal man sådana risker? Varför gick han med på att förvara den politiskt laddade servern i sitt hem?

– Därför att den blev förbjuden hos andra, säger han lakoniskt, som om det vore den mest självklara sak i världen.

Han ger dock en djupare förklaring till sin envetna motståndskamp.

– Jag tror på alla folks rätt till frihet. Och när jag satt i fångläger i Sibirien lärde jag känna tjetjenska fångar.

Men de tjetjenska separatisternas kamp för frihet från Ryssland har innefattat terror, och den proislamska tjetjenska hemsidan har innehållit antisemitisk propaganda. En distriktsdomstol i Vilnius konstaterade att Kavkaz center främjat etniskt och religiöst hat. Hur kunde Viktoras Petkus stödja ett sådant projekt?

Nej, den antisemitiska propagandan vet han inget om och den vill han inte ha något med att göra, säger han. Han beskriver sitt förhållande till det judiska folket som gott och påpekar att han vid ett av sina åtal under sovjettiden försvarades av en judisk advokat. Sedan berättar han en upplevelse från barndomen för att förklara hur han ser på förföljelsen av judar. Viktoras Petkus växte upp i den litauiska småsta-

den Raseiniai, som hade haft en betydande judisk befolkning i sekler. När andra världskriget bröt ut bodde där drygt ett par tusen judar och de utgjorde knappt hälften av stadens invånare. Efter den tyska ockupationen av Litauen i juni 1941 stängdes judarna in i ett getto. Den 13-åriga Viktoras Petkus uppfostrades vid den tiden av en släkting, som varje dag skickade pojken med bröd till de utsatta gettoinvånarna. En dag blev han upptäckt och slagen medvetlös av en vakt. När pojken vaknade till sans hotade vakten att sticka ut hans ögon om han fortsatte att hjälpa judarna. Och så riktades en pistol mot 13-åringen. ”Du har inget gemensamt med judarna”, förklarade vakten.

– Tyvärr var detta en litauer, säger Viktoras Petkus.

De värden som präglas hos Europas barn formar kontinentens framtid. Det är en enkel men ingen banal sanning. Därför tål den att upprepas. Vuxna exempel kan skapa hjältar och bödlar. Viktoras Petkus fick lära sig att bära bröd till de förföljda. Han blev sedan själv förebild för miljoner, när han som frontkämpe offrade ett kvartssekel för att underminera historiens kanske mest vittomfattande förtryckarsystem.

Många inledde sin kamp mot förtrycket tidigt. Den litauiska motståndskraften gick långt ner i åldrarna, när nationen var ockuperad. Skolelever deltog i icke-våldskampen med livet som insats. I Kaunas fanns på den tyska ockupationens tid en underjordisk cell med tre skolkamrater, som var femton år när de började sin verksamhet. De tryckte tidningen Jaunime, Budek! (Unga, var redo!) i cirka 900 exemplar var tredje vecka. I fyra, fem städer hade de kontakt med andra celler som skötte distributionen. Jaunime Budék publicerade bland annat uppgifter om tyskarnas övergrepp och nyheter från den brittiska radiostationen BBC, som avlyssnades i hemlighet.

De tre grabbarna i Kaunas slöt en pakt: om någon av dem blev gripen skulle denne försöka hålla ut i två dygn innan tyskarna kunde tvinga fram någon information, och på så sätt skulle de andra två få chans att komma undan.

– Den 13 maj 1944 greps jag, berättar Gabrielius Žemkalnis över 60 år senare.⁵

Han togs till förhör. Det första den tyske förhørsledaren gjorde var att utan ett ord och med stor kraft sätta en knytnäve rakt i tonåring-

ens ansikte. Chockverkan var stor, men pojken lyckades hålla löftet till sina kamrater.

De båda som kom undan hette Liūtas Grinius och Valdas Adamkus. Den ene var son till Litauens tidigare president, Kazys Grinius, och den andre skulle i framtiden själv bli landets president.

– Jag har Gabrielius Žemkalnis att tacka för min frihet, säger Valdas Adamkus när han i 80-årsåldern sitter i presidentpalatset i Vilnius och tänker tillbaka på sin dramatiska ungdomstid i den underjordiska rörelsen.⁶

– När Gestapo slutligen upptäckte oss, då var det så olyckligt att Gabrielius var hemma den dagen. Men det var inte jag. När de ledde ut honom, lyckades han att viska mitt namn till sin syster, och hon förstod omedelbart att jag var en i gruppen. Hon hittade mig och jag lämnade staden och försvann ut på landet. Det var därför jag undkom koncentrationslägren och fångelserna.

Gabrielius Žemkalnis däremot fördes från fångelse till fångelse, medan Hitlers armé retirerade västerut under 1944. Fadern gav sig iväg för att söka efter sin tonårige son. Det blev en diskussion i hemmet i Kaunas om elvaårige Vytautas skulle följa med. Men storasyster och storebror var redan borta, och lillebror konstaterade att fadern gav sig iväg på ett osäkert uppdrag. Ingen visste om han skulle återvända med livet i behåll. Därför beslöt elvaåringen att stanna hos sin mor, för hennes skull.

Den gripne Gabrielius fördes så småningom till Berlin och därifrån till Bayreuth i Bayern i södra Tyskland. Där befriades han av amerikanska soldater i april 1945, strax innan Berlin föll och världskriget var över. Far och son återfann varandra, men när de kom tillbaka till Kaunas var mamman i familjen död.

Lillebror som hade stannat hos modern var ingen mindre än Vytautas Landsbergis, som nära ett halvsekel senare skulle leda Litauen till självständighet och som parlamentets talman fungera som statschef och därmed president. Han behöll liksom modern efternamnet Landsbergis, medan storebror Gabrielius likt fadern bytte det tyskklingande Landsbergis mot dess litauiska version, Žemkalnis.

Av de tre tonåringarna i den lilla motståndscellen i Kaunas var alltså en son till en tidigare president, en var bror till en blivande president och en skulle själv bli Litauens president.

– Ibland är det svårt att till och med fantisera ihop något liknande, säger Valdas Adamkus medan hans skratt nästan blir till tårar där han sitter i det litauiska presidentpalatset i Vilnius, där en gång kejsar Napoleon huserade under sitt fälttåg mot Ryssland.

Valdas Adamkus och Vytautas Landsbergis har varit politiska rivaler. Men med Landsbergis bror Gabrielius Žemkalnis känner sig Adamkus varmt förbunden.

– Jag är tacksam för att han överlevde, och att han är med mig här. Det är en mycket nära vänskap sedan skoltiden.

I omvärlden är namnet Vytautas Landsbergis synonymt med det litauiska motståndet mot den sovjetiska ockupationen. Men i Litauen är inte mannen bakom namnet överdrivet populär längre. Visst är han en frihetssymbol, och visst erkänner folk att släkten Landsbergis i generationer har spelat en viktig roll för den litauiska nationella identiteten, men Vytautas Landsbergis är för intellektuell för att älskas av massorna. Hans åhörare känner sig mer som okunniga elever än som myndiga väljare, menar kritiker. Och den mest uthållige motståndsmannen av alla anklagar Landsbergis för dubbelmoral.

Det är Balys Gajauskas, också han uppväxt i Kaunas. 36 år har han tillbringat i sovjetiska fängelser och arbetsläger, rekordet bland nu levande litauiska dissidenter. I sitt åttionde levnadsår sitter Balys Gajauskas solbränd och obruten tillsammans med sin hustru Irena vid ett enkelt köksbord i Turniškės i Vilnius norra utkant. De var båda delaktiga i motståndet mot sovjetmakten och fick betala ett högt pris. Jag frågar Balys Gajauskas om han någon gång var på väg att ge upp, han led ju av magsår och andra krämpor i fångenskapen. Men svaret är lika fast som blicken.

– Nej. Jag tänkte aldrig att jag skulle ge upp eller att jag inte skulle orka.

I ungdomen var Balys Gajauskas scout och lovade att stå upp för fosterlandet. Det var ett löfte som han vägrade att svika.

– När ockupationen var ett faktum måste jag kämpa vidare till frihetens dag.

Balys Gajauskas konstaterar att Vytautas Landsbergis, som var sex år yngre, också tillhörde scouterna i Kaunas.

– Men han gick in i Komsomol. Det är inte bra för en scout.

Komsomol var den kommunistiska ungdomsorganisationen, som

alla skulle vara med i för att inte bli utfrusna och diskriminerade. De som vägrade att ansluta sig utsattes för partiets och myndigheternas påtryckningar, trakasserier eller förföljelse. Men den principfaste Balys Gajauskas ser inga förmildrande omständigheter.

– Naturligtvis är det dubbelmoral! Många var kommunister, nu är de patrioter och demokrater, konstaterar den forne lägerfångenen torrt.

Gajauskas kritik av Landsbergis är typisk för motsättningarna som rått inom den litauiska självständighetsrörelsen. Medan den Kaunas-bördige Landsbergis i omvärldens ögon var den djärvaste av baltiska frihetsledare, så tvingades han internt att hålla tillbaka en ännu radikalare Kaunasfraktion som ville gå snabbare fram i brytningen med Moskva. Den mest radikala gruppen dominerades av nyligen frigivna dissidenter, som hade tillbringat årtal i fängelser och arbetsläger och kände ett moraliskt övertag – i vissa fall även förakt – inför forna kommunister som Algirdas Brazauskas och före detta Komsomol-medlemmar som Vytautas Landsbergis.

Balys Gajauskas tycks onekligen ha ett moraliskt övertag gentemot de flesta litauiska frihetskämpar. Han greps 1948 som tjugotvåring, anklagad för delaktighet i partisanrörelsen och dömdes till 25 års hårt arbete i sibiriskt fångläger. Hela det kvartssekellånga straffet avtjänade han. Men inte ens vid frigivningen 1973 tilläts Gajauskas att återvända till Litauen. Det var inte ovanligt att frigivna politiska fångar tvingades vänta i årtal i exil innan de fick återse hemlandet.⁷ Balys Gajauskas bröt dock mot förbudet och sökte i hemlighet upp sin åldrade mor i Kaunas. Där tillbringade han mycket tid med att hjälpa politiska fångar och deras familjer. Men framför allt träffade han Irene, de blev förälskade och beslöt att gifta sig. Den blivande brudgummen försökte hålla sig gömd för säkerhetspolisen men greps 1977 anklagad för att ha bedrivit antisovjetisk propaganda i samröre med Solzjenitsynstiftelsen och Den katolska kyrkans krönika. Bröllopet fick skjutas upp på obestämd tid. 1978 dömdes Balys Gajauskas till tio år i omskolnings- och arbetsläger med särskild regim, den hårdaste kategorin av fångläger som fanns i Sovjetunionen. Det blev Kuchinolägrät i Permområdet. Där stod så småningom bröllopet. Sedan fick Irene Gajauskienė besöka sin man en gång om året, tre dagar i taget. Och inför hennes besök hade maken mödosamt i hemlighet dokumenterat deporterade litauers öden.

Nu går han upp på övervåningen och hämtar den tunna plastfolie, där han med millimetersmå bokstäver plitade ner sina texter om förtrycket och upprop om politisk frihet. I Kuchinoläget skrev han bland annat till Madridkonferensen om säkerhet och mänskliga rättigheter i Europa. Hans hustru smugglade skrivelserna hem till Litauen, där de fördes vidare av andra kurirer ut till det fria Europa. 1984 upptäckte KGB parets verksamhet och Irene Gajauskienė förbjöds att besöka sin man. Men då hade hon hunnit bli gravid och födde dottern Gražina, som så småningom fick lära känna sin fängslade far. Denne förvisades under sina sista år i exil längst bort till östra Sibirien, vid Ochotska havet norr om Japan.

1988 frigavs Balys Gajauskas.

– Jag visste att det kommunistiska sovjetiska imperiet gick mot sitt sammanbrott. Jag trodde att Litauen skulle bli fritt, men jag visste inte om jag själv skulle få se slutet. Många fick inte göra det, de dog i fångelser eller läger. Mitt öde blev lyckligt. Jag fick se Sovjetunionens upplösning och fick vara med och skriva den litauiska självständighetsförklaringen.

Stolt visar Balys Gajauskas upp den inramade texten till självständighetsförklaringen från 11 mars 1990, där hans namnteckning trängs bland 123 andra signaturer, bland dem Vytautas Landsbergis och Algirdas Brazauskas. (I praktiken blev Litauen självständigt först i augusti 1991.)

Balys Gajauskas valdes in i parlamentet och ledde en undersökningskommission om KGBs aktiviteter i Litauen. Under tiden i parlamentet bodde han i det lägenhetskomplex i Turniškės, som staten ställt i ordning för ledamöter utifrån landet. Nu bor Balys Gajauskas och hans hustru och deras dotter med man i ett gammalt slitet hus i en glänta just utanför den inhägnade politikerklaven. Om man promenerar några hundra meter från Gajauskas hus genom den vackra blandskogen, och om man mot alla regler lyckas ta sig förbi de beväpnade vakterna, då kommer man fram till två lyxvillor, en på var sin sida av vägen. Den högra är störst, där bor Litauens president. I den vänstra bor premiärministern. Hans glasveranda är inbjudande, och bakom dungen har han en förtjusande utsikt nedför slutningen mot Nerisfloden – det säger de som även har lyckats komma bakom det vackra huset.

När jag besökte Balys Gajauskas var det Algirdas Brazauskas som huserade i premiärministerbostaden och Valdas Adamkus i presidentbostaden. I nästan fyra decennier hade Brazauskas funnits med i litauisk toppolitik, ungefär lika länge som Balys Gajauskas satt i sovjetiska fångelser och straffläger. När Gajauskas avtjänade sitt första straff, var Brazauskas vice ordförande i den viktiga statliga plankommittén. När Gajauskas 1977 dömdes för andra gången, blev Brazauskas en av sekreterarna i kommunistpartiets centralkommitté. När Gajauskas frigavs från exilen i Sibirien 1988, utsågs Brazauskas med Folkfrontens stöd till partiets generalsekreterare, det vill säga ledare för kommunistpartiet i Litauen. Det var under Brazauskas ledning som partiet bröt med Moskva i december 1989, ett avgörande steg mot Litauens politiska självständighet två år senare.

Brazauskas valdes till Litauens president 1992 och innehade ämbetet till 1998. Presidentens vänsterprassel med en servitris på det stora statliga hotellet Draugyste i Vilnius var länge en offentlig hemlighet. Däremot var det okänt hur privatiseringen av hotellrörelsen egentligen gick till och hur den forna servitrisen så småningom blev huvudägare i det moderniserade hotellet med det nya namnet Crowne Plaza. Påverkade Brazauskas den statliga privatiseringsmyndigheten så att man sålde ut Draugyste i mindre aktieposter? Ett sådant förfarande innebar förlust för staten men fördel för vissa köpare. Den anklagande frågan förföljde Brazauskas genom åren och var nära att fälla honom som premiärminister, när president Valdas Adamkus krävde alla kort på bordet. Kristina Brazauskienė, som hon numera heter efter giftermål med Brazauskas, fick ofta på statens bekostnad arrangera evenemang för sin mans regering och hans socialdemokratiska parti på Crowne Plaza. En rättslig utredning och den intensiva uppmärksamheten i pressen fick henne 2006 att sälja sin andel i hotellet. Den utredande åklagaren fann dock inget brottsligt i privatiseringen.

Några hundra meter från den välsituerade Kristina Brazauskienės luxuösa hem i Turniškės sitter Irene Gajauskienė med bruten hälsa i ett kyligt och orenoverat hus. Hon skakar på huvudet och kan inte hålla tillbaka tårarna, när hon talar om den svåra tiden. Hon och hennes man offrade allt, så när som på livet, för Litauens frihet. Men när den väl kom, då gick makten och härligheten till dem som kunde

systemet inifrån och som inte begränsades av alltför stränga moraliska principer. Den korta vägen mellan de båda hemmen i Turniškės känns oändligt lång. Och den leder i fel riktning. Det var förstås Balys Gajauskas och Irene Gajauskienė som borde ha fått det självständiga Litauens tack i form av bekvämt boende och tryggad ålderdom.

Men historien är inte rättvis. Många av dem som vägrade att kompromissa med sovjetockupanterna i Baltikum lever i dag ett materiellt torftigt liv. Det vanliga var att de vägrades högre utbildning, vilket sedan har begränsat dem i yrkeslivet. De hade heller inte vänner på viktiga poster, som kunde hjälpa dem till karriär. I stället har många karriärister från förr vandrat vidare till ett gott liv i dag. Det har varit möjligt eftersom de baltiska länderna inte har bedrivit häxjakt på forna kommunister eller medlöpare. Den sociala freden i samhället har bevarats, men rättvisa har inte skipats.

Frihetskämpar blir sällan framgångsrika politiker i etablerade samhällen. Nelson Mandela är väl det lysande undantaget. De är ofta dåliga pragmatiker, de har svårt att kompromissa om sin övertygelse och de kan inte sälja sin själ.

– De är ibland efter sin tid. De är sårade för att de inte sitter vid makten, trots att de led så mycket. Jag förstår dem, men man behöver ”normala” människor för ”normala” tider. De gör alltid upp räkningen med det flydda, de tänker genom det flydda. De är bittra, och bittra människor är farliga, filosoferar professor Irena Veisaitė i sin lägenhet i Vilnius, där det fördes många politiska diskussioner före, under och efter Litauens frigörelse.⁸

Det är svårt att säga emot den erfarna litteraturvetaren och teaterhistorikern, med det perspektiv hon har på Baltikums historia. Men en sak är säker: Balys Gajauskas är inte bitter. Och han är normal. Han sitter lika lugn vid sitt köksbord, när han talar om de nuvarande makthavarna som när han berättar om lidandet i det flydda. Men Balys Gajauskas var aldrig ämnad att bli maktmänniska eller lojal politiker. Den som hela sitt liv har kämpat mot förtryck och överhet kan inte bli anpasslig. Och principfasta människor är oftast i vägen i maktens korridorer. Där utplånas de maktlösas makt och de svagas styrka, den som Balys Gajauskas och Irene Gajauskienė har bevarat, den som Vilniusbon och författaren Tomas Venclova beskrivit i skrämmande ordalag:

”Världskulturens hela värde ligger i traditionernas och språkens mångfald, men när språket och ursprunget blir till en amulett som ska skydda mot blodbadet, då vill jag hellre vara den som slaktas.”⁹

Den svenska översättningen är inte helt tydlig här. I den engelska versionen heter det: “... when language and ancestry become a fetish for salvation at the moment of slaughter, then I prefer to be one of the slaughtered”.¹⁰ Det borde på svenska bli: ”... när språket och ursprunget blir till en amulett som ska ge räddning i slaktens ögonblick, då vill jag hellre vara den som slaktas”. Det är oerhört starka ord, kompromisslösa intill döden, formulerade inte av en fanatiker utan av Litauens kanske mest respekterade författare. I ett läge där det inte finns fler alternativ än bödel eller offer, måste vi välja offrets maktlösa roll, enligt Tomas Venclova. Annars sviker vi människans värde och värdighet.

De som svek motståndskämparna i Litauen fanns inte bara inne i förtryckarsystemet. De levde också utanför i det fria Europa.

Samma år som den unge Viktoras Petkus misshandlades i gettot (se ovan) inträffade en världshändelse, som fick avgörande betydelse för hans motståndskamp. USAs president Franklin Roosevelt och Storbritanniens premiärminister Winston Churchill utfärdade i augusti 1941 den så kallade Atlantdeklarationen om målet med kampen mot Hitler (trots att USA då ännu inte hade förklarat Tyskland krig). De båda västledarna deklarerade att varje folk hade rätt att välja sin egen regeringsform, och de ville se självständighet återupprättad för dem som förlorat den genom våld. USA och Storbritannien förklarade att de inte önskade några territoriella förändringar som inte stämde överens med de berörda folkens uttryckta vilja. När nazityranniet krossats hoppades de på en fred som skulle ge alla nationer säkerhet inom egna gränser.¹¹

För balterna var det ljuv musik. De sög åt sig varje stavelse i budskapet. De räknade i fortsättningen med att få västlig hjälp att återupprätta sina självständiga republiker från mellankrigstiden. USA och Storbritannien sågs som garanter för att Sovjetunionen skulle tvingas dra sig tillbaka till gränserna före kriget.

– Inte bara jag utan hela nationen litade på Atlantdeklarationen från 1941. Man ifrågasatte inte om det gick att tro på Roosevelt och

Churchill. De var stora statsmän. Om man inte kunde lita på dem, vem kunde man då lita på? frågar Viktoras Petkus retoriskt.

Det är när jag spørjer om hans motivation för motståndet mot sovjetförtrycket, som Viktoras Petkus tar upp Atlantdeklarationen. Efter mer än 60 år blir hans ögon våta och han får svårt att uttrycka sig. En livslång besvikelse stockar sig i halsen. Tillsammans med många litauer, letter och ester lever han med ett oläkt sår. Vid Jaltakonferensen i andra världskrigets slutskede accepterade Roosevelt och Churchill den sovjetiska maktsfär som hade upprättats då Röda armén drivit Hitlers trupper tillbaka västerut mot Berlin. De ”befriade” länderna hamnade under ett nytt tyranni med västmakternas motvilliga samtycke. Atlantdeklarationen visade sig inte vara något löfte utan en vacker målsättning som inte uppfylldes. De västallierade var bättre utrustade med vapen än med moraliska principer, som Estlands förre president Lennart Meri uttryckte det.

Lennart Meri blev lurad, Viktoras Petkus blev lurad. De estniska, lettiska och litauiska nationerna blev lurade. Alla som trott att offren var värda sitt pris, att kamp skulle lönas med frihet, blev bedragna. De som hållit ut i väntan på självständighet blev svikna. Författaren Maarja Talgre skriver om sin far Leo Talgre, en nyckelperson i den estniska motståndsrörelsen, att han ”blev kvar i Estland för att vänta på engelsmännen och bistå dem. Den illusionen blev hans död.”¹²

Litauiska bönder hade bytt till sig tyska vapen för livsmedel. Tillsammans med unga män hade de dragit ut i skogarna för att bedriva partisaner till dess att befrielsen skulle komma västerifrån. Det var därför gerillarörelsen Skogsbröderna orkade hålla ut så länge i de tre baltiska länderna, de räknade med hjälp utifrån.¹³

– Men under tiden gav Churchill och Roosevelt upp Litauen till Sovjetunionen, konstaterar 77-årige Viktoras Petkus.

Sveket gick djupt hos balterna.

– Vi förlorade vår självständighet utan att någon förklarade krig. Vi blev överkörda. De allierade gav oss till Stalin som gåva, säger en bister Vello Salo, katolsk präst i Estland och ledare för en nationell kommission som utrett omfattningen av sovjetockupationens skador i Estland.¹⁴

”Jalta är symbolen för en föråldrad, artonhundraårig stor-maktslogik: tre gamla män avgör för årtionden framåt hundratals mil-

joner människors öden. De hundratals miljonerna måste respektera de tre gamla människors överenskommelse, annars blir de beskjutna.”¹⁵

Skogsbröderna i Litauen var visserligen välorganiserade och de höll ut till 1953, innan de krossades helt av ockupanternas militära övermakt. Men det var en fruktlös kamp, där tusentals unga liv offrades förgäves. Viktoras Petkus har i en annan intervju berättat att en befälhavare bland partisanerna sökte upp hans far och avrådde denne från att skicka barnen ut till gerillan i skogen. Mannen förklarade att han visste att Väst hade förrätt Litauen och att Skogsbröderna inte hade någon framtid. Själv hade han dock inget annat val än att hålla ut till slutet.¹⁶

– Det var ett tragiskt motstånd, säger Irena Veisaitė som överlevde nazisternas judegetto i Kaunas och som sedan i en litauisk familj i Vilnius såg motståndssandan leva vidare under sovjetregimen.

– Varje söndag i kyrkan såg vi kvinnor vars söner hade dödats. Men de fick inte begrava dem. Mödrarna till motståndsmännen kunde inte visa sin sorg.¹⁷

De måste dölja den djupaste smärta en mor kan känna. De måste dölja att de hade outplånliga band till männen i skogen. Irena Veisaitė blir skarp i tonen, när hon minns hur de litauiska mödrarnas unga söner offrade sina liv förgäves, i tron att det skulle komma hjälp utifrån. Det var ett bittert öde.

– Det hade med Väst att göra. Det hade med Sverige att göra. Det var mycket ord, men vi fick ingen hjälp.

De som gjorde motstånd under den här tiden ses som de verkliga hjältarna i Litauen och övriga Sovjetunionen. Det var den mörka Stalinperioden, fram till 1953, när protest eller kritik ute i samhället var omöjligt. Då fanns inga ”dissidenter”, bara fredlösa, fångna eller döda motståndskämpar. När partisanerna till sist var knäckta hölls motståndsskarn av de andliga och politiska dissidenter som i det politiska tövädret efter Stalins död fick ett minimalt utrymme. Trots att de visste vad det kostade, valde flera av dem att gå på gång återvända till fångelse och arbetsläger. När de såg att mänskliga rättigheter och verklig frihet inte kunde uppnås till något lägre pris, så gav de sig själva inget val.

Det är människor med sådan motståndskraft som ger Europa dess själ.

Eduardas Simaška, Viktoras Petkus och Balys Gajauskas hade många fränder, i och utanför fångelserna, under de kalla decennierna fram till 1980-talets politiska vår.¹⁸ Längre var det omutliga motståndets män och kvinnor osynliga för omvärlden. Men när Michail Gorbatsjov tagit makten i Kreml 1985 och inlett sin *perestrojka*, så blev den baltiska kampen snart uppenbar för hela Europa. Det finns en bild som borde vara odödlig, tagen natten till den 13 januari 1991 utanför tv-tornet i Vilnius. Mörka krafter – fortfarande oklart vilka – försökte göra en kupp och med militär makt tvinga Litauen tillbaka under Moskva välde. Obeväpnade människor stod mot beväpnade sovjetiska förband. På bilden ser man hur litauer med sina händers kraft försöker stoppa ett bepansrat militärfordon som håller på att krossa en ung kvinna, Loreta Asanavičiūtė.¹⁹ Hon hade kastat sig framför de järntunga larvfötterna i en till synes desperat och meningslöst självd destruktiv protestaktion. Men hennes offer var inte förgäves. Hon stoppade faktiskt sovjetförtryckets framfart. Loreta Asanavičiūtė miste livet den natten tillsammans med tolv andra litauer, men motståndet utanför tv-tornet och vid parlamentet stärkte nationen och omöjliggjorde kuppen. De svagas styrka segrade. De som var beredda att dö för människovärdet visade sig ha den verkliga passionen för livet.

Nya generationer måste påminnas om detta. De fredliga massornas motstånd i Litauen liksom i Lettland och Estland är en nödvändig förebild för den europeiska demokratin även på 2000-talet. Eller tror vi att sådant motvärn aldrig mer kommer att behövas på vår kontinent?

Vilnius är inte den enda stad som kan tjäna som symboliskt hjärta för det nya Europa. Det finns alternativ. Carl Bildt tillhör dem som konstaterat att Bryssel numera är fel plats för att känna Europas puls. ”Lämna Bryssel och inträd i Europa!” har han manat EU-kommissionen och även föreslagit att EUs högkvarter ska flyttas från Bryssel till exempelvis Bratislava. Det är kanske ingen dum idé. Men Bildts skäl är för svaga. De handlar till stor del om Slovakien platta skatt och företagsvänliga investeringsklimat, som gör landet till ett marknadsliberalt föredöme i EU.²⁰ För mig är Vilnius Europas symboliska hjärta, därför att man kan se lidandets märken och höra samvetets röst där. Jag har i och för sig sett och hört liknande i Bratislava, en stad

som också skulle kunna vara ett andligt europeiskt centrum.²¹ Geografen är inte avgörande. Poängen är att Europa behöver ett orubbligt värn för människovärdet, för demokratin och för friheten, även när globaliseringens vågtopp sköljt förbi marknadsekonomins Bratislava och kallsinnigt forsar vidare mot Bukarest, Baku och Bombay.

Det är inte liberal flexibilitet som ger Europa dess moraliska kärna. Det är inte ur marknadsteorierna vi kommer att hämta livsmod och kampvilja, om de ekonomiska, politiska och ideologiska skyarna åter på allvar mörknar över kontinenten. Finns det något som kan lysa oss genom historiens dunklaste ögonblick, då måste det vara motståndskraften hos Lukiškiųtorgets hjältar, de som var beredda till offer när de flesta inte orkade annat än anpassning.

EU och medlemsstaternas samhällen kan aldrig bli starkare än sina medborgare. EU kan inte ersätta individernas ansvar att skydda de mänskliga rättigheterna. Individernas motståndskraft är omistlig.

För vår generation i de gamla EU-länderna har denna kraft varit gömd, som en skatt i lerkärl, först bakom järnridån och sedan under den marknadsekonomiska revolutionen österut. Erfarenheterna från motståndsrörelsen i Litauen har i dag svårt att omsättas inom EU. Men om Europa i längden ska överleva fritt, demokratiskt och människovärdigt, då måste vi återupptäcka vår dolda europeiska skatt. Motståndet måste bli ett levande europeiskt värde.

*Så bygger de svaga en mur kring de starka,
bevarar med såren och synerna de oberördas liv.*

Den europeiska svaghetens betydelse

Bryssel får ursäkta, men Europas verkliga metropoler är Berlin, London och Paris. EU domineras av stormakterna Tyskland, Storbritannien och Frankrike. Mycket skiljer de tre ländernas huvudstäder åt, men i grunden är de samma andas barn, symboler för flydda imperier med utmanande minnesmärken över militär makt.

Om man vandrar från Place de la Concorde i hjärtat av Paris utmed paradgatan Champs-Élysées, så verkar Triumfbågen från början inte överdrivet storslagen. På ett par kilometers håll ser monumentet rätt ordinärt ut. Men ju närmare man kommer, desto mer växer det i dominans tills man står överväldigad inför detta pompösa byggnadsverk, 50 meter högt. Här tydliggörs den europeiska fascinationen för krigets hjältar och maktens triumf, ända sedan de romerska kejsarnas segerparader. Den ständiga lågan under Triumfbågens valv brinner för en okänd stupad soldat, men herravälde snarare än nederlag blir huvudintrycket när man står i bågens mitt, med utsikt flera kilometer mot väster till en modern kopia av monumentet på andra sidan Seinefloden. Det var som maktsymbol Triumfbågen kom till, även om dess upphovsman kejsar Napoleon störtades innan bygget var färdigt. Platsen dit tolv gator strålar samman mot nationalmonumentet bär namnet Charles de Gaulle, generalen och presidenten som blev symbol för återerövringen av Frankrike från den nazityska ockupationen men också för maktens arrogans.

Lord Nelsons staty på Trafalgar Square i London tycks i förstone inte ha mycket gemensamt med Triumfbågen i Paris. Kolonnen som bär upp den gamle amiralen verkar rätt obetydlig i jämförelse med den franska bjässen (och ändå mäter sig kolonnens fotbredd väl med en gammal engelsk dubbeldäckares längd). Men Lord Nelson når faktiskt något högre än Triumfbågen. Den brittiska historiens mest dyrkade officer sårades dödligt i slaget vid Trafalgar, men hans flotta besegrade där den fransk-spanska fienden. Trots att det har gått mer än två sekler sedan det berömda sjöslaget 1805, och trots att

den moderna terrorn skakat Londonborna, så lever denna viktoria vidare i brittisk folksjäl. När de röda bussarna svänger upp från regeringskvarteren och rundar Lord Nelson, så är det känslan av triumf som präglar Londons hjärta. Den förstärks invid Wellingtons triumfbåge vid Hyde Park Corner, där man kan läsa namn på de otaliga slagfält runt jorden där brittiska soldater krigat. Englands globala triumf var mer än militär och politisk, den var framför allt ekonomisk. Det moderna materiella framsteget på vår kontinent kan sägas ha grundlagts genom det brittiska imperiets utsugning av Indien. Det fortsatta europeiska ekonomiska övertaget gentemot tredje världen har till stor del byggt på orättfärdig handel, alltifrån slavskeppens dagar. Segrarnas Europa släpar ett mörkt arv med sig ända in i 2000-talet.

Brandenburger Tor i Berlin är ett typiskt europeiskt segermonument, där triumfvagnen dragen av fyrspann med stegrande hästar flyger fram över våra dödliga huvuden. Att stå på Unter den Linden och blicka mot den mer än 60 meter breda och över 25 meter höga porten är delvis skrämmande. Ungefär så var det nog också tänkt på den preussiska storhetstid i slutet av 1700-talet när porten kom till. Segrarens makt skulle inge respekt och säkert också fruktan. Men högmod går före fall. Den första segerparad som drog genom Brandenburger Tor var ärkefiendens. Napoleon intog Berlin 1806 och lät föra hem fyrspannet av koppar till Paris som krigsbyte. Det återfördes så småningom och fanns på plats när Hitler 1933 lät sina brunskjortor marschera genom porten efter nazismens maktövertagande, det yttersta uttrycket av förakt för svaghet i Europa.

Vår generations bilder av Brandenburger Tor handlar främst om natten mellan 9 och 10 november 1989, den historiska gränslöshe- tens och förbrödningens natt, när muren några meter från porten inte längre kunde stänga västberlinarna ute från den tyska enhetens symbol. Den natten blev Brandenburger Tor alla européers egendom och fick var och en av oss att känna sig som berlinare.

Över mitt arbetsbord har jag en bild från det oförglömliga dygnet. Brandenburger Tor bildar bakgrund till den slitna och fullklottrade Berlinmuren. Naturliga skuggor dröjer över en folksamling i förgrunden, medan murens krön badar i gryningssol. Däruppe håller tätt sammanpackade ungdomar i varandra för att inte förlora balansen. Några av dem sträcker sig neråt, fattar i händer och kläder, och drar

vänner och okända ur dunklet upp i dagningen.

När man betraktar scenen närmare, så inser man att det är män- niskorna från västsidan som förs upp i ljuset.

Var det vi som behövde upplysning? Kan det vara skandinaver, nordbor och västeuropéer som har något att lära efter Berlinmurens fall och EUs utvidgning österut? Är det vi som bör sitta ner som lyssnare vid baltern eller polackers fötter? Var kanske de västeuropeiska segermonumenten tecken på politisk begränsning snarare än storhet, nationell omognad i stället för mognad?

Tallins urgamla symbol är en gråtande kvinna. Långt från EUs kärna visar den estniska huvudstaden upp kontrasten till de manliga triumfmonumenten över marscherande härar i Europas metropoler. På Harjukullen i Hirveparken, nedanför Domberget och parlamentet, sitter Linda och sörjer sin döde man. Hon omges inte av storslagna öppna platser, inga avenyer leder fram till henne. Linda finner man genom att söka sig fram på grusgångar bland träd och buskar invid ett hisnande stup. På statyns sockel står det på estniska: *Ikka möitlen neile kes siit viidi ... Taeva poole Karjub nende äng*. Fritt översatt blir det: *Jag tänker alltid på dem som fördes härifrån ... De riktar sin smärta mot himlen*.

EU grundades ur det efterkrigs-Europa, där miljoner kvinnor, män och barn begrät förlusten av sina kära. Men även om freden var den nya europeiska gemenskapens mål och mening, så var det knappast ödmjukhet som blev dess signum. Det var ledare från fem gamla kolonialmakter, plus lilla Luxemburg, som 1957 skapade EUs föregångare EG. Frankrike, Tyskland, Italien, Belgien och Holland släpade en tung tradition av maktlystnad och expansionsdrift in i den nya unionen. Tyngden ökade när Storbritannien och Danmark blev medlemmar 1973, Grekland 1981 och Spanien och Portugal 1986. Det verkliga undantaget var Irland, en fattigstat som kom in i unionen samtidigt som sina forna brittiska förtryckare.¹

Europa har i tusentals år behärskat andra kontinenter men har inget historiskt minne av att vara dominerat utifrån. Starkare vapenmakt och överlägsen ekonomi – som till stor del skapats genom orättfärdig handel – har utnyttjats för att kuva kulturer med djup visdom. Det har räckt med att vara europé för att uppträda dominant

lite varstans i världen. Generationer har fötts i trångsynt tro på egen överlägsenhet.

Med en sådan historia är det knappast förvånande att Europeiska unionens stora framtidsmål helt enkelt är att bli bäst i världen. Den så kallade Lissabonprocessen avser att ge EU världens ”mest dynamiska och konkurrenskraftiga kunskapsbaserade ekonomi” till 2010.² Av gammal vana tror de europeiska stormakterna att de är dömda till att vara störst och bäst. Men det är allt mer uppenbart att gamla segrar inte räcker. Om nu seger över huvud taget är det mest eftersträfvansvärda. ”Har tiden löpt ut för det europeiska äventyret?” frågar sig den polske sociologen Zygmunt Bauman.³ I varje fall är den traditionella europeiska livsstilens dagar räknade. Denna obekväma sanning har blivit tydlig genom domedagsbudskapet om en annalkande klimatkatastrof, som skapats av Europas och Amerikas ”framsteg”.

Genom utvidgningen 2004 med tio nya medlemsländer kom Europas offer med i EU. Där fanns nationer som först blivit byte för Hitlertysklands bödelregim och sedan suttit fast ett halvsekel i Moskvans dödliga grepp. De tog med sig motbilden till kolonialismens arv in i EU-boet, erfarenheten av generationers förluster och nederlag. Balterna har inte haft något herravälde att tala om över andra folk sedan medeltidens litauisk-polska rike. I stället har de behärskats och förnedrats av tyskar, ryssar, polacker, danskar och svenskar. Lilla Estland har inte gjort några nämnvärda militära räder bland andra nationer sedan vikingatid och högmedeltid, då ester lär ha gått bärsärkagång i Birka i svenska Mälaren och plundrat och bränt i danska provinser i söder.⁴ Därför är det naturligt att esterna i vår tid är sparsamma med segermonument.

”Vi har återvänt till Europa”, hette det i Baltikum vid EU-inträdet 2004. Men till vilket Europa är det som Estland, Lettland och Litauen har kommit? Är det segrarnas? Balterna borde inte kasta sig i famnen på ett självtillräckligt och eurocentriskt Europa. De borde i stället visa oss vägen till vår egen sårbarhet.

Enligt sagan var Lindas man Kalev en stark hjälte som grundade staden. När Kalev dog begrät Linda sin älskade i sju nätter utan att sova och i sju dagar utan att äta. Sedan tvättade hon den döde och klädde honom i siden och sammet. Därefter grävde hon en djup grav, lade

Kalev däri och fyllde igen med sand. När hon hade sört i några månader började hon bära stenar för att resa ett minnesmärke över Kalevs grav för efterkommande släkten. Den gravhögen är enligt legenden Domberget i Tallinn. Men den sista stenen orkade Linda inte bära ända fram, gravid som hon var. Hon snubblade och föll med det stora klippblocket, och satte sig sedan på det och grät över sin ensamhet. Tårarna rann så ymnigt att de bildade Ülemistesjön, som ligger ett par, tre kilometer söder om Domberget och numera är granne med Tallinns flygplats.

Även om Kalev och Linda i vår tid är mest kända som varumärken för estländsk choklad, så har den ursprungliga gråtande Linda fortfarande en trygg plats i folksjälen. Hennes och Kalevs son, Kalevipoeg⁵, har gett upphov till Estlands nationalepos och familjens namn lever vidare i alla esters medvetande.

Kalevipoeg är delvis inspirerad av Elias Lönnrots finländska Kalevala. I Kalevala drunknar den unga flickan Aino, och hon sörs av sin mor till dess att tårarna blir älvar med strida forsar, där holmar bildas, björkar växer upp och gökar gal i trädens toppar. ... *livet kortas med en armlängd, kroppen åldras med en tvärhand, hela kroppen lider skada när jag hör en vårgök gala...*⁶ klagar Ainos olyckliga mor.

Finlands och Estlands folk har delat lidande genom historien. Tårarnas älvar och tårarnas sjö är långt mer än legender. De är symbol för oräkneliga kvinnors sorg över män, söner och döttrar. Den gråtande Linda i Hirveparken är inte bara nationens moder i sagan. Hon förkroppsligar en verklig lidandets historia. Därför är Linda, vars tårar faller i Europeiska unionens utkant, nära det branta stupet, en mer genuin europeisk symbol än de kalla, manliga segermonumenten i EUs metropoler. Europas sanna historia handlar mer om en sörande kvinna än en oövervinnelig man.

Estlands förre president Lennart Meri blev en gång tillfrågad varifrån esterna fick den livskraft som gjorde att de ständigt reste sig efter nederlag och förödelse. Meri ska då ha svarat: *Den har vi fått från våra mödrar.*

Det var logiskt att de fem tusen demonstranterna från Frihetstorget gick för att lägga ner blommor just vid Lindas staty, i en av de första stora politiska protesterna mot sovjetregimen i Estland. Det var den 23 augusti 1987, på årsdagen av Molotov-Ribbentrop-pakten.

I tåten bars plakat med ”Estland”, ”Lettland” och ”Litauen” på respektive språk och de tre ländernas flaggor som då fortfarande var förbjudna. Där fanns också krav på frihet för Enn Tarto, en välkänd dissident som avtjänade ett tioårigt straff för antisovjetisk verksamhet – han hade skrivit på ett gemensamt baltiskt upprop om en kärnvapenfri zon.⁷

På statyn i Hirveparken står det: *Jag tänker alltid på dem som fördes härifrån ... De riktar sin smärta mot himlen.* Linda representerar de människor som känner djup sorg men inget hat, som söker försoning utan hämnd. Hon avvisar segrarnas ideologier, hon erbjuder Europa ett alternativ till kulturernas krig, hon visar en väg ut ur våldets onda cirkel. Linda sitter i skärningspunkten mellan livets smärta och tillvarons nåd. Smärtan över förluster som vi inte kan förhindra möter en nåd som vi inte själva kan framkalla. Det sker när vi erkänner vår brustenhets. Europas djupaste behov är inte Lissabonprocessen, en växande styrka i vår globala konkurrenskraft. Det vi européer djupast längtar efter är av annan art. Vi ropar efter helande för våra inre sår. Vi söker den mänskliga närhet som inte segerherrarna upplevt men som de sörjande offren har känt. Vi behöver en Tallinnprocess, inspirerad av Linda, där de svaga och sårade får vägleda de starka och oberörda, de som aldrig har förlorat och aldrig har haft fel. Att erkänna svaghet är styrka. Att ta emot råd från de små är storhet. Men vi har skapat en europeisk politisk kultur, där ansvar kan anförtros endast åt den som framstår stark och felfri. Därmed blir samhället allt fattigare på mänsklighet.

Tallinn har inga andra segermonument än de falska som de sovjetiska ockupanterna reste. Estlands historia känner inga egna erövringar. Det lilla landet har varit vandringsled och korsväg för främmande härar i åtta sekler. Estland har malts mellan imperiernas kvarnstenar utan att förintas. Folket har gång på gång rest sig ur förtryck och äger i dag erfarenheter som vi i de gamla EU-länderna antingen har glömt eller aldrig har känt. Vid ett samtal i Tallinn om de sociala svårigheterna för medellösa i dagens samhälle undrade jag hur de sämst lottade överlever. En kvinna log åt min brist på insikt och förklarade: Vi är komna ur sovjettiden, så vi hittar alltid ett sätt att klara oss.⁸

I motsatt ände av Gamla stan från Lindastatyn sett finns Tallinns

andra viktiga sorgemonument. Det är placerat i sluttningen norrut mot Tallinnbukten och hamnen, där båtarna från Stockholm lägger ut. Det bär inskriptionen ”*Estonia*” 28.09.1994. Nedanför kullen i gräset ligger en ram i marmor, som en stor grav, överhängd med en halv stålbåge. Den andra halvan, en cirka 30 meter lång stålbalk, sträcker sig ut från kullen ovanför. Den skyddar en liggande tavla med namnen på dem som gick under när Estonia förläste på Östersjön. Minnesmärket är som ett brutet skepp eller en bruten livslinje. Man kan tänka in den förlorade kontakten mellan levande och döda, eller den avklippta förankringen till jorden.⁹ Om man lyfter blicken från monumentet, när man står där på kullen, så kan man se färjeterminalen som Estonia lämnade på sin sista resa.

I Estland var reaktionen efter Estonias förlisning delvis annorlunda än i Sverige. Sorgen och saknaden efter de bortgångna var förstås densamma. Men insikten om vår bristande kontroll över tillvaron gjorde det naturligare att konstatera att katastrofer kan inträffa, även i vår moderna tid. Esternas historiska erfarenheter har format en realistisk inställning: Människan kan faktiskt dö. En del skulle säga att den estniska historien skapat en mer fatalistisk människa än i Skandinavien.

I Sverige, bland oss som inte var nära berörda, var det bara en kort tid efter Estonia som allt handlade om livet och döden och om kärleken som binder oss människor till varandra. Det var en mycket begränsad period som vi avstod från att tala om tillväxt. Det var bara en kort tid som de ekonomiska begreppen kändes meningslösa, som det vanligen viktiga blev oviktigt. Det var ett historiskt ögonblick av klar-syn, då ett samhälles oupphörliga strävan efter framsteg lades i nytt ljus. Tillväxtideologins ledande män erkände i en sällsynt stund av ödmjukhet att det icke-materiella är det avgörande, att vi inte kan bli alltings herrar. Någon som vanligen inte hördes göra det, nämnde plötsligt och lite försiktigt Gud.

Jag tror att det är författaren Tore Zetterholm som har sagt att ”tillväxt” är det enda heliga ord vi har kvar, men vad förmår tillväxt mot döden?

Monumentet på kullen i Tallinn för tankarna tillbaka till dessa märkliga dygn i Sverige på hösten 1994. Det dröjde inte länge förrän de kändes avlägsna. Livet gick snart vidare, som om katastrofen ald-

rig hade inträffat. Utom för de anhöriga. Den svenska riksdagens talman tolkade den personliga sorgens gränslöshet, när han vid en minnesceremoni i Stockholm på tioårsdagen av Estoniakatastrofen citerade ur Ingrid Arvidssons dikt ”Saknad”:

*Så liten plats en människa tar på jorden,
mindre än ett träd i skogen.
Så stort tomrum hon lämnar efter sig,
en hel värld kan inte fylla det.*

Just det året, när ett decennium hade gått, drabbades vi åter av det otänkbara, det som vi inte trodde kunde hända. På några ögonblick annandag jul 2004 spolades hundratals svenska liv bort tillsammans med hundratusentals asiatiska i en enorm flodvåg i Indiska oceanen. Vi ställdes åter inför tillvarons sanna verklighet, den som innehåller död, smärta, förlust och förtvivlan. Familjer berättade öppet om sin sorg, om gapande hål av tomhet och saknad, om brännande smärta.

Men samhället omkring dem återgick snart i ”normala” gängor, de sörjande blev allt mer ensamma i sin värld.

Sara Hedrenius Andreasson, som överlevde Estoniakatastrofen och som senare samordnade Röda Korsets stöd till tsunamidrabbade svenskar, skrev ett halvår efter flodvågen i en debattartikel:

”Hela det svenska samhället måste bli bättre på att möta människor i kris och sorg. En god teoretisk utbildning är en bra grund men ytterst handlar det om att våga. Vi måste våga se och bekräfta smärta och förtvivlan. Kanske till och med dela den...”¹⁰

Nästan som ett svar på den vädjan gavs Stora Journalistpriset samma år till Marie Branner och Anna von Brömssen för ett reportage i Göteborgs-Posten: ”Sebba visste att han snart skulle dö”. Det handlade om den cancersjuka 15-åringen Sebastians sista tid i livet. Juryns motivering talade om ”ett unikt reportage där läsaren får följa något så smärtsamt som ett barns dödskamp, skildrad med värdighet och värme”. Reportaget gav så starkt gensvar från läsarna att GPs chefredaktör konstaterade att han under sitt kvartssekel på tidningen aldrig tidigare hade upplevt dess like.¹¹

Vi har länge behandlat döden som underhållning, den har gjorts överklig i våldsfilmerna och på senare tid i dataspelen. Men reaktio-

nen på GP-reportaget visar att vi bär på ett förträngt behov av att våga se och erkänna verklig svaghet, verklig smärta och verklig död. Det tycks finnas ett uppdämt behov av att samtala om döden, om vår egen död, om det faktum att vi bara är på tillfälligt besök i den här tillvaron.

Den lettiska poeten Vizma Belševica skaldar:

*Finns det måhända en armé begravd i dig
Syrenbuske
Eftersom du består av idel kors?*¹²

Det sekulariserade Sverige har faktiskt på senare år visat ett ökande intresse för andlighet. Det tar sig bland annat uttryck i att vi hantear sorg och begravningar på ett mer personligt sätt än förr. I den meningen kan det sägas att döden aldrig har trängts undan.¹³ Men vägen är lång från de sörjandes personliga erfarenhet till samhällets överideologi, där enskilda människor blir utbytbara delar i en tillväxt- och framstegsprocess som aldrig får dö.

”Vad ska vi göra med det sköra, det långsamma, med tillhörighet, med ansvar och med den allestädes närvarande men så djupt förträngda döden?” frågar författarinnan Anita Goldman. Hon pekar på oiviljan bland en yngre generation att gå in i äldreården, och oförmågan från samhället att värdera arbete där. Utan synen på människan och livet som heliga hjälper vare sig kultur, demokrati eller humanism ”på marknadsekonomins bakgårdar – i ett samhälle där inte endast de improduktiva (barn och äldre) föraktas, utan också de som tar hand om dem”.¹⁴

Om människan är dödlig, så kan hon inte bygga ett odödligt samhälle. Alla kulturer före oss i världshistorien har upplevt tillbakagång. Men sedan 1800-talet har utvecklingstanken och framstegsideologin varit europeisk norm. Liberalismen och marxismen var ense om det vetenskapliga framstegets och den materiella tillväxtens nödvändighet. Det goda samhället måste vila på en växande ekonomi. Att förmera blev både nödvändigt och gott i sig. Allt annat än framsteg blev otänkbart. 1900-talet skulle blomma ut till Europas stoltaste ögonblick i historien, men det blev vår mörkaste stund. Nu är vi där igen, i starten av ett nytt århundrade och även ett nytt årtusende. Vi kan

inte tänka oss annat än framsteg.

I dagens västliga världsbild ingår inte bara kulturens odödlighet men också dess universella överlägsenhet. I väst är vi bäst, och tids nog kommer resten av världen att inse det. Men med denna blinda villfarelse är vi illa ute, som den finländske diplomatveteranen Max Jakobson har påpekat:

”De internationella rollerna är alltså ombytta. Tidigare var det Sovjet som gjorde gällande att dess system utgjorde det slutliga stadiet i det mänskliga samhällets utveckling medan vi i väst avfärdade tanken att det bara rådde en enda sanning i politiken. Nu hävdar Väst att dess system med demokrati och marknadsekonomi äger universell giltighet och med nödvändighet kommer att segra överallt.

Begår vi just det misstag som visade sig ödesdigert för den marxistiska läran genom att vi inte inser hur starka de kulturella, religiösa, nationella och övriga djupt rotade skillnader är länder emellan?”¹⁵

Varför skulle just vi, just i Europa, bli de första i världshistorien som får uppleva framsteg utan slut? Det är hybris och historisk fåkunnighet att tro så. Historiens kanske viktigaste lärdom är att civilisationer är dödliga. Något sådant som fullkomningens räta framstegslinje existerar inte i historien, framstegsläran är helt enkelt en föråldrad 1800-talsprodukt, för att låna uttryck från den ryske filosofen Nikolaj Berdjajev. ”Framstegstanken förvandlar varje mänsklig generation, varje mänsklig individ, varje historisk epok, till medlet och redskapet för det slutliga målet – fulländningen, mäktigheten och lyckan hos en kommande mänsklighet som ingen av oss kommer att vara delaktig av.” Varje tid måste ha sin lösning på ”livets mödor, tragiska motsättningar och konflikter”, menar Berdjajev som inte tror på en slutlig ”generation av lyckliga”.¹⁶

Men i den västeuropeiska linjära tidsuppfattningen är det givet att framtiden blir bättre. I Afrika eller Asien är tiden en kretsgång. En sådan världsbild gör inte ”framsteg” lika självklart men lägger desto större vikt vid kontakten med det förflutna. Hos oss är det nästan tvärtom. Vår historiskt rekordhöga ekonomiska välfärd, våra häpnadsväckande tekniska lösningar, vetenskapens förmåga att förändra vårt liv, att göra det bekvämare och längre – allt detta narrar oss att tro att vi inte har något att lära av andra kulturer och forna generationer. Vi inbillar oss till och med ibland att vi skulle vara mer betydelsefulla som

människor än icke-européerna och våra föregångare i historien.

Men det är vi inte. Världen kommer inte i framtiden att acceptera Europa som läromästare, när vi inte längre kan tvinga oss fram genom ekonomiskt eller militärt övertag. Det räcker inte längre att vara europé för att dominera. Och vi är lika ändliga som alla andra, och som våra fäder. Vi har bara aningen fler levnadsår. Det kommer ett slut, som vi med all vår vetenskap inte kan upphäva. Vi är på genomresa, vi är bara gäster här på jorden. Snart tillhör vi det förgångna. Om några generationer är vi glömda och våra namn okända.

Om vi inte accepterar denna vår yttersta maktlöshet, om vi inte tar döden på allvar, då kan vi inte skapa ett samhälle som ger oss ett gott liv. Om vi hela tiden strävar efter att bli bäst, då har vi ingen beredskap för livets och samhällets ofrånkomliga motgångar, för de oförutsedda prövningarna. Mogna människor och mogna samhällen utgår från begränsningens verklighet och gör sig beredda även på de svåra kriserna. Det är en förutsättning för att hantera förluster och för att ge rum åt de svagaste, de som förlorar konkurrensen. Hur ska till exempel det moderna svenska konkurrenssamhällets skola kunna gestalta och förmedla ”alla människors lika värde” och ”solidaritet med svaga och utsatta”, som grundskolans läroplan föreskriver?¹⁷ Och hur i hela det konkurrensdrivna Europa ska människans okränkbara värdighet kunna ”respekteras och skyddas”, som det heter i förslaget till EU-konstitution.¹⁸ Hur grundar och garanterar vi människovärdet i en vinstmaximerande kultur? Hur lär vi våra barn att respektera dem som de ska konkurrera ut?

Handen på hjärtat, tror vi över huvud taget på människors lika värde?

Välfärdssamhällets ondska är arbetslösheten. Den politiska debatten har indoktrinerat oss att livets mening förutsätter lönearbete och konsumtion. Hur ska den arbetslöse i en sådan värld kunna uppnå samma värde som den avlönade? Men en människas betydelse och värdighet är i grunden oberoende av sysselsättning och inkomst, helt skilt från standardfrågan ”Vad jobbar du med?” Ett samhälles styrka avgörs inte i kampen mot arbetslösheten eller i tillväxten av den ekonomiska konkurrenskraften. En mogen nation, liksom mogna individer, måste ha beredskap för andra alternativ än framgången. Realistiska och ansvarsfulla ledare måste bereda människor på mot-

gång, ja även tillbakagång. Det går inte att besvärja bort allt oönskat och svårt med politisk retorik. Men Europa tycks i dag sakna ledare som förmår visa vägar till ett gott liv i tider av nedgång. Allt annat än tillväxt, framgång och vinst ses som misslyckande. Förmerandet har blivit ett mål i sig. Skolgårdens och idrottens störst, bäst och starkast-mentalitet har följt med och genomsyrat politiken såväl på det nationella planet som på det europeiska.

Stackars mäktiga Europa, som bara vet hur det är att behärska, dominera och vara bäst. Stackars upplysta Europa som inte förstår den förtrycktes erfarenheter, som inte förmår ta lärdom av de små och svaga, de mobbade, de utanförstående. I verkligheten är vi ju alla "a bunch of losers", en hop förlorare. Vi bär på sår, besvikelser, rädsla och ibland skam. Men en modern europé förväntas vara en vinnare.

Dryga tre år efter Estoniakatastrofen skrev Carl Bildt om "Att övervinna rädslan för framtiden".¹⁹ Bildt var Sveriges statsminister när Estonia förläste och han var en av dem som de skälvande dyggen efter katastrofen uttryckte en sällan hörd ödmjukhet. Men 1998 hade han skakat av sig rädslan. I sin linjeartikel såg han två valperioder fram i tiden, till 2006. Han förväntade sig att då få uppleva hur kraften i den "digitala revolution som bär upp den explosionsartade framväxten av det globala informationssamhället" skulle ha tioudubblats. "Vi borde kunna bygga en skola och en högre utbildning som kan kallas Europas bästa", förklarade Bildt utan att blinka. Några år efter ångestropen på Östersjön verkade han ha återfått ungdomens tro på odödlighet. Det fanns inte längre några gränser för vad vi skulle åstadkomma. Med den ständiga förnyelsen på dagordningen talade han för att skapa "sådana förutsättningar för företagande och tillväxt att arbetslösheten försvinner som samhällsproblem". Carl Bildt ville att vi på sikt skulle lägga grunden till att "vår nation åter kan räknas till världens främsta, intressantaste och framsyntaste". Enligt Bildt fanns det inga skäl till varför det inte skulle vara möjligt, det gällde bara att "övervinna framtidsrädslan och i stället våga förnyelsen". I denna lovsång till framsteget anades inget av den djupaste lärdom som katastroferna ger oss: insikten om människans och livets begränsning, respekten för svaghet.

Min farfar och farmor, torparsonen Arvid och torpardottern Hilma,

fick fem barn i början av förra seklet. Men de tvingades begrava två söner i den steniga marken i de småländska skogsbygder där Astrid Lindgren då sprang omkring som en skolfficka med fladdrande flätor. Arvids och Hilmas son Gunnar dog som liten i lunginflammation efter att på vintern ha krupit på det dåligt isolerade köksgolvet med dess breda springor mellan tiljorna. Efter pojkens död bekostade ägaren en golvrening. Som barnbarn till de fattiga arrendatorerna kan jag känna ett styng i hjärtat nästan ett sekel senare. Hur bittert ska det inte ha varit för Arvid och Hilma?

Min far Bengt var åtta år och minns sina föräldrars djupa sorg, när lille Gunnar låg i ett iskallt rum på övervåningen i väntan på begravningen. En annan bror, Sigurd, var bara fem år och kunde inte förstå varför lillebror måste ligga ensam däruppe i kylan. Åttaåringen Bengt fick följa med när pappan skulle mäta sitt döda barn; det måste ju tillverkas en liten kista. Bengt kan inte minnas att han normalt hörde sin far åkalla gudomliga makter, fadern var inte särskilt religiös. Men när den skicklige timmermannen stod där och fumlade med sin tumstock invid sitt kalla och livlösa barn, då öppnade sig hans inre smärta i en kort men hörbar suck: *Käre Gud!*

En del år senare dog Sigurd på grund av ett hjärtfel som inte kunde botas på den tiden, i alla fall inte i skogsbygderna i nordöstra Småland. Min far Bengt hade varit nära förbunden med sin två år yngre bror. Livets allvar och dödens verklighet satte outplånliga märken i tonåringen, som stod inför sin konfirmationsläsning och snart skulle ta sin första plats som dräng. Min fars livssyn formades där och då: Tillvaron är ändlig, men människan är inte ensam i universum. En enkel tro på Gud skulle sedan bära honom genom ett liv som varat i över 90 år. I halva det livet var han söndagsskollärare och präglade ett par generationer barn i sin hembygd med den etik som sammanfattas i formeln: *Allt vad ni vill att människorna ska göra för er, det ska ni göra för dem.*²⁰ En del skulle kalla det tvivelaktigt, ja kanske skadligt, religiös påverkan. Min far skulle säga att barnen hade rätt att få höra om Gud. Själv vill jag påstå att det också var fostran i respekten för människans värde och i civilkurage, nödvändiga förutsättningar för Europas demokratiska framtid.

Förlusten av två söner tog hårt på Hilma. Hennes glada sång hördes inte längre lika ofta i kök och ladugård. Fyra, fem år efter

Sigurds död insjuknade hon själv. Men en bondhustru i 1930-talets Sverige störtade inte iväg till läkare mitt i höskörden. När hon sent omsider kom dit fick hon inte den snabbaste och effektivaste hjälpen. En granne som hade telefon kom med illavarslande bud till hemmet, där dottern Gerda förde det vidare till pappa Arvid ute på åkern. Hon såg honom tungt sätta högaffeln i marken och tyst vandra genom grinden ner mot byvägen. I den enda bil som fanns i trakten begav sig Arvid och den knappt tjugoårige sonen Bengt de åtta, nio milen mot Västervik. Bengt undrade otåligt om inte chauffören kunde köra fortare. Men det kunde han inte. När de kom fram till sjukhuset hade Hilma avlidit i brusten blindtarm.

Det var sämre förr.

Men den verklighet mina förfäder levde i gjorde dem ödmjuka inför människans begränsning och tillvarons ändlighet. I dödens närhet hade de samma upplevelse som de flesta människor på jorden, i historien och i vår tid, en hisnande känsla av att vi inte hamnat i universum av en slump.

Min farfars och farmors hårda liv är det närmaste jag kan komma balternas erfarenheter. På 1930-talet var villkoren ganska likartade för landsbygdens folk i Sverige och i Baltikum. Det var i och med andra världskrigets utbrott som våra vägar skildes dramatiskt. Vi har som svenskar inget att relatera till, när det blir tal om de baltiska nationernas plågor under kriget och den efterföljande ockupationen. Men en enskild människas upplevelse av sorg och förlust kan bli begriplig över kulturella, politiska och historiska gränser. För dem som har smakat samma bittra kalk behövs inga ord. Livets smärta utgör en unik mötesplats i tillvaron. Min farfar miste halva sin familj innan han hade fyllt femtio. Under sin levnad skulle han få många olycksbröder och olyckssystrar på andra sidan Östersjön. Balterna vet vad livets förluster innebär.

Sorg och förlust gör inte alltid människan ödmjuk. Hon kan bli uppfylld av bitterhet eller dränerad på livslust. Men hon förblir inte densamma. Hon har fått en dyrköpt insikt om verkligheten. Att leva är att bära bördor. Förlusterna och sorgen är ofrånkomliga delar av det verkliga livet. Sörjande undviks ibland av medmänniskor som om de utgjorde svårhanterliga undantag, men de är normalfall.

Vi behöver lära oss att umgås med döden för att kunna leva. Vi be-

höver återta den insikt som våra förfäder hade och som balterna ägt ända in i vår tid, att förlust och död hör ihop med den mänskliga tillvaron. Alla starka män och kvinnor ska en dag svikta. De kommer att behöva andras omsorg.

Övertro på vår förmåga är en fara för samhället. Den politiska teater som går ut på att det egna partiet nästan alltid har rätt och motståndaren nästan alltid har fel, är mer än löjeväckande. Den är farlig i sin verklighetsflykt. Den som alltid är klok och stark kan inte skapa ett gott samhälle. När vi förtränger insikten om vår begränsning, om livets skörhet och ändlighet, om svaghet och död, då gör vi ett medmänskligt – och därmed i längden ett demokratiskt – samhälle omöjligt. Därför behövs döden även för demokratin. Ödmjukhet inför livets och dödens mysterier hjälper oss att vara mänskliga, en grundförutsättning för fungerande social gemenskap. Det är en nåd att stilla be om att vi i framtiden ska få räkna mänsklighet och medmänsklighet som europeiska värden, trots vår historia.

Terrorn började inte i Tartu

Vid tretiden på eftermiddagen den 11 september 2001 satt jag i Vimmerby i Småland och talade med Indrek Raudjalg vid den estländska rikspolisstyrelsen. Han stod i kurorten Pärnu vid Östersjökusten och berättade via mobiltelefon om den värsta katastrof som drabbat Estland efter Estonias undergång. Ett stort parti illegal vodka som sålts i Pärnu-trakten hade visat sig vara uppblandat med metanol, träsprit. När vi talades vid den 11 september hade 37 personer konstaterats döda, men efter hand skulle träspriten komma att skörda 68 offer i och omkring Pärnu.

När jag ringde upp Indrek Raudjalg visste jag inte att ett flygplan just hade kraschat i World Trade Center. Jag berättade för honom att massdöden i Pärnu var förstanyhet i Sverige den dagen.

– Men nu lär den överskuggas av det som hänt i New York, sade han.

Jag satt som ett frågetecken.

Indrek Raudjalg i Pärnu hann före radio, tv, internet och min granne, som kom springande över gatan, slet upp dörren och ropade: ”Nu har det hänt!”

Ja, nu hade det hänt. Septembermörkret hade sänkt sig över oss djupare än på sex decennier – det var ju en septemberdag andra världskriget inleddes. *Den globala uppvärmningen drabbar tornen likt ett virus*, skrev den litauiske poeten Tomas Venclova i sin dikt Anno domini 2002, året efter katastrofen i New York. Han fortsatte: *Rubicon har korsats av oss...*¹

Världen skulle aldrig mer bli densamma efter 11 september fick vi lära oss. Det fanns de som menade att inte bara en ny form av krigföring drabbat mänskligheten utan också en ny form av ondska. Därmed kunde terrorn och det följande kriget mot terrorn lägga beslag på såväl vår politiska dagordning som våra massmedier och våra sinnen. Vi ockuperades av en ny världsbild.

Men det verkligt nya den 11 september 2001 var att USAs fastland för första gången drabbades av terrorangrepp utifrån. Samma djävulska ondska existerade naturligtvis tidigare. Generationen före oss såg den i Auschwitz och Hiroshima, vi har sett den i Gulag, i Kambodja, i

Rwanda, i Bosnien. Självmordsattentat hade världen redan upplevt i Mellanöstern, i Indien, i Sri Lanka. Terrorns metod den 11 september hade varit känd sedan länge. Tusentals amerikaner dog vid de japanska kamikazepiloternas räder mot Pearl Harbour 1941. Att någon en dag skulle utveckla denna metod och använda ett passagerarplan som terrorvapen, det hade åtminstone filmindustrin förutsett. Det var inget okänt terrorhot som sattes i verket hösten 2001. Och det var inte det yttersta kända hotet, massförstörelsevapen som förintar miljoner.

Därför var det något som inte stämde med den nya världsbilden. Terrordåden i New York skulle egentligen inte ha krävt amerikanskt krig över hela jorden, internationell inskränkning av mänskliga rättigheter, tunnelseende i massmediebevakningen eller ny form av folklig rädsla. Den amerikanska reaktionen var varken logiskt genomtänkt eller kyligt förnuftig, och den saknade rimliga proportioner. Människor som angrips med våld och terror reagerar inte logiskt eller förnuftigt, det är klart. Men när den politiska ledningen för världens starkaste militärmakt ska svara på terrorangrepp, då har världen rätt att begära eftertänksamhet, ansvarsfullhet och noggrann konsekvensbedömning. Det är grundligt dokumenterat att USA misslyckades på samtliga dessa punkter.

Det har fått ödesdigra följder. Vi har hamnat i ett fortgående världskrig mot terrorismen. Efter presidentens budgetkrav för 2008 hade kriget i Irak och Afghanistan kostat USA motsvarande cirka 1,5 miljarder kronor för varje dödoffer i terrorn den 11 september 2001. Men än värre: För varje dödoffer i terroråd i västliga storstäder – New York, Madrid, London – har många gånger fler människor dödat i krigets spår i Irak och Afghanistan.

Trots denna omänskliga kostnad har kriget mot terrorismen misslyckats. USAs anfall mot al-Qaida i Afghanistan hösten 2001 blev visserligen militärt effektivt. Det beräknas att omkring 85 procent av Usama bin Ladin's terrornätverk slogs ut. Al-Qaida verkade gå mot sin undergång. Men så vände det när USA invaderade Irak våren 2003. Al-Qaida föddes på nytt. Rekryter strömmade till och Irak blev ett centrum för världens terrorism. Usama bin Ladin hade hoppats kunna provocera USA in i ett utnötningskrig i den muslimska världen, ett krig som Amerika inte kan vinna. Han lyckades med det.

Författaren Salman Rushdie har hävdad att USA genom Irakkriget

uppväckt en jihad-anda som är starkare än den som bin Ladin utlöste genom 11 september-attentaten. I stället för att bekämpa terrorn har det USA-ledda kriget i Irak gjort allt flera unga muslimer till potentiella terrorister med målet att hämnas på västvärlden. Från Irak sprids nu det heliga kriget i vidare cirklar.² USAs invasion framkallade just det som den påstods förhindra. Ur ruinerna stiger nya hämnare fram, som någon uttryckt det.

Två veckor före den 11 september 2001 satt författaren och Nobelprikkandidaten Jaan Kaplinski i Tartu i Estland och skrev följande i ett brev till sin finländske författarkollega Johannes Salminen:

”(I Amerika) finns alldeles tillräckligt med extrema element och jag är rädd att om den amerikanska nationen drabbas av en svårartad kris, så kan den amerikanska demokratin vara i fara.

... Amerika är vår tids Rom, men inte ett Medelhavsregionens Rom utan ett globalt Rom. Det finns ingen makt som skulle kunna sätta sig upp mot dess hegemoni; det enda som skulle klara av det vore ett förbund mellan EU, Ryssland, Kina och Indien, men något sådant är inte i sikte. Men USAs hegemoni är knappast bestående. Om en nation saknar fiender, blir den till slut sin egen värsta fiende.”³

Orden var nära nog profetiska.

Adolf Hitlers handgångne man Hermann Göring hävdade vid Nürnberggrättegången 1946 att det är enkelt att få ett folk med sig i krig, trots att människor egentligen inte vill ha krig. ”Allt man behöver göra är att säga till dem att de attackeras och fördöma pacifisterna för deras brist på patriotism och för att de utsätter landet för fara. Det fungerar på samma sätt i vilket land som helst.”⁴

Ungefär så blev Irakkriget möjligt i USA. Ungefär så tystades varningarna. Avvikande meningar likställdes näst intill med förräderi, och kritikerna kunde stämplas mer eller mindre som landsförrädare. En värre syndare kan man inte bli i det nationalreligiösa Amerikas förenta stater.

Den så kallade Bushdoktrinen om förebyggande militärt ingripande (mot bland annat Irak) är naturligtvis inte uppfunnen av George W Bush. Den är förmodligen lika gammal som krigskonsten, och den användes av bland andra Adolf Hitler. Operation Barbarossa, det stora tyska angreppet mot Sovjetunionen 1941, motiverades med att man skulle förekomma en planerad sovjetisk attack. Men

Josef Stalin var inte redo att anfälla Tyskland liksom Saddam Hussein inte stod i begrepp att angripa USA sex decennier senare. I dagens värld med massförstörelsevapen är Bushdoktrinen ödesdiger. Den sätter skrämmande exempel och öppnar för framtida globalt kaos.

Men den värsta faran ligger kanske i det inre sönderfall som kriget mot terrorismen medför för USA och dess europeiska allierade. Som den slovenske filosofen Slavoj Žižek uttryckt det: ”många liberala krigare” är ”så ivriga att bekämpa den antidemokratiska fundamentalismen att de slut kommer att kasta bort själva friheten och demokratin”. Vi kan förlora ”Europa” genom själva försvaret av det, menar Slavoj Žižek. ”Om det europeiska arvet skall försvaras effektivt, borde det första steget vara en genomgripande självkritik.”⁵

Ironiskt nog var det i en debatt i en tv-kanal i det halvauktoritära Ryssland, som frågan ställdes om ”demokrati” kan användas som redskap för erövring. Är det inte just det som har skett i Irak, där upprättandet av ”demokrati” numera blivit krigets motivering? Det som skulle bli en seger för friheten har blivit ännu ett bevis för att makt är lika med rätt. Det ”fredsbevarande” våldet, det våld som sägs vara avsett att upprätthålla lag och ordning, har blivit till ett våld som skapar nya lagar och ny samhällsordning. I den samhällsordningen blir ”demokratin” ett fikionlöv över en söndertrasad tillvaro.

Lögnen hinner runt jorden medan sanningen snör sina skor. Den förljugna världsbilden sätter sig i våra sinnen. När vi lamsläs av skräck för terrorn glömmar vi de värsta farorna som hotar mänskligheten. Vi glömmar offren för förtryck, orättvis handel, fattigdom och miljöskövling som varje dag överstiger antalet döda i New York den 11 september 2001. Deras öde utlöser inga globala krig, ingen extraordinär lagstiftning, inga specialbilagor i pressen och framför allt ingen vanda i vårt inre. Vi glömmar att bearbeta den viktigaste av alla frågor som terrorn ställer: Vilka är de verkliga bakomliggande orsakerna?

Jaan Kaplinski i Tartu avfärdar rättviseförklaringen. Han menar att merparten terrorister, oberoende av ideologisk färg, slåss för makt och inte för rättvisa. Efter den 11 september skrev Kaplinski:

”Ideologin är i deras händer bara ett redskap. En gång var kommunismen redskapet framför andra, i dag är religionen det. Bin Ladin och hans följe, liksom många andra av deras sort, motsätter sig i själva verket rättvisa, och gör det i islams namn. De retar sig inte på

den muslimska befolkningens fattigdom och misär utan på barhuvad kvinnor och på flickor som går med pojkar på dans. De strider för sin rätt att få stena otrogna kvinnor till döds och amputera handen på tjuvar. För dem är våra mänskliga rättigheter en del av en djävulsk *jahiliyya*, av hedendom.”

Men Jaan Kaplinski är lika vass i sin kritik av den västliga livsstil som blivit måltavla för Usama bin Ladin:

”Konsumerandet, inte kristendomen, är amerikanernas evangelium, deras glada budskap ... Men samtidigt är det otvetydigt att den rådande köpfesten i USA och på andra håll i västvärlden inte kan fortsätta länge till; det vore följaktligen skäl för oss att förändra vår attityd och vår livsstil. Var inte tillslaget mot WTC (World Trade Center i New York) ett slags varning, ett memento om att glansen i vår värld i dag är minst lika kortlivad och flyktig som den förgångna tidens? Strider Amerikas nuvarande obetänksamma ledning för människornas trygghet eller för att trygga den vettlösa köpfestens kontinuitet?”⁶

De orden tål att begrundas.

Medan massmedier fokuserar på enskilda terrordåd och terrorister, döljs ondskans grundläggande hot, de komplicerade sammanhangen, bakom terrorns och antiterrorkrigets offer. Mitt under den personfixerade bevakningen efter terrordåden i London sommaren 2005 kom resultatet av en undersökning bland över 17 000 människor i 17 länder. Den innehöll både intressant och skrämmande information, som att stödet för Usama bin Ladin och självmordsbombningar sjunkit dramatiskt i vissa muslimska länder, att en anti-judisk syn var nästan hundra procentig där eller att USAs politik av många sågs som orsak till den islamiska extremismen. Dessutom visade det sig att rädslan för islamisk extremism var större i Ryssland än i något annat undersökt land.⁷ De redovisade siffrorna gav underlag för djupgående analyser, som dock uteblev eftersom intresset var fokuserat på vilka individer som just då gripits för bombdåden i London.

Varför är 84 procent av invånarna i Ryssland rädda för islamisk extremism? Det enkla svaret lyder ”tjetjenska islamisters terrordåd”. Men det finns en mer komplicerad förklaring. Den ryske presidenten Vladimir Putins telefonsamtal till USA-kollegan George Bush

den 11 september var ett politiskt genidrag. Putin grep luren och blev förste utländske statschef att betyga Bush sitt stöd efter terror-dåden. Där och då slöts en global pakt, som gav det amerikanska kriget mot terrorismen grönt ljus och som gav Putin tillräckligt fria händer att fortsätta sin statsterrorism i Tjetjenien, att kringgärda oberoende ryska medier och att nästan kväva resterna av Rysslands svaga demokrati. I skuggan av USAs krig i Irak och dess krig mot terrorismen globalt har Moskva kunnat krossa den tjetjenska nationen.

Historien upprepar sig. När världen var upptagen av den USA-ledda FN-alliansens uppladdning för Gulfkriget i januari 1991, slog Moskva till och försökte krossa Baltikums självständighetsrörelse. Ett halvt sekel tidigare, i juni 1940, när omvärlden stod förlamad inför Hitlers ockupation av Paris, intog Moskva Litauen, Lettland och Estland. Små länder är värst utsatta när stormakterna agerar krigiskt i samförstånd eller i varandras skugga. Pakten mellan Bush och Putin från 2001 kan ha varit farligare för vår världsdal än självmordsbombare med pakistanska eller egyptiska rötter. Men i ett Ryssland där propaganda förväxlas med sanning i de stora statskontrollerade tv-kanalerna är det inte märkligt att nästan hela befolkningen har skrämts att frukta islamisk extremism.

Jaan Kaplinskis Tartu har en särskild plats i det europeiska förhållandet till terrorn. Det finns trådar som löper från den ryska skräcken för extremism till den gamla universitetsstaden i sydöstra Estland, där lärosätet en gång grundades av Gustav II Adolf. Den svenske krigarkungens statsterror är omskriven och benämns på svenska militärstrategi. Gustav II Adolf står dock staty i universitetsparken i Tartu, eftersom han några veckor före sin död i Lützen 1632 undertecknade dokumentet om Tartuuniversitetets grundande. Krigets terror pryddes med bildningsvurm. Ett par andra berömda europeiska krigare har också band till Tartu. Den ene är Michail Barclay de Tolly (1761–1818). Han var av skotsk härstamning, uppvuxen i Riga i Lettland och blev fältmarskalk i den ryske tsarens armé under Napoleonkrigen. Bland annat var han befälhavare i Finska kriget och marscherade med sina ryska soldater över Kvarkens is och intog Umeå 1809, vilket följdes av Sveriges förlust av Finland. Leo Tolstoj låter i *Krig och fred* kejsar Napoleon erkänna att Barclay de Tolly

anses som den mest kapable av tsarens militärer. Den gamle fältmarskalken har fått sitt gravmausoleum i Jõgeveste sydöst om Tartu i Estland.

I en park i Tartu står Barclay de Tollys staty. Bakom statyn vid Universitetsgatan ligger en av stadens mest kända byggnader, Barclay Hotel. Vid dess ingång sitter en skylt: *Tjetjeniens förste president Dzjochar Dudajev arbetade i detta hus 1987–1991*. Dzjochar Dudajev (terrorstämplad av Ryssland) var något så unikt som en sovjetisk flygvapengeneral av tjetjensk härkomst. Han placerades i sovjetrepubliken Estland ungefär samtidigt som den estniska självständighetsrörelsen slog rot på allvar. Från 1987 förde Dudajev befäl över Raadi flygbas strax utanför Tartu, det största militärflygfältet i den europeiska delen av Sovjetunionen. Basen och officerarnas bostadskvarter på kullen ovanför Sankt Peters-kyrkan i utkanten av Tartu var stängd för utlänningar. Även resten av staden var drabbad av militariseringen. Det gamla svenskgrundade lärosätet med kontakter ut över Europa avskärmades från den akademiska världen i väst.

Flygfältet är omgivet av kullar, som egentligen döljer hangarer för militärplan. Fältet ligger helt nära staden, vilket sågs som en sanitär olägenhet även i Sovjetunionen. Oljudet var enormt när man röjde snö med flygplansmotorerna. Tillsammans med övriga miljöföroreningar var det ett viktigt skäl för Tartuborna att vilja ha bort flygbasen. Men med sovjetisk logik konstaterades att det nog skulle vara lättare att flytta Tartu.

När Tartubor i dag berättar om basens befälhavare Dudajev, så talar de emellertid om honom med respekt. Under sovjettidens sista år skaffade han sig gott rykte bland stadens befolkning. Han för-mådde samarbeta med lokalpolitikerna och försökte lösa en rad frågor till stadens bästa, så gott det nu gick. Kravet att basen skulle flyttas hade han naturligtvis inget mandat att uppfylla. Dudajevs stjärna steg högt på Tartus himmel när han lärde sig tala estniska, inbjöd stadens befolkning till öppet hus på flygbasen och inte minst tillät att den estniska flaggan hissades där.

Valter Toots var en av de ester som kom Dzjochar Dudajev närmast. De båda männen tömde några lådor konjak tillsammans under de sista åren före Estlands självständighet. ”Dudajev drack bra, trots att han var muslim.” I Valter Toots bastu vid en stuga i skogen utan-

för Tartu fördes livliga diskussioner om Estlands och Tjetjeniens framtid.

– När Dudajev kom tillbaka från en semester i Tjetjenien 1989 började vi tala om friheten, berättar Valter Toots.⁸

Frihetsrörelsen var i gång i Estland och Dudajev påverkades av dess idéer. Både Dudajev och Toots samarbetade med sovjetmyndigheterna, men de hade skilda uppfattningar om den nyvaknade nationella rörelsen.

– Jag fruktade att nationalismen skulle skapa oro och splittring mellan ester och ryssar. Dudajev var skarpare i den nationella frågan. Han var mycket bitter över att hans familj hade deporterats (av Stalinregimen) till Kazakstan 1944.

Estniska högeraktivister från Nationella självständighetspartiet (ERSP) hade också kontakt med Dudajev och försökte förmå honom att inte sätta in sin militär mot frihetsrörelsen i Estland. Men Valter Toots menar att de även hade inverkan på Dudajevs beslut att starta ett väpnat uppror i Tjetjenien. Enligt Toots var de övertygade om att både Estland och Tjetjenien skulle bli fria i och med Sovjetunionens sönderfall. Det var tankar som passade Dudajev.

– Men det fanns en geopolitisk skillnad mellan Estland och Tjetjenien. Estland var gränsland mellan Ryssland och Europa, medan Tjetjenien inte kunde ta sig ur Ryssland eftersom det var instängt. Jag varnade Dudajev för att ett krig mot Ryssland kunde bli mycket farligt, säger Valter Toots.

Han trodde att Dudajev som hög officer skulle inse den viktiga skillnaden mellan Estland och Tjetjenien. Men Dudajev ville inte lyssna. De båda männen träffades sista gången sommaren 1990, innan Dudajev begav sig till Tjetjenien för att tillträda sitt ämbete som nyvald president. Dudajev pendlade mellan Tjetjenien och Estland även in på 1991, men då fanns inte Valter Toots i Tartu.

– På slutet talade Dudajev om att Tjetjenien skulle bli fritt och suveränt. Jag frågade hur de skulle klara friheten. Han var en stor optimist och trodde att oljefyndigheterna skulle försörja dem, minns Valter Toots.

Det sägs ofta att esterna minns Dzjochar Dudajev främst för att han i januari 1991 höll sina soldater inne i förläggningarna och vägrade delta i Kremles blodiga försök att krossa den baltiska självstän-

dighetsrörelsen. Dudajev ska ha vägrat att lyda Moskvas order att sända trupper från Tartu för att inta parlamentet och tv-tornet i Tallinn. Men det verkar oklart om den tjetjenske generalen verkligen fick någon sådan order.

Estland vann sin frihet utan blodspillan. I Litauen och i Lettland krävdes åtskilliga dödsoffer. Natten till den 13 januari dödades trettion människor i Vilnius i Litauen, när sovjetiska soldater med stridsvagnar intog tv-tornet där. Dzjochar Dudajevs änka Alla Dudajeva har i sin biografi över maken beskrivit hur han kom hem till lägenheten i Tartu mycket sent det dygnet och vankade runt i dystra tankar. Han kunde inte komma undan de oskyldiga litauernas blod. Han kunde inte längre stå på det sovjetiska förtryckets sida. Det var de baltiska frihetskämparna som han kände sig förbunden med.⁹

Dudajev lämnade Tartu och drog hem till Tjetjenien. Estland, Lettland och Litauen blev självständiga i augusti 1991 och bara månader återstod för Sovjetunionen. Inspirerad av den baltiska frigörelsen antog Dudajev utmaningen att leda Tjetjenien till självständighet. Men Valter Toots pessimism visade sig realistisk. Den ryske presidenten Boris Jeltsin, som hjälpt ester, letter och litauer till frihet från Kreml, vägrade att låta tjetjenerna lämna Ryssland. Jeltsin ville i stället sluta avtal med Dudajev, där det strategiskt belägna Tjetjenien skulle få någon form av självstyre i federation med Ryssland. Tjetjenien var transitland för viktiga oljeledningar och hade Rysslands största oljeraffinaderi.

Men för Dudajev gällde allt eller intet. Han hade många radikala tjetjener på sin sida, men det fanns minst lika många som bara ville se sina barn växa upp i fred. De var beredda till kompromiss. Dudajevs radikala nationalistiska retorik tycktes vara hans stora svaghet. Med ett lugnare tonläge från Groznyj hade kanske inte Jeltsin låtit sig provoceras till invasion.

– Dudajev var en fantast i politiken. Han var ingen realpolitiker, säger Valter Toots.

Dzjochar Dudajev var uppenbarligen inte den bästa ledare Tjetjenien kunde ha fått. Men han var ingen terrorist. Hans problem var att han bar på en dröm om frihet.

Knappt fyra månader efter att Bill Clinton, Carl Bildt och andra västpolitiker med förenade krafter fått Jeltsin att dra bort sina sista

trupper från Baltikum, gick den ryska armén in i Tjetjenien. Det var i december 1994. I praktiken fick tjetjenerna betala för balternas frihet. Uttåget i väster möjliggjorde invasionen i söder. Det militära och framför allt politiska priset hade blivit för högt, om Ryssland varit kvar i Baltikum samtidigt som man intog Tjetjenien. Genom att ge Väst vad Väst ville ha, ett fritt Baltikum, kunde Moskva kasta sig över ett litet bergsland, som i Washington, Bryssel och Stockholm inte var värt mer än välavvägda uttalanden. Ingen i västvärlden var beredd att sätta hårt mot hårt för tjetjenernas skull. Därför kunde Groznyj läggas i ruiner.

Dzjochar Dudajev dödades 1996 av det ryska flygvapnet, som lär ha spårat hans mobiltelefon och beskjutit honom från luften medan han stod i samtal ute i det fria. I det kaos som rådde i Tjetjenien fann president Boris Jeltsin för gott att beordra den ryska armén ut ur Groznyj. Han hade då lärt samma läxa som tsarernas generaler flera sekler tidigare: tjetjenerna kan inte besegras med vapen, möjligen på slätten men absolut inte i bergen. Vladimir Putin, som 1999 startade det ännu pågående kriget mot Tjetjenien, tycks aldrig ha förstått detta. Han krigar på, med ungefär samma halsstarrighet som USA i Irak, och skapar hela tiden nya terrorister.

Ingen terror kan försvaras, men all terror har en förhistoria. Den tjetjenska terrorismens rötter är flerhundraåriga och hämtar näring ur de oupphörliga ryska försöken att underkupa det tjetjenska folket. ”Tsaren hatade oss, kommunisterna hatade oss, den nya ryska regimen hatar oss. Varför är det så?” frågade mig en tjetjensk kvinna utan att förvänta något svar. Som berusade bödlar har såväl tsarernas som Stalins, Jeltsins och Putins soldater dragit genom tjetjenernas hemland och gjort terrorister av många invånare. Medan Europeiska unionen använde silkesvantar i umgänget med Vladimir Putin, var det en modig, stark men sårbar tvåbarnsmor som berättade sanningen för oss européer – sanningen om mordet, tortyren, kidnappningarna och de sexuella övergreppen i Tjetjenien.

”Varför tycker jag så illa om Putin? Jo, för hans enfald, som är värre än brottslig, för hans cynism, hans rasism, hans lögn, för gasen som sattes in på Dubrovkateatern, för den massaker på oskyldiga som pågick under hela hans första period som president.”¹⁰

Men journalisten Anna Politkovskajas desperata nödrop ignore-

rades av västmakterna. Europa lät övergreppen i Tjetjenien fortgå, medan det gjordes gas- och oljeaffärer med Moskva. Och den mörka hösten 2006 tystades Rysslands samvete. Anna Politkovskaja mördades och sörjdes i hela världen utom i Kreml. Efter de närmast sörjande kom tjetjenerna. ”Vi kände oss lite säkrare när hon levde”, sade en tjetjensk flykting till mig efter det förlamande budet. En tvåbarnsmor var det tjetjenska folkets livvakt. Hon var vacker, hon var kvinnlig, hon var modig, skrev hennes arbetskamrater på tidningen Novaja Gazeta i en kärleksförklaring. Det var denna människa av kött och blod, inte papperstigern Europeiska unionen, som gav tjetjenerna hopp.

Vladimir Putins brutala ryska krig mot Tjetjenien är en repris av historien. De senaste årens händelser kan sägas ha skildrats redan i de gamla klassiska berättelserna om tsarernas härjningar i Kaukasus: samma ryska förintelsestrategi, samma tjetjenska motståndskraft. Alexander Pusjkin beskrev den ryska armén som Kaukasiens gissel, Leo Tolstoj berättade hur byarna föröddes, hur de tjetjenska barnen mördades, hur moskéerna vanhelgades. Men den enda verkliga förändring som tsarernas arméer åstadkom var att rysshattet växte. På denna historiska förbittring och detta hatfyllda motstånd har Moskva fortfarande inget bättre svar än massiv och brutal förstörelse.

Josef Stalin var lika rådlös. Under andra världskriget försökte han sig desperat på en slutlig lösning, när han deporterade över 400 000 tjetjener till Centralasien. De föstes in i boskapsvagnar, där epidemier och massdöd härjade på tågen. I främlingslandet förnedrades det stolta och hembygdsälskande tjetjenska folket i omänskligt slit, i köld, svält, sjukdomar och död.

Alexander Solzjenitsyn har beskrivit hur tjetjenerna var de enda sovjetiska lägerfångar som vägrade att acceptera underkastelsens psykologi. Deras attityd var stolt och fientlig enligt Solzjenitsyn.

Dzjochar Dudajev föddes några veckor efter att hans föräldrar och syskon hade deporterats till Kazakstan 1944. Han var 13 år när familjen återvände till Tjetjenien. För resten av livet var han märkt av den förnedrande exilen.

– Dudajev talade många gånger om kylan och hungern i Kazakstan. Han bar på ett tungt minne av deportationen. Han var märkt. Det var som om en eld brann inom honom, säger Valter Toots i Tartu.

Dzjochar Dudajevs far hette Moussa Dudajevitj Dudajev. Jag känner barnbarnen till Moussa Dudajevitjs blodsbroder, en man som mötte döden i exilen. Jag har en tjetjensk vän som föddes i exil i Kazakstan. Han förlorade sina tre bröder, som drabbades av lunginflammation i de utkylda barackerna, tidigare svinstallar, där familjen bodde. Utanför gick utsvultna tjetjener och krafsade i den frusna hästgödseln efter sädeskorn, som de kunde koka soppa på. Min vän överlevde, och den stympade familjen kunde återvända till Tjetjenien så småningom. Men i kampen mot Boris Jeltsins armé på 1990-talet förlorade min vän sin äldste son innan han under stor dramatik lyckades fly med resten av sin familj till Sverige.

Min vän hade alla förutsättningar att bli terrorist. Men hans människosyn, hans historieinsikt och en oförklarlig nåd räddade honom.

Alla får inte del av den nåden. I den tidigare citerade dikten Anno domini 2002 skriver litauern Tomas Venclova:

*En ung man med näven under huvudet i en asketisk säng,
någonstans i ett tält, drömmer om storslagna spektakel*

– flygplan, flammor.

Det är vi som har skapat honom.

Han har tilldelats endast detta öde. Dags att betala.

Den gamla flygbasen i Tartu hyste under sin storhetstid skräckinjagande bombplan och kolossala transportplan. I dag används den till racertävlingar. Stora delar av start- och landningsbanan har dock dragits över med oljeledningar, och gräset gror mellan betongplattorna.

Ute på den nu så tysta basen eller i parken framför Barclayhuset inne i Tartu kan man åtminstone för en stund fly undan den europeiska hysterin och stilla begrunda synen på terrorismen i vår del av världen. Tjetjensk terrorism har gjorts till symbol för vad som sägs vara mänsklighetens värsta hot i dag och har fått tjäna som förevändning för bombningar, ryska kidnappningar, mord, våldtäkter och plundringar i Tjetjenien. Världspolisen USA håller förbrytaren Putin om ryggen och EU är ganska kraftlöst mot den allt mer tsarliknande regimen i Kreml.¹¹ Vid det här laget har förmodligen de flesta européer köpt bilden av tjetjenerna som de värsta terroristerna utanför vår

dörr. Men framför Barclayhuset i Tartu känns det att något är falskt i den bilden. Här satt en tjetjensk blivande ledare och såg hur det estländska folket gjorde sig fritt från 1900-talets största förtryckarimperium utan att skott föll. Han var själv en nyckelperson i denna fredliga process. När Dudajev för sista gången vandrade ut ur Barclayhuset på Ülikooli sommaren 1991 var han inte en potentiell terrorist. Han var märkt av sin barndoms förnedring, han förkroppsligade önskan om frihet från historiens förtryck. Men Kremls oförsonliga hållning kvävde hans dröm. Det var Moskva, mer än de extrema wahhabitiska islamisterna från Mellanöstern, som gjorde så många tjetjener till terrorister.¹²

Spåren efter Dzjochar Dudajev har vuxit igen i Tartu. Och de är så gott som okända i västvärlden. Det är så man vill ha det från Moskas sida. På det sättet blir bilden av terrorismen i Europa svartvit och självklar. Den gamla flygbasen där Dudajev förde befäl framstår i dag nästan som en fantasivärld, hämtad ur C S Lewis sagoland Narnia, med sina till synes tomma hus från en annan tidsålder övervuxna med grönska. Men innanför flagnade väggar i den förfallna flygledarbyggnaden från Stalintiden står man plötsligt framför en modern dörr. Att gå in genom den är som att kliva genom en Narniadörr, en annan värld öppnar sig åter, nu med skinande kontorsmöbler, datorer och levande människor.

Historien om Dudajev i Tartu framstår i dag som en saga. Men den är sann, och den utmanar vår gängse världsbild, den som kretsar kring terrorskräcken. Dudajev föddes inte till terrorist. Ingen människa föds till terrorist. Terrorn började inte i Tartu. Det gick att växa upp i exil och fångenskap, det gick att avancera till general i världens mest fruktade militärmakt, med rötter i Stalins röda terrorvälde, och ändå vara mera frihetsvän än terrorist. Men när den förljugna maktens förtryck drabbar vanliga människor, då kultiveras samhällsmarken till en plantskola för terrorister.

Vad är det för fel på det västerländska samhället som blivit så instabilt att det kan tas som gisslan av några fanatiker med sprängämnen i sina ryggsäckar? Om politik, ekonomi, rättsväsen, kommunikationer och till dels även massmedier kan lamslås av terrorhot, har då inte samhället något grundläggande konstruktionsfel? Kan vi bortom varje rimligt tvivel tala om framsteg och utveckling?

Jaan Kaplinski skriver:

”Det traditionella allmogesamhället är mer ekonomiskt och stabilt än dagens konsumtionssamhälle. Det är häpnadsväckande att en attack med tre flygplan kan få världens starkaste nation helt ur balans.”¹³

Kaplinski talar från en estnisk kulturstad som våldtagits av den nordiska konsumismen. När man kliver av vid Tartus nya busstation (den utslitna från sovjettiden är jämnad med marken) vandrar man förbi Statoil, McDonalds, Volvo, svenskägda banker, Nokia och Ericsson fram till Tartu Kaubamaja, ett enormt köpcenter som byggdes av Skanska och invigdes 2005. Kaubamajan nästan kväver stadens lunga genom att ockupera den populära sluttningen mellan floden Emajõgis stränder och den traditionsrika Vanemuineteatern uppe på kullen. Här verkar Baltikums kommersialisering fullständig. Och den har nog inte bara materiella dimensioner. Den tidigare allenarådande ateistiska ideologin är dödförklarad, men de flesta balter har inte hittat någon andlig ersättning. I det läget tycks konsumtionssamhället för många tjäna som tillflykt, en värld där vilsna själar söker tröst.

– Vi lever numera i ett varuhus, konstaterar den estniska katolske prästen Vello Salo kärvt.¹⁴

Hur långt är vi beredda att gå i västvärlden för att försvara ”vår livsstil” – som George Bush, Tony Blair och Göran Persson uttryckt det? Tvingas vi inte till slut ifrågasätta modernitetens och postmodernitetens självklarheter? Måste vi inte ta en förutsättningslös diskussion om inte bara de fanatiska självmordsbombarna utan också vi andra har förlorat kompassriktningen?

När det brittiska kriget mot terrorn pågick som värst, efter sprängdåden i London 2005, skrev The Guardians krönikör Madeleine Bunting om ”muskelliberalernas återvändsgränd”. Det var en uppgörelse med den europeiska bombhögern:

”Ju högre Tony Blair talar om ’våra värden’ och ’vår livsstil’, desto mer ihåliga låter dessa fraser. Hur ser brittiska värden ut för en afrikan? Kanske de kan genomskåda våra illusioner snabbare än vi kan, och se de bräckliga, tillfälliga förbindelserna som kännetecknar många ensamma liv; den brist på samhörighet som gör att främlingar lever tillsammans som grannar, kolleger, till och med vänner och älskare,

med liten kännedom om och ännu mindre förpliktelser mot varandra; vår upptagenhet med tingen; vårt allt mer desperata beroende av stimulantia från alkohol till pornografi.

...Västvärlden representerar civilisationens höjdpunkt och alla länder kan mätas med dess måttstock (och befinns förstås inte hålla måttet). Det är en ideologi av överlägsenhet som är djupt gammalmodig – den påminner om viktoriansk liberalism och är precis lika imperialistisk som den.”¹⁵

Alla sveks moder

Varför har de baltiska staterna i början av det här årtusendet kastat sig i armarna på USA? Svaret på den frågan finns i Lettiska ockupationsmuseet i Riga.

Vid tiden för terrorattentaten i USA den 11 september 2001 befann sig Estland, Lettland och Litauen i ett känsligt skede av förhandlingar om Natomedlemskap. USA ville ta in de tre tidigare sovjetrepublikerna och en rad gamla Warszawapaktsländer i Nato men hade tvingats skynda långsamt på grund av Rysslands motstånd. Moskva avskydde naturligtvis att få den västliga militäralliansen på före detta sovjetisk mark, även om problemet inte främst var militärt. Moskva fruktade knappast ett Natoanfall från baltiskt territorium. Som den finländske diplomaten Max Jakobson uttryckt det: Tanken att Baltikum skulle kunna bli språngbräda för ett angrepp på Ryssland miste sitt berättigande redan när Karl XII förlorade slaget vid Poltava 1709. Men Natoutvidgningen var en monumental historisk och (säkerhets)politisk prestigeförlust för Kreml. Den ryskeuropeiska stormakt som byggdes upp efter tsar Peters seger vid Poltava skulle få en slutgiltig dödsstöt, om det ena postsovjetiska landet efter det andra slukades av den USA-dominerade alliansen. Förlusten av det historiska inflytandet över Baltikum var smärtsamt för Ryssland. Vid Baltikums självständighet hade Kreml mist sex marinbaser vid Östersjöns kust. Rysslands fönster mot väst hade stängts. När sedan Nato uppenbarade sig vid Moskvas tröskel förnedrades Kreml.²

Men balternas iver och amerikanernas vilja var starkare än ryssarnas motstånd. Den här gången vägrade balterna att stå ensamma i sin relation till Ryssland, i motsats till förra självständighetsperioden under mellankrigstiden. Nu måste de få del av gemenskapen i Nato, där man relaterade till Ryssland i grupp och krävde respekt för alla medlemmar. Då skulle det bli omöjligt med mobbning och övergrepp i skymundan. Baltikum och Ryssland skulle få en helt ny relation, de skulle bli strategiska partner.

För Baltikum var Nato viktigare än EU. Visserligen sade många

baltiska politiker att den bästa säkerhetsgarantin var att bli innesluten i EU:s politiska och ekonomiska gemenskap. Men om balterna på 1990-talet hade tvingats att välja mellan EU och Nato, så hade de med all sannolikhet valt Nato. EU utlovade handel och välstånd, men i Nato hägrade något viktigare: militära garantier för att Baltikum i framtiden ska slippa underkasta sig Moskva. Balterna känner sig inte säkra med mindre än så. Ryssland är deras historiska skräck.³

Lettiska ockupationsmuseet är till för att visa det. Den mörka byggnaden vid Rådstorget i Riga är anskrämlig. Den saknar fönster och är en kvarleva från sovjettiden, som försätter besökaren i rätt stämning redan ute på torget. Innanför överväldigas man av den atmosfär av misstro mot Moskva som varit drivkraft i de baltiska staternas säkerhetspolitik efter självständigheten 1991.

Den historiska nyckeln är Molotov-Ribbentrop-pakten, Sovjetunionens och Tysklands överenskommelse i augusti 1939 om att inte angripa varandra. Det var det avtalet som gjorde det möjligt för Hitler att invadera Polen och därmed inleda andra världskriget. Icke-angreppspakten rymde uppgörelse om vänskapliga förbindelser och ömsesidig neutralitet i händelse av angrepp utifrån. Men den åtföljdes också av ett hemligt tilläggsprotokoll, som delade herraväldet över de östliga Östersjöstaterna mellan Moskva och Berlin. Inom Sovjetunionens ”intressesfär” föll Finland, Estland och Lettland, medan Tyskland skulle ta för sig Litauen (som senare fördes över i den sovjetiska sfären). Polen skulle slitas itu av de båda rovdjursimperierna. Det var en överenskommelse i ”sträng förtrolighet”, som beseglade balternas och polackernas öde och dömde dem till ett halvsekel av förtryck.

Denna ondskans pakt har förblivit en historisk stöttesten i Baltikum. Tillsammans med minnet av deportationerna till Sibirien präglar den balternas syn på såväl det förflutna som nuet. Det är som den polske världsreportern Ryszard Kapuściński konstaterade, att när människan väl har upplevt kriget så tar det aldrig slut. Det är ständigt närvarande i allt som händer henne. Hon lägger krigets bilder över allt hon upplever.

Två stora foton av Josef Stalin och Adolf Hitler dominerar när man kliver in i ockupationsmuseets utställningslokal. Budskapet är tydligt om två lika onda bödelregimer. Men därmed är udden egentligen riktad mot Stalin, som i västvärlden inte har setts som lika djä-

vulsk som Hitler. Det västeuropeiska historiska traumat är nazismen, det östeuropeiska är stalinismen. Väst drabbades inte av Stalins deportationer, balterna fördes inte till Hitlers gaskamrar. Därför är perspektiven på andra världskriget så olika. Mellan Öst och Väst kolliderar de historiska sorgerna. Det pågår en dragkamp om vilket lidande som var värst, och svaret är givet på båda sidor: Det som vi själva gick igenom! Och ofta glömmer man bort att judarna blev offer för bägge bödlarna.

Balterna har rätt i att västra Europa inte känner sovjetssystemets verklighet inifrån. Men omvärlden upprörs, västerut och framför allt österut, när Stalins och Hitlers brott jämföras. ”Den stalinistiska förintelsen var lika fasansfull och grundlig som nazisternas.”⁴ I Kremls öron är detta en hädelse så oerhörd att man inte kan tåla att den uttalas. I ockupationsmuseet betonas att Stalin var diktatorn som gjorde Nazitysklands terror möjlig – tvärtemot den sovjetiska propagandan om den heroiska kampen mot nazismen och fascismen. I den mörka byggnaden i Riga presenteras Stalin som en djävul som släppte en annan lös, och som sedan själv stal Baltikums frihet i ett halvsekel. För balterna är Molotov-Ribbentrop-pakten alla sveks moder.

Fram till första världskriget befann sig Baltikum under ryskt herravälde. Men när både det ryska och det tyska imperiet bröt samman i krigets slutskede, grep de baltiska nationerna tillfället i flykten och utropade självständighet 1918. Mot alla odds lyckades såväl Estland som Lettland och Litauen försvara sig mot nya angrepp och deras frihet blev officiellt erkänd 1920. Därefter förekom flera försök att stärka Baltikums ställning genom fastare samarbete med de nordiska länderna. Särskilt Estland hade ju historiska och kulturella band med såväl Sverige som Finland. Men intresset var svalt på vår sida av Östersjön. I Sverige höll man fast vid den traditionella neutraliteten, och rädslan var stor för allt som kunde äventyra den. Därför talade den fritänkande svenske socialdemokraten Carl Lindhagen för döva öron, när han föreslog ett politiskt förbund mellan småstaterna kring Östersjön (i motsats till stormakterna Tyskland och Ryssland). Lindhagens tanke var att innesluta såväl Skandinavien som Baltikum och Polen i ett samarbetsblock, som bland annat skulle kunna stå emot framtida hot från Moskva.

Men balterna lämnades ensamma. Och till att börja med verkade det lugnt. Fram till 1936 befann sig de självständiga baltiska länderna i storpolitikens vindstilla bukt, som den tyske historikern Georg von Rauch uttryckt det. Sedan kom stormens förbud. Leningrads hårdföre partisekreterare Andrej Zjdanov (som senare skulle komma att leda sovjetiseringen av Estland) höll ett svavelosande tal i november 1936. Han förklarade då att Sovjetunionen genom ”fönstret mot Europa” kunde iaktta hur fascismen ylade som ett djur och visade tänderna genom att förbereda krig mot Sovjetunionen. Småstaterna varnades för att ge sig in i några äventyr. De baltiska regeringarna förstod budskapet och förklarade sig neutrala (1938/1939) efter mönster från Sverige. Men det hjälpte inte. Sovjetiska gränskränkningar följde och på den sovjetiska sidan byggdes järnvägsnätet ut fram till gränsen. Samtidigt utrymdes sovjetiska byar i gränsområdet. Somrarna 1938 och 1939 drog tjocka rökmoln över Östersjön ända in mot Sverige. Röken kom från anlagda skogsbränder på den sovjetiska sidan av gränsen mot Finland och Baltikum. Där röjdes för bättre gränsbevakning. Allt var varsel om onda tider.⁵

Litauen kände hotet från Hitlers Tyskland, som i mars 1939 krävde och fick det gamla tyska Memelområdet (Klaipėda) åter. Därmed hårdnade också tonen från Moskva, som talade om att de baltiska staternas territoriella integritet och politiska oavhängighet låg i ”Sovjetunionens särskilda intresse”. Detta sovjetiska intresse väckte misstro och tolkades som ett hot i Baltikum. I juni skrev Pravda att balterna inte kunde rädda sig undan faran genom att fly in i neutralitet. Estland hoppades i det längsta på stöd från Tyskland, men förgäves. Inte heller västmakterna Frankrike och Storbritannien orkade bistå Baltikum, även om de ville det. Stalin förde sommaren 1939 förhandlingar med Paris och London om en säkerhetspakt, men västmakterna accepterade inte Moskvas krav att få gå in med militär på baltiskt territorium. Den dubbelspelande Stalin blev då inte rädlös. Han hade i hemlighet fört samtal också med det ylande fascistiska djuret i Berlin, som gärna ville ha en icke-angreppspakt med Moskva. Stalin såg nu bättre möjligheter där, och den 20 augusti 1939 förklarade han sig villig att gå med på Hitlers begäran.⁶

Utan konflikten mellan Ryssland och Tyskland i första världskriget, och utan de båda militärmakternas kollaps då hade baltisk själv-

ständighet inte varit möjlig 1920. Två decennier senare var Moskva och Berlin åter rustade till tänderna. När dessa två imperialistiska rovdjur dessutom beslöt att ingå en icke-angreppspakt, beseglades Baltikums öde på nytt. Den historiska upplevelsen av hjälplöshet i kläm mellan Europas två starkaste makter är den djupaste förklaringen till att Baltikum sätter sitt hopp till USA.

I ockupationsmuseet finns fotokopior av det hemliga tilläggsprotokollets originaldokument⁷ på såväl tyska som ryska med underskrifter av den sovjetiske utrikesministern Vjatjeslav Molotov och hans tyske kollega Joachim von Ribbentrop. Den senare kom till Moskva den 23 augusti 1939 med en trettio man stark delegation. Det är en märklig känsla att se de båda namnteckningarna, ditsatta på några sekunder, som beseglade våra grannfolks öden i mer än ett halvsekel och orsakade så mycket lidande och död.

När Ribbentrop anlände den där augustidagen var flygplatsen i Moskva dekorerad med nazistiska fanor och den tyska nationalsången spelades – en verklighet i bjärt kontrast till den sovjetiska propagandan om kampen mot nazismen. Ribbentrop togs emot i Kreml av Molotov och Stalin. Herrarna kom raskt överens om villkoren i fördraget, och Ribbentrop åkte till den tyska ambassaden för att telegrafera dem till Hitler. När Ribbentrop återkom vid tiotiden på kvällen med Führerns godkännande ”tycktes det som om Stalin plötsligt rös till och dröjde några ögonblick innan han tog emot den hand hans motpart sträckte fram. Det var som om han först måste nedkämpa en uppvällande fruktan”.⁸

Därefter beställde Stalin in vodka och skålade, även om han själv drack vatten. Vid tvåtiden på natten var avtalet utskrivet och under ett porträtt av Lenin signerades det med förhandlingsdagens datum, den 23 augusti. Klockan tre skildes herrarna. Det finns bilder från den där ödesnatten, som visar Stalin och Ribbentrop upprymda skaka hand med varandra.⁹

När Hitler fick beskedet om avtalet befann han sig i Berghof. Han lär ha äskat tystnad, berättat nyheten för sina gäster och sedan lett dem ut på altanen, där himlen ska ha varit färgad i en röd nyans som speglade sig i åskådarnas ansikten. ”Det ser ut som blod i mängder”, ska Hitler ha yttrat till en adjutant. ”Den här gången kommer vi inte att kunna ro i land det utan våld.”¹⁰

Den 1 september gick Hitlers armé in i Polen från väster, och den 17 september anfölls Polen av Stalins trupper från öster. När Polen kollapsat sattes Estland under intensiv press av Stalin. Röda armén förflyttade omkring 160 000 soldater mot Estlands gräns och lågt över Tallinn flög sovjetiska stridsflygplan.¹¹ Den 27 september kallades Estlands utrikesminister Karl Selter till Moskva för att påtvingas en ”ömsesidig försvars- och biståndspakt”, som innebar att Estland måste släppa in sovjetisk militär i landet.¹² Det var i enlighet med det hemliga 23 augusti-protokollet. Samma kväll som Selter och hans delegation tvingats skynda till Moskva kom även Hitlers utrikesminister dit (i hemlighet) för nya förhandlingar om tilläggsprotokoll. Krigets verklighet hade ändrat förutsättningarna och Stalin ville nu lägga beslag också på Litauen.

Ett djävulskt spel pågick i Kreml. Samtidigt som den stackars estniska utrikesministern pressades att öppna sitt land för Röda armén, ordnade Stalin en galamiddag för Ribbentrop och dennes delegation ”för att fira uppstyckningen av Europa”, som Simon Sebag Montefiori uttrycker det i sin Stalinbiografi. Gästerna serverades tjugofyra rätter på den kejsarliga guldservisen och bestods med ett näst intill oändligt skålande. De vitklädda servitörerna ska ha varit desamma som några år senare skulle servera Stalin, Churchill och Roosevelt i Jalta.¹³

Stalins fruktade säkerhetschef Berija försökte vid middagen att dricka de tyska gästerna under bordet, men tyskarna höll igen på vodkan och kunde forslas iväg till Bolsjojteatern för att se Tjajkovskijs balett Svansjön. Stalin höll sig som vanligt nykter och gick tillsammans med Molotov en trappa upp i Kreml, där den estniska utrikesministern vändades i väntan på att den sovjetiske ledaren skulle ”kastra hans lilla land”. När Molotov krävde att få stationera 35 000 man i Estland, fler soldater än hela estniska armén, spelade Stalin välvillig och förebrådde Molotov hårdheten mot ”våra vänner”. Stalins bud blev 25 000, vilket gjorde katastrofen lika oundviklig för de underlägsna esterna.

Simon Sebag Montefiori:

”Efter att Stalin under Svansjöns första akt hade slukat Estland återförenades han med tyskarna för en avslutande sittning under vilken Hitler ringde och meddelade att han gick med på att släppa Litauen.

’Hitler vet vad han håller på med’, muttrade Stalin...

...När kartorna någon gång på småtimmarna var färdigritade satte Stalin sin signatur under med blå penna. Namnteckningen var trettio centimeter lång, tre centimeter hög och hade en halvmeterlång svans. ’Är min namnteckning tydlig nog i era ögon?’¹⁴

I ockupationsmuseet i Riga kan kartan beskådas med ”intressefärens” gräns noga markerad från Litauen och ner till Karpaterna vid Polens sydgräns. Namnteckningarna är gjorda med kritpenna, det vidlyftiga ”J. Stalin” i blått och det mer modesta ”J Ribbentrop” i rött med tillägget ”28 IX 39”. Stalin krävde vissa korrigeringar, som fylldes i med rött och så satte han sitt namn också där, men i mindre stil.

Estlands utrikesminister Karl Selter hade inget val. Ovetande om det dubbelspel som pågick, skrev han under den så kallade biståndspakt som förelades honom den där ödesdigra natten mellan 28 och 29 september i Kreml. Enligt avtalet skulle Sovjetunionen få militära stöddepunkter längst i väster, på de gamla svensköarna Ösel och Dagö samt i hamnstaden Paldiski, där Rågöarna hade nästan bara svensktalande befolkning. Det var det ”fönster mot väster” som härskarna i Kreml genom historien ansett sig behöva och vara berättigade till.

Inom ett par veckor tvingades de båda andra baltiska staterna att acceptera liknande villkor. Den lettiske utrikesministern Vilhelms Munters togs emot i Kreml av såväl Molotov som Stalin. Diktatorn återopade Peter den store som gett Ryssland tillgång till Västerhavet, och eftersom Moskva nu saknade sådan öppning ville man därför nyttja lettiska hamnar och järnvägar. På så sätt skulle ju också Lettlands försvar säkras, menade Stalin.

I Riga såväl som i Tallinn hade ledarna sonderat om någon hjälp fanns att få från Tyskland. Men balterna var utlämnade åt sig själva efter Molotov-Ribbentrop-pakten. Lettland gav sig. Den 5 oktober undertecknade Munters ett sovjetisk-lettiskt fördrag, där Moskva tilläts upprätta marina stöddepunkter i Liepaja och Ventspils och även placera ut kustartilleri. Den sovjetiska militären gick nu i ställning vid Östersjöns strand mitt emot Sverige.

Samma dag som Lettland skrev under sin dödsdom kallades Finland till ”politiska diskussioner”, där Stalin krävde Hangö med flera områden. Men Finland sade nej och valde att göra motstånd.¹⁵

Litauens utrikesminister Juozas Urbšys kom också med en dele-

gation till Moskva på Kremls ”inbjudan”. I utbyte mot de sovjetiska kraven på militärt inträde i Litauen gav Molotov ett lockande erbjudande. Den litauiska regeringen skulle ”få tillbaka” Vilnius, som 1920 hade ockuperats av Polen. Ändå var litauerne inte beredda att böja sig direkt. Urbåsy hoppades på hjälp från Berlin. Men där blev det kalla handen och den 10 oktober skrev även litauerne på den så kallade biståndspakten.¹⁶

Därmed kunde Sovjetunionen upprätta militärbaser på baltisk mark och flottbaser vid östersjökusten. Till Lettland kom 30 000 Röda armé-soldater, till Estland 25 000 och till Litauen 20 000. Sedan var det bara för Kreml att vänta på ”brott” mot de påtvingade avtalen. Våren 1940 anklagades Litauen av Moskva för att ha gripit sovjetiska militärer och pressat dem på hemligheter. I juni hette det att den litauiska regeringen ingått ett försvarsförbund med Estland och Lettland. Strax före midnatt den 14 juni överlämnade Molotov ett ultimatum till den litauiske utrikesministern i Moskva. Litauen måste bilda en ny regering, som tillät omedelbar inmarsch av sovjetiska trupper i landets viktigaste centra. Under president Antanas Smetonas ledning sammanträdde de litauiska ministrarna på natten och gav sig för hotet. Smetona föreslog militärt motstånd men fick inget gehör. Idén ansågs lönlös. Nästa dag lämnade Smetona landet och de sovjetiska trupperna strömmade in i Litauen.

Den 16 juni ställdes Estlands och Lettlands regeringar inför liknande ultimatum, som skulle besvaras inom sex till åtta timmar. Moskva krävde bland annat att få ta över Tallinns hamn och samtliga flygplatser i Estland. Varken i Tallinn eller Riga såg man några möjligheter till motstånd, och den 17 juni började den sovjetiska militärens inmarsch i båda länderna. Den estniska presidenten Konstantin Päts hade under dessa kritiska dygn intensiva kontakter med Tyskland utan någon som helst framgång.

Stalin lade under sig Baltikum i skuggan av Hitlers ockupation av Paris. Omvärlden var upptagen med vad som hände i Frankrike, och Moskva ”utnyttjade Europas chock över Paris fall, för att rafså åt sig de bästa bitarna”, som den estniska författaren Jaan Kross uttryckt det.¹⁷ Enligt Stalin och Molotov var det livsviktigt för Sovjetunionen att ta militär kontroll över de baltiska staterna. Molotov förklarade att inte ens de ryska tsarerna, från Ivan den förskräcklige och framåt,

hade drivits av personliga maktintressen utan av Rysslands trängande behov, när de strävade till Östersjön. Molotov gjorde ingen hemlighet av Kremls avsikt att ta kontroll över hela regionen för gott och att inrätta sovjetssystemet över hela Europa. Planerna påminde om Hitlers storhetsvansinne.¹⁸

Sovjetunionen kom med ”fred, stabilitet och vänskap”, enligt den sovjetiska propagandan. Några veckor efter att Röda armén intagit Baltikum följde skenval i alla tre länderna med ett enda godkänt parti, Arbetande folkets förbund. Partiet var förutbestämt att segra och fick enligt den officiella propagandan 99,2 procent i Litauen, 97,6 procent i Lettland och 92,2 procent i Estland. Man tvingades förfälska röster trots hotet att ”bara folkets fiender stannar hemma på valdagen”.¹⁹ Hot, våld och förbud hindrade verklig opposition att ställa upp. De nyvalda parlamenten ”begärde” genast anslutning till Sovjetunionen, en begäran som generöst nog beviljades i Moskva. Därmed var Baltikum en del av Sovjet, och de tidigare självständiga baltiska staterna hade förvandlats till sovjetiska delrepubliker, styrda från Moskva. Både Estlands president Konstantin Päts och hans lettiske kollega Kārlis Ulmanis tvingades avgå och deporterades till det inre av Sovjetunionen, där de så småningom avled i fångenskap.

Balterna talar än i dag om att USA var det enda västland som vägrade att acceptera den sovjetiska makten över Baltikum. Sverige gjorde sommaren 1940 gemensam sak med Hitlers Tyskland och erkände Estlands, Lettlands och Litauens införlivande i Sovjetunionen. Det svenska erkännandet gavs med kniven mot strupen. Per Albin Hanssons samlingsregering förklarade det med ”omsorgen om Sveriges intressen”. Icke desto mindre är det en fläck i vår historia, som vi aldrig helt kan tvätta bort. Nästan ett halvsekel senare svarade utrikesminister Sten Andersson ”nej” på frågan om Estland var ockuperat. Det var vid ett besök i Tallinn 1989. Där och då framstod Sveriges hållning som verklighetsfrämmande och otidsenlig, när den svenske ministerns värd, regeringschef och före detta ideologisekreterare i det estländska kommunistpartiet, på samma fråga svarade: ”Ja, det måste man väl ändå säga.”²⁰

När jag mötte Litauens president Valdas Adamkus 2005 gav han Sverige en gliring för det historiska sveket mot grannländerna. Men först prisade Adamkus USA. ”Under den mer än femtioåriga ocku-

pationen var det enda land som aldrig gav någon antydan om att man accepterade den sovjetiska ockupationen av vårt land. Bara någon månad efter att Litauen ockuperades ... förklarade president Roosevelt att vi 'kommer aldrig att erkänna den ockupationen, detta är bara ett temporärt avbrott i Litauens självständighet'. De backade aldrig från det uttalandet."

Adamkus såg symboliskt förbi mig: "Vi respekterar definitivt USA och är tacksamma för den sortens uttalanden, som olyckligtvis en del andra länder gjorde något annorlunda, jag nämner inget vid namn."²¹

Efter den sovjetiska annekteringen av Baltikum 1940 gick det ett år till dess att Hitler (såsom Stalin från början räknat med) bröt icke-angreppspakten och anföll Sovjetunionen. Litauen, Lettland och Estland blev då de första sovjetkontrollerade områden som invaderades av naziarmén i juni 1941.²² Ett par år senare, efter sitt nederlag vid Stalingrad 1943, drevs tyskarna tillbaka västerut och hösten 1944 intog den sovjetiska militären åter Baltikum.

När andra världskriget var över 1945 drogs Sovjetunionens gränser i stort sett efter vad som gjorts upp i Molotov-Ribbentrop-pakten. Det viktiga undantaget var Finland, som lyckades hålla sig utanför geografiskt och politiskt, men som ändå fick finna sig i att existera inom den sovjetiska "intressesfären". Gränserna mot Estland och Lettland flyttade Stalin egenmäktigt ett stycke åt väster, så att Sovjetunionen lade beslag på vissa områden som hade tillhört de självständiga baltiska staterna sedan fredsavtalet 1920.

Den militära och politiska våldtäkten på Baltikum var i sovjetiska ögon en legal process, som Kreml skulle komma att försvara ända in i vårt årtusende. I fyra decennier förnekade Sovjetunionen att Molotov-Ribbentrop-pakten över huvud taget innehöll några hemliga avtal om intressesfärer. Publicering av protokollen i väst avvisades som förfälskning och propaganda. Moskva vidhöll utan darr på stämman att Estlands, Lettlands och Litauens anslutning till Sovjetunionen 1940 varit frivillig och haft folkligt stöd. Historien om Baltikums frigörelse från Sovjetunionen är därför historien om balternas kamp för att få Molotov-Ribbentrop-pakten upphävd.

När pakten under det kalla krigets dagar nådde sin 28-årsdag greps den litauiske dissidenten Viktoras Petkus (se sidan 73). Sovjetmakten

fruktade vad han kunde ställa till med just den dagen. Petkus dömdes sedan till fängelse, läger och förvisning i sammanlagt 15 år. När pakten fyllde trettio år, närmare bestämt den 23 augusti 1979, fick världspressen i Moskva ta del av ett unikt uttalande. Det var en protest mot Molotov-Ribbentrop-pakten och ett krav att sovjetmyndigheterna skulle publicera dess fulla text inklusive de hemliga protokollen om östra Europas delning. Vidare begärde undertecknarna att protokollens innehåll skulle förklaras ogiltigt av såväl Sovjetunionen som de båda tyska staterna. Dessutom skulle paktens konsekvenser åtgärdas, de sovjetiska trupperna skulle dras tillbaka från Baltikum. Alltihop var en oerhörd utmaning och provokation mot dåtidens sovjetiska maktstruktur.

Bland de 45 djärva undertecknarna fanns mest litauer men också letter och ester. Några av dem greps under hösten, som dissidenterna Antanas Terleckas från Litauen och Mart Niklus från Estland. Jüri Kuk, från Tartu-universitet i Estland, greps också sedan han och 22 andra personer skrivit under ett fördömande av den sovjetiska invasionen av Afghanistan i december 1979. Kuk straffades med frihetsberövande i två år och dog under oklara omständigheter i fängelset. Niklus fick tio års fängelse och fem års inre exil, medan Terlackas dömdes till tre års fängelse och fem års inre exil.²³ 1980 skrev 40 kända kulturpersonligheter i Estland under en liknande offentlig protest mot förryskningen av Estland.

Dessa fånglade protesterande balter var vägröjare, ropande röster på den politiska tundran, där permafrosten så småningom skulle börja tina. 1986 inleddes Michail Gorbatsjovs perestrojka. När Antanas Terleckas hade återkommit till Vilnius från exilen organiserade han tillsammans med andra litauiska dissidenter en protest mot Molotov-Ribbentrop-pakten. Den hölls 23 augusti 1987 intill den polskspråkige författaren Adam Mickiewicz²⁴ staty nära den vackra Sankt Annas kyrka invid floden Vilnias strand. Där finns numera ett minnesmärke som berättar om den historiska händelsen, starten för självständighetsrörelsen i Litauen. Mötet samlade över tusen personer och fördömde de katastrofala följder som de hemliga protokollen 1939 fick för Litauens första självständighet. En del av mötets organisatörer greps och pressen förmedlade kommunistpartiets version, att arrangemanget var ett verk av västliga borgerliga kretsar som ville upp-

vigla det litauiska folket. Samma dag genomfördes liknande demonstrationer i Riga och Tallinn, med långt fler deltagare.²⁵

Den 23 augusti 1988 hölls ett ännu mer vågat möte i Vingisparken (Vingis) i Vilnius, då innehållet i Molotov-Ribbentrop-pakten och dess första hemliga protokoll presenterades. Då hade det publicerats, först i Estland (*Rahva Hääli*, 11 och 12 augusti 1988) och sedan i Litauen. När Litauiska frihetsförbundet skulle ordna nästa möte på Gediminastorget den 28 september för att avslöja det andra hemliga protokollet, så förbjöds samlingen. De som ändå kom dit skingrades av polisens batonger och många greps.

Men då hade redan historiens fördämningar brustit. Gorbatsjov-regimens fortsatta förnekanden av protokollen kunde inte hålla tillbaka politikerna, historikerna och juristernas störtflod av anklagelser. Man pekade på ett direkt samband mellan de hemliga protokollen och de så kallade revolutionerna i de baltiska staterna 1940, då Litauen, Lettland och Estland anslöts till Sovjetunionen. ”Revolutionerna” förklarades som myter. Kravet ställdes att myndigheterna skulle erkänna att protokollen stred mot internationell rätt och i efterhand förklara dem ogiltiga från den dag de hade undertecknats.

Ett utskott i Litauens högsta sovjet fördömde Molotov-Ribbentrop-pakten den 21 augusti 1989 (högsta sovjet, parlamentet, fastställde beslutet i februari 1990). På paktens femtioårsdag, den 23 augusti 1989, bildade omkring en halv miljon litauer, letter och ester en mänsklig kedja på över 60 mil från borgen i Vilnius via Riga till tornet Långe Herman i Tallinn. Denna mäktiga manifestation mot pakten och mot miljöförstörelsen av Östersjön fick omvärldens uppmärksamhet. Men jobbet gjorde balterna själva. Estlands högsta sovjet förklarade pakten ogiltig i november samma år, och ungefär samtidigt togs ett liknande beslut av ett parlamentsutskott i Lettland (stadfäst av Lettlands högsta sovjet i februari 1990). En lång och hård politisk kamp kröntes med framgång i Moskva på självaste julaftonen 1989.

Pådriven av litauiska politiker med Vytautas Landsbergis i spetsen förklarade då de folkdeputerades kongress Molotov-Ribbentrop-paktens hemliga protokoll utan laglig grund och ogiltiga allt sedan undertecknandet.²⁶

Med denna förklaring i ryggen drog den litauiska folkfronten

Sajudis slutsatsen att landets anslutning till Sovjetunionen saknade juridisk grund. Något utträde behövdes därför inte. Den självständiga staten Litauen från mellankrigstiden skulle i stället återupprättas. Och det kunde ske på fredlig väg genom förhandlingar. Sajudis fick majoritet i nyalet till litauiska högsta sovjet i februari och mars 1990, det första flerpartivalet i Sovjetunionen. Det nya parlamentet utsåg Sajudis ledare Vytautas Landsbergis till talman och den 11 mars förklarades Litauen självständigt. Men i praktiken uppnåddes inte självständigheten förrän i augusti 1991, när den erkändes av omvärlden.

Den långa litauiska kampen för att få Molotov-Ribbentrop-paktens hemliga delar förklarade ogiltiga hade alltså lagt en laglig grund för återupprättandet av Litauens suveränitet.²⁷

Våren 2003 sade det självständiga Litauen i folkomröstning ja till EU-medlemskap. Några månader senare gjorde Estland detsamma, och den 20 september blev Lettland det sista av de dåvarande kandidatländerna att folkomrösta om medlemskap i EU. På valdagen förkunnade Lettlands president Vaira Vīķe-Freiberga inför världspresen:

– Ett lettändskt ja till EU utplånar de sista resterna av den Europapakta som skapades genom Molotov-Ribbentrop-pakten 1939.²⁸

Men balternas kamp för att göra upp med historiens orättvisor är inte riktad enbart mot Moskva. Den utmanar även västeuropéernas historietolkning. Andra världskriget började 1939 och slutade 1945, det är så vi betraktar historien. För centraleuropéerna pågick andra världskriget i en eller annan form till Berlinmurens fall 1989, och för balterna varade det till deras utbrytning ur Sovjetunionen i 1990-talets inledning, ja kanske fram till deras inträde i EU och Nato 2004. Baltiska politiker anser, precis som de forna dissidenterna, att Baltikum inte bara våldtogs av Sovjetunionen utan också förråddes av Väst. De menar att västeuropéerna inte har förstått de djupa följderna av den svekfulla uppgörelsen mellan Stalin och Hitler, den ondskans pakt vars resultat Väst accepterade från Jalta och fram till Berlinmurens fall. Balternas iver att ta sig in i Nato var därför sprungen ur historisk misstro inte bara mot Ryssland utan också mot Väst, något som man skulle kunna kalla för Jalta-syndromet. Estland, Lettland och Litauen litade helt enkelt inte på västmakterna utan orubbliga garantier i form av Natomedlemskap.

Vaira mot Vladimir

Att Molotov-Ribbentrop-paktens karta utplånades räckte inte för Lettlands president Vaira Vīķe-Freiberga. Efter de tre baltiska ländernas inträde i EU och Nato 2004 gick hon i spetsen för kravet att Ryssland ska förklara Molotov-Ribbentrop-pakten ogiltig, precis som den sovjetiska folkkongressen gjorde 1989. Hon krävde även att Moskva ska medge att pakten öppnade för Hitlers krig och dessutom erkänna att Sovjetunionen illegalt ockuperade självständiga baltiska stater.

Men Kreml vidgår fortfarande inget av detta.

Kraven utmanar den sovjetryska historieskrivningens grund, särskilt när Sovjetunionen görs medansvarigt för andra världskriget. Den ädla kampen mot Hitler i *det stora fosterländska kriget* tillhör fundamenten i sovjetrysk historiesyn. För Moskva inleddes andra världskriget på riktigt först när Hitler 1941 anföll Sovjetunionen, och det tog slut när Tyskland kapitulerade 1945. För balterna däremot sträcker sig andra världskriget ända från Molotov-Ribbentrop-pakten 1939 till Baltikums självständighet från Sovjetunionen 1991. Den synen är en utmaning mot den sovjetryska världsbilden, som Moskva inte kan hantera. Tanken att Röda armén ockuperade och inte befriade Baltikum 1944/1945 är omöjlig för Kreml att ta till sig. Allt som ifrågasätter den sovjetryska uppfattningen om segern över nazismen stämplas automatiskt som fascism eller nynazism.

Därför gjorde Rysslands president Vladimir Putin stort nummer av 60-årsfirandet i Moskva i maj 2005 av den sovjetiska segern över Nazityskland. Men det behövdes bara en fråga om Molotov-Ribbentrop-pakten från en estländsk journalist för att den ryske ledaren skulle tappa fattningen.

Putin förklarade att problemet var ur världen i och med att de sovjetiska folkdeputerades kongress hade fördömt pakten 1989. ”Måste vi fördöma den varje år? Vi anser detta ämne avslutat och kommer inte att ta upp det igen”, fastslog Putin. Han betecknade Molotov-Ribbentrop-pakten som ”hemligt samförstånd, då små länder och små nationer användes som växelmynt. Olyckligtvis var det livets realiteter, lika väl som realiteterna i de europeiska ländernas historia,

lika väl som realiteterna i slaveriet i USA. Ska vi låta de döda klänga sig fast vid våra armar och hindra vår väg framåt?”¹

När Rysslands president inte erkänner historiens mörka fakta, då rycker omvärlden lite generat på axlarna och tävlar sedan om Putins gunst, det vill säga hans gas- och oljerikedomar. Balterna känner sig svikna. Mer än ett och halvt decennium efter Sovjetunionens sönderfall fortsätter Kreml att förhålla sig till historiediskussionen antingen som sårad oskuld eller ursinnig titan. Moskva visar särskilt starka känslor inför kraven från Baltikum på skadestånd för den sovjetiska ockupationen.²

Vladimir Putins utmanande sätt att kringgå frågorna om Molotov-Ribbentrop-pakten och Sovjetunionens ockupation väcker inte bara vrede utan även rädsla i Baltikum. Där kan man inte bara skaka loss de döda, för att använda Putins språk, och gå vidare i relationen med dagens Ryssland, ungefär som ett våldtäktsoffer lever i gransämja med våldtäktsmannen utan att övergreppet klarats upp. Planerar han framtida överfall, måntro? Innerst inne känner sig balterna inte hundraprocentigt säkra, trots Nato- och EU-medlemskap. Den icke erkända ockupationen svävar som ett mörkt moln över de rysk-baltiska förbindelserna.

Därför ansåg Estlands president Arnold Rüütel och hans litauiske kollega Valdas Adamkus att de var tvungna att nobba inbjudan till 60-årsjubileet i Moskva 2005. För balterna var Sovjetunionens seger över Tyskland i andra världskriget början på ett nytt förtryck. Så länge Ryssland förnekade detta, kunde de baltiska ledarna inte skåla med Putin i Kreml. Hemmaopinionen förbjöd dem det.

Arnold Rüütels efterträdare som Estlands president, Toomas Hendrik Ilves, beskriver den estniska ståndpunkten när jag ett par år senare diskuterar historiekonflikten med honom.

– Man kan inte bara säga ”Vi vann över fascismen!” Vad de gjorde mot ester, letter, litauer, polacker var massmord och deportationer. Och det säger de inget om, konstaterar Ilves bistert.³

Presidenten ber sin medarbetare gå och hämta en imponerande historievolymp på 1 337 sidor. Det är den första i en serie dokumentationer från en internationell historiekommision som undersöker de brott mot mänskligheten som begåtts i Estland. Den tunga tegelstenen tar upp både sovjetisk och tysk ockupation och

beskriver även esters deltagande i folkmordet mot judar och andra offer.

Toomas Hendrik Ilves jämför Estlands och Rysslands historiebearbetning.

– Det är smärtsam läsning vad esterna gjorde. Men allt finns här. Vi tror på öppenhet. Men i Ryssland kan man inte publicera Anne Applebaums Gulag, De sovjetiska lägrens historia. Den måste publiceras i Lettland och skickas in i Ryssland, för ingen där vill befatta sig med den boken.

Det är lätt att förstå varför baltiska politiker tvekar inför historiska minneshögtider i Moskva. Men när Estlands och Litauens presidenter tackade nej till Putins inbjudan 2005, gick de miste om ett lockande erbjudande. Efter årtal av frostiga förbindelser med Baltikum hade den ryske presidenten öppnat dörren på glänt. Om presidenterna bara kom till Moskva så skulle relationerna förbättras. Estland och Lettland skulle få sina efterlängttade gränsavtal, som de bönat och bett om i årtal. President Rüütel i Tallinn vred sina händer. Putin hade listigt gillrat en fälla, som slog igen hur Rüütel än vände sig. Men trycket på hemmaplan var för starkt. Den estnische presidenten kunde bara inte resa till Moskva. Därmed inträffade det motsägelsefulla att den forne kommunisten Rüütel, som talade ryska, bojkottade Moskva, medan den västutbildade högerpresidenten Viķe-Freiberga, som inte kunde ryska, reste dit.

Estlands dåvarande utrikesminister Kristiina Ojuland suckade, när hon beskrev det estniska dilemmat.

– Vi rådde presidenten att åka av pragmatiska skäl. Men jag accepterar hans argument. Jag skulle heller inte ha kunnat fara om jag hade varit president. Vi stöder förstås segern över Nazityskland, men det handlar om den sovjetiska återockupationen av Estland, om deportationerna till Sibirien, om femtio års förlorad utveckling. Estland kunde ha varit som Sverige i dag!⁴

Den politiska depressionen kändes i luften i Tallinn den där eftervintern 2005. Samtidigt som Putins ryska fallgrop öppnat sig, hade den estniska regeringen lösts upp i atomer. Partierna som försökte sy ihop ett nytt samarbete fick öknamnet ”vitlökskoalitionen” efter restaurangen där förhandlingarna hade förts. Jag for från Tallinn till Riga och möttes där av självsäkra hänskratt bland tjänstemännen på

premiärministerns kansli, när jag förde den nya estniska regeringen på tal. ”Vitlökskoalitionen! Ha, ha!” Det var lätt att förstå den upp-givna suck jag hade hört från en politisk journalist i Tallinn: ”Estland behöver en Viķe-Freiberga!”

Estland hade en gång varit bäst av balterna i EU-kandidatklassen och betraktades som mest västerländskt. Sedan gick Litauen om i EU-anpassning och därefter brakade Lettland förbi i utrikespolitiken. Estlands president som inte talade engelska tappade initiativet, den nye premiärministern stod utan internationell erfarenhet och den nye utrikesministern måste börja från början och inhämta allt det Kristiina Ojuland lärt sig vid Anna Lindhs sida.

Lettlands president Vaira Viķe-Freiberga som talade franska, engelska, tyska och spanska, hade ryckt åt sig initiativet i Baltikum. Utan att rådgöra med grannarna hade hon överraskande tackat ja till Putins inbjudan. Ester och litauer kände sig lurade. ”Vår president var så ledsen, han var rådvill”, berättade utrikesministern i Tallinn. Men Viķe-Freiberga höll sentimentaliteten ifrån sig och konstaterade kyligt att de baltiska staterna inte var några siamesiska trillingar.

Där följde Viķe-Freiberga en baltisk tradition av konkurrens mellan de tre länderna. Olikheten och rivaliteten har varit en sårbar punkt. Inför det dubbla hotet från Sovjetunionen och Tyskland i slutet av 1930-talet var kanske Baltikums största svaghet bristen på politiskt och militärt samarbete. Men det gemensamma ödet i andra världskriget och sovjetockupationen fick omvärlden att se balterna som oskiljaktiga. På andra sidan sovjetdiktaturen, i 1990-talets frihetsyra, var dock vandrigen mot Nato och EU inte så samstämd som den kunde verka utåt. Det var trepartstävlan med en hel del avunds-sjuka och missunnsamhet.

Men tillbaka till 2005. Poängen med Viķe-Freibergas ja till Putin var att hon, som i förstona såg ut att ha gått i den ryska fällan, i själva verket hade överlistat Kreml. Ur kappärmen drog hon fram ett kort som Putin inte räknat med: Molotov-Ribbentrop-pakten. Viķe-Freiberga bestämde sig för att utnyttja 60-årsjubiléet i Moskva till att berätta för världen att Lettland och halva Europa inte alls blev fritt den 9 maj 1945. Hon drog i gång en internationell pr-kampanj för att förklara Lettlands syn på andra världskriget. I brev till stats- och regeringschefer, i internationella möten och tal, hamrade hon in budskapet

om den brutala sovjetiska ockupationen, om de baltiska staternas utplånande från Europas karta, om massdeportationer och dödande, om förlusten av frihet, om strömmen av rysktalande bosättare till Baltikum. För Lettland tog inte andra världskriget slut 1945, konstaterade Viķe-Freiberga. Då började en ny ockupation som upphörde först när Lettland förklarade sig självständigt 1991.

Det var en historiektion som tog skruv. Nu var det Kremles tur och vrida händerna och antyda att Vaira Viķe-Freiberga lika gärna kunde ha stannat hemma från 60-årskalaset i Moskva. Den som hade trott att hon skulle stå med hatten i hand och skrapa med fötterna framför porten till Kreml hade tagit grovt miste. Efter sju års väntan på att Ryssland skulle underteckna ett färdigt gränsavtal upphörde Viķe-Freiberga att böna och be. Nato- och EU-medlemskapet hade gett henne råg i ryggen att utmana Kreml. Hon åkte till Moskva men nobbade Putins erbjudande om ett undertecknande i samband med 60-årsfirandet. Viķe-Freiberga ville inte ha gränsavtalet som pris.

– Avtalet var färdigt för sju år sedan. Vi behöver inga lockbeten för att skriva under. Jag tycker att Rysslands utrikesminister lika gärna kan komma till Riga för att underteckna, förklarade den lettiska presidenten trotsigt när jag mötte henne före resan till Moskva.⁵

Den 67-åriga flerspråkiga damen utstrålade självförtroende. Några timmar före vårt möte hade hon fått beskedet att USAs president George Bush beslutat att besöka Riga på väg till jubileet i Moskva i maj. Kommentaren ”Putin kan slänga sig i väggen” kändes inte avlägsen. Men Vaira Viķe-Freiberga uttryckte sig inte riktigt så.

– Det är en ny bekräftelse på att USA alltid har stött de baltiska länderna ända sedan befrielsen från Sovjetunionen och till inträdet i Nato, sade hon nöjt om Bush-besöket.

Vaira Viķe-Freiberga hade världens mäktigaste man som bundsförvant och behövde inte längre krusa för Kreml. Hon hade haft sin förnedring, men nu låg den bakom henne. För sex decennier sedan hade hon som barn tvingats fly med sin familj från Lettland undan den framryckande sovjetiska armén. Under flykten hade hennes lillasyster dött i lunginflammation. En söndertrasad och förtvivlad familj hade begravt den lilla vid vägkanten, utan möjlighet att återvända för att smycka hennes vilorum. I flyktingläger i Tyskland och senare i franska Marocko hade den unga flickan Vaira gått i skola.

När Marocko började göra sig fritt från Frankrike hade familjen flytt vidare undan oron till Kanada. Där hade Vaira Viķe-Freiberga tjänstgjort som professor i psykologi i över tre decennier innan hon återvände till Lettland, valdes till president första gången 1999 och omvaldes utan konkurrens 2003. På de stora europeiska språken har hon umgåtts med stats- och regeringschefer i Europa och Amerika, och hennes anseende har stadigt vuxit.

När Bush kom till Riga fick Viķe-Freiberga hans stöd och därtill global uppmärksamhet för Lettlands historiesyn. Och från Bryssel manade EU-representanter Ryssland att erkänna att Baltikum varit ockuperat av Sovjetunionen. Kreml var pressat och slog ilsket tillbaka. ”Det var aldrig någon ockupation. Det var avtal vid den tiden med de legitima valda myndigheterna i de baltiska länderna”, hette det.⁶

Men Vaira Viķe-Freiberga gav sig inte. Två dagar innan hon skulle möta Putin i Moskva avfytrade den lettiska presidenten en kraftig salva i Washington Post, där hon beskrev hur det gick till när Lettland bytte Hitler mot Stalin. ”... Lettlands så kallade befrielse av sovjetiska trupper 1944–1945 förverkligades i form av en annan katastrof, åtföljd som den var av våldtågerna, plundringarna och de hänsynslösa mord som Röda armén begick på ett systematiskt sätt utöver de territorier som den ockuperade, och det fortsatte i Lettland långt efter krigets slut.”⁷

Att vara så brutalt uppriktig om Röda armén, är att reta den ryska björnen till ursinne. Och bakom Viķe-Freibergas självförtroende kunde man skymta en viss vaksamhet. Jag frågade henne om Ryssland än i dag är en farlig granne för Lettland. Hon tvekade någon sekund innan hon lite återhållsamt förklarade att Ryssland är oförutsägbart, där talas om demokrati men i stället rör man sig i motsatt riktning.

Sedan skärpte Viķe-Freiberga tonen.

– Det är ett mycket stort land med väldiga naturtillgångar och enorma mänskliga resurser. Man har vetenskapsmän utbildade i sovjetiska institutioner. Man har kärnvapen och en stor armé. Detta land kan bli en potentiell fara, om det inte styrs enligt demokratiska principer, fastslog den lettiska presidenten.⁸

Ett och ett halvt år senare ställde jag samma fråga till Estlands då nyvalde president Toomas Hendrik Ilves. Estland hade i honom fått sitt svar på Viķe-Freiberga, och mer än så. Ilves var 16 år yngre än sin

lettiska kollega och mer erfaren i europeisk och internationell politik. Men han uttryckte samma vaksamhet inför Ryssland:

”Om man använder ordet ’farlig’ som en gammal, kalla krigeterm, nej, då ser jag inte Ryssland, just nu, som en farlig granne. Men vi är naturligtvis oroade, som alla andra, när vi ser en del mindre lyckad utveckling i Ryssland, särskilt dess politik mot länder som Georgien och Moldavien, liksom den växande tendensen att använda ekonomiska relationer och speciellt energin som medel för politiskt inflytande och påtryckning.”⁹

Moskvas historiska svek, och oförmågan att erkänna det, har satt till synes outplånliga spår hos balterna. På alla nivåer i samhället, från presidenter till daglönare, tränger rädslan igenom. De senare uttrycker den rakt och fritt från alla diplomatiska omskrivningar.

– Utan Nato skulle ryssarna komma tillbaka. Kanske inte nu men om fem eller tio år. När det gäller Ryssland har man ingen garanti, förklarade en baltisk jobbare som jag mötte en solig sommarmorgon ute på däck på färjan från Stockholm till Tallinn.¹⁰

Hellre dyrtid och arbetslöshet med Nato än billiga priser och jobb i Sovjetunionen, menade mannen som var på väg tillbaka efter några månaders tillfälligt arbete i Sverige. Hans resa hade varit otänkbar i den gamla världen.

Vid sidan av de ekonomiska argumenten var det just ryss-skräcken som avgjorde när balterna sade ja till EU. Man ville inte hamna i en gråzon mellan Ryssland och Europeiska unionen. Jag stod utanför vallokalen i Kadriorg i Tallinn en vacker septembersöndag 2003 och såg en rörd gammal man skaka hand med president Arnold Rüütel. Båda hade just röstat ja till EU-medlemskap. Presidentens motivering glömde jag snart, men 86-årige August Vabars ord har bitit sig fast.

– Jag var bland dem som deporterades till Sibirien under sovjet-tiden. Jag vet att vi inte klarar oss själva.¹¹

Dagen efter träffade jag dagstidningen Postimees politiske kommentator Mai Vöörmann. Hennes analys var enkel och klar.

– Ja till EU är ett nej till Ryssland. Vi vet från historien vad det innebär att vara en del av Ryssland.¹²

Även EU-skeptikerna röstade ja. Folk satte sig över sina personliga tvivel och kortsiktiga behov och valde säkerhet för framtiden, menade Mai Vöörmann.

När de baltiska länderna hade fått sina EU-medlemskap våren 2004 deltog de i sitt första val till EU-parlamentet. En av de lettiska väljarna satt i junivärmen på en bänk utanför centralstationen i Riga. Jag frågade honom varför det var viktigt att rösta i EU-valet. Mannen fick tårar i ögonen och berättade om sina föräldrar, som hade deporterats till Sibirien.

– Jag är rädd för Ryssland. Jag är rädd för Sibirien. Därför vill jag vara i Europa.¹³

En estnisk affärsman sade att han trodde att EU skulle bli bättre för näringslivet, men hans främsta skäl för att gå in i unionen var ändå säkerhet. Det som betyder mest, menade han, är att ha ett tryggt liv för sig själv, för sina barn och för sina barnbarn.

– Jag har tjänat pengar, och jag inser att det viktigaste är inte vad man har i plånboken. Det viktigaste är att det inte är skottlossning på gatorna.¹⁴

Den estniska affärsmannen tillhörde den grupp som menar att EU är viktigare än Nato, när det gäller att ge trygghet gentemot Ryssland. Många ser handelsförbindelserna och de stärkta politiska relationerna som ett mer solitt skyddsnät än den militära säkerheten.

Motståndarna till EU-medlemskap hävdade i stället att Estlands säkerhet skulle försvagas i den europeiska unionen. De menade att landet förlorar suveränitet när frågor om Estlands framtid avgörs i Bryssel. Och EU är starkt beroende av goda relationer med Ryssland, framhöll de. EU-motståndarna pekade på unionens behov av Rysslands gas, olja och skogar liksom den ryska marknaden, och de menade att EU inte kommer att tveka att ”sälja ut” Estland om Ryssland skulle kräva det.

I dag är det svårt att föreställa sig den risken. Och det tycks inte heller finnas några seriösa diskussioner längre om möjligheten att Ryssland åter skulle hota Baltikum med vapenmakt. Under de dramatiska vårdagarna 2007 då Tallinn pressades politiskt av Moskva på grund av flytten av bronssoldaten frågade jag Estlands premiärminister Andrus Ansip om det i regeringskretsen förekommit några diskussioner kring ett eventuellt militärt hot från Ryssland. Ansip såg på mig som om han undrade över min mentala hälsa.

– Nej. Nej. Nej. Det finns ingen verklighetsgrund för något sådant, förklarade han inte utan ett stänk av irritation.¹⁵

Hur det går i längden återstår att se.

När balterna missade att hålla käft

Då de baltiska staterna hade tagit sig ur Sovjetunionen i augusti 1991 var rädslan för den kvarvarande ryska militären stor och känslan av ensamhet påtaglig. I Estland, där det ofta talas om ”den gamla goda svensktiden”, skämtade man om att ringa upp Sverige och förklara krig, bara för att några minuter senare höra av sig igen och kapitulera. Därmed skulle Estland tillhöra Sverige. Men i historien ingick att krigsförklaringen aldrig blev av, eftersom telefonerna man ärvt från sovjettiden inte fungerade.

Den 6 september 1991 erkände Sovjetunionen till mångas förvåning Estlands, Lettlands och Litauens självständighet. Decenniet som sedan följde fram till den 11 september 2001 var ett av historiens längsta. Det löpte mellan två tidsåldrar. När Lettlands premiärminister första gången tog upp frågan om anslutning till EU och Nato möttes han av skratt från de samlade politikerkollegerna. Men skrattet lade sig och ersattes av frenetisk politisk aktivitet i hela Baltikum, som steg för steg närmade sig både EU och Nato. Moskvas motstånd fortsatte dock att skymma den baltiska himlen.

Så förändrades världen plötsligt den där tisdagseftermiddagen i september 2001, då World Trade Center stod i lågor. Rysslands president Vladimir Putin såg sin chans till närmande med USA. När han över telefon förklarade George Bush sitt stöd, ingick de båda krigspresidenterna partnerskap mot den internationella terrorismen. Nu kunde Putin räkna med ökad amerikansk förståelse för kriget i Tjetjenien. Men priset var förstås mer än ett telefonsamtal. Han måste visa om inte god vilja så i alla fall god min inför Natos tänkta utvidgning mot Rysslands gräns. Det gjorde också Putin så småningom. I skuggan av terrorismen, USAs och Rysslands nya gemensamma fiende, hade frågan om Baltikums Natoanslutning avdramatiserats.

Även i Baltikum insåg man 11 september-katastrofens möjligheter. USA kunde väl inte få bättre stöd än en utvidgning av Nato, menade baltiska politiker. Litauen svarade genast ja på USAs begäran om en flygkorridor för kriget mot terrorismen. Ty även balternas lättnad hade ett pris. De måste göra mer än stärka demokrati, rättsväsen och den ryska minoritetens rättigheter för att kvalificera sig för Nato-

medlemskap. Nu gällde det även att följa George. Regel nummer ett var att stödja USAs krig mot den internationella terrorismen. ”Antingen är ni med oss eller så är ni med terroristerna”¹, var det val president Bush gav omvärlden. Nato betraktade 11 september-dåden som ett fall för artikel 5 i Natostadgan, det vill säga angreppet på USA ansågs vara ett angrepp på Natos samtliga medlemsstater. Det var första gången militärorganisationen åberopade den artikeln. Nu gällde formeln en för alla och alla för en.

Vid Natotoppmötet i Prag i november 2002 kom en formell inbjudan till Natomedlemskap för Estland, Lettland, Litauen, Slovakien, Slovenien, Bulgarien och Rumänien. Efter Prag-mötet reste George Bush till Vilnius, där han inför jublande folkmassor på Rådhusorget i Gamla stan presenterade den lokala tolkningen av Natostadgens artikel 5: ”Var och en som väljer Litauen som fiende har också gjort sig till fiende med Amerikas förenta stater”. Denna försäkran gällde förstås även Lettland och Estland. Tre presidenter stod vid Bushs sida, då han uttalade de för balterna så magiska ord som nu står att läsa på en minnestavla på rådhusväggen i Vilnius.²

När den amerikanske presidenten hade åkt hem till Washington damp räkningen ned på de baltiska regeringarnas bord. Det nya millenniets säkerhetsgaranti, befrielsen ur Molotov-Ribbentrop-paktens historiska förbannelse, skulle betalas i politisk valuta. George Bushs löfte hade också en omvänd betydelse: Varhelst USA ser en fiende, har Litauen fått en fiende.

I slutet av januari 2003 hölls en speciell middag på den slovakiska ambassaden i Washington. Gäster var ambassadörerna från de flesta länderna i den så kallade Vilnius tio-gruppen. Benämningen ”Vilnius tio” kom till efter ett möte i Litauens huvudstad Vilnius år 2000 med de länder som aspirerade på Nato-medlemskap. Förutom Litauen, Lettland och Estland var det Slovenien, Slovakien, Rumänien, Bulgarien, Albanien, Makedonien och så småningom Kroatien. Men närvarande vid den där middagen i Washington, ett par månader före krigsutbrottet i Irak, var också en speciell gäst vid namn Bruce Jackson³. Han var Vita husets lobbyist för ett krig mot Irak.

Vid middagsbordet diskuterades ett stöduttalande från Vilnius tio för USAs krav på militärt ingripande i Irak. Bruce Jackson lät förstå att ett sådant dokument skulle stärka de berörda ländernas möjlighe-

ter till Natomedlemskap. Sju av de tio hade visserligen redan fått Natos löfte, men fortfarande återstod den amerikanska senatens godkännande. Jackson har i efterhand sagt att aspirantländerna ville ”imponera” på senaten. Han har förnekat att han själv skrev någon del av texten och har hävdad att det var slovakerna och letterna som höll i pennan. Men enligt den litauiske diplomaten Kęstutis Jankauskas spelade Jackson en betydande roll i diskussionen och hjälpte till att initiera texten. Den lettiske diplomaten Rihards Mucīņš har uppgett att det var Jackson som föreslog en av nyckelformuleringarna, som kopplade ihop östeuropéernas forna förtryck med situationen i Irak: ”Våra länder förstår de faror som hotar genom tyranni och det särskilda ansvar som demokratier har för att försvara våra gemensamma värden”.⁴

Vilnius tios deklARATION publicerades den 5 februari 2003, samma dag som utrikesminister Colin Powell i FNs säkerhetsråd lade fram USAs ”bevis” för Iraks innehav av massförstörelsevapen. Rådet stod då och vacklade inför det amerikanska kravet på ett FN-lett militärt angrepp på Irak.

USA fick inte FN med sig och beslöt gå till eget angrepp mot Irak tillsammans med sina allierade. Men Vilnius tio hade genom ställningstagandet stärkt sitt anseende i Washington som pålitliga bundsforvänter. Ett kvitto på det var den franske presidenten Jacques Chiracs ilska. Denne ledde Europas motståndare mot USAs krigsplaner, och han ansåg att Vilnius tio hade ”missat ett utmärkt tillfälle att hålla käft”. Chirac påpekade med illa dolt hot att dessa ännu inte var insläppta i EU-familjen.⁵

Det här ordkriget fick varningsklockor att ringa för många balter. Hade Estland, Lettland och Litauen redan mist rätten att säga sin mening? Baltiska EU-motståndare hade varnat för det ödesmättade talet om att ”vi har inget val, vi kan inte stå utanför EU”. Motståndarna menade att de baltiska politikerna gav upp rätten till eget utrikespolitiskt handlande. Nu verkade det som om dessa EU-kritiker hade fått rätt. Baltikum såg ut att vara fånge i både Natos och EUs vilja, som dessutom klämde balterna mellan sig. Gick det så fort att förlora den självständighet och yttrandefrihet som så många hade kämpat så länge för? Man kan anta att sådana orosfrågor bidrog när balternas positiva inställning till EU-medlemskapet förändrades, och blev negativ, mellan folkomröstningarna 2003 och inträdet i unionen 2004.⁶

Östeuropéernas flört med USA hade väckt västeuropéernas svart-sjuka. Balterna hade så länge upplevt sig kallade hem till Europa, skulle de nu plötsligt inte vara välkomna? De hade sett EU-medlemskapet som ett återställande av historiens ordning. Öststatstiden hade ju bara varit en exil.

– Estland tillhör Europa. När vi betänker vår kulturella, historiska och religiösa bakgrund, så är det helt naturligt att vi ansluter oss till Europeiska unionen, sade utrikesminister Kristiina Ojuland när förhandlingarna om EU-medlemskapet låg i sin slutfas.⁷

Men det Europa som balterna återvände till var inte samma Europa de tvingats lämna i andra världskriget. I det flydda stod västeuropéer och amerikaner förenade med Atlanten som en livlina. Nu hade där öppnats en politisk klyfta, Atlanten hade blivit en vallgrav mellan skilda definitioner av ”västliga” värderingar. Balterna kände sig ideologiskt hemma på USAs sida, där man fortfarande var beredd att möta hot med militära medel. De baltiska ledarna visste att den dag Ryssland eventuellt skulle smida nya ränker mot Baltikums frihet, så var det inte till Chiracs Frankrike utan till Bushs USA de ville ty sig. Den franska ilskan bara stärkte de tios ställning i Washington, där försvarsminister Donald Rumsfeld gav dem hedersbeteckningen *Nya Europa*, till skillnad från det nedlåtande *Gamla Europa*, som reserverades för krigsmotståndarna Frankrike och Tyskland.

I mars 2003 anföll USA Irak och i maj fick sju av Vilnius tio sin belöning, då USA-senaten med 96 röster mot noll godkände Natos planer på utvidgning till Estland, Lettland, Litauen, Slovakien, Slovenien, Bulgarien och Rumänien.

Det bör nämnas att Bruce Jacksons gamla företag Lookheed Martin blev det amerikanska försvarets största leverantör de två första krigsåren i Irak. Lookheed Martin fick under 2003 och 2004 beställningar till ett sammanlagt värde av motsvarande cirka 300 miljarder kronor.⁸

Den enda av de tio regeringarna som i efterhand backade från stöduttalandet för USAs Irakpolitik var den slovenska, som förklarade att det varit ett misstag att underteckna texten. Det skedde efter en het offentlig debatt i Slovenien, där utrikesministern anklagades för att under påtryckningar från Bruce Jackson ha anslutit sig till ”de villigas koalition”.

Estland, Lettland och Litauen tillbakavisade alla påståenden

om påtryckningar. Ett par veckor efter Vilnius tio-deklarationen träffade jag Estlands dåvarande premiärminister Siim Kallas i Tallinn. Kallas var kommunistpartimedlem och fackföreningsbas under sovjettiden, men sedan har han som riksbankschef, utrikesminister, finansminister och regeringschef kommit att framstå som en av de mest liberala och västvänliga estniska politikerna. För Kallas var det ingen tvekan om att Estland skulle stödja USA.

– Vi har uttryckt vårt moraliska stöd för USA. Det moraliska stödet har mycket goda skäl, eftersom USA spelade så stor roll när vi återvann vår självständighet. Jag tänker särskilt på när de ryska trupperna drogs tillbaka från Estland. Det kunde inte ha skett utan USAs stöd.⁹

Men Siim Kallas hade inte folket med sig i Irakfrågan. Nära två tredjedelar av Estlands invånare var enligt undersökningar negativa till ett angrepp på Irak, även om FN:s säkerhetsråd skulle ha sanktionerat det. I den offentliga debatten uppmanades regeringen att öppet erkänna att ett blivande Natoland inte kan motsätta sig USAs planer.¹⁰

Siim Kallas kom i princip med ett sådant erkännande i vårt samtal. Mot bakgrund av sin historia av förtryck under Sovjetunionen hade Estland valt att liera sig med USA genom det kommande Natomedlemskapet, och när man väl valt väg så följde förpliktelser, konstaterade den estniska regeringschefen.

– Vi kan inte välja att stödja våra allierade när det passar oss. Visst vore det enklare att leva utan förpliktelser, men det är omöjligt.

I Natopaketet ingick stöd till Irakkrieget. Baltikums säkerhet hade ett politiskt pris.

Kallas förnekade inte att det fanns viss rädsla för att ett Natomedlemskap i något framtida läge kan hota i stället för stärka Estlands nationella säkerhet.

– Naturligtvis kan man se fruktan. Men det är en väldig skillnad i förhållande till den stora fruktan vi känner för att inte vara Natomedlemmar.

Det skulle ta tre och ett halvt år, innan USA började lägga om kursen i Irakfrågan. När republikanerna hade förlorat kongressvalet i november 2006, undrade jag om det var dags för Estland att omvärdera sitt ”stöd till USAs sak i Irak”. Den då nyvalde presidenten Toomas Hendrik Ilves reagerade bestämt mot frågan:

”Jag kan inte gå med på att kalla vår medverkan i Irak ett åtagande för USAs sak. Vi ser det som ett åtagande gentemot Iraks folk och global stabilitet. De estländska soldaterna är faktiskt i Irak på begäran av den irakiska regeringen och med ett mandat från FN.”¹¹

Ilves förklarade att det låg i Estlands intresse att stanna och hjälpa Irak på fötter och se till att man lämnade ett samhälle som kan ta ansvar för sin egen säkerhet. Trots sina bestämda ord kunde den estländske statschefen emellertid inte förhindra tolkningen att Estland gjorde som USA ville. De baltiska staterna framstod som USAs bästa vänner i nöden, små men trogna. En vecka efter Ilves svar till mig kom president George Bush på statsbesök till Tallinn och tackade för det lilla Estlands pålitliga stöd.

– Vi uppskattar mycket Estlands bidrag inom Nato. Estland är en stark allierad i kriget mot terrorn, förklarade Bush och framhöll de estländska soldaterna i Afghanistan som föredöme för andra, större nationers styrkor, vilka hölls borta från de värsta stridsområdena.¹²

Men i Litauen blev det bråk om Irakinsatsen i början av 2007. Den tänkta kampen mot massförstörelsevapen, diktatur och terrorism hade övergått i ett inbördeskrig, där det blev allt svårare att motivera litauiska soldaters närvaro. Medan president Valdas Adamkus var i Washington och lovade Bush fortsatt trohet förklarade försvarsdepartementet i Vilnius att den litauiska insatsen kanske skulle upphöra under året. USA-vännen Adamkus blev rasande och krävde att Litauen skulle stå vid sina åtaganden. Men den baltiska fronten hade rämnat och i Irakfrågan kunde George Bush inte längre lita helt och fullt på sina bästa vänner.

Den där sommaren 2003, när balterna hade gått med i USA-alliansen mot Irak, träffade jag också Lettlands utrikesminister Sandra Kalniete i Riga. Till skillnad från Siim Kallas i Estland var Kalniete aldrig kommunistpartimedlem men aktiv i den gamla lettiska folkfronten. De båda baltiska politikernas syn på USA har dock med åren smält samman. Nu värjde sig Sandra Kalniete mot anklagelser i lettisk press om att regeringen inte hade någon egen utrikespolitik utan följde USAs linje i Irakfrågan och EUs linje i andra frågor.

– När det gäller Irak utgick vi från vår övertygelse att alla totalitära regimer är farliga. Vi har personlig erfarenhet av det, förklarade den lettiska utrikesministern.¹³

Men även Sandra Kalniete var i otakt med folket. Två tredjedelar av lettlandarna var emot USAs krig i Irak, och så småningom var en majoritet negativ när Lettland sände egen trupp dit. Ändå var det inget större inrikespolitiskt problem för regeringen att stödja USAs planer. Tre fjärdedelar av parlamentet var fyllt av Natovänliga partier, och en klar majoritet i koalitionsregeringen var Natovänlig. Att borgmästaren i oljehamnstaden Ventspils varnade för terrorattacker mot Lettland på grund av Irakinsatsen, det brydde sig inte politikerna i Riga om.

Även om de var oense om Irakkriget så var Sandra Kalniete och övriga lettlandare överens om behovet av Natomedlemskap. Men regeringen kritiserades ändå i vissa delar av Natofrågan. I Latgale i östra Lettland förekom omfattande protester mot en ny Natoradar, som kostat motsvarande omkring 100 miljoner kronor. Kritiker menade att radarn inte behövdes för Lettlands säkerhet utan var en eftergift för USAs vilja. Den nya radarn fick kontroll på luftrummet cirka 40 mil in i Ryssland.

Skulle det ha blivit någon radarbas i Latgale om Lettland hade fattat beslutet på egen hand? undrade jag.

Sandra Kalniete fångade sitt lands historiska öde med en snabb och tveklös replik.

– Lettland skulle inte existera på egen hand!

Hon kände också anledning att understryka väsensskillnaden mellan Lettlands tragiska historia och Sveriges långa fredsperiod. För säkerhets skull påminde hon även om att Sverige saknar direkta gränser mot Ryssland.

En gång i tiden kämpade Sandra Kalniete sida vid sida med Jānis Jurkāns på Folkfrontens barrikader mot det sovjetiska styret. Jurkāns blev det självständiga Lettlands första utrikesminister. Som sådan befann han sig i Stockholm under några kritiska januaridagar 1991 beredd att bilda exilregering om Lettland skulle återockuperas från Moskva. På hemmaplan stred sedan Jānis Jurkāns politiskt för att den ryska minoriteten i Lettland skulle få samma rättigheter som lettarna. Det gjorde honom mycket impopulär bland letter i allmänhet och bland lettiska politiker i synnerhet. I slutet av 1992 tvingades han lämna regeringen.

Det har runnit mycket vatten under broarna i Riga sedan dess, och det politiska avståndet har vuxit betydligt mellan utrikesdeparte-

mentets förnäma salonger och den folkliga puben vid domkyrkotorget, där den luttrade vänsterpolitikern Jānis Jurkāns sveper en mörk öl.

Synen på Lettlands säkerhet skiljer sig i dag väsentligt mellan Jānis Jurkāns och Sandra Kalniete.

– Jag är inte mot Nato i sig, men alla dessa pengar som det kostar! Ingen utifrån hotar Lettland i dag. Däremot har vi ett mycket stort hot inifrån genom korruption, droger, människohandel och skattebrott, säger Jurkāns.¹⁴

Han är besviken på den borgerliga regeringens utrikespolitik.

– Vår politik är Amerikas röst från Riga, säger han och syftar framför allt på stödet till USAs krig i Irak.

Jānis Jurkāns har inte längre någon längtan tillbaka till utrikesministerposten.

– Jag var med under den finaste tiden. Vi ägde respekt i världen. Nu vill jag inte vara Amerikas röst.

Men om regeringen förde en annan utrikespolitik?

– Har vi något val? lyder den uppgivna motfrågan.

Jurkāns svarar själv.

– Jag önskar att vi hade det. Men vi kan inte vara neutrala. Problemet är att det är sådan oreda i Europa. Jag skulle vilja se en Nord-europa-koalition med Skandinavien och de baltiska staterna. Men vi är för sent ute. Tåget har gått.¹⁵

Jo, det tåget har gått för länge sedan. Och egentligen rusade det väl förbi utan att stanna för påstigning. Olika förslag om försvarsförbund mellan Sverige, Finland, Estland, Lettland och Litauen lufdades under 1900-talet men hade aldrig några realpolitiska utsikter. Baltikums öde avgjordes av Sovjetunionen och Tyskland. Det var bara USA som hade styrka nog att bända ut Baltikum ur Kremls historiska intressesfär. Att det skedde under högljudda och utdragna protester från Moskva var naturligt. Att det över huvud taget lyckades framstod nästan som ett mirakel. Men om man läser den svenske diplomaten Lars Peter Fredéns¹⁶ initierade skildring av hur processen gick till, så löses miraklet upp i realpolitiska samtal och ges mänskliga ansikten som Boris Jeltsins, Bill Clintons och Carl Bildts. Den dåvarande svenske statsministern spelade en nyckelroll i det tidiga 1990-talets mödosamma arbete med att dra de baltiska länderna ur Rysslands grepp och baxa dem i riktning mot EUs hägn. Bildts

handplockade diplomatgrupp hade intensiva kontakter med kolleger i Baltikum och EU, medan statsministern själv var en länk mellan presidenter och regeringschefer i Washington, Moskva, Berlin, Tallinn och Riga. Och han kände dem personligen.

Med svensk hjälp uppnåddes avtal om de ryska truppernas återtåg från Estland och Lettland 1994, och akuta konflikter kring den balt-ryska minoritetens ställning löstes – åtminstone tillfälligt. När Estland 1993 antog en utlänningslag som diskriminerade den ryska minoriteten blev det politisk revolt vid ryska gränsen, och bortom den mullrade Kreml hotfullt. I lokala folkomröstningar stödde 97 procent av invånarna i Narva och Sillamäe ett förslag om autonomi, ett första steg mot Estlands sönderfall. I det läget krävdes brandkårsuttryckning. Samtidigt som Bildt försökte kyla ner känslorna i Moskva kastade han sig iväg till Tallinn och manade ledarna där att stå emot det nationalistiska estniska trycket. De anklagades på hemmaplan för att vika sig för Ryssland, så som skedde 1939 och 1940. Sådana beskyllningar kunde det självständiga Estlands regering inte leva med. Bildts förlösande formel gick ut på att det inte gällde att vika sig för Ryssland utan för Europa, närmare bestämt Europarådets krav beträffande minoriteters rättigheter.

När Narvakrisen var över för den gången fick Carl Bildt ett tackbrev från den ryske presidenten Boris Jeltsin:

”Jag vill betona Er personliga insats i regleringen av den explosionsartade situation, som uppstått i Estland. Jag uttrycker min tacksamhet för att Ni har funnit det möjligt att på eget initiativ besöka Tallinn i det nödvändigaste ögonblicket och där genomföra samtal med ledningen för Estniska Republiken samtidigt som Ni höll ledningen för Ryska Federationen underrättad därom. Era intryck om samtalen i Estland som Ni meddelat Er med oss, har gjort det möjligt att få komplettera vår bild av läget med nya viktiga drag.”¹⁷

Så resonliga brev kommer det inte längre från Kreml, vare sig till Stockholm eller till Washington. Vladimir Putins auktoritära styre får baltiska politiker att ibland drömma sig tillbaka till den märkliga tid när Boris Jeltsin huserade i Kreml. 2006 konstaterade Kristiina Ojuland, då ordförande i estländska parlamentets Europautskott, att ”Jeltsin-åren är till ända, när väst kunde vänta sig att få en demokratisk partner i öst”. Ryssland saknar rättssamhälle, mänskliga rättigheter

förtrycks och grundläggande demokratiska världen förtrampas, Moskva uppfyller inte sina förpliktelser i Europarådet och i åratal har man skjutit upp tillbakadragandet av sina trupper från Georgien och Moldavien, konstaterade Ojuland i en ovanligt skarp uppgörelse med Kreml. Enligt henne går det inte längre att vara optimist om Rysslands möjligheter att bli modernt och demokratiskt.¹⁸

Baltikum tillhörde Ryssland i historien, och Kreml ser fortfarande de små grannländerna som del av sin naturliga inflytandesfär. Rysslands längtan efter fönster mot västerhavet lever vidare i en eller annan form. En rysk diplomat i Baltikum använde för en del år sedan liknelsen att det skulle vara svårt att tänka sig USA utan Kalifornien, utan tillgång till västerhavet.

En gång i tiden trodde Kristiina Ojuland på möjligheten att komma på talefot med Ryssland. Men tiden på utrikesministerposten tog henne ur den illusionen.

– För tre år sedan var jag så naiv. Jag trodde att bra relationer kunde uppnås genom ett gott personligt förhållningssätt till ryska politiker, genom ett bra språk och så vidare. Men under det första året lärde jag mig att det går inte, konstaterade Kristiina Ojuland besviken när hon hade lämnat sin post.¹⁹

Då hade Estland dessutom fått sitt Natomedlemskap, något som ytterligare försämrade förhållandet till Ryssland.

– Ryssland visade mycket känslor när vi gick in i Nato, säger Ojuland.

Det verkade omöjligt att skapa normala relationer till den store grannen. Orsakerna sitter djupt och tycks oåtkomliga för en estländsk utrikesminister.

– I en undersökning om vem som är Rysslands största fiende, så svarade folk i Ryssland att USA kom på första plats och de baltiska staterna på andra plats, före Storbritannien och Tyskland, konstaterar Ojuland.

I en senare undersökning placerade 60 procent av de tillfrågade ryssarna faktiskt Estland på första plats bland fientligt sinnade länder. Det var efter flytten av bronssoldaten i Tallinn våren 2007.²⁰ Det ryska folkets negativa attityd till balterna har vuxit ur en mer än sextioårig rysk propaganda om fascism och nazism i Baltikum. Bland de ester och letter som rekryterades till tyska Waffen-SS under andra

världskriget fanns det en del individer med nazistsympatier. Men de allra flesta drevs av motvilja och skräck inför den sovjetiska terrorn. De som inte anslöts av tvång gick med i SS-legionen²¹ i förhoppning att med tysk hjälp hålla Röda armén borta och återta Estlands och Lettlands självständighet. Av de tiotusentals balter som i krigets slutskede flydde undan Röda armén till Sverige och andra västländer fanns det en grupp som hade samarbetat med tyskarna. Detta kom att ligga till grund för Moskvans propagandabild av exilbalter i allmänhet som fascister och nazister. Den svenska kommunisttidningen Ny Dag skrev: ”Baltiska fascister i massor till Sverige”. I verkligheten var de allra flesta flyktingarna vanliga balter som räddade sig undan kriget. De hade oftast högerpolitiska sympatier men var varken fascister eller nazister.²²

En del exilbalter återvände före eller efter självständigheten 1991 till Estland. Men de som flydde Estland som vuxna på 1940-talet är gamla i dag och har inget eller marginellt inflytande i politiken i hemlandet. Med undantag av president Toomas Hendrik Ilves är samtliga av dagens ledande estniska politiker födda och fostrade i Estland under sovjettiden. Bland dem finns inga nazister eller fascister, även om ryska aktivister hävdar det. Däremot har Estland en grupp högerextremistiska skinnskallar, som orsakat en rad provokationer, till exempel vid bronssoldaten i Tallinn.

De ryska fascistanklagelserna mot Baltikum har fått nytt liv på senare år, inte minst i samband med krigsnostalgin kring 60-årsjubiléet av segern över Nazityskland. Och de lettiska SS-legionärernas kontroversiella årliga minneshögtider har gett effektivt bränsle åt den ryska propagandan. Detsamma gäller de privata minnesmärken som rests för SS-legionärer i Estland eller den estniska regeringens flytt av bronssoldaten våren 2007. Beslutet att flytta det sovjetiska krigsmonumentet blev en gratispassning till Kreml. Den ryska ledningen stod redo att dra i gång sin propagandaapparat, där Estland målades ut som fascistiskt. I Moskva hotades det med ekonomiska bojkotter och brutna diplomatiska förbindelser. En delegation från det ryska parlamentet som besökte Tallinn förklarade att regeringen Ansip borde avgå. Det fanns politiska bedömare som menade att Moskva var ute efter att fälla Ansips koalition och få den ersatt med en mer Rysslandsvänlig ministär under centerledaren Edgar Savisaar.

Moskva försöker att styra och ställa i regionen som om Sovjetunionen aldrig hade upplösts. Det är mer än ett decennium sedan omvärlden kände någon större optimism om utsikterna till ökad demokrati i Ryssland. I dag är pessimismen allmänt utbredd, när yttrandefriheten kvävs i Ryssland, rättsväsendet styrs från Kreml, den ryska nationalismen stärks och militären rustas. Jeltsins stukade Ryssland, som efter Sovjetunionens sönderfall gjorde nästan alla politiska eftergifter Väst begärde i utbyte mot amerikanska dollar och tyska mark, har förvandlats till Putins energirika och självsäkra Ryssland som har råd att leva i konflikt med EU samtidigt som man räknar in euromiljarder därifrån.

Det är inte mycket lilla Baltikum kan göra i det läget. Den socialdemokratiska försvars- och utrikespolitikern Sven Mikser i Tallinn var en av dem som ansåg att flytten av bronssoldaten skadade Estlands intressen och spelade Putin i händerna. Men även Mikser konstaterade att den estniska regeringens möjligheter att påverka Rysslands agerande var begränsade.

– Bronssoldaten är en bit i ett större politiskt pussel, det geopolitiska spelet i den här regionen. Ryssland kommer ännu en tid att se oss som del av sin intressesfär, det gäller även handeln. Vi kan bara påverka marginellt. Det är naivt att tro att om vi gör allt rätt, så blir det bra i förhållande till Ryssland. Om man ser till den globala säkerhetspolitiken, så är inte Estland i något unikt läge. Ryssland anslår allmänt en aggressivare ton. Men jag är inte särskilt pessimistisk ändå. Ryssland och Kina försöker visserligen utnyttja USAs försvagning till följd av Irakkriget, men Rysslands styrka beror mycket på oljeprijserna. Om Ryssland försöker använda energin i utpressningssyfte, så förlorar det självt på detta.²³

En rapport från svenska FOI, Totalförsvarets forskningsinstitut, i juni 2007 bekräftade Sven Miksers tes: Rysslands påtryckningar på grannländerna har inte nått sina syften utan har i stället slagit tillbaka mot Moskva. Kreml har misslyckats att hindra närmanden till Väst i regionen. De länder som blivit utsatta för politisk, ekonomisk, energimässig eller militär utpressning har bara blivit mer beslutna att ta sig in i EU och Nato.²⁴

Moskvas kritik mot Baltikum har länge handlat om de ryska minoriteternas situation i Estland och Lettland. Ryssland kräver att båda

länderna ger sina rysktalande invånare medborgarskap och rösträtt utan villkor. Moskva begär dessutom att ryska ska bli ett andra officiellt språk i de båda baltiska staterna med deras betydande ryska minoriteter. I Tallinn och Riga ställer man villkor för medborgarskap, främst kunskaper i estniska respektive lettiska. Den officiella motiveringen är att ryssarna annars inte skulle lära sig de nationella språken. Bakom detta skäl döljs dock en rädsla för att ryskspråkiga väljare skulle vrida politiken i riktning mot Ryssland och äventyra den västvänliga utrikespolitiken. Ryska som officiellt språk i de självständiga baltiska staterna är otänkbart för ester och letter, som minns tvångsryskan under den sovjetiska ockupationen.

Ryssland använde länge baltryssarna som argument för att bromsa de baltiska ländernas EU-inträde. Det misslyckades. Estlands och Lettlands regeringar räknade med att Moskvas krav på ökade rättigheter för minoritetsryssarna skulle avta, när EU-medlemskapet var ett faktum och unionen stödde balternas minoritetspolitik. Men när EUs portar hade slagit igen om Baltikum våren 2004, så växte snarare Rysslands frustration. Direkt efter EU-inträdet hårdnade retoriken från Moskva och sedan har den gått i vågor. Än har det varit Lettland och än Estland som varit måltavla. Även om EU som union ställt sig bakom Estlands och Lettlands minoritetspolitik, så finns det inget som tyder på att Moskva tänker ge upp sin kritik och sina krav. (Litauen löste sin minoritetsfråga genom att ge ryssar medborgarskap på samma villkor som litauer efter självständigheten 1991. Det var politiskt möjligt eftersom den ryska minoriteten i Litauen är mycket mindre än i grannländerna.)

Estlands president Toomas Hendrik Ilves hävdar att Tallinns väg till Moskva går via Bryssel. Han menar att det är omöjligt för en liten före detta sovjetrepublik att ensam handskas med det starka och oberäkneliga Ryssland. Bara med hela EU i ryggen har Estland chans att stå upp mot Moskva, anser Ilves. Men hittills har det nästan verkat som om det estländska EU-medlemskapet mest irriterat Ryssland utan att Estland för den skull fått allt det EU-stöd man hade hoppats på i relationen österut. Ilves är en av många baltiska politiker som kritiserar EU för att inte ha någon samlad Rysslandspolitik.

– De nya medlemsstaterna oroas mycket av Rysslands uppträdande. Men jag är rädd för att den oron inte delas av en del av de gamla med-

lemsländerna, som hellre gärna skulle vilja ha goda bilaterala relationer med Ryssland. Vår oro är inte alltid hela Europas oro.²⁵

Innan de 27 EU-länderna midsommaren 2007 kom överens om ett nytt fördrag, tillhörde Ilves de EU-ledare som uttryckte starkast oro för att unionen blir utrikespolitiskt handlingsförlamad om inte beslutsfattandet förenklas och effektiviseras. Han försökte övertyga både gamla och nya medlemmar om behovet av eftergifter så att EU kan uppträda enigt utåt. Och skälet till hans oro var uppenbart:

”Med hänsyn till det ryska uppträdandet måste vi i första hand vara EU-stater och slå fast att det ena eller det andra är oacceptabelt, eftersom vi är en politisk union. Gamla och nya medlemmar måste dra åt samma håll. Jag säger alltid till mina polska vänner: Ni kan inte vara mot författningen och sedan hoppas på EUs solidaritet när det gäller era problem med Ryssland. Å andra sidan – och det säger jag till mina tyska vänner – kan man inte ha ett författningsfördrag och förvänta sig att länder som Polen ska acceptera röstningsmodellen med (dubbel) majoritet, när de inte kan vara absolut säkra på att inte bli utsålda till Ryssland i någon uppgörelse.”²⁶

Regeringarna i både Estland och Lettland har upprepade gånger visat oskickligt handlag i relationerna till Ryssland. Visserligen har det skett under press från nationalistiska grupper, men ändå. Att bygga bättre förhållande till Moskva är avgörande för Baltikums framtid. Därför var det närmast sensationellt att två baltiska regeringar härom året lyckades sjabbla bort undertecknandet av gränsavtal med Ryssland, ett undertecknande som de väntat på i årtal och som president Putin äntligen sagt ja till.

För att tillfredsställa den lettisknationalistiska opinionen – eller kanske rättare, för att fiska röster i den opinionen – antog parlamentsmajoriteten i Riga en deklaration, som lades till det sedan flera år färdigförhandlade avtalet. Skrivelsen uppfattades i Moskva som nya territoriella anspråk. Kremels dörr gick igen med en smäll. Det blev inget avtal.²⁷

Estland lyckades sänka sitt gränsavtal när det till och med hade undertecknats. Signeringen skedde i Moskva, i maj 2005. Trots att president Arnold Rüütel hade tackat nej till att delta i 60-årsjubileet för den sovjetiska segern över nazisterna, så erbjöds den estländske utrikesministern oväntat att komma och skriva på gränsavtalet. Den

unge nyttillträdde ministern Urmas Paet begav sig omtumlad till Kreml med pennan i högsta hugg. Men bläcket hade knappast hunnit torka på dokumentet förrän det estländska parlamentet i samband med sin ratificering av avtalet lade till en egen deklaration. Liksom den lettiska skrivelsen hade den hänvisningar som i Moskva uppfattades som anspråk på territorier. Därmed var även den processen körd. Ryssarna gick i taket, rev ensidigt upp avtalet och drog tillbaka sin egen underskrift.

Ett och ett halvt decennium efter självständigheten stod Estland och Lettland fortfarande utan gränsavtal med Ryssland. Därmed saknade även Europeiska unionen och Ryssland en klar gräns. Litauen fick till skillnad från sina baltiska grannar ett gränsavtal med Ryssland redan 1997.²⁸

Lettlands president Vaira Vīķe-Freiberga läxade upp sina politiker för att gränsavtalet slarvades bort med en, som hon tyckte, onödig deklaration. Även om en del insåg sitt misstag, så var det ingen som i valrörelsen 2006 knystade om att göra eftergifter för Ryssland. När väl valet var över förklarade emellertid premiärminister Aigars Kalvītis att man skulle lägga deklarationen åt sidan och göra ett nytt försök med Ryssland. Det nationalistiska lilla regeringspartiet Fosterland och frihet höll fast vid sin gamla linje och lovade att göra allt för att förhindra ett undertecknande. Men i mars 2007 skrev faktiskt Aigars Kalvītis under det historiska avtalet i Moskva tillsammans med sin ryske kollega Michail Fradkov. Och han fick löfte om ett officiellt möte – det första – mellan de båda ländernas presidenter.²⁹

Samtidigt gick Estland in i sin värsta konfrontation med Ryssland sedan självständigheten. Flytten av bronssoldaten placerade Tallinn i Moskvas skamvrå medan Riga plötsligt framstod som favoritgranne. Ett par, tre år tidigare hade bilden varit omvänd, när Lettland skakades av protester mot en plötslig ökning av lettiskundervisning i ryskspråkiga gymnasier. De båda baltiska länderna går helt enkelt i otakt när det gäller förhållandet till Moskva. Samtidigt ska man vara medveten om att Kreml försöker härska genom söndring i grannskapet. Det finns en uppenbar rysk strävan att splittra de baltiska länderna. Våren 2007 var Estland utmobbat, men innan vi vet ordet av kan det åter vara dags för Lettland.

Men då har landet en ny president. Vaira Vīķe-Freibergas andra mandatperiod gick ut i juli 2007 och hon efterträddes av den poli-

tiskt oerfarne Valdis Zatlers, som utsågs av regeringsmajoriteten i parlamentet. Det var oklart hur han skulle komma att hantera relationen till Ryssland. Kritiker menade att regeringen valt en president som man skulle kunna utöva inflytande över, till skillnad från Viķe-Freiberga som gång på gång satt koalitionen på plats.³⁰

En estnisk politiker betecknade valet av Zatlers i Lettland som en seger för Estlands president Ilves. Med Viķe-Freiberga borta från scenen skall Ilves bli den mest framträdande representanten för Baltikum men också för länder i övriga centrala och östra Europa.

För hemmaopinionen har Ilves varit djärv nog att måla visionen av ett Estland som inom några år ska bli som om det aldrig hade varit ockuperat. År 2011 är det två decennier sedan självständigheten 1991, och då minns tjuugoåringarna inte Sovjetunionen. Ilves menar inte att nationens minne av en halvsekkellång ockupation kan eller bör utplånas. Men han vill se människor som är formade av frihet och inte förtryck. Han jämför med den generation som föddes kring 1920 och växte upp i det första självständiga Estland. ”Det är den bästa generationen Estland haft hittills”, anser presidenten och hävdar att landet fått fler ”tänkande människor” från den generationen än från någon annan. Det var den första generationen som växte upp i en demokrati där allt låg öppet för dem, och nu väntar sig Toomas Hendrik Ilves lika mycket av de unga som fötts och fostrats i det nya Estland.

– Jag tror att den generation som har vuxit upp från dag ett i det demokratiska, självständiga Estland kommer att bli en kraftfull och framstående generation.³¹

Kanske är Ilves önskan på väg att uppfyllas. De unga som börjat sina universitetsstudier de allra senaste åren har inget minne av sovjetförtrycket. De var bara tre, fyra år när Estland blev självständigt 1991. Och de verkar måttligt intresserade av att diskutera ockupationen eller bronssoldaten.

– Det som har hänt kan man inte ändra på, säger den estniskspråkige 20-åringen Allan Dobros som studerar media och reklam vid Tallinns universitet.

– Men framtiden kan man påverka, tillägger hans vän Oksana Skorbatjuk, 21, som har ryska som modersmål men som gått i estniskspråkig undervisning ända sedan förskolan.³²

Allan konstaterar på ungdomens rättframma sätt att framtiden ska formos av nya generationer:

– De äldre kommer att dö snart.

Förhoppningen är att mycket av historiens bitterhet ska dö med dem. Hittills har ester och ryssar lärt sig att tolerera varandra. Men försoningen återstår. Den tillhör framtidens generationer.

– Min framtidsvision är att vi inte ska behöva sitta och diskutera problem mellan ester och ryssar den dag jag har barnbarn, säger Oksana.

Det gamla är förgånget för ungdomarna på universitetet i Tallinn. Ett fritt och öppet Europa, där de kan leva, studera och arbeta var de vill och med vem de vill, det är den verklighet som intresserar Allan och Oksana och deras generationskamrater.

Mitt i framtidens Europa

I november 2006 gjorde president George W Bush det första amerikanska statsbesöket i Estland. När Bush framträdde på presskonferens i Tallinn tillsammans med sin estniske kollega Toomas Hendrik Ilves, blev det förstås frågor om kriget i Irak. Men den kanske mest intressanta kommentaren från den amerikanske presidenten gällde den just då känsliga konflikten mellan Ryssland och Georgien.

– Jag har talat med Putin och Ilves har talat med Saakasjvili (Georgiens president), sade Bush.¹

Supermakten USA och lilla Estland samarbetar för att lotsa Georgien ut ur Rysslands skugga och in i Natos hägn. På Bill Clintons tid i Vita huset var Carl Bildt en nyckelperson i förhandlingarna med Boris Jeltsin om den ryska militärens återgång från Baltikum 1994. Nu är det hos de nya baltiska Natoländerna som USAs president söker stöd för krishanteringen i Kaukasus, där Vladimir Putins Ryssland har kvar sina trupper.

– I dag utgör vi det centrala Europa. Östra Europa betyder numera länderna öster om oss, säger statsvetaren Andres Kasekamp vid Tartu universitet i Estland.²

När Bush var i Tallinn underströk president Ilves att Georgien hade stöd av vänner, som redan vandrat vägen från fruktan för rysk militär till medlemskap i både EU och Nato. Han förklarade att tillsammans med Bush hade han ett viktigt ”budskap om frihet” till Georgien, Ukraina och länder på Balkan, som ”inte ger efter för påtryckningar från vissa grannar”.

Estlands engagemang för Georgien är ingen tillfällighet.

– Det har varit ett medvetet beslut grundat på vår erfarenhet från 1990-talet, då Sverige spelade en nyckelroll både i förhandlingarna om de ryska truppers utgång ur Estland och när det gällde att föra vår talan hos EU, säger Toomas Hendrik Ilves när jag möter honom några månader efter Bushs besök.³

Ingen annan samtalspartner var så uppriktig mot esterna som Sverige.

– Jag minns ett lunchmöte jag som utrikesminister hade med höga tjänstemän på UD i Stockholm. Det var nästan en tävling i vem som

kunde skrika högst. Det var uppriktiga och öppna diskussioner, men det var det som var så nyttigt.

Ilves och Georgiens president Micheil Saakasjvili skriker inte åt varandra, försäkrar den estländske ledaren. Men Estlands erfarenheter blir Georgien till hjälp, inte minst på den svåra vägen mot medlemskap i EU.

– Vi är inne i unionen, men vi förstår också Georgien mycket bättre än andra gör, eftersom vi har varit i samma situation som de. Och vår erfarenhet med Sverige ger oss ett slags moraliskt ansvar. Sverige kom och bistod oss i en svår tid, och vi kan kanske göra det samma för andra länder.

När Toomas Hendrik Ilves var Estlands utrikesminister var Mart Laar regeringschef. Ilves, Bildt och Laar är sedan gammalt sammansvetsade politiska tungviktare med ett gemensamt värv att bända demokratin, marknadsekonomi och Europeiska unionen allt längre österut i Europa.

Mart Laar som 1992 drog i gång Estlands ekonomiska revolution, fick 2005 uppdraget att vara rådgivare åt Micheil Saakasjvili på Georgiens väg genom ekonomiska, politiska och sociala reformer. Men läget i Georgien då var sämre än i Estland efter självständigheten. Georgien hade haft ytterligare ett och halvt decennium av förfall.

– Jag har aldrig sett något värre. Landet var som en civilisation i ruiner, absolut nergånget. Den här vintern (2007) har varit den första på femton år då hela Georgien haft elektricitet, konstaterar Mart Laar.⁴

Men på två år har Georgien tagit sig upp från plats 107 till plats 35 på Heritage Foundations internationella lista över ekonomisk frihet.

– Det är rekord. Det tidigare rekordet innehade Estland, säger Laar förnöjt.

En rad andra estländska rådgivare bidrar till reformering av polis, försvar, rättsväsende, utbildning och skatteväsen i Georgien. Ändå rör sig landet mycket sakta i riktning mot EU-medlemskap. Vägen är lång, ett enormt reformarbete återstår. Och mycket hänger på EU, menar Mart Laar.

– Georgien kommer att vara färdigt för medlemskap innan unionen är klar för utvidgning, säger han.

President Micheil Saakasjvili själv talar om EU som en viktig ”strategisk vision”. Och han är inte sen att försöka övertyga den som tvivlar på Georgiens europeiska halt. ”Georgien är ett europeiskt land genom sin identitet, sina målsättningar, genom allt utom geografien. Det är ett land vid Svarta havet, lika europeiskt som Bulgarien och Rumänien, till och med som Grekland vill jag påstå.”⁵

Genom Estlands ansträngningar fick Georgien 2006 så kallad intensiv dialog med Nato, ett slags väntrum för medlemskap. En kritisk redaktör i Tallinn beskrev det som att ”Estland är USAs redskap för att dra Georgien bort från Rysslands sfär och föra landet in i Nato”.⁶ Men Mart Laar ser förstas positivt på den processen.

– Georgiens väg mot Nato går snabbare än vägen mot EU. Och Nato vill bidra till att utan militära medel lösa konflikterna i Abchazien och Sydossetien.

I Georgien är utbrytarregionerna Abchazien och Sydossetien i praktiken självständiga och stöds av Ryssland. Dessutom finns rysk militär kvar i Georgien, trots att Ryssland för länge sedan lovat att dra tillbaka den. Georgien är i själva verket ett slagfält för den fortsatta maktkampen mellan Öst och Väst, mellan Ryssland och Nato. Det tycks som om Kreml sätter ner foten för Natos östutvidgning: ”till Baltikum, men inte längre”. Georgiens flirt med Nato har väckt Kremels svartsjuka och har i Moskva setts som en plan för att Nato ska lägga sig i inbördeskonflikter där Ryssland i praktiken är en part. Ett och ett halvt decennium efter Sovjetunionens upplösning befinner sig Georgien – och även Moldavien – fortfarande i det läge som de baltiska staterna var i fram till 1994, då de sista sovjetryska trupperna lämnade Baltikum. Men Georgiens relation med Putins Ryssland har varit mycket kärvarare än de baltiska ländernas förhållande var till Jeltsins Ryssland. Därför är det viktigt med stöd från länder som vet hur det är att ta sig ur Rysslands maktsfär och ställa om till ett nytt Europa.

Det stödet till Georgien, Armenien och Azerbajdzjan ser Mart Laar i ett stort geopolitiskt sammanhang.

– Det är viktigt för stabiliteten i Europa. Vi vill hjälpa Ryssland att göra sig av med sina imperialistiska idéer. Då kan Ryssland ägna sig åt sina egna problem.

Mart Laar känner igen Moskvas försök att med ekonomisk och po-

litisk press hindra Georgiens väg västerut. Det var på samma sätt med Baltikum i början av 1990-talet.

– Men embargon hjälper inte. De får dem bara att närma sig Europa ännu mer.

Ett halvsekel efter Förintelsen öppnade sig Europas avgrund på nytt. Balkankrigen på 1990-talet avslöjade oanade europeiska förråd av hat. Det multikulturella Sarajevo blev symbol för historiens hämnd. När kommunistpartiets grepp om Jugoslavien lossnade kastades serber, kroater och muslimer ut i en blodig vendetta, samtidigt som litauer, polacker och ryssar vann friheten fredligt i den nordeuropeiska multikulturens metropol Vilnius. Det förekom inga politiska mord, som i Norge och Danmark efter naziokupationen. Den generation balter som lidit så bittert under Stalinväldet tog inte hämnd på sina torterare eller på sina anhörigas bödlar. Inte heller de yngsta hetsporrarna i de baltiska frihetsrörelserna använde våld mot de sovjet-anhängare som ville att militären skulle kväva självständigheten. Baltikum var inte Balkan, trots en del likheter. Men det stod klart att Europa skulle kunna slitas i stycken, om det ena folket efter det andra började göra upp med historiens lagrade orättvisor. Närvaron av hundratusentals Balkanflyktingar i EU-länderna tvingade europeiska ledare till handling. Det var ingen tillfällighet att det mäktiga projektet med EUs östutvidgning tog fart ungefär samtidigt som serber, kroater och muslimer pressades att skriva under Daytonavtalet om fred i Bosnien och Hercegovina 1995.

Det gällde att med tillräckligt lockande och något så när trovärdiga löften neutralisera andra tänkbara konflikthärdar och därmed stävja nya flyktingströmmar. Innebörden i EUs budskap skulle kunna tolkas: *Stanna där ni är! Kom inte till oss! Vi kommer till er – med mänskliga rättigheter, skydd för minoritetsfolk och framför allt med ekonomisk välfärd.*

För nationer som vandrade ut ur kommunistdiktaturerna var Europa inte främst ett geografiskt begrepp utan ett kulturellt och politiskt – som uteslöt Ryssland. Dessa nationer hade under lång tid räknat sig till ett sådant Europa. I det politiska fängelse där de vistats ett halvsekel hade de västliga demokratierna blivit deras drömmars avlägsna mål, ett mål som gick just under beteckningen ”Europa”.

Att återvända till frihet blev för dem detsamma som att återvända till Europa.

Men liksom tyskarna historiskt frågade sig vad Tyskland egentligen var och var dess gränser gick, så är vi européer i dag osäkra på Europas innehåll och utseende, för att inte tala om dess mål. Var börjar Europa och var slutar det? Hör Turkiet till Europa? Skulle Ryssland vara välkommet om det ville ansluta sig till EU?⁷ Ibland ger historien inte utrymme för logiska argument, när sådana ödesfrågor ska avgöras. Så kallade fakta på marken bestämmer ofta utvecklingen, så som skedde på 1990-talets Balkan. Där är nu en hel region på väg – om än i otakt – mot Europeiska unionen.

Europa är som en triangel med tre sidor mot omvärlden. Storbritanniens intresse är riktat mot USA, Sydeuropas och Balkans mot Mellanöstern och Nordafrika, medan Centraleuropa, Tyskland och Norden håller ögonen på Ryssland. Kontinenten har alltid ett stormcentrum, men det är rörligt. 1900-talet slutade med de blodiga krigen på Balkan. Kring millennieskiftet förflyttade sig oron i riktning mot Ryssland och Kaukasus. Området bortom EUs östgräns blev en av världens mest instabila regioner, som på några år upplevde krig i Tjetjenien, antidemokratisk utveckling i stormakten Ryssland, rosenrevolution i Georgien, orange revolution bland Ukrainas nära 50 miljoner invånare och en hårdnande men skärpad diktatur i Vitryssland. Mer än ett och ett halvt decennium efter Sovjetunionens upplösning skälver fortfarande det gamla imperiets västra flank. Oron skärps av det faktum att världens mest omfattande gastillgångar finns i Ryssland och att Kaspiska havet kanske gömmer världens största outnyttjade oljereserver.

Säkerhetspolitisk oro är uppenbarligen vägen till att få EUs uppmärksamhet och ett sätt att bli bekräftad som en del av Europa. EUs största utmaning just nu är att få fred och välstånd i sitt östra grannskap. För tio år sedan hade detta område låg prioritet. Nu står det överst på agendan, särskilt efter det rysk-ukrainska gasbråket 2006, den vitryska diktaturens tillslag mot demonstrationerna efter valet och Rysslands politiska och ekonomiska utpressning mot Georgien.

Men kunskapen om Europas östligaste region är inte hundra procentig i Bryssel och i de gamla medlemsländerna. Experterna finns i Polen och i Baltikum, av historiska skäl. Litauen har satt som mål att

bli centrum för samarbetet i regionen. Det låter ambitiöst men är inteorealistiskt. Litauen tycks redan vara det EU-land som har de mest intensiva kontakterna med Europas stormcentrum bortom unionens östgräns. Geografin är förstås en förklaring. Ingen regering i EU har närmare än den litauiska till Minsk eller Kiev. Vilnius ligger tre mil från vitryska gränsen och det tar bara ett par timmar till Minsk. Eftersom Litauens gräns mot Vitryssland faktiskt är över 65 mil lång, har regeringen i Vilnius inte råd med lyxen att bojkotta Europas sista diktatur. En ständig dialog pågår om gränsfrågor, handel och transittrafik (Ryssland–Kalingrad).

De vardagliga kontakterna sker ofta diskret men pågår på många nivåer, från studenternas till regeringschefernas. Även Polen har lång gräns mot Vitryssland och tvingas också till samarbete, men de polska förbindelserna med Minsk är kärvare. Polen, som har fyra gånger så stor befolkning som Vitrysslands tio miljoner, upplevs förmodligen mer hotfullt än Litauen, ett till synes ofarligt grannland bara en tredjedel så stort som Vitryssland befolkningsmässigt.

Den vitryska nationen har historiskt legat i kläm mellan Polen och Ryssland, något som Czesław Miłosz beskrivit i brutala ordalag: ”Ett är säkert: att det aldrig har gått vitryssarna väl och att de, liksom den fångade fisken bara kunnat välja mellan stekpannan och grytan, dvs mellan polonisering och russifiering.”⁸

Geografiskt, historiskt, politiskt, kulturellt och religiöst ligger Vilnius, Litauen och Baltikum i Europas väggkorsning. Imperier som genom historien vant sig att skicka soldater för att förtrycka andra, möter här nationer som lärt vad det är att bli förtrampade. De som inte sett främmande härar på sekler möter här dem som hade förtryckarna på sin egen mark för ett drygt decennium sedan. Det är bara i Baltikum som Sovjetunionens historia och Europeiska unionens nutid går in i varandra. Tillspetsat kan man säga att här möts Josef Stalin och Margot Wallström. Ur förtryckets sår gror framtidens hopp. De smärtsamma erfarenheterna ger en näring som inte längre finns i svensk historisk mylla eller i andra till synes välformade EU-samhällen.

Europa är mer än en kontinent. Men på vår väg in i det nya årtusendet har innebörden i det gamla begreppet Europa snävat in till att omfatta två bokstäver: EU. I verkligheten är Europa långt mer än

EU, ja mer än vilket begrepp som helst. Europa, säger den estniska författaren Jaan Kaplinski, har varken början eller slut, för Europa är en process. Den europeiska kulturen är allergisk mot gränser, oföränderlighet och ändlighet, hävdar den polske – eller snarare europeiske – sociologen Zygmunt Bauman.⁹ I ljuset av en ständig förändringsprocess blir de slutna gränserna kring Fästning Europa något onaturligt. Europas gränser kommer alltid att utmana resten av världen. Förr var det den västliga gränsen som överskreds livligast, nu är Europas östliga och sydliga gränser hårt utsatta. Baltikum befinner sig mitt i den europeiska förändringsprocessens sjudande hetta, som en bro mellan EU och Eurasien, som en länk mellan 1900-talets och 2000-talets Europa.

Grannrelationerna i triangeln Polen-Litauen-Vitryssland har en komplicerad historia, som värkt fram en blandning av språk och folkgrupper över gränser som flyttats och dragits om genom seklernas gång. På medeltiden låg Vitryssland och det mesta av Ukraina inom det litauiska storfurstendömet. Visserligen talar våra historieböcker oftast om det polska styret, men det är bara en del av den historiska sanningen. Det var den litauiske storfursten Gediminas som från sin borg i Vilnius drog ut och lade under sig Vitryssland och västra Ukraina i början på 1300-talet. Hans son Algirdas intog ännu mer av Ukraina tills det litauiska väldet sträckte sig från Östersjön till Svarta havet. Så småningom gick storfurstarna i union med Polen, och från 1500-talet är det möjligt att tala om ”det polska väldet”, när den polsk-litauiska unionen fick en gemensam regent.

Efter kosackupproret i Ukraina i mitten av 1600-talet byttes det polsk-litauiska styret där mot rysk överhöghet. Ukrainarna försökte i allians med Karl XII av Sverige att kasta av sig det ryska oket, men försöket slutade i nederlaget i Poltava 1709. Därefter var Ukraina kuvat under Ryssland och Sovjetunionen i sammanlagt nästan tre sekler fram till självständigheten 1991. Vitryssland införlivades med Ryssland i samband med delningarna av Polen i slutet av 1700-talet och är trots dagens självständighet ännu ingen fri nation.

I dag går en skarp gräns genom det gamla litauiska storfurstendömet. Den västra delen, Litauen, tillhör Europeiska unionen till skillnad från de östra delarna, Vitryssland och Ukraina. När Ukrainas orange revolution hotade att övergå i inbördeskrig i slutet av

2004, kallades medlare in från Litauen, Polen och EUs huvudstad Bryssel. Nära och bra, kan man tycka om de första. Men valet av fredsmäklare hade inte främst med geografien att göra, det var grundat i historisk logik. Litauen och Polen representerade ukrainarnas historiska makthavare och EU ansåg sig företräda Ukrainas framtid.

Medlingen blev framgångsrik. Befarade våldsamerter undveks och 2005 tillträdde Ukrainas folkvalde president Viktor Jusjtjenko. Men i stället utbröt ett ordskifte mellan medlarna, som skvallrade om gamla EU-länders svårighet att acceptera nya medlemmars initiativ på jämbördig nivå. Josep Borell Fontelles, EU-parlamentets talman, undslapp sig att Polens och Litauens presidenter varit under amerikanskt inflytande i Kiev, och att den framförhandlade uppgörelsen var EU-sändebudet Javier Solanas förtjänst.

Nykomlingarna skulle tydligen inte sticka upp och tro att de var något. Att de kunde tala med ukrainarna utan tolk och hade flera sekler och hela sovjettiden med gemensam historia vägde lätt. De var ju lierade med amerikanerna, som Borells spanska socialdemokrater hade brutit med i Irak.

Litauens president Valdas Adamkus protesterade mot Borells beskrivning av vad som hade hänt i Kiev.

– Jag var mycket aktiv i ansträngningarna att förhandla och försöka lösa den väldigt spända situationen, som utvecklades under den orange revolutionen. Jag tror att Polens president och jag tillsammans var redskap för att hjälpa till att avvärja den blodiga revolution som kunde ha utvecklats. På ett fredligt sätt bistod vi det ukrainska folket att etablera en demokratisk regering.¹⁰

Det var inte för ros skull som Adamkus reste till Kiev. Att stödja Ukrainas demokratiska utveckling och bistå landet på väg mot EU och Nato är ett av de viktigaste strategiska målen i den litauiska utrikespolitiken. I ett land med gräns till Vitryssland och Ryssland (Kalininograd) vet man att regionens framtid – fred eller förtryck – till stor del avgörs i Ukraina. Skulle Ukrainas demokratiexperiment misslyckas helt stärks Moskvas antidemokratiska grepp om hela regionen. Ukraina är som en hävstång, vid vilken Litauen klänger sig fast med så mycket EU-tyngd som är möjligt. I Vilnius känns oron extra stark om Kiev backar från sin demokratiska utveckling.

Valdas Adamkus fick inte sin medlarroll i Ukraina, därför att

Litauen ligger ”någonstans i närheten av Ukraina”, som han själv ironiskt uttryckt det, utan därför att Litauen framhållit Ukrainas strategiska betydelse för EU. Och i det sammanhanget ber inte Litauen om ursäkt för att man är nykomling i Europeiska unionen.

– Vi upplever att med vår erfarenhet kan vi definitivt ta initiativet i regionen för att påverka och hjälpa de länder, som skulle vilja bli inneslutna i samma europeiska gemenskap. Och det viktigaste exemplet är troligen Ukraina, säger Valdas Adamkus.

När jag träffade honom i slutet av 2005 stod Litauen värd för två dagars konsultationer mellan Natos 26 medlemmar och Ukraina. Vilnius vimlade av Natodignitärer och poliser. En av gästerna var USAs dåvarande försvarsminister Donald Rumsfeld. Men han tycktes inte ha så mycket att bidra med utan fick finna sig i att bli informerad om vad som var på gång i regionen.

– Nästa år organiserar vi en internationell konferens i Vilnius med vad vi kallar Östeuropas nya demokratier, berättade president Adamkus. Det gäller Armenien, Azerbajdzjan, Georgien, Moldavien, Ukraina, de tre baltiska länderna och kanske andra som kommer med. Bulgarien och Rumänien är inbjudna. Och vi inbjuder västmakterna som observatörer, till exempel USA.

Den litauiske presidenten tillade:

– Jag nämnde det för Mr Rumsfeld.

När konferensen sedan gick av stapeln i maj 2006, var dock USA mer än observatör. Vicepresident Dick Cheney använde Vilnius som plattform för en svidande uppgörelse med Rysslands odemokratiska politik. Det mesta han sade hade fog för sig. Men han valde fel forum för sin återgång till kalla krigets retorik. *Gemensam vision för gemensamt grannskap* var temat för Vilnius-konferensen. Med känsligheten hos en elefant i en porslinsbutik klampade Cheney in i ett grannskap, där Litauen & Co tålmodigt försöker bryta ner misstro och bygga upp förtroende. Konferensen var tänkt att stärka demokratins rörelse österut, en utveckling som är helt avhängig Rysslands reaktioner. När Moskva planerar militär upprustning och politiskt och ekonomiskt straffar demokratisökande grannar som Ukraina och Georgien, då krävs diplomatisk fingerfärdighet. Cheney framkallade i stället Rysslands vrede över initiativet i Vilnius. När det var gjort, reste han vidare till Kazakstan för att öppet avslöja det amerikanska hyckleriet i kampen för de-

mokrati. Hos den oljerike diktatorn Nursultan Nazarbajev uttalade Dick Cheney sin "beundran" för den ekonomiska och politiska utvecklingen i ett land där regimkritiker dödas, fängslas eller drivs i exil.

På utrikesdepartementet vid Lukiškiųtorget i Vilnius är kontakterna med Ukraina intensiva. Litauen vill skynda på dialogen mellan EU och Ukraina och hoppas på beslut om ukrainska medlemskapsförhandlingar så snart som möjligt. Utrikesminister Antanas Valionis väntar sig att om Ukraina får "en normal utveckling", så kommer landet att vara inne i EU före Turkiet, som redan förhandlar om medlemskap.

– Turkiet har större problem än Ukraina med demokrati, nationella minoriteter, jämställdhet och religionsfrihet. Och när det gäller marknadsekonomi är Ukraina i bättre form och har större potential, anser Antanas Valionis.¹¹

Att förbättra rättsväsendet och bekämpa korruptionen är kanske den största utmaningen. Och när de forna sovjetrepublikerna ska reformeras, är EU-anpassning en oslagbar metod, menar Valionis.

– EU-anpassningen är bästa sättet att förändra samhället. Vi förhandlade om EU-medlemskap på rekordkort tid, från februari 2000 till december 2002. Sommaren 2002 var Litauen redan annorlunda, även utan EU-medlemskap, när vi hade antagit alla förhandlade kapitel. Litauen blev ett mycket modernt land jämfört med hur det var 1998, 1999. Det skedde utan medlemskap, utan större finansiellt stöd från EU, bara genom att anta moderna lagar, skattesystem och så vidare. Det är vad vi skulle vilja se i Ukraina.

Valionis inser att Ukrainas EU-anpassning tar längre tid än Litauens.

– Vi var extremt snabba. Vi hann ifatt dem som började 1997.

Trots att Litauen inledde sina förhandlingar ett par år efter till exempel Estland, så spurtade litauerne så frenetiskt att landet gick i mål som näst bäst efter Slovenien när det gällde EU-anpassning bland de tio länder som anslöts till unionen i maj 2004.

Ukraina är bara en av flera östgrannar som Litauen vill se på väg mot EU. De övriga är Moldavien, Georgien, Armenien, Azerbajdzjan och så småningom förstas Vitryssland. Litauen hoppas att en dag befinna sig i centrum av en europeisk union som sträcker sig från Atlanten till Kaspiska havet.

– Jag föreställer mig att Georgien, Armenien och Azerbajdzjan i framtiden kan bli medlemmar i både EU och Nato, säger Antanas Valionis.

Norden var Baltikums mentor på vägen mot EU. Nu har balterna tagit över stafettpipen och blivit mentorer för de kaukasiska länderna. I slutet av 2005 hölls det första tre plus tre-mötet för utrikesministrar¹² från dels Litauen, Lettland och Estland, dels Georgien, Armenien och Azerbajdzjan. Det blev en spegelbild av de tre plus tre-möten som de baltiska länderna i flera år har haft med Danmark, Finland och Sverige. Balterna har lämnat rollen som lärningar för att nu vägleda kaukasierna.

– De var tillsammans med oss i Sovjetunionen för tjugo år sedan. Nu har vi nått hela vägen till EU och Nato. Om vi kan klara det, så har de samma möjlighet, även om vägen är mycket lång. Vår erfarenhet är ytterst intressant för dem, konstaterar Valionis.

I Georgien håller man med. "Vi hade samma arv som de baltiska staterna, vilket gör att vi ofta inte behöver förklara Georgiens problem för dem. De ger oss råd, skyndar på våra steg framåt och hjälper oss att undvika misstag som de själva troligen gjorde... De är verkliga lobbyister – i ordets bästa bemärkelse – för Georgiens intressen och georgisk demokrati. Baltikum förstår mycket väl hur viktigt det är att skapa ett demokratiskt bälte runt Ryssland", säger det georgiska parlamentets (kvinnliga) talman Nino Burjanadze.¹³

Litauerne vill ge stöd till demokratiutveckling och till större oberoende i energiförsörjningen. Man arbetar också för att dörrarna till EU och Nato ska stå öppna och visar rent praktiskt hur man själv tog sig igenom anpassningsprocessen.

– Det är ibland mycket lätt att organisera revolution, att mobilisera folk. Men man kan förlora allt man har uppnått, om man inte fullföljer med tålmodigt arbete. Det är den största faran i den här regionen. Om de förblir konsekventa och tålmodiga och arbetar praktiskt, så kommer de att lyckas. Annars är jag pessimist, säger Antanas Valionis.

Nu sker Litauens samarbete med de kaukasiska länderna inom ramen för EUs så kallade grannskapspolitik. Den är tänkt att främja stabilitet, säkerhet och välfärd i unionens närhet och ge grannländerna ökat politiskt samarbete med unionen.

– Det är en bra början. Vi måste komma ihåg den mosaik av problem som finns i Kaukasus: Azerbajdzjan, Nagorno-Karabach, Armenien, Tjetjenien och Georgiens mycket komplicerade relation med Ryssland.

Demokratisering av Europas sista diktatur, Vitryssland, är av yttersta vikt för den lilla grannen Litauen. Utrikesministern i Vilnius har bland annat sammanfört den vitryska oppositionen med USAs utrikesminister Condoleezza Rice och EUs utrikespolitiska talesman Javier Solana. Litauen har arrangerat EU-möte och internationell konferens om demokratisering i Vitryssland. Litauiska regeringsrepresentanter håller regelbundna möten med vitryska oppositionspolitiker, kommunföreträdare, journalister och studenter för att presentera demokratins fördelar. Demonstrationer mot den vitryska regimen förekommer ofta i Vilnius, där trycks vitryska oppositionstidningar och där finns European Humanities University som tvingades stänga i Vitryssland häromåret.¹⁵

– Jag tror att vi arbetar med Vitrysslands framtida politiska ledare. Om de ger sig av till universitet i väst, är de förlorade för Vitryssland. Men om de finns här i Vilnius, trettio kilometer från den vitryska gränsen, så har de bättre perspektiv för att forma Vitrysslands framtid, säger Antanas Valionis.

När Valionis avgick som utrikesminister 2006 efterträddes han av Petras Vaitiekūnas, som varit litauisk ambassadör i Minsk. Petras Vaitiekūnas har i EU-kretsen av utrikesministrar argumenterat mot kraven på utökade sanktioner mot Vitryssland. Ekonomiska sanktioner skulle drabba det vitryska folket och negativt påverka synen på EU, menar Vaitiekūnas som betonar att ”Vitryssland har en europeisk framtid”.¹⁶

I Medininkai på vägen mellan Vilnius och Minsk kan man beskåda lämningarna efter det litauiska imperiets största borg. Murarna löper kring ett område som är nästan två hektar. Borgen byggdes på medeltiden när storfurstarna härskade över såväl Litauen som Vitryssland. Medininkai blev en viktig del i det gemensamma vitryska och litauiska försvaret mot de tyska svärdsriddarnas angrepp. Sex sekler senare har Litauen gått i allians med Tyskland (inom EU), medan Vitryssland är kvar ute i kylan. Medininkai är numera gränsstation och en av EUs skarpaste rågångar mot öster.

Man kan säga att det var i Medininkai som Litauens band med Sovjetunionen slutligen skars av. I slutet av juli 1991 erkändes Litauen som självständig stat av Boris Jeltsins Ryssland, och i Moskva satt den amerikanske presidenten George Bush senior och undertecknade nedrustningsavtal med sovjetledaren Michail Gorbatsjov. Då slog Svarta baskrarna till i Medininkai. Omon, de ökända och hårdföra sovjetiska inrikesstyrkorna, dödade sju litauiska gränsvakter och sårade en åttonde. Dådet chockade litauerne men slöt dem också samman. Mördarnas avsikt att skrämja Litauen från självständighet fick motsatt verkan. De unga männen lades på lit de parade i Vilnius och en hel nation upphöjde dem till frihetens martyrer. Begravningen blev en religiös, politisk och framför allt nationell manifestation med tiotusentals litauer som trängdes kring kistorna. I augusti misslyckades sedan de militära hökarna i Moskva med sitt kupp försök mot Gorbatsjov. Litauen (liksom Lettland och Estland) grep tillfället i flykten, bröt för gott med Sovjetunionen och erkändes av världssamfundet som en självständig republik. Döden i Medininkai följdes av Litauens uppståndelse.

I dag strömmar luggslitna människor ur vitryska bussar som stannar vid gränsstationen i Medininkai. Tysta och spända lämnar de fram sina pass och får sina väskor genomsökta. Ofta tas smuggelgods från hårt prövade män, kvinnor och ungdomar, som hoppats kunna göra affärer i Vilnius. För vitryssar i allmänhet symboliserar Vilnius drömmen om ”Europa”. Där, tre mil bortom gränsen, sjuder det av ekonomisk aktivitet. Stora delar av den litauiska huvudstaden är klädd i byggnadsställningar. Expansionen både hörs och syns. I flera år drog Vilnius fram Litauen till Europas snabbaste ekonomiska tillväxt. Medellönen bland litauerne fördubblades på fem år. Vilnius har genomgått en hisnande förnyelse under två decennier, medan Vitryssland nästan har stått stilla. Bortom gränsen i Medininkai hägrar en sagovärld för många vitryssar.

Aleksandr Lukasjenkos auktoritära och oberäkneliga regim i Minsk svävar som ett mörkt moln över hela regionen. Jag frågar Antanas Valionis om Vitryssland är en farlig granne för Litauen.

– Nej, jag tror inte det. Litauen är medlem av Nato och medlem av EU. Men vi har naturligtvis mycket problem att hantera över gränsen, till exempel frågorna om miljöföroreningar. Vi har också en na-

tionell minoritet (av litauer) i Vitryssland. Men det är inte rätt att säga att vi känner fara hota från den vitryska sidan.

Litauens mål att bli ett centrum för regionalt samarbete är knutet till en optimistisk tro på grannländernas unga befolkning. Litauens utrikespolitik handlar inte så mycket om att lösa uppkomna kriser som att försöka förebygga nya problem och framför allt att bereda vägen för framtida demokrati i hela regionen. Därför satsar man på utbildning av morgondagens vitryska ledare. Och man talar förhoppningsfullt om den unga generationen i Ryssland, som via Baltikum kommer att få allt mer kontakt med EU. Den 80-årige presidenten Valdas Adamkus är besviken på Rysslands ledare men sätter sitt hopp till Rysslands ungdom.

– Jag tror att den nya generationen kommer att växa upp med en fredlig attityd. Och vem kommer att bli deras första kontakt med väst? Det litauiska folket. Vi är den naturliga bron mellan Väst Europa och Ryssland. Jag tror att kunskapen om historien, kunskapen i det ryska språket – som majoriteten här har – och förståelsen av Rysslands politik, jag tror att detta är något ovärderligt för de västliga gemenskaperna. På samma gång lägger det politiskt ansvar på den litauiska intelligentsian, på de politiska makthavarna och alla andra att vara just denna naturliga bro mellan öst och väst.¹⁷

Valdas Adamkus är missbelåten med hur EUs ledning hanterar relationen till Ryssland. Den litauiske presidenten menar att det inte finns någon riktig utrikespolitik från EU gentemot Moskva.¹⁸

– Vi har ett mycket tydligt exempel, Tysklands och Rysslands avtal (2005) om en gasledning under Östersjön. Vi är medlemmar av samma europeiska union som Tyskland, och Tyskland vet mycket väl att frågan om de naturliga energiresurserna är vital för de baltiska länderna och för Polen. Därför hade det varit anständigt och etiskt att ha oss med vid bordet och diskutera resursfrågan, den politiska frågan och den ekologiska frågan. Inget av detta har skett.

Adamkus får understöd av sin presidentkollega i Estland, Toomas Hendrik Ilves.

– Det var fullständigt otroligt att detta förhandlades fram utan att man ens meddelade oss. Jag är inte förvånad över östsidan, men en EU-medlemsstat gör något som berör alla länder vid Östersjön: Polen, Litauen, Lettland, Estland, Finland, Sverige. Ingen av oss visste

om det! Man förhandlade, uppgörelsen slöts och sedan blev vi informerade. Det är inte så man ska bete sig i Europeiska unionen.¹⁹

Det är EUs svaghet att unionen inte talar med en röst, framhåller Valdas Adamkus.

– Vi skapar ingen EU-politik gentemot Ryssland, vi uppträder individuellt i total brist på respekt för andra. Om vi går den vägen, kommer detta att orsaka mycket spänning och många problem bland Europeiska unionens nya länder, säger den litauiske presidenten och fördömer vad han kallar för ”egenintresset”.

Vid Valdas Adamkus statsbesök i Berlin i slutet av 2005 fick den avgående förbundskanslern Gerhard Schröder vad som närmast var en utskällning för sin ensidiga uppgörelse med president Putin om gasledningen i Östersjön. Schröder försvarade sig och menade att gasleveranser från Ryssland blir till nytta för hela EU och dess ekonomi. När så Schröder avgick som regeringschef blev han högvärlönad styrelseordförande för det rysk-tyska konsortiet NEGP, numera Nord Stream, som bygger gasledningen. En storm av kritik blåste upp. Schröder anklagades rent av för att i personligt intresse ha gjort upp med Putin om det kontroversiella gasprojektet.

Den litauiske EU-parlamentarikern Vytautas Landsbergis menade att den rysk-tyska planen ritade om Europas politiska karta. Balterna ”utlämnas till Rysslands nåder” och Moskva får möjlighet att manipulera dem genom monopolistiska gaspriser, hävdade han.²⁰ Olyckskorpen Landsbergis talade som oftast för döva öron, tills Ryssland i början av 2006 ströp gasleveranser till Ukraina efter priskonflikt. Fyra femtedelar av Rysslands gasexport till Europa visade sig gå genom Ukraina. Gaskrisen tycktes ge de baltiska kritikerna rätt: EU måste skapa en gemensam energipolitik och göra sig mer oberoende av rysk energiråvara. Europas tillgång på energi är i allra högsta grad en säkerhetspolitisk fråga. Rysslands enorma gasreserver kan utnyttjas i politisk utpressning, där Kremels stora vänner gynnas och de små baltiska staterna missgynnas. Den ledande litauiske statsvetaren Raimundas Lopata har uttalat vad många politiker i Baltikum tänker:

– Gazprom är Kremels geopolitiska redskap. Det finns ingen tvekan om det.²¹

Gaskrisen 2006 fick i gång en energidebatt i EU. Många insåg

att Rysslands press på Ukraina, ett land som valt en proeuropeisk politisk kurs, bekräftade att Europa är i fara utan enhetlig energisäkerhetspolitik. Däravande vice ordföranden i EUs utrikesutskott, Toomas Hendrik Ilves, drog parallell mellan den ukrainsk-ryska gaskonflikten och den energikris som drabbade Baltikum i början på 1990-talet, när Sovjetunionen/Ryssland utövade politisk utpressning genom att strypa energitillgången och chockhöja priserna.

– För mer än tio år sedan straffades de baltiska länderna, som hade valt självständighet, för att de inte ville ansluta sig till Oberoende staters samväld och i stället krävde tillbakadragande av ryska trupper från sina länder, påminde Ilves.²²

När Ilves senare hade blivit Estlands president, frågade jag honom om han ser den europeiska kontinentens behov av rysk gas och olja som en säkerhetspolitisk fara för dagens Baltikum. Nej, det farliga är just avsaknaden av en gemensam energipolitik i EU, menade han.

– Vi har en gemensam handelspolitik och vi har en Mandelson (EUs handelskommissionär) som reser och förhandlar för hela unionen. Om vi hade detsamma för energin, då tror jag att vi skulle vara i en mycket stark position.²³

Energisäkerhet bör bli en fråga för Nato, det anser till exempel Estlands premiärminister Andrus Ansip. De baltiska ledarna är medvetna om att Rysslands ekonomi-, handels-, energi-, utrikes- och säkerhetspolitik hänger ihop. Den växande ryska nationalismen, den nya aggressiva tonen från Kreml, de återuppväckta stormaktsambitionerna där och den militära upprustningen i Ryssland ger sammantaget ett hotfullt intryck i små grannationer som intill nyligen var styrda från Moskva.

– Rysslands förståelse av världen är annorlunda än vår. Vi känner oss säkra när våra grannar är demokratiska. Ryssland känner sig säkert bara när det har möjlighet att utvidga sitt land. Det är ett problem och vi måste lösa det tillsammans med Ryssland, säger utrikesminister Antanas Valionis i Vilnius.

Valionis pekar också på Baltikums och Rysslands olika förståelse av demokratiörelserna i regionen. Medan balterna ser de demokratiska processerna i Ukraina och Georgien som framtidskrafter, vända mot Europa, uppfattar Kreml dessa revolutioner som riktade

mot Ryssland. På samma sätt har Kreml uppfattat de baltiska ländernas medlemskap i EU och Nato, menar Valionis.

– De (makthavarna i Kreml) dras med en rest av imperiepsykologi. Det är mycket komplicerat för dem att erkänna att vi är självständiga, att vi har valt vårt säkerhetssystem, Natomedlemskap, och att vi har valt EU som ekonomiskt och politiskt projekt. För dem är det naturligtvis en smärtsam upplevelse.²⁴

Valionis konstaterar att ett ryskt omtänkande kommer att ta tid. Och han vågar inte förutsäga vilken riktning processen tar. Hela regionens framtid hänger på hur Ryssland utvecklas, demokratiskt eller expansionistiskt, förklarar han.

– Om samarbetet med Ryssland går bra, så kommer den här regionen att bli en av de viktigaste i världen och Litauen hamnar i Europas centrum. Men om utvecklingen i Ryssland går fel, så kommer vi om tio, tjugo eller trettio år att få en ny järnridå – förhoppningsvis öster om Litauen, säger Antanas Valionis.

När Schröder och Putin gjorde upp över huvudet på Litauen om gasprojektet var det som om den litauiska nationen inte existerade. De båda stormakterna såg bara varandra, inte landet i mitten. Men när Valdas Adamkus var i Berlin och grälade på Gerhard Schröder hösten 2005, träffade han även den tillträdande tyska förbundskanslern, då under mer gemytliga former. Angela Merkel visade förståelse för Adamkus besvikelse över gasprojektet, även om hon knappast kunde förväntas riva upp Schröders och Putins uppgörelse. Hennes attityd var dock viktig. Och den var nog ingen tillfällighet. I striden om den nya Europabudgeten vid EU-toppmötet i Bryssel i december 2005 visade Angela Merkel att hon hade förstått mer än sin företrädare av Litauens och de övriga nya EU-medlemmarnas betydelse. Schröder brukade komma till toppmötena i maskopi med Frankrikes president Jacques Chirac. När de två hade pratat sig samman i förväg, blev det svårt eller omöjligt för resten av unionen att vända EU-skutan i någon annan riktning. Men Schröders och Chiracs modell var en föråldrad och bakåtsträvande politik, den konserverade EUs sämsta sidor, som de kolossala jordbrukssubventionerna. Merkel visade från början att hon hade blicken mer riktad mot framtiden. I sitt medlingsarbete för att få till stånd en budget för alla var det inte Tysklands och

Frankrikes ärende hon gick utan snarare de nya medlemsländernas, och det på Tysklands bekostnad. Hon erbjöd mer tyska bidrag så att budgettaket kunde höjas och de nya medlemmarna få mer pengar. Därmed blev hela unionen en vinnare.

För att kunna möta sina framtida utmaningar måste EU präglas av ömsesidig respekt mellan de gamla och de nya medlemmarna. Angela Merkel verkar ha insett det. För henne symboliserar inte Litauen & Co ett nödvändigt ont, något som det gamla EU måste dras med och finansiera för att inte skämma ut sig. De nya medlemsländerna är nödvändiga medaktörer i utformningen av morgondagens Europa. Baltikum är inte bara en station på EUs väg österut, Baltikum är en central aktör för att EU ska nå framgång i sin strävan att bidra till demokratisering och välfärdsutveckling i Ukraina, Moldavien, Vitryssland och Kaukasus. Med andra ord befinner sig Baltikum mitt i framtidens Europa.

Men det finns ledare från de gamla EU-länderna som har svårt att förstå det. En del baltiska politiker har vittnat om hur de under sina första år i EU har mötts av överlägsenhet. Det fick en litauisk minister att konstatera att vissa gamla EU-medlemmar inte var redo för utvidgningen. Därmed vände han upp och ner på Europeiska unionens traditionella världsbild, den som har tagit för givet att bara de nya länderna måste bli redo.

Det gäller för gamla EU-länder att se upp. 1900-talets slut var vårt halvsekel, det var då länderna i väster blomstrade. Mycket talar för att 2000-talet blir det århundrade då länderna i öster kan slå ut i politisk och ekonomisk blomning. Därför är begreppen Västeuropa och Östeuropa, med sina nedärvda kulturella schabloner, förlegade. Vi måste hitta ett nytt språk för att beskriva Europa i realistiska termer.

Då krävs kulturell kompetens. Kanske var det just det Angela Merkel uppvisade, när hon i en paus i budgetförhandlingarna i Bryssel erbjöd den polske utrikesministern hundra extra euromiljoner. Räkningen skulle gå på Tysklands konto. Det var en till synes intuitiv och osjälvisk gest, i kontrast mot Jacques Chiracs kramande av jordbrukssubventionerna (alltid dessa jordbrukssubventioner!), Tony Blairs kamp för brittisk rabatt eller Göran Perssons kubbning för bättre nettoresultat till "världens bästa land".²⁵ Ändå var det kanske Merkel som gjorde den verkliga vinsten. Hon åtminstone försökte att

investera i ett framtida förtroende från den allt betydelsefullare grannen Polen.

Angela Merkels insiktsfulla diplomati får mig att tänka på soluppgången över det nya Europa den 10 november 1989, morgonen efter Berlinmurens fall. Det fanns en dold innebörd i den där bilden, där människorna från väst drogs upp i solljuset på murkrönet (se sidan 93). Ett decennium efter murens fall gick det tyska återföreningspartiet CDU igenom en moralisk skärseid. Härvan av olagliga partibidrag fläckade självaste återföreningskanslern Helmut Kohl, och hans kronprins Wolfgang Schäuble tvingades att lämna partiledarposten år 2000. I ruinerna av ett politiskt jordskalv fick partiet treva sig fram efter hopp om ny framtid. Det man sökte fann man då till sin egen förvåning öster om den forna muren. Ny kristdemokratisk partiledare blev Angela Merkel, invald i förbundsdagen från Tysklands fattigaste delstat, Mecklenburg-Vorpommern, bakgård i det välmående, nordliga EU.

Kunde något gott komma därifrån?

Året innan hade den tidigare EU-kommissionen omstörtats efter en korruptionshärva. När sedan de tyska kristdemokraternas parti – symbol för den moderna Europatanken – kollapsade blev det legitimt att fråga sig om den västeuropeiska välfärdsdemokratin led av ett allvarligt systemfel. Var fanns någon motkraft?

Efter Berlinmurens fall deltog jag i ett seminarium förlagt just till den grådaskiga, mecklenburgska landsbygden. Kristna akademiker från östra Tyskland hade samlats för att diskutera hur bearbetandet av det förgångna kunde ge möjligheter för framtiden. Det var människor som på grund av sin övertygelse om rätt och fel tvingats leva som andra klassens medborgare. De hade valt moralisk integritet och uppoffring i stället för att följa strömmen och få del av systemets få fördelar. Vid seminariet diskuterades om dessa erfarenheter gett kvaliteter som kunde tjäna Tysklands och Europas framtid.

Angela Merkel har fått sin politiska och moraliska fostran i den tyska odemokratiska republiken DDR. När en sådan person väljs till CDUs partiledare och fem år senare utses till Tysklands förbunds-kansler, vilka signaler ger det till Västeuropas demokrater?

Angela Merkel är ingen undergörande frälsare av fördärvad politisk kultur. Hon är naturligtvis mänsklig, och det finns kritiker som

menar att hon nått sin nuvarande position genom att lära sig anpassning. Men en sak kan konstateras: Prästdottern Angela Merkels ursprungsmiljö i det forna DDR symboliserar motkraften till den politiska Europakultur som undergrävde en tidigare EU-kommision och som bringade Helmut Kohls CDU i vanrykte.

Problemen i det gamla Östtyskland kunde aldrig officiellt skyllas på samhällssystemet. Hur illa det än gick, så kunde det inte vara fel där. *Am System kann es nicht liegen* (Det kan inte bero på systemet), sade man i kommunistpartiet. I stället ansåg man sig behöva mer av samma medicin – mer statssocialism, mer byråkrati.

I dag hörs motsvarande budskap i västra Europas välfärdsdemokratier, men med andra ideologiska förtecken. Systemet är det inte fel på, det behöver bara utvecklas med mer marknadsekonomi och skarpare konkurrens.

Valet av Angela Merkel som CDU-ledare i Tyskland var lärorikt i ett avseende. Det visade att vi i Väst inte klarar oss utan motkultur. Hennes debut i EUs storpolitik var lärorik i ett annat avseende: Det gamla Europas framtidsvision kan inte förverkligas utan respekt för de nya EU-ländernas behov.

Debatten efter Tysklands återförening har i långa stycken dominerats av de miljarder västtyskarna tvingades betala. Men när Berlinmuren föll blev ju västtyskarna i grunden rikare. De fick tillgång till en skatt av erfarenheter hos människor som vägrat anpassa sig till ett livsfientligt system, människor som hade satt sanning och rätt före egen vinning, och som därför blev den motkultur som räddade samhället från sig självt. Alla var inte angivare i DDR. Nu har den motkulturen satt spår i Europapolitiken.

När EU utvidgades till Centraleuropa och Baltikum fick de gamla medlemsländerna punga ut med miljarder euro. Men i grunden har vi i Väst blivit rikare. Vi har tvingats ut ur oss själva. Vår framtid har fått ett nytt perspektiv.

Europas ekonomiska tigrar

På slutningen norr om Nerisfloden i Vilnius står Europatornet. Det är Baltikums högsta byggnad, en smäcker och blänkande 33-våningars kontorsskrapa som invigdes Litauens första dag i EU. Det luxuösa affärscentret vid foten av tornet skulle försvara sin plats i vilken världsstad som helst. Men all denna härlighet är inte Litauens sanna ansikte, den är delvis en kuliss. På baksidan av köpcentret kliver man rakt ut i det centrala Vilnius fattigaste stadsdel, Snipiškes. Här bor stadens förlorare. Många av dem är romer, vitryssar eller ryssar. Den gamla trähusbebyggelsen var en gång i tiden vacker, nu är den sliten och ogästvänlig. Visserligen har en del kåkar renoverats på senare år, men många av Snipiškes invånare har varken vatten eller toalett i sina bostäder, och tiotals människor kan trängas i ett enda litet hus. Här lever folk på socialhjälp och hankar sig fram på absolut existensminimum.¹

En halvtimmas vandring från Snipiškes uppför Vilnius kullar mot nordväst ligger Akropolis. Precis som klippan i Aten erbjuder den här höjden en imponerande utsikt över sin stad. Men här är det inga ruiner efter Europakulturens vaggas som tronar på toppen. På Akropolis i Vilnius skräpar livlösa och fula betongrester efter en sovjetisk idrottsarena som aldrig blev färdigbyggd. I närheten ligger den verkliga kontrasten, ett enormt mammonstempel myllrande av liv. Det är en hel köpstad under ett och samma tak, eller snarare ett upplevelsepalats, som kittlar alla sinnen och har blivit söndagsnöje nummer ett i Litauen. Hit vallfärdar familjer från hela landet för att shoppa, leka, åka skridskor, äta, se film, bowla och bara njuta. Detta har blivit litauernas nya europeiska livsstil.

Akropolis affärer och servicebutiker är svårräknade. Det som inte finns att köpa här kan vi glömma. Hyper Maxima-varuhuset i köpstadens västra flank har amerikanska dimensioner med 43 kassor i rad. När man strosar mellan hyllorna de cirka 130 metrarna från butikens ena ände till den andra, kommer nästan depressiva känslor smygande. Det är för mycket av allt. Från ransoneringskort och timslånga köer för dagligt bröd har Baltikum gått till det europeiska konsumtions-samhällets sjuka överflöd. På ett och ett halvt hektars affärsyta finns

inte bara det man kan önska sig utan också det man inte visste att man ville ha. Tingen förlorar sitt värde. Är det här friheten? Var det detta de litauiska motståndskämparna offrade allt för? Inne i den här köpbubblan ser det ut som om inget längre fattas Litauens folk. Men då måste man tänka bort invånarna i Snipiškes, tiggarna i Gamla stan, romerna ute vid flygplatsen och fattigpensionärerna på landsbygden. Gör man det, så blir detta förstås en sorts frihet. Ingenstans är väl kontrasten mot Sovjetunionen så stark som här. Detta är en ymnighetsarkipelag för frossande européer, hylla för hylla, ö för ö, den yttersta motbilden till Gulagarkipelagen, där nästan allt materiellt saknades.

Den litauiske poeten Kornelijus Platelis konstaterar i dikten *Två vägar* att det finns den vises väg och krigarens väg:

*Sen har vi köpmannens väg,²
det är den vi följer*

Akropolis i Vilnius är kronan på verket för VP Market, företagsnamnet som bäst av alla illustrerar Baltikums materiella språng från Sovjetunionen till Europeiska unionen. Historien började i en butik på Savanorių prospekt i Vilnius 1992, ett år efter Litauens självständighet. Regeringen hade delat ut investeringscheckar, som folk fick använda för att köpa statlig egendom. Privatseringen i Litauen gick till på det viset i fem, sex år innan man kom fram till att kontantförsäljning var effektivare. Varje individ kunde investera högst 5 000 rubel (cirka 100 dollar då) i ett objekt, vilket innebar att folk måste gå ihop för att köpa en fastighet eller en butik. Men systemet gav ändå försigkomna individer och grupper möjligheter till förtjänst. De köpte statsegendom för papper som inte gick att använda i annan handel och när egendomen väl blivit privat kunde de sälja den till folk som på mer eller mindre – oftast mindre – laglig väg lyckats skaffa sig kontant kapital.³

Ett gäng unga människor köpte affärsfastigheten på Savanorių i avsikt att sälja den vidare. Men under väntetiden drev de butiken och fann att den gav vinst. De beslöt att behålla den och köpte en butik till. Sedan rullade det på. Efter fyra år var de ägare till ett tjugotal butiker. Vid millennieskiftet hade de lagt sig till med ett hundratal. Nyåret 2007 kontrollerade VP Market cirka 370 stormarknader och

livsmedelsbutiker i Litauen, Lettland, Estland och de nya EU-länderna Rumänien och Bulgarien. Butikskedjan har tre kvarts miljon kunder varje dag i Baltikum och försäljningen år 2005 motsvarade nära 14 miljarder svenska kronor. Koncernen, som räknar över 20 000 anställda, har alltså öppnat butiker i Rumänien och Bulgarien, två fattiga länder som med sitt EU-medlemskap från 2007 lär stå inför en explosionsartad ökning av konsumtionen likt den i Baltikum varit med om. När man ser VP Markets imponerande logistikcenter i Rigas södra utkant, är det svårt att skönja något slut på koncernens expansion i det nya Europa.

Men det är en fråga som förföljer en runtom bland alla nya stormarknader i Baltikum: *Varifrån kommer kundernas pengar?*

Det är inte bara VP Market som bygger allt större köpcentra. Konkurrenten är stark, bland annat från Sverige och Finland. Detaljhandeln har varit en av de mest lukrativa branscherna i de nya marknadsekonomierna på andra sidan Östersjön. Baltikums kapitalistiska revolution tog avstamp i de trista och tomma sovjetiska kvartersbutikerna och översvämmar nu Tallinn, Riga och Vilnius med vidlyftiga stormarknader. Även ute i provinserna syns förvandlingen. Vart man än kommer finns det underlag för nya butiker, även i tidigare nedgångna städer som Narva i nordöstra Estland eller Rēzekne i östra Lettland, som hade EUs fattigaste region vid inträdet i unionen 2004. Samtidigt finns de traditionella marknadsplatserna kvar, på småorter såväl som bakom Tallinns eller Rigas järnvägsstationer. Handeln där tycks också vara livligare än tidigare. Dessutom har livsmedelskedjorna konkurrens från utbudet i Statoilmackar och Narvesens kiosker.

Så varifrån kommer pengarna?

– Många tjänar extra svart. Man får en officiell lön och sedan får man resten i ett kuvert bredvid, konstaterar en kvinna i Vilnius.

– Jag är inte i den branschen, men jag har hört att det går till så, säger hon med ett outgrundligt leende.

Jo, så går det till, inte bara i Litauen. Systemet är vanligt också i Lettland. Folk lever inte på sin lön men på sin inkomst, och det kan ibland vara stor skillnad. I Estland anses invånarna i allmänhet mer nordiskt laglydiga, och där har myndigheterna lyckats minska skattefusket en hel del på senare år. Ändå finns stora dolda resurser även i Estland.

– Folk har mer pengar än de låtsas om. Många har kontanter undanstopgade hemma, säger en rysktalande invånare i Narva i nordöstra Estland där man gått från ekonomisk depression till brist på arbetskraft de senaste åren.

I Narva i Ida-Virumaa-regionen har butiksytorna vidgats etappvis. Det nya affärscentret Astri Keskus (från 2006) var en överklig dröm för några år sedan. Nu vimlar där av kunder och biobesökare. Och de nya bilarna blir fler och fler i Narva. Nya bilar köper man inte med en vanlig lön på omkring 5 000 estniska kronor i månaden, knappt 3 000 svenska.⁴ Gåtans lösning heter *chaltura*. Det är ett vardagsuttryck i det ryska språket, som står för svarta pengar i olika former. *Chaltura* betyder såväl *fusk* som *extraknäck* och ger en ganska bra förklaring till var pengarna kommer ifrån. Skatten redovisas inte alltid och många har mer än ett jobb, en del har tre eller flera.

– Ida-Virumaa är inte så fattigt som man tror, säger en ung man i Narva som själv tjänar 5 000 estniska kronor i månaden – officiellt.

Arbetslösheten har på sistone minskat snabbare här än i övriga Estland. Det är ett tecken på hur långt den ekonomiska omvandlingen har nått i Baltikum. Utgångsläget var sämre i Narva, Sillamäe och Kohtla-Järve än i resten av Estland. Ida-Virumaa hade det mesta sovjetbyggda näringslivet och det var här sovjetekonomins kollaps kändes värst. Nu har det vänt.

– Det finns jobb för den som vill arbeta, fastslår en Narvabo.⁵

2006 minskade arbetslösheten snabbare i Estland än i något annat EU-land. I januari 2007 var den nere i fyra, fem procent och fram på sommaren kom rapporter om ännu lägre arbetslöshet. År 2000 hade siffran varit 14 procent.

Konsumtionsexplosionen och framväxten av ständigt nya köpcentra är synliga bevis för att allt fler människor tjänar allt mer pengar i Baltikum. Men det innebär också att klyftan ökar till dem som fortfarande faktiskt saknar arbete och normal inkomst. Pensioner och sociala bidrag har inte hängt med de senaste årens löneökningar, även om den regering som tillträdde i Estland våren 2007 har lovat kraftiga pensionshöjningar.

När de äldsta pensionärerna, särskilt rysktalande, hävdar att de hade det bättre materiellt förr, så är det inte nödvändigtvis kommunistpropaganda. De har ofta rätt. Naturligt nog var det de unga som

anpassade sig bäst till det nya samhällets krav. Erfarenhet blev en belastning efter 1991, ja något suspekt, den luktade Sovjetunionen. Därför stormade oerfarna, men välutbildade, ungdomar in i näringsliv, regeringskontor och massmediekoncerner i de självständiga baltiska länderna. De trodde inte bara att de kunde och visste allt, de tog snart också för givet att deras löner skulle ligga på fantasisummor sett ur fattigpensionärernas verklighet (trots att det rörde sig om låga summor i nordiskt perspektiv).⁶

Det tog tid innan socialvården kom i funktion i de nya samhällena, många människor hamnade i kläm. Den som lever på socialhjälp i Estland måste klara sig med cirka 750 estniska kronor per månad och familjemedlem, ungefär 430 svenska kronor. Det finns många sådana familjer. För dem är det ett hänfullt reklambudskap som översvämmar medierna från Baltikums nya stormarknader. På sovjettiden fanns i stort sett bara livets nödtrött att köpa, men då räckte de små slantarna eftersom priserna var så låga. Alla hade arbete, bostad och mat på bordet. Sjukvård var gratis, även mediciner i stor utsträckning.

De baltiska lönerna har gått snabbt uppåt på senare år, men från låga nivåer. Inkomsterna har länge varit högst i Estland, men i Lettland har arbetskraftsutvandringen västerut drivit upp lönerna de senaste åren. Det saknas helt enkelt folk att anställa. Och när utvandrarerna nu återvänder till bättre löner, så går i sin tur bostadspriserna i höjden. Det är inflationsspiral och överhettad ekonomi.

I början av 2007 tjänade anställda i Estland i genomsnitt motsvarande 7 000 svenska kronor i månaden. Medelpensionen låg samtidigt på cirka 2 000. I Lettland var genomsnittslönen snabbt på väg uppåt från dryga 4 000 svenska kronor. Litauererna hade de lägsta lönerna i hela EU med knappa 4 000 kronor i månaden.

Estland har de högsta priserna i Baltikum och Litauen de lägsta. Bostendet är fortfarande mycket billigare än hos oss, men matpriserna är ofta hälften eller mer än hälften av de svenska. Livsmedel, bränsle, el och service har ökat i pris sedan Baltikums EU-inträde 2004. Vissa varor kostar lika mycket som i Sverige, en del kan till och med vara dyrare. Ändå trängs folk mellan öl- och sprithyllorna, framför delikatesdiskarna och i kassaköerna i Rimi- och Maxima-butikerna.

Om VP Market står för konsumtionsboom, så är Skype symbol för det stora baltiska IT-språnget. Internets största teleoperatör har fak-

tiskt rötter i sovjettiden. På 1950-talet beslöt Kreml att placera en rad vetenskapliga institut i Baltikum. I Tallinn invigdes 1960 Cybernetik-institutet⁷. Det var något på den tiden så modernt som ett forskningscenter för datavetenskap. Estland fick därmed en ledande roll i datoriseringen av Sovjetunionen. Institutet i Tallinn har behållit sitt gamla namn, ligger kvar i den sovjetbyggda betongförorten Mustamäe och hyser numera under sitt tak Skypes Estlandskontor. Det var i Tallinn som Skype-tekniken utvecklades. Dess historia går tillbaka till den tekniskt inriktade studiemiljön på sovjettiden. Ahti Heinla var tio år när han 1982 lärde sig dataprogrammering av sina föräldrar. I 17-årsåldern började han sin yrkeskarriär som programmerare hos ett forskningsinstitut. Ungefär samtidigt slog han sig ihop med de båda klasskamraterna Priit Kasesalu och Jaan Tallinn, och tillsammans skapade de mjukvaran till dataspelet Kosmonaut. Det lanserades i Sverige 1990, när Estland fortfarande tillhörde Sovjetunionen. Efter studier vid universitetet i Tartu startade de tre grabbarna 1993 företaget Bluemoon Software. I sitt skrubblignande kontor blev de så småningom de viktigaste programmerarna bakom fildelningsprogrammet Kazaa, som blev världens populäraste verktyg för nedladdning av musikfiler från internet. Den svenske IT-miljardären Niklas Zennström och hans danske kollega Janus Friis låg bakom Kazaaas idé, men esterna gjorde jobbet. Deras nästa succé blev Skype, internetprogrammet för gratis telefoni som har laddats ner av över 200 miljoner människor. Skype betingade hösten 2005 ett pris på cirka 2,5 miljarder dollar när bolaget köptes upp av amerikanska Ebay.⁸

Även Microsofts succé Hotmail har estländska band. I bakgrunden finns IT-gurun Steve Jürvetson, vars föräldrar flydde från det okuperade Estland till Kanada, för att sedan hamna i USA. I mitten av nittiotalet köpte Jürvetson Hotmail för 300 000 dollar av en ung indisk immigrant, som vid det laget hade fått nej från ett tjugotal andra tilltänkta kunder. Jürvetson och hans företag utvecklade Hotmail i ett par år och sålde konceptet 1997 till Microsoft för 400 miljoner dollar.

Men ett antal världsstjärnor i programmering och en och annan IT-miljonär i exil skapar ingen jätteindustri i ett land med 1,3 miljoner invånare. De estländska företag som utvecklar mjukvara har

sammanlagt kanske ett par, tre tusen anställda, ungefär lika många som ett medelstort amerikanskt IT-företag. Det utbildas bara ett par hundra IT-experter varje år i Estland, och det skulle behövas minst dubbelt så många för att tillgodose behovet.

Det estländska samhället är ändå IT-märkt, synligt och osynligt. Där kommunistpartiets anda en gång svävade över allt och alla, är nu huvudstaden Tallinn innesluten i ett av världens mest utbyggda system för trådlöst internet. Det är logiskt i ett land där regeringen var först i världen med papperslösa regeringsmöten framför dataskärmarna. Enligt planerna ska hela Estland få trådlös täckning under 2007. Alla landets skolor har förstås uppkoppling, och det är en högre andel estländare som använder internet än genomsnittet i EUs femton gamla västeuropeiska medlemsländer. Tre fjärdedelar av estländarnas självdeklarationer lämnas över internet. I kommunvalet 2005 och parlamentsvalet 2007 hade Estland världspremiär för röstning med e-legitimation hemma vid datorn.

Bruket av mobiltelefon är ännu större än IT-användningen. Nio av tio estländare har mobilabonnemang, långt fler än dem som har fast telefon. På sovjettiden var många utan telefon, och en stor andel skaffade aldrig något fast abonnemang utan gick direkt till mobil. Folk använder mobilen till mer än samtal, sms och foto. Det är vanligt i Estland att betala såväl parkeringsavgifter som bussbiljetter och biobiljetter via mobilen.

Men egentligen är det Litauen som är mobiltätast. I slutet av 2005 hade Litauen den högsta mobilanvändningen i världen. Det gick då nästan 1,4 aktiva sim-kort på varje invånare. Detta utbredda bruk har bland annat lett till att mobiltelefoner används i opinionsundersökningar i Litauen.⁹

Den estländska universitetsstaden Tartu, där Gustav II Adolf grundade lärosätet 1632, har genom historien varit en vetenskaplig föregångare. På 2000-talet handlar det om såväl IT som genteknik. I Tartu bygger man upp en av världens största databaser med DNA för att försöka lösa bland annat cancers gåta. Man ska också ta sig an utbredda åkommor som kärlsjukdomar, nervsjukdomar, depression och diabetes.

– Nu kommer folk från västländerna hit för att lära. Det var tvärtom tidigare, minns professor Andres Metspalu.¹⁰

I genforskningens spår har mer än 20 bioteknikföretag vuxit upp

i Tartu och i Tallinn. Men det är varken de framstående genforskarna eller världsstjärnorna i programmering som har satt fart på estländsk och baltisk ekonomi. Vanligt folks låga löner, företagens låga skatt och fackets svaga ställning har hittills varit det baltiska näringslivets stora konkurrensfördel på Europamarknaden.¹¹

I dag är omkring 1 200 svenska företag aktiva i Estland. En del var tidigt ute för att dra nytta av de rekordlåga baltiska lönerna i början av 1990-talet. ABB till exempel har funnits i Estland sedan 1992 och har i dag en framtidsindustri med tillverkning av generatorer till vindkraftverk. Men man skulle kunna säga att epokskiftet kom 1996. Då flyttade en svensk näringslivssymbol sin tillverkning till Estland. Ludvig Svenssons gardinfabrik slog igen i Kinna i Västergötland och öppnade tillverkning i Elva i södra Estland. Fjorton år tidigare hade socialdemokraterna vunnit riksdagsvalet, sedan Olof Palme rest landet runt och lovat sätta fart på Sverige, så att det märktes hos Ludvig Svenssons i Kinna. Men 1996 var det kört för gardinfabriken. De låga lönerna i Estland fick fjärde generationen efter grundaren Ludvig Svensson att flytta produktionen över Östersjön.

Sverige är överlägset största investerare i Estland.

– 80 procent av de utländska direktinvesteringarna kommer från Sverige och Finland. Sverige ensamt står för nära 60 procent, konstaterar premiärminister Andrus Ansip.¹²

Men Finland är Estlands största handelspartner. Det första året efter Estlands inträde i EU startades omkring 400 nya finländska företag i Estland. Det var naturligt. Det finns inte två andra länder i EU som står varandra så nära kulturellt och språkmässigt som Finland och Estland.

De nordiska miljardinvesteringarna i Estland, Lettland och Litauen har gått till bankerna och telekomsektorn, men mycket kapital har också styrts mot massmedier¹³, tillverkningsindustri och tjänstemarknad. Under en period placerade till exempel Ikea mycket av sin tillverkning i Baltikum. Men de senaste åren är det servicejobben som har utvandrat över Östersjön och Finska viken. Baltikums väl utbildade arbetskraft och höga IT-kompetens gör det naturligt att flytta över callcenter, programmering, bokföring, utbildning och även tjänster inom vårdsektorn.

En stor management- och IT-konsult som Acondo förlägger

systemutveckling till Baltikum och östra Europa för att kunna konkurrera om projekt som annars går till Indien. SAS Flight Academy öppnade 2005 en flygsimulatoranläggning i Riga, eftersom tusentalet gamla sovjetiska passagerarplan ska bytas ut i Ryssland och dess grannländer de närmaste åren. Massor av piloter behöver skolas om. Svenska Samres som driver beställningscentraler för färdtjänst har en telefoncentral i Tartu i Estland. Taxi Kurir i Stockholm har utlokaliserat en liknande central till Riga i Lettland. Personalen är lokalt anställd men talar svenska och har fått utbildning i de svenska städernas geografi. Stockholms läns landsting har tre miljoner färdtjänstbeställningar om året, och dessa samtal går till centraler i Helsingborg, Tartu, Riga eller Kalix. Till Tartu går också samtal från färdtjänstresenärer i Skåne, Södermanland och Linköping. Unga estländare som aldrig varit i Linköping lotsar åldrade östgötar till rätt adress. Den kund som inte nöjer sig utan vill prata med någon i Sverige kopplas nästgårds i Linköping. De flesta kunder är vänliga, men i Tartu har personalen förståelse om någon är grinig: ”De kanske har fått vänta länge på sjukhuset.”¹⁴

I estländska Tartu är det inte bara callcenter och IT-företag som lagt beslag på svenska jobb. Den ursvenska träindustrin har fått svåra utmanare. I småhusfabrikanternas förlovade länder Norge, Finland och Sverige säljer esterna färdigmonterade villor och sätter upp hyreshus i färdiga sektioner. De erbjuder skandinavisk kvalitet till lågpris. En av dessa uppstickare är Kodumaja i Tartu, vars omsättning bygger på export till 95 procent. Den moderna husfabriken i Tartu ligger utmed järnvägen som förr användes för sovjetiska cementindustrier vars gråslitna byggnader ser trötta ut bredvid det färska och färggranna Kodumaja.

Även skogsråvarans lågpris är ett baltiskt konkurrensmedel. Den estniska skogen består inte bara av barrträd, det växer mycket björk och ek i markerna. I estländska Pärnus gamla hamn ligger ett sågverk och där har Stora Enso också jätteupplag av massaved. Volvo- och Scaniaångträdare står i kö framför lastfartygen, som går till Finland och Sverige.

Allsköns branscher hittar numera vägen österut, även filmindustrin. Sveriges Televisions *Snapphanar* spelades till stora delar in i Litauen, liksom det brittiska dramat *Elizabeth I* med Helen Mirren

i huvudrollen. Där filmades *Transsiberian* med bland andra Ben Kingsley. Kostnaderna är lägre i Litauen än i västra Europa, men dessutom har landet mycket orörd landsbygdsmiljö som lämpar sig för historiska scener.

Estland var snabbast i starten, när det gällde att göra om de gamla baltiska planekonomierna till attraktiva marknader för utländska investeringar. Marknadsrevolutionen gick så långt i Estland att landet 2005 rankades som fyra på Wall Street Journals lista över världens mest liberala ekonomier. Bara Hongkong, Singapore och Luxemburg kom före. Det gamla skatteparadiset Luxemburg utgör ett särfall inom europeisk ekonomi, så Estland stod egentligen 2005 som marknadsliberal etta bland EUs vanliga ekonomier.¹⁵

Det är främst de låga skatterna som lockar. Återinvesterad vinst är skattefri, vilket gör att många företag helt klarar sig undan. Dessutom har Estland enhetsskatt med samma nivå för såväl löne- som bolagsskatt. Denna ”plattskatt” kan inte prisas nog av den fria marknadens vänner. Skattesatsen har stegvis sänkts under senare år och ska mellan 2007 och 2011 sänkas stegvis från 22 till 18 procent.¹⁶ Fortsatt skattesänkning ska göra Estland till ett av EUs fem rikaste länder, tror den liberale premiärministern Andrus Ansip vars regerande Reformparti vill ha ner enhetsskatten till 12 procent år 2015.

– Det går att bevara social välfärd även då, hävdar Ansip som påpekar att EU-landet Cypern har 10-procentig skatt.¹⁷

I Estland har det visat sig att statens skatteinkomster under senare år har ökat samtidigt som skattesatsen har minskat. En förklaring till det är tillväxten, en annan att lägre skatt ger mindre skattefusk och färre svartjobb.¹⁸

För Andrus Ansip är skattesänkningarna till stor del en tävlan med andra nya EU-länder i att skapa det mest attraktiva företags- och investeringsklimatet. Och 2006 fick han ett kvitto på den estländska ekonomins företagsvänlighet. Då köpte rederiet Tallink det traditionsrika Silja Line för över en halv miljard euro. Det estländska rederiet blev därmed överlägset störst på Östersjön och ett av de största i Europa. Tidvattnet hade vänt. De nordiska storföretagen fick börja smaka sin egen medicin, att bli uppköpta från andra sidan Östersjön och tvingas till ”omstruktureringar”, uppsägningar av hund-

ratals anställda. Nu kommer Tallink att föra ännu fler miljoner turister till Tallinn och förmodligen bidra till att ytterligare jobb skapas i Estland.

Lettland och Litauen gick efter millennieskiftet ifatt den estländska tillväxten och deras ekonomier blev Europas verkliga tigrar i början av 2000-talet. Litauen, som var fattigast, tog ett språng från sin djupa ekonomiska kris i slutet av nittiotalet till 6,7 procents tillväxt 2002 och 8,9 procent 2003. Inget EU-land matchade då sådana siffror. 2004 blev resultatet ”bara” 6,7 procent, en siffra som orsakade viss besvikelse i Vilnius, medan den skulle betytt klackarna i taket i Berlin eller Stockholm. Litauens förstaplats i EU övertogs av Lettland, som åren 2004–2006 redovisade häpnadsväckande tillväxtsiffror: 8,6, 10,2 och 11,9 procent. Estland kom tillbaka och blev EUs tvåa med 9,7 procent 2005 och 11,6 procent 2006. Litauen hade bägge de åren 7,4 procent. Baltikum härskade i toppen av EUs tillväxtliga.¹⁹

Men siffrorna skrämde snart ekonomerna. Fastighetspriserna sköt i höjden och överhettning var ett faktum. De svenskägda bankernas låga räntor hade bidragit till konsumtionsboomen. Under 2006 beräknades det privata näringslivet och hushållen i Estland ha lånat omkring 70 miljarder estländska kronor. ”Just nu drivs vår tillväxt av lånade pengar från Sverige och Finland som används till konsumtion. Vi producerar inte mer, men vi konsumerar mer, och det är inte hållbart”, sade Urmas Varblane som är professor i internationell ekonomi vid Tartu universitet.²⁰ Han och andra experter såg räntehöjningar som det naturliga medlet för att dämpa inflationen. I Lettland funderade regeringen på skattehöjningar, något som den liberale regeringschefen i Estland knappast kunde tänka sig.

Litauen är den stora ekonomiska överraskningen i Baltikum. För några år sedan doftade den litauiska ekonomin naftalen. Nu lockar den till sig Europas investerare.

– Man ska ta tillfället i akt och inte missa tåget. Här byggs managementföretag upp, här finns tillgång till billigt kapital, konstaterar Mantas Zalatorius som är chef för det svenska Exportrådets kontor i Vilnius.²¹

Sverige och Danmark är de största utländska investerarna i Litauen. Telia Sonera, SEB, Swedbank och Ikea har tillsammans satsat miljarder, men det är mindre känt att många svenska småföretag gått in

i litauiska tillverkningsindustrier som trä och metall, och även i servicebranscher. Långt över hundra svenska företag har dotterbolag i Litauen. På senare år har satsning i Baltikum blivit en fråga om liv eller död för åtskilliga nordiska företagare. Valet har stått mellan nedläggning eller produktionsflytt, när kostnadsrationaliseringen på hemmaplan nått vägs ände.

– Nu är detta vår hemmamarknad genom EU. I längden spelar det inte så stor roll var arbetsplatserna finns. För vår egen skull måste vi vara beredda på en smärtsam omställningsprocess. Det värsta av allt är att inte påbörja den, säger Mantas Zalatorius.

Litauen kan sägas vara den viktigaste investeringsmarknaden i Baltikum, inte bara den som har lägst löner och priser. Litauens BNP är nästan lika stor som Estlands och Lettlands tillsammans. Litauen är det största landet till ytan och har mest befolkning: 3,4 miljoner invånare. Lettland har 2,3 miljoner och Estland 1,3. I Estland och Lettland är befolkning och näringsliv koncentrerade till Tallinn och Riga, men Litauen har en större spridning över landet. Dessutom har Litauen en transportfördel med Baltikums bästa vägnät.

Litauen passar som investeringsmarknad för svenska företag, menar Mantas Zalatorius.

– Det är lagom stora risker och lagom stora vinster.

De riktigt stora vinsterna lockar annars ännu längre österut, i Vitryssland, Ryssland eller Ukraina. Men där är också riskerna betydligt större. När löner och andra kostnader gått uppåt i det nästan överhettade Vilnius har produktion utlokaliserats, först till städer som Kaunas, där företagets kostnader är lägre än i Vilnius. Men framför allt har produktion flyttats till Vitryssland och Ryssland, där lönerna är mycket lägre än de litauiska. Textilproduktion till exempel har förlagts till Vitryssland.

Genom sin dotterbank Vilniaus Bankas har svenska SEB följt med globaliseringsvägen österut. Vilniaus Bankas har köpt ukrainska Bank Agio, vars kunder främst är små- och medelstora företag. Det köpet gjorde SEB till den första nordiska banken på plats i Ukraina. Swedbank följde efter med köp av TAS-Kommerzbank.

Ukraina har nästan sju gånger så stor befolkning som hela Baltikum, och baltiska företag tävlar nu om att slå sig in där. Den litauiska detaljhandeln har redan gjort insteg. Den ryska enklaven

Kaliningrad har samtidigt blivit en ingång för litauiska företag till den väldiga ryska marknaden. Ett av Litauens mest framgångsrika företag, kylskåpstillverkaren Snaigė, har produktion för EU-marknaden på hemmaplan men tillverkar för Ryssland i Kaliningrad.²²

Även i Estland rör sig produktion och kapital österut. När Borås Wärfveri 1995 blev huvudägare i textiljätten Kreenholm i Narva, flyttades den västgötska knallebygdens tekoindustri stegvis dit. Lönekostnaderna var huvudargument. Men låglöneeffekten har gjort sitt inom tekoindustrin i Baltikum. Det var en tidsbegränsad konkurrensfördel. Nu drar produktionen vidare mot öster med just lönekostnader som huvudargument. Lönerna är mycket lägre i Ryssland än i Baltikum.

En rad branscher får se om sina hus. 2005 öppnade den stora finskägda elektroniktillverkaren Elcoteq en ny fabrik utanför Sankt Petersburg för produktion av mobiltelefoner och annan telekomutrustning. Elcoteq hade då två fabriker i Tallinn med totalt cirka 3 600 anställda. Men även de ryska lönerna kommer att gå upp, och satsningen österut byggde därför på mer strategiska fördelar. Ryssland var vid Sankt Petersburgs-fabrikens tillkomst en av världens snabbast växande marknader för telekommunikation. På ett år hade antalet mobiltelefonabonnenter mer än fördubblats till 111 miljoner.²³

”För närvarande ser vi Ryssland som en växande marknad tillsammans med Latinamerika och Asien, och då speciellt Kina och Indien. Det är därför vi har etablerat nya tillverkningsenheter i Manaus i Brasilien, i Bangalore i Indien och i Sankt Petersburg i Ryssland”, konstaterar Ilmar Petersen, tidigare vd och numera styrelseledamot och informationsansvarig för Elcoteq i Estland.²⁴

När ledande elektroniktillverkare vill öka sin kapacitet i Europa, satsar man alltså i västra Ryssland, strax bortom EUs gräns. Som ett tecken i tiden sålde Elcoteq sin tyska fabrik i Überlingen efter invigningen i Sankt Petersburg.²⁵

Snaigės, Kreenholms och Elcoteqs strävan österut är starka varningssignaler för de baltiska ekonomierna. Balternas löner går i höjden och kommer så småningom att nå en genomsnittlig EU-nivå. Det får europeiska företag att vända sig till nya låglöneländer, som tidigare ansetts för riskabla. Estlands ekonomi har levt högt på förmågan att dra utländska investeringar till arbetskraftsintensiva industrier. Detta hotar nu att bli en broms för fortsatt tillväxt, när lönekostnaderna

stiger. Allt för mycket investeringar kan ha låsts i sektorer som kräver mycket arbetskraft men har jämförelsevis låg produktivitet och därmed tappar konkurrenskraft. Arbetarklassen krymper, inte bara i Sverige och Finland utan också i Baltikum. Det är långt borta i Asien, och så småningom kanske i Afrika, som den växer.

Kinesiska löner har redan tagit död på ett av Litauens största företag. Elektronikproducenten Ekranas i Panevezys hade över 4 000 anställda och exporterade den mesta produktionen till västländer. Ekranas hade kapacitet för sju miljoner tv-skärmar om året och tillverkade även platta skärmar. Vid EU-inträdet 2004 satte företaget som mål att bli Europas ledande producent av tv-skärmar. Men året därpå vände lyckan. Europa ökade sin import av billiga skärmar från Asien, främst från Kina. Under 2005 minskade Ekranas försäljning kraftigt och våren 2006 tvingades företaget ansöka om konkurs. Det hjälpte inte att Litauen hade EUs lägsta löner.

Ekonomiprofessorn Urmas Varblane i Tartu i Estland varnar för krisläge. Han pekar på att inom till exempel möbeltillverkning och textilindustri, två stora sektorer i Estland, ökar arbetskraftskostnader mer än produktivitet och vinst. Han räknar med att en rad andra sektorer ska gå samma väg.

Det svenskgrundade Trading House kan tyckas motsäga professorerna. Med fabriken Wendre i Pärnu som flaggskepp är koncernen en av Europas mest framgångsrika tillverkare av sängkläder. Men när AS Wendre planerade att höja sin omsättning från 45 till 75 miljoner euro mellan 2006 och 2007, så var produktionen inte längre begränsad till Estland. AS Wendre hade bland annat öppnat en fabrik i Kina. Dessutom hade tillverkningen i Estland automatiserats kraftigt. De estländska lönerna var inte längre avgörande.

Urmas Varblane menar att Finland och Sverige inte har någon större anledning att frukta jobbflytten till Baltikum. Den är övergående. Bortom denna fas står finländsk och svensk ekonomi bättre rustad än estländsk, hävdar professorn från Tartu. Det är kunskapsintensiv industri som gäller i framtiden, inte låglöneproduktion. Och de internationellt uppmärksammade estländska framgångarna inom till exempel IT och genforskning är för isolerade. Forskning och utveckling måste spridas över hela det industriella fältet. Men de lättköpta möjligheterna att konkurrera med låga löner har gjort att många

företag missat behovet av teknologisk utveckling, hävdar Urmas Varblane.

– Varför ska man forska, om man tillverkar bord och sätter ben på dem? frågar han retoriskt.²⁶

Tartuprofessorn ger de liberala estländska politikerna en stor del av skulden för att näringslivet inte är tillräckligt berett för nästa fas i utvecklingen.

– Det finns stora svagheter i den politik som går ut på att staten inte ska blanda sig i. Politikerna måste skapa förutsättningar för företagen.

Men före premiärministern Mart Laar, som startade marknadsrevolutionen i Estland 1992, tillhör dem som anser sig ha sett och förstått skriften på väggen.

– Viktigast i den ekonomiska politiken är att få in Estland i eurozonen 2010. Nummer två är omställning till en ny typ av ekonomi. Låglöneperioden är över, nu måste vi höja produktionen. Då är det viktigt att öka samarbetet mellan universiteten och näringslivet.²⁷

En väsentlig fråga i det sammanhanget är hur de baltiska regeringarna kommer att använda de miljarder i strukturfonder som kommer från EU. Det är pengar avsedda att hjälpa nya medlemsländer att komma ifatt de gamla. Ska man satsa på byggen eller forskning, vägar eller utbildning? Kunskapsekonomiskt forum i Litauen har varnat för att följa Portugals exempel och lägga pengarna på omedelbart synliga projekt. Portugal investerade stora delar av sina EU-pengar i vägbyggen, som inte gett mycket ekonomisk tillväxt på sikt. Vågar balterna göra mer varaktiga kundskapsinvesteringar, vars resultat kanske visar sig först om något decennium? Det återstår att se.

Eftertanke behövs på flera plan. I Tallinn har de flesta politiker, ekonomer och företagsledare blicken vänd mot andra sidan Västerhavet (Östersjön) medan rörelsen ökar österut. Löner, hyror och andra företagskostnader har ökat kraftigt i det överhettade Tallinn. Investerare har drivit upp priserna på fastighetsmarknaden efter Estlands EU-inträde. Och det råder brist på kvalificerad arbetskraft i den estländska huvudstaden. Efterfrågan på baltiska IT-specialister överstiger tillgången och lönerna i IT-sektorn närmar sig allt mer de nordiska. Det råder över huvud taget arbetskraftsbrist mer eller mindre

i hela Baltikum. Import av arbetare österifrån är ingen politiskt populär lösning, men den lär bli nödvändig, särskilt när födelsetalen är extremt låga och hundratusentals balter jobbflyttat till Storbritannien och Irland.

Det pågår också en intern cirkulation i de baltiska ekonomierna. I Estland flyttade företag först från Tallinn till Tartu och sedan till Pärnu. Därefter blev det Narva vid ryska gränsen som erbjöd den billiga företagsetableringen, bara hälften så dyr som i Tallinn.²⁸ Hyra, servicekostnader, löner – nästan allt var mycket lägre i Narva. Men det var få ester i huvudstadens näringsliv som tänkte på Narva som ett etableringsalternativ. 95 procent av stadens befolkning är ju ryssar. ”Sov du över där?” frågade en företagare i Tallinn, när jag återkom från ett av åtskilliga besök i Narva. Han visste inte att det fanns en hel rad hotell och gästhem i Narva. Han hade heller inte hört talas om Aleksandr Brokks industripark nära ett av de stora kraftverken utanför Narva. Där finns ett 30-tal relativt nyinflyttade företag med totalt mellan 600 och 700 arbetare. (Se kapitlet *Slaget om Narva*.)

Men innan företagen i Tallinn hunnit upptäcka Narvas konkurrensfördelar var verkligheten åter på väg att ändras. 2006 minskade arbetslösheten i Narva dramatiskt och lönerna gick uppåt även där. Narva är ett steg på den fortsatta vandringen österut.

Det är en historisk ironi att Estlands största ekonomiska potential kanske finns bortom den ryska gränsen. För två decennier sedan var det de ekonomiska banden till Moskva som kvävde det estländska näringslivets utveckling. I det centralstyrda Sovjetunionen med dess helstatliga planekonomi, där direktiven kom från Kreml, var det en sensation när den estniska tidningen Edasi (Framåt) den 26 september 1987 publicerade ett förslag om självstyrd och självbärande ekonomi i Estland. Författare var Siim Kallas, Tiit Made, Edgar Savisaar och Mikk Titma. Förslaget fick namnet Isemajandav Eesti, IME. Det fanns en poäng med förkortningen. Det estniska ordet *ime* betyder ”mirakel”.

Miraklet skedde inte över en natt. Det förverkligades under årtal av möda, svett och tårar, då många människor utmed vägen förlorade arbete och besparingar. Åtskilliga blev fattigare, en del utblottade. De före detta sovjetrepublikerna i Baltikum har nu lagt hela det gamla EU bakom sig i tillväxtligan och slagit europeiskt

rekord. Men priset för omvandlingen från planekonomi till marknadsekonomi har varit högt för många människor: luggslitna fattigpensionärer, hemlösa och tiggare, prostituerade och sålda flickor och kvinnor, fängslade unga rånare.

– Överdriv inte de negativa effekterna av omvandlingen, manade en EU-diplomat när vi åt lunch på ett av de finaste hotellen i Vilnius.²⁹

Okej. Men då gäller det att EU inte blundar för verkligheten.

Samtidigt som Estland blev europeiska marknadsliberalers monsterland, så utkämpades en hård kamp i folkdjupet på hemmaplan. 2003 visade det sig att de ekonomiska klyftorna i Estland hade ökat sex år i rad. Estland stod då i särklass bland EUs kandidatländer genom att en femtedel av invånarna lade beslag på över 40 procent av inkomsten. Samtidigt levde mer än vart tredje barn i landet under det officiella så kallade existensminimum.³⁰ EU-inträdet år 2004 publicerade författaren Jaan Kaplinski ett upprop mot den liberala politik som han ansåg bringade samhället ur balans. Han menade att högerpartierna kastade ut barnet (statligt finansierad välfärd) med badvattnet (sovjetkommunismen) och genom sina skattesänkningar omöjliggjorde ett anständigt välfärdssamhälle. Kaplinski anklagade högerpartierna för att återföra världen till den tidiga kapitalismens era. Deras fiende verkade vara den stat som gett sina medborgare socialförsäkring och rätt till utbildning och hälsovård och som skapat lika möjligheter för människor, oberoende av förmögenhet, menade han.

Kaplinski har varit aktiv socialdemokratisk politiker i olika omgångar, och han fruktar att liberalernas radikala skattesänkningar hotar välfärden.

”Estland har antagit en nyliberal ideologi som har varat nästan hela tiden sedan självständigheten och som får samhället ur balans. Nu behöver vi motvikt. Just nu är situationen kritisk: högerregeringen planerar en drastisk skattesänkning som skulle göra det omöjligt att skapa ett välfärdssamhälle av europeiskt snitt i Estland.”³¹

I Litauen har vänstern varit starkare än i Estland och Lettland, och Litauen har länge haft vänster-mittenregeringar. Men receptet för ekonomisk tillväxt har varit marknadsliberal även där.

– En stram budgetpolitik, utgiftsnedskärningar, reformer av administrationen, privatiseringar av banker och finansinstitut, och en skattereform där företagsskatten sänktes från 24 till 15 procent (EU-

sfärens näst lägsta bolagsskatt), räknar finansminister Dalia Grybauskaitė upp när hon ska lista de förutsättningar som gjorde det möjligt för Litauens industri och export att producera EUs högsta tillväxt.³²

Också i Litauen har den rekordhög tillväxten följts av växande sociala klyftor. 2005 ökade andelen fattiga invånare, det vill säga de som levde på högst 353 litas, cirka 950 kronor, i månaden. Nästan var sjätte invånare befann sig under den fattigdomsgränsen. På landsbygden var det nästan var tredje.³³ Men så har också över 100 000 personer lämnat Litauen för att söka jobb i EU-länder som erbjuder både arbete och högre löner.

Nu är det inte bara lönen balterna är ute efter i andra EU-länder. Det är också bättre arbetsförhållanden. Litauen och Lettland har bland de sämsta villkoren för anställda i hela EU. Det har att göra med att många jobbar svart, men det beror också på arvet från sovjettiden och fackets svaga ställning. Dessa ibland usla arbetsvillkor har varit en ”konkurrensfördel” och den har utnyttjats, ofta medvetet, av investerare och köpare från andra sidan Östersjön.

– När svenska och finländska ägare kommer över till oss, så glömmar de traditionen i sina egna länder. De behöver lära sig att uppträda civiliserat. Folk är anställda i fyra månader och sedan sparkas de. De går inte med i facket för att de tror att de ska avskedas då. Vi kan inte vara Robinson som lär finländska och svenska arbetare att uppträda civiliserat mot arbetare. Det finns därför mycket att göra på den gemensamma baltisk-nordiska arbetsmarknaden och i EU som helhet, sade den estniska socialdemokratiska veteranen Marju Lauristin i samband med Estlands EU-inträde.³⁴

De baltiska fackens svaghet är till stor del ett resultat av den motvilja man kände mot tvånget i det partistyrda sovjetfacket. Många människor misstror facket efter sovjeterfarenheterna. Det innebär att arbetarnas rättigheter är relativt svaga, och det utnyttjas av utländska företagare, även de nordiska. Den fackliga situationen blir inte bättre av att det nu kommer gästarbetare österifrån till Baltikum.

Även 100 000 lettlandare beräknas på senare år ha utvandrat tillfälligt eller permanent för att söka arbete i övriga EU. I samband med EU-utvidgningen kom irländska företagare till fattiga kommuner i Lettland för att rekrytera arbetskraft. Välutbildade ungdomar tog

de jobb de kunde få i ett år eller två för att tjäna ihop till mer studier eller till lägenhet och sedan återvända hem. Andra var mer desperata. En lettlandsk kvinna behövde pengar för att kunna friköpa sitt hus så att inte markägaren skulle kasta ut henne, de fem barnen och den handikappade mannen. Det irländska företaget krävde att arbetarna skulle ha returbiljetter till hemlandet, så kvinnan tänkte sälja familjens enda ko för att täcka kostnaden. Dagstidningen *Dienas reporter*, som skrev om rekryteringen, fick fler telefonsamtal än efter någon annan tidningstext. Så stort var intresset för jobb i Irland.³⁵

Latgale i östra Lettland var EUs fattigaste region 2004. Där har man gått från stora industrier på sovjettiden till Lettlands högsta arbetslöshet efter millennieskiftet. Många har rest från Latgale för att jobba i Storbritannien eller Irland med dess sjudande ekonomi och låga skatt för gästarbetare. Laima Muktupāvela, född i Rēzekne i Latgale, har skrivit bästsäljaren *Championjontestamentet*. Där skildrar hon de utvandrade lettlandarnas mödor och förnedring i det gröna irländska landskapet. För många blev arbetsvillkoren inte alls vad de hoppades. Men i boken berättas också om en tillvaro arbetarna lämnat i Lettland med ensamma barn och trasiga äktenskap.

Inte bara championjonplockare har begett sig västerut från Latgale. Läkare därifrån arbetar på Manhattan och IT-folk jobbar i Tyskland. För ett kvartssekel sedan lämnade fattiga irländare sina hem för att tjäna pengar på kontinenten, men på 1990-talet blev Irland Europas tigerekonomi. I dag drivs den keltiska tigern av lettlandsk arbetare (och ännu fler polska), som lämnat ett fattigt land där dock BNP-tillväxten är högst i EU. Resultatet på hemmaplan har blivit arbetskraftsbrist och import av gästarbetare österifrån. Sommaren 2007 hade strömmen av arbetskraft vänt. Det var fler lettlandare som återvände från utlandsjobb i väst än som gav sig iväg dit. Många hade vid det laget skrapat ihop ett sparkapital utomlands. Dessutom hade tillväxten, inflationen och arbetskraftsbrist höjt lönerna i Lettland dramatiskt i vissa branscher, som byggindustrin. Det hade blivit mer attraktivt att jobba på hemmaplan. Är Lettland på väg att bli Europas nya Irland, fattigstaten som förvandlas till sjudande ekonomi?

Men man får inte glömma en sak. Medan letter knogar sig till små förmögenheter i den iriska byggboomen, så sitter luggslitna irländare och tigger på Ha'penny Bridge i Dublin. Och medan ukrain-

nare får EU-löner på lettländska byggen, så finns det getton av medellösa letter och ryssar i Rigaområdet. Det europeiska samhällsbygget tycks ha samma inneboende svaghet överallt: Där ekonomin växer blir det människor över.

I Riga berättade en medelålders lettisk kvinna för mig om sin storfamilj, som delade på en 28 kvadratmeters lägenhet. Kvinnans dotter hade tre olika jobb och dotterns man tjänade sina pengar svart. Själva hade kvinnan 54 lat – lite drygt 700 kronor – i månaden i pension efter att ha arbetat över tre decennier som sjuksköterska. Familjens inkomster räckte precis till hyran – 60 lat i månaden – och till maten och kläderna. Mannen kunde inte protestera mot arbetsgivarens påbud och han kunde inte ta ut semester, eftersom han kunde bli avskedad när som helst. (Pensionerna har höjts sedan dess.)

– Ha tålmod, det ska bli bättre säger politikerna, men jag kan inte vänta, suckade kvinnan.³⁶

Många i Lettland och övriga Baltikum existerar under liknande villkor. Enligt officiell statistik levde 615 000 litauer – 18 procent av befolkningen i Litauen – i fattigdom 2005. Året därpå fick över 200 000 litauiska familjer livsmedelshjälp finansierad med EU-pengar. 2007 skulle mjöl, makaroner, flingor, ris, kött och kyckling för totalt 3,28 miljoner euro distribueras, meddelade jordbruksdepartementet. Varje person skulle få två, tre kilo i månaden. Enligt kommunernas statistik fanns det 2007 över 240 000 invånare med behov av denna hjälp.³⁷

I Rigaområdet i Lettland finns det getton, där utblottade människor lever. Samtidigt lär Lettland hysa ett par hundra *latmiljonärer*, det vill säga människor med tillgångar på motsvarande minst 13 miljoner kronor.

Förklaringen till de osannolika förmögenheterna finns ofta att söka i privatiseringarna på 1990-talet. Övergången till marknadsekonomi öppnade stora möjligheter för de förslagna. Band knöts mellan nya entreprenörer, gamla makthavare och organiserad brottslighet. Nomenklaturen från sovjettiden tog för sig rejält i privatiseringarna. En del forna KGB-anställda, till exempel, har lyckats i privata affärer med hjälp av gömda tillgångar och goda kontakter i såväl den statliga byråkratin som den undre världen. Detta har naturligtvis skapat bitterhet bland vanliga människor.

En kvinna i Litauen sade:

– I privatiseringen gick pengarna till de smartaste. Hur är det med EU-bidragen, går de till de fattigaste eller till de smartaste?

Stalins politiske fiende Trotskij hävdade på sin tid att sovjetregimen bara kunde sluta på två sätt. Antingen skulle arbetarna göra revolt eller så skulle nomenklaturen inte längre vara nöjd med politisk makt utan förvandla sig till kapitalister och ägare av produktionsmedlen. Trotskij kan sägas ha fått dubbelt rätt. Arbetarnas revolt i Polen ledde så småningom till Berlinmurens, kommunismens och Sovjetunionens fall. I privatiseringarna som följde blev en stor del av den gamla partinomenklaturen stenrika kapitalister.³⁸

Korruptionen är värst i Lettland och Litauen men biter sig fast även i Estland. Den är en stor svaghet för de baltiska samhällena.³⁹ Att politiker fortfarande förekommer flitigt i muthärvor är ett demokratiskt problem. Men även näringslivet påverkas. Lettland anses vara en av de största syndarna globalt när det gäller penningtvätt.

Det var inte så märkligt efter den förtryckande sovjetiska planekonomin och kollektivismen att det fria Baltikum blev ett laboratorium för kapitalism. Fri marknadsekonomi blev ett magiskt begrepp, svårt att kritisera. Det var lika självklart att man skulle vara marknadsliberal som att man skulle vara antikommunist. Därför blev det inte heller så bred debatt om *hur* förändringarna skulle genomföras, *vilken form* av marknadsekonomi och kapitalism Baltikum skulle bygga. Några år efter EU-inträdet står det klart att Baltikums europeiska framtid måste formas i mer varsam kompromiss mellan marknadskraft och socialt behov. EU-anpassningen krävde stram budgetpolitik, som resulterat i hög tillväxt men också vidgade sociala klyftor. Den baltiska tigerkraften är inte i alla stycken så stark som siffrorna påstår. Det är skillnad mellan tillväxt i stater med relativt stabil och utvecklad social ekonomi och tillväxt i länder där makroekonomins framgång inte berör hela samhället. Social utslagning, miljöskador, brottslighet, människohandel och korruption måste vägas in när man ska bedöma utvecklingen i sin helhet. Litauen till exempel har den sämsta statliga hälsovården i hela EU. De baltiska länderna ligger fortfarande långt ner på UNDPs lista över mänsklig utveckling.⁴⁰ Den ekonomiska expansionen berör inte alla grupper. Litauen, Lettland och Estland hade bland de största inkomstskillnaderna i EU 2004. Bara i Portugal och i Polen var det värre. I Estland hade den

rikaste femtedelen av befolkningen ungefär sex gånger mer i inkomst än den fattigaste femtedelen. Trots den snabba ekonomiska tillväxten – eller kanske på grund av den – är det estländska samhället socialt ojämnt. Lettlands och Litauens siffror är ännu lite värre.

I Litauen syns tillväxten väldigt tydligt i Vilnius, och den märks även i städer som Kaunas och Klaipeda, medan stora delar av landsbygden står stilla eller går bakåt. Vilnius har år efter år varit klätt i byggnadsställningar och framgången ekar mellan kvarteren när nya kontor, affärslokaler, fabriker och bostäder skjuter i höjden. Det pågår en smakfull upprustning av Gamla stans många kyrkor och historiska byggnader. Staden lär bli ett populärt europeiskt turistmål så småningom. Det ena leder till det andra, åt den som har ges ännu mer, medan en redan utarmad landsbygd dräneras på ytterligare arbetstillfällen och människor. I de fattigaste områdena kan arbetslösheten ibland vara fyra, fem gånger högre än i det överhettade Vilnius. Den genomsnittliga arbetslösheten i Litauen hade sommaren 2007 sjunkit ner under treprocentstrecket.

Många menar att det tar minst trettio, ja kanske femtio år för Baltikum att nå upp till västeuropeisk välståndsnivå. Det är en pessimistisk syn, som inte tar hänsyn till möjligheten att de hittills rika europeiska samhällenas tillväxt riskerar att stagnera i globaliseringens tidevarv. Man glömmer nog också betydelsen av de baltiska ländernas geografiska läge. Som en bro mellan Ryssland och Europas gamla kärnländer är Baltikum idealiskt för transithandel, inte bara med olja och gas. Omkring två tredjedelar av Litauens export och nära hälften av Lettlands utgörs av varor som inte tillverkats i landet. Dessutom rymmer finansmarknaden i Baltikum mycket ryskt kapital. De baltiska ländernas nya status som EU-medlemmar ger dem stärkta möjligheter i kontakterna med Ryssland – om de politiska konflikterna biläggs och korruptionen hamnar under kontroll. Lettlands regeringschef Aigars Kalvītis har konstaterat att kunskaperna i ryska faktiskt är den lettländska befolkningens största konkurrensfördel gentemot övriga nationer i Europa. ”Det finns en stor ekonomisk zon i vår närhet, där ryska språket dominerar. Därför anser jag att varje lettländsk invånare bör tala engelska och ryska”, säger Kalvītis som har sett till att hans söner lär sig ryska fast det inte längre är obligatoriskt.⁴¹

I västra Europa talas det engelska, i Ryssland talas det ryska, men

i Baltikum talas det både engelska och ryska. Med sina stora ryska minoriteter, med språkkunskaperna och med kännedomen om affärsklimat, kultur och tänkesätt i Ryssland kan de baltiska staterna få en historisk roll som den kulturella och ekonomiska broförbindelse Ryssland och västra Europa alltid har saknat.

*Det vi uppnår för lätt, aktar vi för lågt.
Bara det kostsamma har värde.¹*

Europeisk vilsenhet

Efter Berlinmurens fall kom en ung agronomistuderande från det då sovjetstyrda Lettland till Västergötland för att praktisera på ett modernt storjordbruk. Hans arbetskapacitet verkade oslagbar antingen han mjölkade kor, körde traktor eller skötte skulltorken. Det var fattigt på hans hemmaplan, där de föräldrade kollektivjordbruken ännu dominerade, men arbetskamraterna på Almnäs Bruk såg energi, styrka och uthållighet som förebådade genomgripande framtida förändringar i Lettland. Samma år som självständigheten nådde dit, 1991, reste Aigars Kalvītis tillbaka till hemlandet.

Berättelsen om den kraftigt byggde 24-årige bonddrängen utanför Hjo har fått mig att tänka på min morfar, torparen, som i början av förra seklet gjorde dagsverken på en gård i Småland. Det påstås att när morfar David var i sin krafts dagar så kunde ingen i trakten mäta sig med honom, vare sig han svingade en lie, slaktade en gris eller sågade mäktiga furor till plank och bräder. Min mormor Alma var också en seg kvinna. Som liten flicka hade hon fått se sin egen torparfamilj halverad på några få år. Hon hade mist två av sina småsyskon, och sorgen hade sedan tårt på mamman som en dag fallit ihop livlös från sin mjölkpall i lagården. Tolvåringen Alma hade då tvingats stanna hemma från skolan i ett år för att ta hand om sin enda överlevande syster.

Min morfar David hade vuxit upp hos sin mormor Tilda och hennes man. När de blev gamla tog David emot dem i torpet i Sjöstugan, där han då hade hustru och fyra barn. Åtta personer sov sedan om vintern i samma rum framför den öppna spisen. Det var Per och Tilda, det var David och Alma, det var Karl Erik och Karin Märta Linnéa, det var Vera Maria Elisabet och Greta Anna Viola. Då Tilda på slutet blev sängliggande stannade David hemma från dagsverken och skötte henne. När mormor Tilda hade gått bort och barnen hade flugit ur boet fick David inte lång tid tillsammans med sin Alma. Liket modern föll hon en dag utan förvarning ner död. David lyfte henne i sina ar-

mar, lade henne i soffan och cyklade sedan iväg för att ge dödsbudet till sina barn i förskingringen.

På sina starka skuldror och med sina goda hjärtan bar min morfar och mormor en del av vårt land från fattigtuga till välfärdsstat. De bedrev i årtal privat socialvård i en omfattning som i våra dagars offentliga omsorgsverksamhet skulle ha kostat samhället miljoner. I slutet av sin levnad blev David själv omhändertagen av sin dotter, min mor Karin. Men då hade morfar David redan fått se ett nytt Sverige, ett land där barnbarn och barnbarnsbarn njöt de materiella frukterna av hans generations möda. Sverige hade tagit sig till täten av den ekonomiska Europaligan och på vägen dit hade vi passerat tidigare framgångsrika länder.

När morfar och mormor var torpare i Sjöstugan, var välfärden i Sverige och Baltikum nästan jämförbar. Men när den ekonomiska utvecklingen skenade i vårt land efter andra världskriget, blev de baltiska länderna frånsprungna. De stod inte stilla, utan gick bakåt under den sovjetiska ockupationen. Därmed förlorade de i själva verket mer än ett halvt sekel i utveckling. Men efter självständigheten 1991 tog balterna ett språng. På ett och ett halvt decennium har Aigars Kalvītis varit med om en samhällsomvandling nästan i klass med den som min morfar upplevde under hela sitt liv. Det finns fortfarande massor av trånga och ovärdiga bostäder i Lettland, alltjämt är barnadödligheten högre än vår, ännu är släkt och familj den säkraste socialvården och fortfarande sliter många ont, med eller utan arbete. Men i långa stycken har Aigars Kalvītis fått se ett nytt Lettland – och ett nytt Europa. Och rollen som lärling håller både han och Lettland på att lägga bakom sig. Sverige imponerade, men inte så länge.

I sitt trettionde levnadsår tar Aigars Kalvītis med självförtroende emot i regeringskansliet vid Frihetsboulevarden i Riga. Det var precis vad de trodde, jobbkompisarna i Västergötland, att den lettiske jordbruksarbetaren skulle bli premiärminister en dag. De såg en ledarförmåga som de förstod skulle föra långt. Men vad de nog inte anade, var att han skulle sitta som talesman för ett nytt Europa och hävda att det gamla är förgånget, att den svenska modellen är dödmärkt, att kontinentens ekonomiska framtid inte längre avgörs i London, Berlin och Stockholm utan snarare i Ljubljana, Bratislava och Riga.

– Om ert Europa, de gamla EU-länderna och de gamla ekonomierna, vill få framåtanda och utveckling, så måste ni ta vara på de fördelar som står till buds. De nya EU-länderna är på många sätt mer konkurrenskraftiga nu. Utnyttja det! Vi kan ge de gamla EU-ländernas ekonomier mer konkurrenskraft, om ni använder tjänster från de nya länderna som är mycket billigare.²

EU måste släppa tjänstesektorn fri annars blir Europa en ekonomisk förlorare, det är Aigars Kalvītis budskap. Han ser det som EU-utvidgningens viktigaste läxa, sedan lettiska byggnadsarbetare tvingades lämna Vaxholm och Sverige, där de utsattes för facklig blockad eftersom deras företag inte ville teckna svenskt kollektivavtal. Det slutade med att letterna gick i konkurs.

Vi har svårt att acceptera att den svenska modellen är på väg ut, att den inte blir norm för de nya EU-medborgarna. Men för Aigars Kalvītis och hans baltiska bröder och systrar är den utvecklingen lika självklar som tillväxten blev i Sverige under efterkrigstiden.

Genom Baltikums dramatiska nutidshistoria har människorna tvingats till upprepade förändringar. I väst älskar vi att tala om flexibilitet. Men det begreppet får en djupare betydelse i samhällen som kastats från politiskt förtryck via rövarkapitalistisk anarki till rekordliberal marknadsekonomi (som i Estland). En slitstark förmåga att resa sig ur katastrofer är något annat än trendig flexibilitet. Under omvandlingen från statssocialismen, där staten höll sin hand över allt och alla, har balterna upplevt en period med mycket svaga sociala skyddsnet, där människor måste kämpa sig fram själva. Det har slagit ut många och det har gett andra en förmåga att ta sig fram i livet, som inte är så utvecklad i våra nordiska välfärdssamhällen. Kreativitet har vuxit ur en delvis destruktiv omvandlingsprocess.³

De nya EU-länderna tillför nya grepp, förmågan att tänka i alternativa banor, att ifrågasätta byråkrati, att ta i bruk nya tekniska lösningar.

– Att tvingas starta om från noll ger entreprenörsgener, säger Robert Unt i Tallinn som arbetar med kontakter mellan företag på ömse sidor Östersjön.⁴

– Här är det nästan en självklarhet att man ska starta om någon gång i livet, konstaterar Toomas Käbin, uppvuxen i Sverige men verksam i Estland inom näringsliv, högskola och diplomati.⁵

Ester, letter och litauer talar ur erfarenheter som är av annan art än lättköpta bevis på västliga liberala teorier. ”Flexibilitet” är vad politiker begär av vanligt folk, medan de själva klamrar sig fast vid makten. Entreprenörsgener är vad vanligt folk utvecklar när de tvingas genomleva de katastrofer som makthavares missgrepp och förbrytelser orsakar. Då är förändring en överlevnadskonst.

De som inte gick under i sovjettidens hårdhet lärde sig att överleva med små eller inga medel alls. Därför finns det ännu i dag balter som samlar på sig hundratals liter björksav när våren kommer och som hemma i garaget kan tillverka de reservdelar som eventuellt behövs till bilen. I ett samhälle där bilverkstäder inte var till för vanligt folk och där reservdelar inte fanns att köpa, i ett sådant samhälle tvingades man bli tusenkonstnär när man i över tio år hade stått i kö för att köpa en begagnad bil.

Vid midnatt till den 1 maj 2004, när de tio nya länderna gick in i EU, befann jag mig tillsammans med vänner och bekanta i Vilnius i Litauen. Vi satt långt fram på småtimmarna och resonerade om vår nya gemensamma union. Jag var den ende utlänningen i gänget och i motsats till en sociolog i gruppen hävdade jag att vi i de gamla EU-länderna har mycket att lära av de nya, att vi kan få lösningar på en del av de problem som våra samhällen fastnat i. När vi skulle bryta upp, så ville jag absolut betala det modesta kalaset. Jag tyckte att det var inte bara min plikt utan också min rätt som gammal EU-medborgare. En litauisk kollega lade en sedel på bordet, men jag sköt bryskt undan den. Det här är min bjudning, slog jag fast.

– Varför det?

Jag hade inget intelligentare svar än ”Europeiska unionen”. Vad jag menade var väl egentligen att jag ville välkomna dem i den.

– Så här är det alltså i Europeiska unionen, att svenskarna bestämmes?

Scenen var symbolisk. Jag tvingades att tänka över min teori om att lära från de nya EU-medlemmarna. Först måste vi lära oss att ta lärdom. Vi behöver vänja oss vid att lyssna till dem som vi tidigare sett som elever. De kan ge oss nya infallsvinklar, men vi har mentala blockeringar att komma över, vi hindras av vår vet-bäst-attityd, vårt hjälpsyndrom. Det är motsatsen till balternas mentala barriär, före-

ställningen att de inte har något att bidra med. Att lära om är inte bara svårt, det är smärtsamt. EU-utvidgningen är en utmaning med djupare dimensioner än vi insett i förväg.

Åter till Aigars Kalvītis i Riga. Att Sverige inte tänkte hålla sitt löfte om fri rörlighet för arbetskraft var en besvikelse för Lettland. Men problemet är inte främst Lettlands utan Europas, anser Kalvītis.

– I många länder utgör tjänstesektorn sextiofem procent av BNP, eller sextio, sjuttio, åttio, det finns sådana länder också. Och om EU inte har fri rörlighet för tjänster – den största delen av dagens näringsliv – då kommer Europa att förlora konkurrenskraft på världsmarknaden de närmaste åren.

Liknande varningar hörs ofta i Baltikum från politiker av skiftande politisk färg. De uttrycker egentligen inget annat än det som nordiska marknadsekonomer har sagt länge. Själv köper jag inte rakt av resonemanget att Europa genom tillväxt måste kunna konkurrera ut andra delar av världen. Men argumenten i den här debatten har nu fått en europeisk dimension, där den obehagliga udden är riktad mot oss. Nu problematiseras våra ekonomiska schabloner och samtalet blir plötsligt mer spännande. Liberalisering är nyckeln så länge den inte öppnar vår egen dörr på vid gavel för asiatisk eller baltisk konkurrens. Det går an att vara marknadsanhängare så länge man själv sätter marknadens gränser. Men när ekot av vår förkunnelse når oss från andra sidan av de rivna barriärerna, då låter budskapet plötsligt skrämmande.

Om Europa tappar mark på grund av dålig konkurrenskraft, då har de gamla EU-länderna mest att förlora, menar Aigars Kalvītis.

– Vi i de nya EU-länderna har fördelar, för vi har fortfarande ett stort utrymme för tillväxt jämfört med Sverige som har stor potentiell fallhöjd, säger han.

Vi talar ofta om att de kunskapsintensiva sektorerna är vår styrka. Men enligt nationalekonomer har det baltiska hotet bara varit en mild förövning inför den omvälvning som väntar när låglönejättarna Kina och Indien får tillträde till den globala ekonomin på alla nivåer. Indier och kineser väntas snart konkurrera lika hårt på de högt utbildades marknad, som de hittills har gjort i fråga om industrijobb.⁶

Aigars Kalvītis i Riga är naturligtvis medveten om att liberalisering

och kostnadspress ökar arbetslösheten i länder som Sverige. Han säger att han förstår politikernas dilemma i de gamla EU-länderna.

– Men det finns ingen annan väg. Förändringen kommer ändå, förklarar Lettlands premiärminister innan han tar avsked med en lättsam hälsning som han lärde sig på den västgötska landsbygden, men vars innebörd plötsligt känns oroande. Ett nytt Europa håller på att lägga ett gammalt bakom sig.

– Hej då! säger Aigars Kalvītis utan att se sig om efter den svenske besökaren.

Med snabba, målmedvetna steg är han på väg till sitt skrivbord. Där kan han läsa Lettlands banks senaste rapport om den ekonomiska utvecklingen i det nya EU-land han styr sedan ett halvår. Lettlands BNP ökade under 2004 med 8,6 procent, den högsta tillväxten bland Europeiska unionens 25 länder. Året därpå blev siffran rekordhög, 10,6 procent, men den skulle slås 2006, då Lettlands ekonomi växte med hela 11,9 procent. Sveriges siffror kom inte i närheten, för att inte tala om Tysklands, som låg och hukade under en procent 2005. Italien hade till och med minussiffror det året. Visst utgick den lettländska tillväxten från låg nivå, Lettland var fortfarande unionens fattigaste land med BNP per invånare på cirka 45 procent av EUs genomsnitt. Men genom en snabbräkning av siffrorna på sitt regeringsbord kunde den forne lantarbetaren konstatera följande: Om tillväxten från 2004 skulle permanentas år efter år, och alla andra faktorer förbli desamma, så skulle Lettland vara rikare än Tyskland i början av 2030-talet, om man mäter i BNP per invånare. Redan 2006 inledde Lettland klättringen uppåt i ligan, gick om Polen och nådde 56 procent av EUs genomsnitt.

Ett paradigmskifte pågår i Europa. Det skrämmer oss. Vi värjer oss naturligtvis i självbevarelsedrift, men vi verkar inte kunna stoppa det. Vad vi däremot kan göra, är att mentalt förbereda oss och våra barn på en ofrånkomlig omställning, så att den inte drabbar oss brutalt utan i stället kanske rent av blir en väg till ett rikare liv.

Genom EU-utvidgningen har vi en fått en historisk chans att vänja oss vid mänsklighetens enda möjliga överlevnadsstrategi, global utjämnning. Sverige har i generationer tillhört världens överkliga undantag. Det är inte möjligt att lyfta resten av världen till vår nivå i förbrukning av energi, varor och tjänster. Vår livsstil och vår form av

tillväxt är ohållbar. Den leder till ofärd i stället för välfärd. Naturens tillgångar räcker inte till allas girighet, bara till allas behov. I mitten av det här århundradet kommer det att krävas två planeter för att försörja mänskligheten, om nuvarande trend håller i sig. Världen har inte råd med Europa. Vad vi måste få är tillväxt av god vilja, som miljöexperten Stefan Edman brukar säga.⁷ Vi måste räddas från fångenskapen i oss själva, den inre växthuseffekten. Vi måste finna vägar till livets tillfredsställelse i en hållbar välfärd, som inte förstör jorden och dess klimat. Vad är våra framsteg värda om våra barnbarn ärver en miljökatastrof?

Var finns då Europas förnöjsamma medborgare, europeerna som är tacksamma över att äga livet? En av dem bor i byn Lestenes på landsbygden i västra Lettland. Hon heter Rasma Jukāme. Min journalistkollega Erik Ohlsson hittade denna 74-åriga pensionerade lärarinna efter den svåra stormen vintern 2005. Trots tre veckors strömavbrott hade hon inga tankar på eluppror, och någon ilska eller bitterhet gick inte att spåra hos henne.

”Kanske var det vardagens brist på de bekvämligheter vi i Sverige tar för givna som gjort att talet om ’eluppror’ är helt främmande i Lettland. I likhet med många andra landsbygdsbor saknar Rasma Jukāme rinnande vatten – hushållets vatten hämtas i en brunn på gården. Hon har två små element men föredrar att använda vedspisen och kakelugnen.

Rasma Jukāme blev tidigt änka och fick försörja sina två söner på sin lärarinneön.

– I tre års tid, när pojkarna var små, bodde vi i ett dåligt hus utan el. Så nog klarar jag tre veckor utan elektricitet nu när jag bara har mig själv att tänka på, säger hon.”⁸

Samhället, det vill säga vi, måste naturligtvis kräva av elbolagen att de gräver ner sina oförskämt höga vinster i säkra ledningar. Det är en sak. Men Rasma Jukāmes allmänna livsfilosofi är en annan: ”... nog klarar jag tre veckor utan elektricitet nu när jag bara har mig själv att tänka på”.

Att vara återhållsam, anspråkslös och förnöjsam har blivit något fult, ja nästan föraktligt i vår kultur. Ändå är det bara en sådan livshållning som kan rädda Europas välfärd. Vi har trott att människor som Rasma Jukāme tillhör det förgångna. I själva verket representerar

rar hon Europas framtid. Utan sådana européer, amerikaner, kineser och indier kommer världen att gå under.

Miljöns räddning och välfärdsstatens reformering är kontinentens stora politiska utmaningar, svårare än EU-utvidgningen. Resurserna räcker inte till allt vi skulle önska. Ekvationen går inte längre ihop. Det krävs ett paradigmskifte i vårt tänkande, en ny syn på vår materiella tillvaro, där vi kommer till insikt om att människan mår bäst när hon kan säga ”nog”.

Vad är välfärd? Det är något enklare än vi trott. Det är inte ständig ökning av överflöd. Det är inte ens överflöd. Men det är också något mer mångsidigt än vi trott. Välfärd är inte bara frånvaron av materiell nöd, det är också frånvaron av ensamhet och frånvaron av meningslöshet. Välfärd är inte ”ett individualiserat samhälle, där vi blivit så materiellt och socialt oberoende av varandra att relationer blivit lika mobila som telefonsamtal, och lika lätta att avsluta – med ett enkelt ’delete’”⁹

Ensam är inte stark. Det fanns en form av välfärd i min morfars och mormors torp, där åtta personer sov framför öppna spisen. Där rådde knapphet, men det saknades aldrig mat på bordet. Och mitt i arbetets möda fanns gemenskap och mening. De fyra systerorna fick egna familjer i enkla arbetar- och bondehem dit de tog med sig en trygghet, som bar deras parrelationer livet ut. Två par levde så länge att de firade mer än 60-årig bröllopsdag. Och det var inga trista hem. Arvet från torpet i Sjöstugan var rikt. Ibland undrar jag om vi barnbarn har blivit så fattiga att allt vi kan ge i arv till nästa generation är materiellt överflöd.

Balterna har ännu inte nått vår svenska grad av individuell välfärd. Frågan är om de någonsin bör göra det. Det finns ett systemfel i vår smala folkhemsvariant, där det goda livet har ansetts var materiellt grundat och mätbart i siffror. Ju smalare välfärdsbegreppet blev, desto mer kom välfärden att kosta. Brist på social samhörighet och existentiell mening försökte välfärdsstaten kompensera till en punkt där den uttömde sina enda resurser, de materiella. En uthållig samhällsekonomi förutsätter välfärd med brett innehåll för hela människan. Erik Axel Karlfeldt har i *Psaltare och lyra* gett en minnesvärd beskrivning av välfärdens grundpelare – materiell försörjning, social samhörighet och existentiell mening, eller om man så vill arbete, kärlek och tro:

*Giv oss en härd att njuta vid, Av vårt beskärda bröd.
Giv oss ett bröst att luta vid, När glädjen vänds i nöd.
Giv oss en tro att sluta vid, Tryggt i den mörka död.*¹⁰

Vi människor behöver ett sammanhang. Det är en av modernitetens tragiska myter att oberoendet av andra ger individen ett rikare liv. Redan den franske 1800-talssociologen Émile Durkheim kunde konstatera att ju mer självständiga vi blir som individer, desto mer befrias vi från sociala band och desto mer beroende blir vi av samhället. I slutet av 1900-talet var krisen ett faktum. Boken *Alltid mer, Aldrig nog*¹¹ var en skrämmande skildring av ett ohållbart välfärdsystem. Utbudet av förmåner hade skapat nya behov, som framkallat nya krav. Folkhemmet visade sig ha en medfödd svaghet. Det saknade inre kraft att utveckla människors ansvarsmoral i takt med det materiella framåtskridandet. Välfärdsystemet fick brist på återhållsamhet, personligt ansvar och ömsesidighet.

Begreppet ”uppföring” har i vår tid förvandlats till något suspekt. Ändå är det troligen i uppföring som verklig välfärd har sin innersta kärna. Mänsklig samlevnad och gemensam välfärd möjliggörs i längden av förmågan att begränsa krav, av viljan att avstå till förmån för andra.

När svenska medborgare evakuerades från kriget i Libanon sommaren 2006, avslöjades välfärdens svagheter på ett brutalt sätt. Medan libaneser dog i det israeliska bombregnet klagade räddade svenskar över att evakueringen från kriget inte varit tillräckligt komfortabel. De hade störts av flugor och lukten av sopor på båten till Cypern. ”... dessa unga män har vyssjats i Sverige och fostrats till medborgare som kräver att bli omhändertagna när livet blir svårt. Som om myndigheterna med båtar, flyg, plåster, bandage och krisgrupper kunde ta bort den stora smärtan. Göra det onda o gjort.”¹²

Förstår vi vad vi kan lära av våra grannar i Baltikum? Hos dem har uppföring varit vägen till både materiell och nationell överlevnad. Där har gemensam kamp varit en förutsättning för frihet. Om vi speglar oss i balternas annorlunda erfarenhet, kanske vi upptäcker att välfärdens kärna trots allt är gemensam. I själva verket är det i trängseln framför den öppna spisen i morfars och mormors torp som välfärden har sin utgångspunkt. Människan lever inte bara av bröd. Individuell

materiell trygghet är inte nog för vår existens. Vi behöver varandra. Gemensam möda ger djupare mening än individuell förströelse.

Förstår vi vad vi kan lära av Baltikum? Inser vi att den nya europeiska gemenskapen faktiskt är värd sin höga kostnad? Inser vi att rädslan för ”sociala turister”, lettiska byggjobbare och polska rörmokare i längden skadar oss själva?

När europeisk historia skrevs genom EUs östutvidgning, när mer än ett halvsekel av europeisk delning var över, när den förhatliga Molotov-Ribbentrop-pakten slutligen revs itu, när andra världskrigets djupa sår äntligen skulle läkas, då började Sveriges statsminister att tala om *social turism*.

Per Albin Hanssons och Olof Palmes efterträdare pekade ut folk som varit Stalins och Brezjnevs fångar, medan svenskarna byggt upp det välfärdssystem som socialdemokraterna kom att kalla för världens bästa. Göran Persson talade om människor som tvingats leva i politiskt, socialt och ekonomiskt förtryck, medan vi njöt goda materiella frukter av vår anpassningspolitik. Han talade om dem som vågat livet för att nå frihet och därefter utlovats en gränslös arbetsmarknad. Dessa människor beskrevs av Sveriges statsminister som potentiella snyltare.

I sista stund inför EU-utvidgningen våren 2004 avvisade riksdagen den svenska regeringens trångsynthet och dess förslag om övergångsregler för arbetskraftsinvandring från de nya EU-länderna. Och snart stod det klart att oron varit överdriven. Vi blev inte alls översvämmade österifrån. ”Persson, var finns dina socialturister?” frågade en debattör och påminde om de flyktingar som kom till Sverige under och efter andra världskriget, och som spelade en så viktig roll i uppbyggnaden av välfärdssamhället. Nu verkade det i stället som om Sverige var ointressant och saknade attraktionskraft. Ansökningarna om uppehållstillstånd för arbete ökade obetydligt hos oss, medan östeuropeisk arbetskraft strömmade till Storbritannien och Irland. Och i början av 2006 konstaterade EU-kommissionen i en rapport att dessa tre EU-länder som tillåtit fri rörlighet för arbetskraft fått växande ekonomier i stället för ökande arbetslöshet.

Så var det med den främlingsrädslan.

Den svenske regeringschefens utspel kunde tolkas som om Europas viktigaste politiska och ekonomiska projekt vid millennieskiftet

var möjligt att genomföra utan att det skulle svida i våra plånböcker. Det var inte bara naivt, det var provinsialt och välfärdsnationalistiskt. Och det kändes förnedrande, inte minst för oss själva. Landets ledare fruktade ”spänningar” och ”folkligt motstånd”¹³ inför socialturism österifrån. Våra politiker tror tydligen inte att vi kan uppfordras till att höja oss över oss själva, som deltagare i ett historiskt drama, att vi kan förmås lyfta blicken från vår egen horisont och inse att vi tillhör ett brett och meningsfullt sammanhang. Kanske har de rätt. När fick vi senast känna oss hänryckta av en stark och god vision? När hade vi något att kämpa för tillsammans, när vi fick vi göra en riktigt gammaldags uppoffring för ett stort ändamål?

Vi tycks ha nått våra mål men glömt vilka de var. Det har sagts om de oljerika norrmännen att de är ett folk som har allt, men det är också allt de har. Har vi förlorat förmågan att se tillvarons storhet utanför den materiella välfärden?

Under det kalla krigets dagar talades det i västra Europa högstämt om ”ett enat Europa”. Det var ett bedrägligt tal, där man i själva verket avsåg den egna halvan av kontinenten. Men när Europa äntligen förenas på riktigt, då är det väl självklart att en sådan revolution måste kosta. Ja, inte bara kosta. Förr eller senare måste EUs utvidgning svida i det rika Europa.

– Jag är hungrig! vädjar en tonåring med blanka ögon när jag själv halvsvulten skyndar genom Gamla stan i Litauens huvudstad Vilnius en sen kväll.

Pojken släpper mig inte förrän jag har delat min hämtpizza i två. Stående mitt på Piliesgatan slukar han sin halva. Jag känner EUs hisnande utmaning ända ner i maggropen.

Efteråt tänker jag att Europeiska unionens största framtidsfråga handlar nog inte om ekonomins tillväxt och konkurrenskraft. Den kanske gäller något så grundläggande som om vi orkar stå emot vår egen girighet.

Orkar vi det?

Klarar vi att gå utanför oss själva, att dela med oss av välfärd till förlorare i vårt eget samhälle och till nya EU-länders folk? Är det verkligen möjligt för oss, vi som alltid röstat på de politiker som bjudit mest i vår egen plånbok?

EUs framtid kräver människor som är villiga att avstå mer än en halv

pizza. Demokratins kärna kan inte bevaras frisk i ett ständigt vinsttänkande. En omsorgsfull social gemenskap kan inte byggas av en grupp egoister. Europa överlever inte utan osjälviska individer. Ska vi få en gemensam framtid, måste det finnas människor med moraliskt motiv att hålla front mot utsortering av ”mindre lönsamma” medborgare.

Den europeiske teologiprofessorn Hans Küng har ställt frågan på sin spets:

”Varför bör vi visa godhet, även om detta blir till nackdel för oss själva?”¹⁴

I västra Europa efter andra världskriget har materiell välfärd betraktats som demokratins viktigaste garant men också som beviset på politisk mognad. Den svenske frihetskämpen Herbert Tingsten drog under det kalla krigets dagar slutsatsen att välfärdsstaten var det centrala svaret på hotet från kommunismens diktatur. Samtidigt insåg Tingsten att inte ens välfärdsstaten kunde tillfredsställa människans innersta behov. Han föreslog en utredning ”om livet efter detta, om livet efter välfärdsstaten ... om vad vi skall ta oss till, vilka människor vi vill forma, vilket samhälle vi vill ha”. När den stormiga debatten om tro och vetande hade blåst över, såg Herbert Tingsten det existentiella främlingskapet i tiden, det som de marxistiska diskussionerna om alienationen hade förbisett. ”De flesta människor tänker, även sedan Gud försvunnit eller gömt sig och metafysiken skjutits sönder, på de gamla livsfrågorna: varför lever jag, eller åtminstone – hur skall jag leva, hur skall jag få ro, mod, lycka, gemenskap, vad önskar jag för mina barn och för framtiden? I den allmänna intellektuella debatten berörs dessa ting knappast, de är förvisade till djuppsykologiska specialister, sekter och veckotidningar; politiken ordnar med alla materiella detaljer men står stum eller generad inför dylika konstigheter.”¹⁵

Så skrev Herbert Tingsten för fyra decennier sedan. Det svenska nittonhundratalets mest framstående publicist, alla kulturradikalens och ateisters profet, insåg i slutet av sitt liv att välfärdsstaten inte kunde stilla människans djupaste fråga: *Varför lever jag?*

Men den insikten gick de flesta ledande europeiska politiker förbi i en tid när BNP-kurvorna sköt i höjden. Ekonomisk tillväxt och ökad konsumtion skulle så småningom bli bärande löften även i den västeuropeiska omfamningen av östra Europa efter Berlinmurens fall 1989 och Sovjetunionens sammanbrott 1991.

I den atmosfären förminskades den tjeckiske dissidenten Václav Havel i mångas ögon till symbolfigur för kapitalismens seger över kommunismen. Havels mest obekväma sanningar, varningarna om vår dödlighet, dränktes i jublet kring marknadsekonomins framrusande triumfvagn. Det var få västeuropiska politiker och debattörer som brydde sig om den underliggande frågeställningen i mycket av Havels samhällskritik: *Vet Väst alltid bäst?*

Det grundläggande antagandet bakom EUs utvidgningsprocess var att Väst har det bästa – för att inte säga enda – receptet för frihetens, demokratins och välfärdens framtid. Men denna överideologi, vår tidsandas självklarhet, måste problematiseras i det nya Europa.¹⁶

I essän *De maktlösas makt* undrade Václav Havel om det inte fanns ett samband mellan å ena sidan anpassningen till livslöggen i det förtryckta samhället och å andra sidan den konsumtionsinriktade människans ovilja att offra materiell trygghet för andlig och moralisk integritet. Han pekade på benägenheten att överge högre värden för det moderna samhällets triviala frestelser. Han påminde om majoritetens farliga tystnad, om sårbarheten inför masssamhällets liknöjdhet. Havel vågade påstå att det fanns en tomhet i det posttotalitära samhället, och han undrade frankt om det inte var så att folken i öst utgjorde varnande exempel, som avslöjade västs dolda böjelser.

I strid med den politiska överideologin i västra Europa hävdade Václav Havel att en bättre ekonomisk och politisk modell skapas genom djupa existentiella och moraliska förändringar i samhället. Ett bättre system leder inte automatiskt till ett bättre liv, menade han. Endast genom att skapa ett bättre liv kan man utveckla ett bättre system, enligt Havel.¹⁷

EUs utvidgning österut innebar omvälvande demokratiska reformer i land efter land. De så kallade europeiska värdena både lockade och tvingade på vägen mot den nya europeiska gemenskapen. Demokrati och mänskliga rättigheter lyste som eldpelare för de folk som vandrat länge genom förtryckets mörka öken mot löfteslandet ”Europa”. Men innan de släpptes in måste de genomföra smärtsamma reformer av samhällets rättsväsen, förvaltning och näringsliv. EUs geniala idé var att inte utlova frihet som ett resultat av medlemskap utan att göra friheten till ett villkor för inträde i unionen. Även om Bryssels regelverk på tusentals och åter tusentals sidor upplevdes som

byråkratiskt i långa stycken, tvingade det ändå de nya medlemsländerna till värn av demokrati och rättsstat, till respekt för mänskliga rättigheter och till skydd för minoriteter. Det är EU-utvidgningens glansfulla resultat, som de gamla länderna med rätta berömmar sig av. ”Denna utvidgning av friheten är Europas verkliga framgångshistoria genom de sextio åren sedan andra världskriget”, konstaterar Timothy Garton Ash, en av vår generations mest framträdande europeiska historiker.¹⁸

Men vad som sällan sägs är att årtal av medlemskapsförhandlingar i Bryssel genomsyrades av en mycket krass verklighet. Nykomlingarnas förhållanden till unionen utmejslades i oändliga samtal kring materiella spörsmål.

Karina Pētersone, i ett par omgångar minister i Lettland, har sagt att det var en ”kulturell handling” att gå in i Europa, inte en ekonomisk eller politisk, eftersom balterna alltid varit en del av den europeiska traditionen. Men tyvärr blev inte detta kulturella steg tydligt i förhandlingarna om EU-medlemskap.

– Europa var symbolen för frihet och bestående fred. Men förhandlingarna var koncentrerade på kapitlen och handlade om bidragsfonder och så vidare.¹⁹

Av de 31 så kallade kapitlen, eller politikområdena, med villkor för medlemskap gällde 27 helt eller delvis ekonomiska frågor. Portalkapitlet angav processens anda. Det påbjöd fri rörlighet för varor och blev närmast ett heligt bud inom EU, den inre marknadens motsvarighet till dekalogens *Du ska inte ha andra gudar vid sidan av mig*.²⁰

Fri handel i all ära, men det krävs något mer för att det återförenade Europa ska gå vidare på ”civilisationens, framstegens och välståndets väg, till fromma för alla invånare, även de svagaste och de fattigaste”, som det så vackert hette i förslaget till EU-grundlag.²¹

Vad är framsteg? Våra barns ökade tid framför tv och datorer – välmatade med våldsideal och förakt för människovärde – och deras minskade tid med föräldrar och lärare ser ut som ett ödesdigert kliv bakåt för samhället. Vad är välstånd? Mer mat och fler bilar har gjort oss sjuka. Själva tillväxten har blivit oekonomisk. Den kostar mer än den är värd.

Befinner sig verkligen Europa på ”framstegens och välståndets väg?” Och hur säkerställer vi i så fall att de svagaste européerna får

del av framgången? Detta är kärnan i det dilemma som plågade Herbert Tingsten: Har vi en välfärd som kan garantera demokratins fortlevnad?

Jag minns en diskussion i Indien för en hel del år sedan, då någon påpekade att västerlänningar lever så mycket längre än folk i tredje världen. ”Jo, men vill de leva?” undrade en indisk läkare som just hade kommit från Europa och berättade om ensamheten bland sina äldre patienter där. Demokrati är att bära varandras bördor, men vi är för många européer som knappt orkar med våra egna. Vad innebär det för demokratins framtid i EU att känslor av otrygghet och meningslöshet breder ut sig, även bland Europas ungdomar? Framstegsoptimismen tycks stå svarslös när välfärdens barn vilset ställer den eviga frågan: *Varför lever vi?*

Dagen efter Litauens EU-inträde står en drogpåverkad man och tigger utanför Johanneskyrkan i Vilnius. Egentligen är det inte rätt att säga att han tigger. Han kräver, och dessutom på det där hotfulla sättet som får en främling att gräva i fickorna efter en sedel. Stämningen inne i kyrkorummet är desto mer harmonisk. Sex barn bär fram gåvorna till mässan, en pojke håller ett grovt, mörkt bröd i sina små händer. Medan prästen förrättar mässoffret böjer en annan pojke sina knän framför altaret. Han kan vara högst tre, fyra år. Mina blickar dras till grabben där framme, och jag märker inte att mannen utifrån kommer emot mig med utsträckt hand. Tänker han tacka för allmosan? Nej, han kommer för att önska mig Guds frid. Mässan har just nått till den delen, men det har jag inte förstått.

Det är mycket vi inte har förstått, vi som stängdes ute av järnridån och skars av från Europas smärtsamma hjärtslag, medan vi dömdes till en materialistisk välfärd. Vi förväxlar ofta fattigdom och rikedom, mognad och omognad. Tillvarons djupa paradoxer förblir mysterier i den mest upplysta av världar.

I Johanneskyrkan i Vilnius sjunger en ungdomskör *Panis Angelicus*, Änglabröd. Inte ens det utvidgade EU kan läka människans sår, hela vår brustenhets, mätta vår girighet. Med vetenskapens hjälp lyckas vi möjligen en dag att bota de flesta sjukdomar, och med politisk god vilja skulle vi kanske kunna besegra svälten i världen. Men människans begär kan vi inte utrota. Någon måste ge oss mättnad för vår hunger

efter mer, läkemedel mot sjukdomen att inte kunna säga ”nog”, hjälp mot vårt förståndshandikapp att inte fatta vad ”tillräckligt” är, bot för vår vantro att det möjliga är det önskvärda.

Herre, ge oss änglabröd! Mätta vårt begär med din nåd!

Hur ska vi annars kunna leva med vårt europeiska öde? Tomas Venclova har sagt om Czesław Miłosz (båda författarna var Vilniusbor) att denne med stort mod accepterade sitt öde – ”förtvivlan i hela dess mått, nåden i hela dess gränslöshet”.²²

Kihnu i storm och sol

På västsidan påminner Kihnu om Öland eller Gotland. Landskapet är flackt och kargt men rikt på enbuskar, hårt böjda av storm. Likt sina större systrar i Östersjön är lilla Kihnu utanför Pärnu på Estlands sydkust solens och vindarnas ö, med mäsarnas vita flykt, med betande kor och doftande trädgårdar, med potatis och råg på åkrarna, med småväxta ekar och knotiga tallar mellan fälten, med slingrande grusvägar och med prästkragar i dikesrenen.

Hundratals gånger har jag passerat Jakob och Elisabeth Vesiks grav på Vimmerby kyrkogård i Småland. De vilar ett stenkast från Astrid Lindgren. Deras äventyrliga liv skulle ha försvarat en plats i hennes sagor, deras flykt över Östersjön var del i ett historiskt drama. Kihnu är den värld de lämnade. Det var här historien började.¹

Inne i blandskogen öppnar sig en glänta kring ett gammalt torp. Under äppelträden sitter tre generationer och rensar näten från abborrar. Det är 82-åringen Jaan Köster, hans 75-åriga hustru Virve, deras dotter, måg och barnbarn.

Bilden av fiskarfamiljen skulle kunna vara ett halvsekel gammal, ja mer. Så här har det sett ut i generationer på Kihnu. Strömming, abborre, gädda, flundra och ål har livnärt öborna. Och säljakt är en gammal tradition. Än i dag finns det faktiskt en hel del säl väster om ön.

Men andra naturresurser har Kihnuborna ont om. Åkermarken är begränsad på en ö som är sju gånger tre kilometer. När öborna i gamla tider behövde fylla ut tillgången på spannmål betalade de med fisk och sälskinn på fastlandet. Ved och virke inhandlades också där, men salt och järn och slipsten hämtades på Gotland.

Öns befolkning kom att utveckla en kultur där jorden brukades som allmänning och där fisket, säljakten och sjöfarten var gemensamma angelägenheter.² Det gjorde möjligen övergången till sovjet-systemet på 1940-talet något lättare på Kihnu än på estländska fastlandet. Men i dag har individualismen och marknadstänkandet slagit rot även på den lilla ön. Familjen Köster säljer sin fångst till företaget *Kihnu Kala* (Kihnufisk), som håller till inne i Pärnu. Det är familjens levebröd vid sidan av de två gamlingarnas pension.

– Här finns inga arbeten, säger Virve med viss överdrift.

Det finns i alla fall inte jobb åt hennes familj. Arbetslösheten är kännbar. De sociala problemen tränger igenom öns fagra yttre. En kväll möter jag Imre utanför Kihnu Pood, handelsboden. Han vill ha tolv kronor till en öl. Han var inte nykter när vi sågs dagen innan heller, då vid en annan av öns butiker, en gammaldags lanthandel.

Puben på Kihnu har två kunder när jag kommer in. Båda är påtagligt berusade och innehavaren får ryta rejält för att hålla dem på plats. Här kostar en öl bara tio kronor. Det blir flera för de båda männen. Öns isolering och brist på sysselsättning ger anledning att släcka törsten.

Puben heter Rootsi, *Sverige*, rätt och slätt. Bortom Rootsi svänger grusvägen och en skylt talar om att där börjar *Sverigebyn*, Rootsiküla. Det antas att svenskar bosatte sig på Kihnu redan på medeltiden. Men om de kom från västsidan av Östersjön är osäkert. Kihnu-dialekten, som är knepig för fastlänningar i Estland att förstå, lär ha en satsmelodi liknande den finlandssvenska som talas i Nyland i Finland.

Elisabeth Vesik var född Alas och växte upp i Rootsiküla, i en gård som ligger längst söderut mot öns fyr. Huset bakom tallarna har halmtak och omges av en lummig trädgård med äppelträd och syrenbuskar. Den gamla vedboden har förmodligen stått där sedan Elisabeth var barn.

Hon måste ha sett den rosenfärgade västerskyn oräkneliga gånger. Den såg ut då som den gör i kväll. Kanske längtade Elisabeth Alas som ung bortom Västerhavet. Men det kan knappast ha uppvägt kärleken till barndomens marker i Rootsiküla. Blommorna som växer utanför hennes barndomshem är små, men tycks rymma hela skapelsens skönhet. Att slita banden till hembygden måste ha varit som att riva en del av hjärtat ur kroppen. Det berättas att ända in i ålderdomen tårades Elisabeth Vesiks ögon, när hon talade om sin barndoms ö och om de kära som hon tvingades lämna för alltid.

Nedanför fyren på öns sydspets känns Kihnu som en idyll, när solen sjunker i Västerhavet och vinden friskar från Sverige. Men en septemberdag för sextio år sedan var bränningarna hotfulla och lömska, när Jakob Vesik styrde den lilla träskutan härute runt udden på väg mot Rigabukten. På ockupationsmuseet i Tallinn finns en

gammal eka i samma storlek, sex meter lång. Den ska ha använts av estländska flyktingar till Sverige. När man ser den, så blir de flyendes äventyr skrämmande verkligt. Deras båt var så liten och havet så stort.

Familjen Vesik lade ut nästan på dagen ett halvsekel innan m/s Estonia skulle gå under i samma innanhav. Därute i bukten stannade motorn för Jakob Vesik, och det tog flera timmar innan den var reparerad. Sedan blev det dåliga vädret bara sämre och flyktingarna tvingades gå in till ön Saaremaa (Ösel) för att söka lä. I tre oroliga dygn, i rädsla för att bli upptäckta av sovjetisk militär, måste de vänta på att kunna ge sig ut över Östersjön.

Dessa dygn i slutet av september 1944 var det många ester och estlandssvenskar från Pärnuområdet och öarna utanför kusten som flydde till Sverige. Kulturpersonligheter och politiker blandades med fiskare och bönder i träbåtarna ute på Östersjön. Esterna hade under några dygn mellan de tyska och sovjetiska ockupationerna återupprättat republiken Estland och installerat en egen regering i Tallinn. Självständighetsdeklarationen hann man inte sprida i landet, men man fick iväg den till Stockholm och London. Estniskt sändebud i Stockholm under kriget var Heinrich Laretei, far till konsertpianisten och författaren Käbi Laretei. När regeringen lagom fått iväg sin skrivelse för att Laretei skulle göra den känd för världen, så tvingades ministrarna att fly från Estland. Röda armén var på väg att erövra Tallinn. Premiärminister Jüri Uluots nådde Sverige den 21 september, ett dygn innan sovjetisk militär trängde in i Estlands huvudstad.³

Jag vandrar bort från fyren och tillbaka upp mot Rootsiküla. Här måste han ha gått, Jakob Vesik, i sitt trettionionde levnadsår. Kanske stannade han under den här eken i skymningen. Kanske var hans inre i uppror: Skulle han våga? Kanske hörde han just det här knattande ljudet och såg en sådan här motorcykel med sidovagn dyka upp mellan träden. Trodde han att de sovjetiska soldaterna redan hade landstigit på Kihnu? Kanske frös blodet till is i hans ådror och han tänkte: Jag måste!

Så kunde det ha gått till. Men jag tror på en annan version. Jakob Vesik var ett proffs som båtbyggare och sjöman på en ö där yrkes-traditionen hade utvecklats sedan medeltiden. Kihnus män är kända för sin hantverksskicklighet. Några av Estlands mest berömda båtbyggare härstammar från ön. Jakob Vesik var själv med om att tillverka

omkring 700 båtar i sitt liv. Han blev framgångsrik inom sitt hantverk i Sverige, där han var en av de estniska flyktingar som gjorde Storebro Bruks båttillverkning berömd. I dag beundras klassikern Storebro Royal Cruiser över hela världen, och i Storebro utanför Vimmerby finns ett gymnasieprogram för båtbyggeriteknik. Allt detta började när den legendariske fabrikören Ivar Gustafsson en vårkväll 1945 passerade en loge vid flyktinglägret i Fredensborg och fångades av handlaget hos två estniska flyktingar som höll på att tillverka ekor. Längre fram i livet förklarade den framgångsrike Storebrodisponenten att om han fick börja om sin bana på nytt så skulle han åka till Estland och söka arbetskraft.

Jakob Vesik fruktade inte havet. Det var hans vagga, det hade format honom till en skicklig yrkesman. En tidig morgon på väg med färja i två och en halv timmar från Kihnu till Pärnu ser jag de små träbåtarna ligga och guppa ute i bukten. Så små, så ensamma, så utlämnade, tänker jag. Men det är landkrabbans intryck. Den man som vuxit upp med att varje morgon ro ut för att dra upp näten, precis som far och farfar gjorde, han känner sig säkrare på vattnet än på vägarna.

Jakob Vesik skulle senare i livet säga att han hade kunnat rutten över Östersjön lika bra som han så småningom lärde känna vägen mellan Storebro och Vimmerby. För honom var det vardag att ge sig ut på Västerhavet (Läänemeri), även i mörker. Men för hans fru och deras små flickor var det annorlunda.

Det är bara augusti än, men stjärnorna syns tydligt på himlen. Till och med Vintergatan går att urskilja. Och planeten Mars lyser nästan som en andra fyr i söder. Med Polstjärnan bakom mig ser jag bort mot den mörka horisonten i sydväst, den kurs som Jakob Vesik höll. Det var ett proffs som höll stadigt i styråran och inte tvekade om stjärnornas läge. Men stormen som slet i båten, vågorna som slog mot trävirket, mörkret som inte bara gömde utan också slukade, allt detta kunde ha blivit honom övermäktigt. Man vet inte hur många balter som flydde mot Sverige, eftersom det finns ett mörkertal av sådana som aldrig kom fram. Men det beräknas att kanske 45 000 eller fler lämnade den baltiska kusten och att kanske 10 000 eller fler blev kvar i havet. Det var i så fall en risk på fyra att båten som bar Jakob och Elisabeth Vesik och deras döttrar Salme och Ella skulle förlisa.

–Det enda jag minns är att vi var sjösjuka hela tiden, alla utom pappa. De sexton sista timmarna var det storm, berättar Ella sex decennier senare.

Sjömannen, med 24 års erfarenhet av segelskutor och ångbåtar, lotsade dem genom oväder och andra faror tills de upptäcktes av svenska fiskare. Då togs de ombord och ekan lades på släp den sista biten in till Färösund på Gotland. Salme har berättat att hon minns hur två män lyfte upp henne och bar henne i guldstol på en lång brygga in till fastlandet.

När jag står där i mörkret och havsbruset på Kihnus västkust ser jag några förtöjda ekor kastas av och an i vågorna. Jag försöker tänka hur det skulle vara att ge sig ut genom Rigabukten i natt. Då känner jag innanför skinnet vilket mod det krävdes av Elisabeth Vesik, som inte hade sjömannens erfarenhet. Det blir plötsligt tydligt vilken fruktan som måste ha drivit den 32-åriga modern att med sina två små flickor, sex och fyra år, lämna det hemvanda och älskade för det okända och livsfarliga. Hon hade skäl för sin rädsla. En bror hade skjutits ihjäl på grund av ”sovjetfientlig verksamhet” och en annan hade mist livet i strider vid fronten.

Familjen Kösters nät är tomma nu. Virves måg trampar i gång flakmopeden och kör fisklådorna till hamnen. Hennes dotter steker nyfångade abborrar i flödande fett, medan Virve bjuder på getmjölk och förtäljer om livets sorger och glädjeämnen.

På sovjettiden arbetade Virve i mejeriet vid öns kolchos, det stora kollektivjordbruket som dominerade Kihnus näringsliv.

– Då hade alla en eller ett par kor, själv hade jag en. Vi hade allt vi behövde. Det fanns fiskrenseri och klädtillverkning på ön.⁴

Var det bättre tider då?

– Bättre vet jag inte. Men vi hade arbete på vår ö.

Virve Köster är inte bara fiskarhustru. Hon är också en av Estlands mest kända vissångare. För mer än 60 år sedan skrev hon sin första visa.

– Den handlade om att vi sålde strömming på fastlandet, stannade där och dansade tills solen gick upp.

Sedan har det blivit mer än två hundra vistexter. En del handlar förstås om Kihnu, en ö som småskaligt kan berätta Estlands dramatiska historia.

Efter att ha lydit under danskar, polacker och ryssar hamnade Kihnu, liksom övriga Estland, under svenskt styre från år 1600. I över ett sekel tillhörde ön Sverige och den gamla katolska tron ersattes med luthersk protestantism. Efter Karl XII:s nederlag mot Peter den store i slaget vid Poltava 1709 hamnade Estland åter under Ryssland. 1710 införlivades Kihnu i den ryska maktsfären och skulle förbli där i över två sekel. Ungefär samtidigt med det ryska maktövertagandet härjade pest på ön och det beräknas att när farsoten dragit förbi hade befolkningen minskat från cirka 400 till ett 60-tal invånare.

I slutet av 1800-talet ökade handeln och när 1900-talet grydde växte även befolkningen kraftigt. Kihnu hade fått en ny och lukrativ näring. Havsbotten runt ön hade visat sig vara fylld av sten lämplig för byggen. I specialfartyg lastade öborna sten som med en gammal lyftkran fördes över i en- eller tvåmastade segelfartyg. Dessa tog den tunga lasten till Pärnu och Riga. När första världskriget inleddes 1914 hade Kihnoborna så mycket som ett 60-tal fraktfartyg. Men tyskarnas härjningar under kriget gjorde att ön förlorade två tredjedelar av sin flotta.

Klämda mellan Ryssland och Tyskland i brinnande krig sökte esterna desperat efter en utväg. De flesta såg någon form av självstyre inom Ryssland som det mest realistiska att hoppas på. Estlands blivande premiärminister och president Jaan Tõnisson föreslog 1917 full självständighet från Ryssland och en union mellan Baltikum, Finland och Skandinavien. Det fanns dock inte politiskt stöd för en sådan tanke vare sig bland balter eller bland skandinaver. I stället utropade Estland självständighet på eget bevåg 1918. Den tyska armén ockuperade landet, understödd av den bofasta balttyska adeln, men Tysklands nederlag i världskriget var nära. Den tyska ockupationen följdes av en estnisk resning och frihetskrig mot den ryska armén som ryckte fram österifrån. Med hjälp av brittiska flottan och finska frivilliga soldater lyckades lilla Estland svara på den store arvfjendens anfall och driva de bolsjevikiska ryska trupperna tillbaka över Narva-floden. I början av 1920 slöts freden i Tartu, där Sovjetryssland erkände ett självständigt Estland.

Landet blev fritt, men på Kihnu blev tillvaron sämre ekonomiskt.

– Det var en betydelsefull tid, men folket på öarna var fattigt, konstaterar Mare Mätas som är historielärare i öns grundskola.⁵

Kihnus befolkning hade vuxit till cirka 1 200 personer. Det var mer än ön kunde försörja, särskilt när 1929 års ekonomiska världsdepression nådde även detta till synes skyddade hörn av Rigabukten. Hälften av all spannmål och allt hö måste köpas från fastlandet. Hårda tider följde, med fartygsförsäljning och arbetslöshet. Genom att odla upp den mindre ön Manilaid (Manija) närmare kusten kunde man lyfta en del försörjningstryck av Kihnu. Ett hundratal personer flyttade under 1930-talet från Kihnu till Manija, bland dem Virve Kösers familj.

Det blev något av ett historiskt trauma för öborna att den eftertraktade självständigheten kom att förknippas med ekonomisk nedgång. Så var det på Kihnu, men så var det inte i Estland i stort, där i stället jordbruket hade framgång och nationens levnadsstandard tog sig upp till Finlands nivå. Så följde andra världskriget med sovjetisk inmarsch 1940, tysk inmarsch 1941 och ett nytt sovjetiskt välde som varade från 1944 till 1991. Sovjetstyret försämrade läget för Estlands befolkning, men på Kihnu förbättrades ekonomin. Man började använda motorbåtar, nya typer av nät och fiskedammar. Även trälare kom i bruk ute på Östersjön och en del av fångsten förädlades i öns rökeri. Kihnobornas små lantbruk sammanfördes i ett enda kollektivjordbruk. Det anknöt till öns gamla livsstil med gemensamma näringar och togs därför emot relativt positivt av befolkningen. Men efter några årtionden av ekonomisk framgång försämrades tiderna åter på 1970-talet, när öns jordbruk inlemmades i ett större kollektiv på fastlandet och öborna förlorade kontrollen över sin näring.⁶

När Estland stod inför sin andra självständighet 1991 väckte den rädsla hos en del Kihnobor, som mindes de ekonomiska svårigheterna under den förra självständigheten. Och de hade fog för sina farhågor. Kollektivjordbruket som funnits på ön sedan 1949 lades ner och jordbruket privatiserades. Men småbönderna hade inte råd till de investeringar som skulle ha krävts för en effektiv drift. Det är få riktiga jordbruk kvar på ön. Traktorerna är gamla, det står en hästräfsa på ett fält och man kan se den äldre tidens halmstackar här och där. Det vanligaste i dag är att folk odlar för husbehov.

Som mest hade Kihnu ett tusental invånare under den sovjetiska tiden. Nu har många ur den yngre generationen lämnat ön och i dag

är omkring 600 personer bofasta året om. De flesta männen sysslar med fiske i en eller annan form, som yrke eller för husbehov. Turismen är den näst största näringen. Egentligen skulle öborna vilja slippa turisterna som rör till ölivet på somrarna, men för öns ekonomi är turismen nödvändig.

– Vi vill helst ha turister som är intresserade av naturen och kulturen, inte vodkatouristerna. Men vi får båda sorterna, säger Öie Vesik, vd för turistföretaget Kihnurand och på lite håll släkt med Jakob Vesik.⁷

Trots ökande turism har den ekonomiska nedgången varit tydlig på Kihnu efter självständigheten. Ett tecken är att det sedan 1994 inte har firats något traditionellt bröllop på ön. Ett riktigt Kihnubröllop med sång, dans, festmåltider och hemvävda folkdräkter tar tre dagar i anspråk, undfagnar hundratals gäster och kan kosta så mycket som 100 000 estniska kronor, 60 000 svenska. Då lyser det av färg kring alla vackra handarbeten som Kihnus kvinnor är berömda för. Enligt traditionen kan ingen gifta sig utan den sortens bröllop, som förstås ska hållas i öns enda kyrka.

Den kyrkan är en ortodox helgedom. På 1840-talet gick Kihnuborna nämligen över från protestantism till ortodox tro. Totalt var det mer än 60 000 av den estniska bondebefolkningen som konverterade vid den tiden. Det var vanligare vid kusten och på öarna i väster än i övriga Estland. Efter flera missväxtår hoppades bönderna att på det sättet få mer odlingsbar mark från den ryske tsaren, och många trodde även på befrielse från dagsverkstvånget hos de hatade baltyska godsägarna, som var protestanter. Men de löften som hade ställts ut infriades inte. Kyrkan på Kihnu byggdes dock om och anpassades till ortodoxa gudstjänster. Eftersom det sällan fanns präster på ön blandades emellertid de katolska, lutherska och ortodoxa traditionerna med traditionell folkstro.⁸

I ett och ett halvt sekel har Kihnuborna döpt sina barn och gift sig och begravts som ortodoxa. Numera får barnen estniska namn vid dop, förr var det vanligt med Nikolaj, Olga, Mikael och andra ur den ryskortodoxa traditionen.⁹ Det finns stora skillnader mellan de ryskortodoxa och estniskortodoxa kyrkorna. Även om de ortodoxa esterna är få, så är de inte någon utstött minoritet som anklagas för att vara ryska medlöpare. Till och med Konstantin Päts, president

och symbol för Estlands första självständighet mellan världskrigen, tillhörde den estniska ortodoxa kyrkan där hans bror var biskop.

De yngre Kihnuborna säger att folket på ön inte är så religiöst sinnat men ändå håller på de gamla traditionerna och deltar i de stora högtiderna. Vid liturgin på lördagarna kommer oftast bara äldre kvinnor, klädda i traditionella folkdräkter. Man kan se att vissa av dem bär ett kors i halskedjan även till vardags. Och om man sitter ner och lyssnar kan man få höra att tron är mer än bara formsak.

Virve Köster berättar hur hon förlorade en nyfödd son. Hon hade slitit för hårt under graviditeten med tunga lyft, ensam sjömanshustru som hon tidvis var. När sedan hennes näste son blev svårt sjuk som sjuåring och höll på att dö, sökte Virve hjälp i sin tro.

– Jag bad på mina knän. Jag orkade inte förlora en son till. Jag väddjade om att få behålla honom. Och det fick jag.

Virve har barn och barnbarn i livet. Men alla bor inte på ön, och hennes lilla pension räcker inte till resor och presenter. Hon vill så gärna kunna hälsa på och ha med sig något till de sina. På Sovjettiden var medlen små men priserna otroligt låga. Då räckte några få rubel till mer än bröd och smör. Man kunde även köpa tårter, minns Virve.

– Nu kan en tårta kosta hundra kronor! Man kan inte köpa det man ser och vill smaka. Man får inte titta åt det goda, för man har inte råd med det.

Men tro inte att Virve Köster längtar tillbaka till kommunismen.

– Livet är inte dåligt. Sovjettiden vill jag inte ha igen. Men lite mer pension skulle inte skada!

Virve Köster har goda skäl att hålla sovjettiden på avstånd. Tillvaron handlar om mer än mat på bordet.

– Vi fick inte ens ha julgran, minns Virve från sin tonårstid under andra världskriget.

Sovjetmakten försökte utplåna julfirandet i Estland, men folk samlades kring sina tända granar. Det fanns dock oro för att ”den röda milisen skulle knacka på dörren för att komma in och med centimetermätt undersöka, om ’nyårsgranen’ stod på föreskrivet avstånd från draperier och gardiner, om ljuslågan hölls på föreskrivet avstånd från grankvistar och prydnader o. s. v., och man undrade, om det icke var åtalbart att ha granen tänd redan en vecka före nyår.”¹⁰

Virves familj hade tagit in ett miniträd som var lätt att gömma,

bara några decimeter högt. En kväll i juletid hördes hundskall. Plötsligt stod sovjetiska soldater innanför dörren och upplyste Virves mor att hennes dotter hade spårats i Tyskland.

– Vi visste inte om hon levde eller var död, minns Virve.

Nu uppmanade soldaterna modern att säga farväl till sina barn. Militärerna sade att de skulle ta med henne ut och döda henne. Eftersom dottern befann sig i Tyskland betraktades familjen som fiender till Sovjetunionen.

– De tog henne i kluten under hakan och drog henne till dörren. Vi barn skrek. Soldaterna sa att hon skulle ta en sista titt på sina barn.

När de kom ut sköt de två eller tre gånger.

– Vi trodde att hon var död. Vi var så rädda, mormor också.

Men modern kom tillbaka.

– Hon var likblek och stammade.

Soldaterna kom igen. Men både mamma och barn överlevde. Dottern och systemen i Tyskland fick de inte träffa förrän långt efter kriget. Hon hamnade så småningom i Storbritannien.

Nu har Sovjetunionen ersatts med Europeiska unionen. Men EU-medborgarskapet är inte mycket att hetsa upp sig över, tycker Virve Köster.

– Vi fattiga pensionärer får det inte bättre, tror hon.

Politikerna har hon inte mycket till övers för.

– De klättrar så högt att de inte ser oss. Vi är så små.

Men det finns ett talesätt i Estland: *Vi överlevde tsarerna, vi överlevde kommunisterna, vi ska överleva kapitalismen också.*

På sina två hektar torpmark har Virve Köster en häst, ett får, några getter, lite höns och två hundar. Hon tar en hink vatten i ena handen och en slägghammare och ett betsel i den andra. Bortom björkdungen betar hästen, bunden vid ett järnrör nedbankat i marken. Hon ger det varma djuret att dricka och flyttar röret några meter, så att hästen når friskt gräs.

När de sovjetiska soldaterna var i antågande hösten 1944, övergav nästan fyra hundra Kihnubor sin ö och flydde. Omkring 240 av dem gav sig av till Sverige. De flesta hamnade i Göteborgstrakten men en del bosatte sig i nordöstra Småland. Ungefär var hundra flykting från Estland till Sverige kom från den lilla ön utanför Pärnu. Totalt be-

räknas omkring 25 000 personer från Estland ha tagit sig till Sverige i den massiva flyktingvåg som inleddes i september 1944. Ännu fler tog sig till Tyskland och många flydde också till Finland.¹¹

Kihnuborna hade skäl att fly. Några män från ön hade dödat sex sovjetiska soldater som tagit sig i land på norra delen av Kihnu, och det fanns en utbredd fruktan för att öborna skulle utsättas för grym hämnd. En våg av gripanden följde Röda arméns framfart på det estländska fastlandet. Omkring 10 000 män greps 1944–1945, av vilka hälften dog under de första två åren. De som sändes till arbetsläger och fångläger samma period beräknas till mellan 25 000 och 30 000. En dryg tredjedel av dessa, omkring 11 000, återvände aldrig.¹²

Men av någon anledning uteblev hämnden på Kihnu, ett faktum som de flyende aldrig eller mycket sent i livet skulle få veta. Det visade sig att de sovjetiska soldater som stationerades på den lilla ön, avskilda från sina överordnade, inte var några monster. En handfull av dem gifte sig senare med kvinnor från Kihnu.

– Soldaterna var rätt beskedliga här. Det fanns planer på att folk från ön skulle deporteras till Sibiren, men det blev aldrig av, minns Alma Vesik, 76.¹³

Hon är lillasyster till den flyende Jakob Vesik. Tillsammans med sin man August bor Alma i byn Linaküla på västra sidan av Kihnu. Sönerna Endel och Evald driver ett litet jordbruk för familjens husbehov. Dottern Leili bor på fastlandet.

Jag frågar Alma Vesik om hon minns brorsdöttrarna Salme och Ella som flydde till Sverige med sina föräldrar. Hon lyser upp.

– Jag brukade ta hand om Salme när hon var liten, berättar Alma som var 17 år när brodern och hans familj gav sig av.

Men Almas ljusa leende går snabbt över i bestört sorg, när hon får veta att Salme dog för en tid sedan.

Alma Vesik minns inte riktigt men hon tror att hennes egen familj visste om att Jakob skulle ge sig av från ön. Det måste de ha gjort, för Jakob och Elisabeth berättade i Sverige att släkt och vänner stod på stranden och vinkade när de lämnade hemön.

Alma säger att det var meningen att hon också skulle fly till Sverige.

– Min andra bror David skulle komma och hämta upp mig vid en bestämd tid. Men han kom aldrig. Jag vet inte varför.

Så hon blev kvar, medan David tog sig till Ruhnu (Runö) ute i

Rigabukten och så småningom till Sverige. Här levde han inte så länge och är begravd i vårt land, precis som Jakob och Elisabeth. Almas syster Olga lyckades också fly till Sverige och bosatte sig så småningom i Kanada. En tredje broder, Mihkel Vesik, planerade även han att följa Jakobs exempel och fly till Sverige. Han tog hustrun Sinaida och enda dottern Ellen i båten och gav sig iväg från Kihnu ut mot Västerhavet. Men precis som Jakob fick han motorkrängel i Rigabukten. Han tvingades söka skydd på Ruhnu (Runö), flera timmars färd sydväst från Kihnu.

Ellen är i dag 60 år, heter Vahkel i efternamn och bor i Rootsiküla med sin man.

– Vi stannade på Ruhnu i fem år och kom tillbaka till Kihnu 1949, berättar hon.¹⁴

Familjen hade egentligen tänkt att fortsätta till Sverige, men de hann aldrig innan sovjetiska soldater dök upp på Ruhnu. Det var fler Kihnubor som tillfälligt bosatte sig på Ruhnu, där den gamla svenskättade befolkningen hade övergett ön och så gott som mangrant flytt till Sverige.

– Folk från Kihnu tog hand om hus och kreatur, minns Ellen.

Hon har också i tydligt minne vilken rädsla de vuxna kände för den sovjetiska militären.

– Jag vet inte riktigt varför. På Ruhnu hände det oss ingenting.

Mihkel och Sinaida Vesik hade fyra döttrar och tre söner. Två söner är döda. Den yngsta dottern Milvi Odintsenko byggde för några år sedan ett nytt hus på gården i Rootsiküla, där hennes far och Jakob Vesik växte upp. Det var där i gården som flyktplanerna gjordes upp en kväll för sex decennier sedan.

Som de flesta andra Kihnubor odlar Vesiksläkten för husbehov. På Milvis gårdsplan ligger en imponerande skörd av lök för att torka i solen. Familjen har säkrat hela sitt årsbehov av lök, potatis, morötter och rödbetor.

Jag vandrar över det flacka landskapet i skymningen. På långt håll syns det gamla mejeriet som en gång var öns ekonomiska nav. Nu står det där som ett skrämmande skelett. Den stora ladan är till hälften utan tak, kobåsen gapar tomma och i huvudbyggnadens inre har cementen fallit ner i stora sjok. Verksamheten upphörde i början av 1990-talet, i samband med självständigheten. Tidigare kunde öborna

leverera sin mjölk hit och få lite pengar. När jag rör mig genom de mörka rummen känns de kusligt öde. Här finns minnena av hur folket på Kihnu fick sin näring, och samtidigt är de här ruinerna symboler för vad öborna fruktade mer än något annat: de sovjetiska ockupanterna.

Från mejeriet syns inte fyren i söder, den skymms av skogen. Fyren fraktades i delar från England till Kihnu och sattes upp 1864 men fortsätter att blinka mot sjöfarare om natten även på den här sidan millennieskiftet. Nu har den emellertid fått konkurrens av två höga byggnadsverk vars varningslampor syns vida omkring när det blir mörkt. Det ena betecknar vår tids tekniska revolution, en mast för mobiltelefonnätet, som naturligtvis nått till ön. Det andra symboliserar den politiska revolution som Estland och Kihnu genomgått, bort från Sovjetunionen och in i den västliga maktsfären. Bara drygt hundratalet meter från fyren står en modern radarmast, som sägs ingå i Natos övervakningssystem i Baltikum.

Som pensionär i Sverige byggde Jakob Vesik modeller av de segelfartyg han trampat däck på sedan sitt femtonde levnadsår. Det började med en enmastare som mest gick inomskärs i Estland. Under en period seglade han sedan tvåmastade Kaljas ihop med fadern, som var skeppare. Därefter mönstrade han på tremastaren Gunnar som gick med virke mellan Finland, Sverige, Danmark och Holland. På tremastaren Soner blev det sedan många resor till London, en världsstad som Jakob Vesik besökte ett femtiotal gånger. Han jobbade även som båtsman och timmerman på en ångbåt innan han gifte sig med Elisabeth Alas och blev någorlunda bofast på Kihnu.

Sommaren 1939 blev den sista i frihet för Estland under Jakob Vesiks livstid. Han och andra ester visste inte att deras öde beseglades i Moskva natten till den 23 augusti genom Molotov-Ribbentrop-pakten. (Se kapitlet *Alla sveks moder*.) Stalin och Hitler delade upp Östeuropa mellan sig och Estland föll i Stalins klor. Den 16 juni 1940 ställdes Estland inför ett ödesdigert ultimatum. Landet skulle invaderas av Sovjetunionen om inte regeringen byttes ut och den sovjetiska militären fick röra sig fritt i hela Estland. Kreml krävde svar samma dag och regeringen i Tallinn ansåg sig inte ha något val. Premiärminister Jüri Uluots avgick. Ett halvsekel senare, i de baltiska

självständighetsrörelsernas år 1990, skulle folk säga: *Nu får vi inte upprepa 1940. Den här gången ger vi oss inte utan strid.*¹⁵

Sommaren 1940 organiserade det sovjetiska kommunistpartiet en "folkets revolt" genom att transportera ryska arbetare från militärbaserna till Tallinn, där de skyddade av soldater demonstrerade och krävde en sovjetvänlig regering. Då hade kommunistpartiet i Estland inte ens 150 medlemmar. Men "folkets önskan" uppfylldes, Moskva tvingade fram grundlagsstridiga skenval, där skrämsel och fusk ledde fram till det officiella resultatet: Arbetande folkets förbund vann samtliga mandat i "parlamentet", som begärde Estlands anslutning till Sovjetunionen. Därmed var 22 års självständighet över för Estlands del.¹⁶

Den estniska armén blev en infanterikår i Röda armén, privategendom förstatligades, tidningar lades ned, nationella monument raserades, teologi- och kristendomsundervisning avskaffades, en lag om "landsförrädare" antogs. Nationaliseringen började med storindustrin och fortsatte med handel och sjöfart.

Jakob Vesik arbetade hösten 1940 på en kustbåt, som beslagtogs av den sovjetiska flottan och tvingades in i en armada som skulle transportera balter till Leningrad. I oktober lade 135 fartyg ut med totalt cirka 54 000 människor ombord.¹⁷ Ute i Finska viken hamnade de i ett minfält och anfölls sedan av tyska bombplan. En lettisk 9 000-tonnare sänktes med man och allt i närheten av Jakob Vesiks båt. Arton år efter katastrofen berättade Jakob Vesik i *Vimmerby Tidning*:

"De tyska bombplanen fick in fullträff efter fullträff på fartygen i konvojen och hela havet runt omkring oss var ett enda inferno av skrikande och jämrande människor som kämpade för sina liv i vågorna. Vårt lilla kustfartyg liksom ett 30-tal andra fartyg undgick som genom ett under att bli träffat. Vår närmaste uppgift blev att rädda så många som möjligt av dem som låg bland vrakspillrorna i vattnet. Vi lyckades dra upp 360 av våra chockade och skadade landsmän i vår båt."¹⁸

Tusentals människor och hundratalet fartyg gick till havets botten. De fruktansvärda synerna skulle aldrig utplånas ur Jakob Vesiks minne. Vid sina fortsatta resor mellan Estland och Ryssland hamnade han i ytterligare flyganfall och lyckades med knapp nöd rädda livet undan automatelden från luften. Då han kom till Leningrad fick han se hur befolkningen led under belägringen, där en av hans kusiner dog av svält.

När tyskarna närmade sig Estland på försommaren 1941 mobiliserades estniska män till den sovjetiska armén, vilket fick till följd att många ester gömde sig i skogarna och bildade partisangrupper. Så föddes motståndsrörelsen Skogsbröderna. Partisanerna utkämpade blodiga strider med de sovjetiska så kallade förintelsebataljonerna som innehöll estniska landsmän på ockupanternas sida. Partisanernas mål var att befria Estland från sovjetisk militär innan den tyska armén hann inta hela landet. Men i stället kom partisanerna och den invaderande tyska armén att kämpa sida vid sida för att driva ut Röda armén. Esterna närde en förhoppning att Estlands självständighet skulle kunna återupprättas på det sättet. Frivilliga ester följde med det tyska fälttåget mot Sovjetunionens inre och hoppades att kunna befria deporterade landsmän.¹⁹

Bland alla som hade deporterats österut före tyskarnas ankomst fanns Jakob Vesik. Han befann sig i Tjeljabinsk i Sibirien. Med en grupp på cirka 350 fångar hade han tvingats att vandra över Ladogas is, som låg kvar framemot våren. Ute på isen hade han och kamraterna blivit beskjutna av tyskar men räddats av dimma. I det sovjetiska arbetslägret i Tjeljabinsk slet Jakob Vesik ont i ett och ett halvt år. Från början fanns där cirka 12 000 estländare och i ett annat läger i närheten omkring 17 000 estländare. Tack var sin goda fysik överlevde Jakob Vesik eländiga förhållanden i de taggtrådsomgärdade barackerna, med dålig mat och hårt skogsarbete. Men sjukdomar härjade omkring honom och tidvis tvingades de estländska tvångsarbetarna begrava minst en av sina kamrater om dagen.

Hitlers trupper trängde allt längre in i Sovjetunionen. Förlusterna var stora för Röda armén som behövde nytt manskap. Jakob Vesik och hans lägerkamrater tvångsmobiliserades till fronten mellan Moskva och Kiev. De måste marschera i djup blötsnö nattetid och många dog under vägen. De överlevande gick till fots i mer än 60 mil innan de nådde fronten. Där skulle det estniska förbandet sättas in i närstrider mot tyskarna och riskerade att bli kanonmat.

Jakob Vesik och fyra av hans kamrater planerade att fly och lyckades lura sina sovjetiska befäl. De fem estländarna tog sig över till fiendesidan för att kapitulera och rädda sina liv. De fick så småningom sällskap av närmare ett 60-tal andra estländare. Gruppen togs till fånga och fördes till ett läger i Tyskland. Då hade de tyska ockupan-

terna i Estland och övriga Baltikum sedan länge visat sitt rätta ansikte. Esternas hopp om att återuppliva ett självständigt samhälle hade grusats. Tyskbalten Alfred Rosenberg hade blivit rikminister för de ockuperade områdena i öster och den fruktade tyska hemliga polisen Gestapo fanns på plats. Den tyska militären hade upprättat en estnisk legion, som så småningom kom att bestå av närmare 1 300 man. När tyskarna 1943 försökte tvångsmobilisera unga män flydde många ester till Finland och anslöt sig i stället som frivilliga till Finlands kamp mot Sovjetunionen.²⁰

Efter ett par månader i tyskt fångläger beordrades Jakob Vesik att bege sig till Estland för att arbeta vid ett sjukhus som tyskarna kontrollerade inte långt från Pärnu. Därefter blev han kommenderad att iförd uniform vakta skog i en annan del av Estland. Kriget var nu på väg att vända och gå tyskarna emot, men Jakob Vesik slapp mobilisering till fronten. Genom skogarna där han befann sig drog retirerande tyskar i eländigt tillstånd med den framryckande Röda armén i hämlarna. Jakob Vesik och en kamrat gav sig tillsammans av på häst, sedan till fots och till slut gömda på ett lastbilsflak. I Pärnu fick Jakob följa med en fiskebåt ut till hemön, sedan han gömt den tyska uniformen i lånad skinnrock och pälsmössa.

Därhemma på Kihnu var det oroligt denna höst 1944. Flera familjer hade flytt till Sverige och nya flyktresor förbereddes när Jakob Vesik återvände. Man väntade den sovjetiska armén tillbaka på öarna. Jakob Vesik befarade inte bara en ny deportation till Sibirien. Han hade goda skäl att frukta för sitt liv. Att desertera till fiendesidan, som han hade gjort, var det värsta man kunde företa sig under sovjetiskt befäl.

Jakob Vesik blev uppsökt av en person som hade båt och planerade att fly över havet men inte var erfaren sjöman. Kunde Jakob tänka sig att följa med? Jo, om han fick ta med sin familj. Så blev det. Totalt åtta personer gav sig iväg i den sex meter långa träekan med en sex hästkrafters motor i aktern. Förutom Vesik-familjen på fyra personer var det båtägaren, en motorkunnig man och två ungdomar från fastlandet. Den slitna ekan hade då snabbrenoverats, relingen hade höjts för att klara grov sjö och motorn var genomgången. När den lilla skutan lade ut från Kihnus östsida, stod släktingar och vänner på stranden. ”Vi kommer tillbaka när kriget är över”, lovade Jakob Vesik

innan han rundade udden och fyren i söder, satte kurs västerut och förlorade sina kära ur sikte.

Men de kom aldrig tillbaka. När Estland äntligen blev fritt i augusti 1991 hade Jakob Vesik vilat på Vimmerby kyrkogård i nästan tretton år. Hustrun Elisabeth hade sovit vid hans sida sedan 1986, året innan frihetsrörelsen i hemlandet tog fart på allvar.

På Kihnu har livet gått vidare, hårt men uthärdligt. Som i alla tider, och på alla Östersjöns stränder, handlar det om kamp för kärlek och bröd. Därför är också kärleken och havet – öbornas försörjning – ämnen i Virve Kösters visor. Hon har bland annat skrivit en kärleksförklaring till sin man Jaan, sjömannen som gick ombord för att segla långt bort. *Jag ger dig mitt hjärta och min kyss, så att du inte glömmmer mig.*

Han glömde inte. Nu sitter han i Virves trädgunga, som är upphängd i tallen invid vedboden. Virve blickar ut genom köksfönstret och skrattar hjärtligt åt 82-åringen som äger hennes hjärta.

– Där sitter han jämt. Han kan gunga hur länge som helst, säger hon.

Virve Köster har också skrivit visor till sina barn. När sonen blev arton och måste ge sig av till den sovjetiska militärtjänsten, försökte modern att hantera sin oro och saknad genom att beskriva hur han som liten hållit fast henne i kjolen för att hon inte skulle försvinna.

Men mest uppmärksammas har Virve Köster blivit för sin skildring av människans dödskamp. Havet ger och havet tar. Som öbo har hon varit nära döden flera gånger. Vid ett tillfälle trodde hon att allt var över.

– Jag får aldrig mer se min dotter och min mor, tänkte jag.

I det ögonblicket räddades Virve av sin svägerska, som med hjälp av ett rep lyckades dra henne ur vågorna. Den dramatiska upplevelsen i dödens närhet har Virve tolkat i en visa som hon sjungit in på cd. *Merepidu*, Havsfest, heter texten som blivit så älskad att den en period låg överst på topplistorna i Estland.

Men den egna visa som berör Virve mest är nog texten om den värsta katastrofen i hennes hav efter andra världskriget.²¹ Den heter rätt och slätt *Estonias undergång 28.09.1994*. Texten handlar om de unga sjömännen, om natten, om stjärnorna, om den ylande vinden

och stormen som är stark som en häst, om fartyget som får slagsida och människorna som ropar ut sin dödsångest, om sjöjungfrur som tar de drunknande med sig i djupet varifrån ingen återvänder. *De sluter dina ögon och tar värmen ur ditt hjärta. Gråt, men du måste följa dem ... Vågorna berättar inte för någon vart de har fört dig.*

Estland i våra hjärtan

Tornet på den gamla slottsruinen i Haapsalu verkar bekant.

Det är nog hämtat ur en saga, kanske Ronja Rövardotter? Ja, det är ju nästan en kopia av tornet i Mattisborgen!

Men nej, det är förstås tvärtom. Den flerhundraåriga biskopsborgen på Estlands västkust har gett inspiration till bilden av rövarnätet.

Haapsalu är illustratören Ilon Wiklands barndomsstad.

Under ekars djupa grönska, invid Maria Magdalenas ortodoxa kyrka, ligger den lilla gula stugan där Ilon Wikland bodde med sin farfar och farmor.

Farfar var kantor i kyrkan och därhemma byggde han fioler. Men han byggde också radioapparater, vilket var förbjudet på sovjettiden. Det var inte meningen att folk skulle kunna lyssna till utländska nyheter. Ilon råkade nämna radion för en klasskamrat, och några dagar senare kom soldater och sökte igenom hela huset. Barnbarnet blev förstås alldeles förskräckt och undrade vad hon hade ställt till med. Men de objudna gästerna upptäckte inte luckan i köket, som ledde ner till radions gömställe i källaren.¹

I Haapsalu fanns ett svenskspråkigt gymnasium, och hemma hos Ilon och farfar och farmor var en svensktalande flicka inackorderad. Det var så Ilon kom i kontakt med det svenska språket. När svenskarna flydde över Östersjön stod Ilon och vinkade av sin kamrat och tänkte att hon själv skulle vilja resa samma väg. Så blev det. 1944 flydde farmor och farfar och fjortonåriga Ilon till Sverige.

Hennes barndoms lilla hörnhus på Riddargatan ingår i en betagande gammal trähusbebyggelse, målad i naturfärger och omgiven av prunkande trädgårdar bakom plankstaket. Den här staden är Lotta på Bråkmakargatans miljö. Den som utan resemöda vill veta hur det ser ut kring gränderna i Haapsalu, kan studera teckningarna i Astrid Lindgrens och Ilon Wiklands *Visst kan Lotta cykla*. Resan till Haapsalu är annars värd sitt besvär. Förutom all gammal kultur staden erbjuder, så finns nu också ett nytt museum till Ilon Wiklands ära, där hennes originalillustrationer till Astrid Lindgrens böcker går att beskåda.

I Haapsalu ligger träkåk vid träkåk och i trädgårdarna utnyttjas näs-

tan varje kvadratmeter till odling. Innanför plankstaketen göms äppelträd och syrener, vinbär och krusbär, och mycket pioner. Där ser man också glasverandor och kalkstensmurade små uthus, gamla gårdsbrunnar med vansch, vackert snickrade trädgårdsmöbler och prydligt staplade vedtravar, genomtorkade i solen.

De gamla träkakarna är gula, gröna eller himmelsblå, de gula är nog flest. Det är otroligt att så mycket av den äldre miljön har bevarats, trots att de sovjetbyggda hyreslängorna i grått tegel trängt sig in både här och där.

Staden har nästan två seklers historia som kurort. Det var en svenskättad greve De la Gardie, som startade den första vatten- och gyttekuranstalten, och i dag finns hans arv återuppbyggt i form av Bergfeldts hälsobad nere vid stranden.² Apotekaren Bergfeldt fick på sin tid ingen mindre än den ryske tsaren Alexander II som gäst. I släptåg efter tsarens hov kom den ryska aristokratin från Sankt Petersburg till Haapsalu. Den unika järnvägsstationen med sin snickarglädje och sin 216 meter långa perrong under trätak är ett resultat av tsarernas sommarresor hit. Perrongen stod klar 1905. Längden var tilltagen för att hela det kejserliga tåget skulle stanna under tak, så att ingen i tsarens följe riskerade att bli våt av regn. Byggnadsverket överlevde sovjettiden men förföll, och tristessen på stationens baksida var deprimerande till för några år sedan. Då målades hela härligheten om i lysande röda och gräddgula färger.

Den rikliga snickarglädjen som man ser i Haapsalu sägs vara en rysk tradition snarare än en estnisk. Många av stadens hus är byggda för ryska sommargäster, och värdarna ville tillfredsställa deras smak. Bland flera berömdheter som semestrade i Haapsalu fanns kompositören Pjotr Tjajkovskij, vars bror var viceguvernör i Estland. Numera har Tjajkovskij fått en staty inte långt från kursalen, där symfoniorkestern spelade hans musik om somrarna. Men under sovjettiden blev Haapsalu en militärstad, där främmande besökare avvisades och där alla föreningar gick med avloppet nästan direkt ut i Östersjön. Vattnet förgiftades så till den grad att badförbud rådde när Estland blev självständigt 1991. Med svensk hjälp fick sedan Haapsalu ett nytt reningsverk och badvattnet blev så småningom hälsobringande på nytt.

Haapsalus band till Sverige är gamla. På 1200-talet fanns det

svenska invandrare i staden. Utmed den estländska kusten och på öar som Dagö, Ormsö och Runö bosatte sig svensktalande invånare från det dåvarande Sverige och Finland, både från de rikssvenska och de finländska kustområdena.

År 1581 erövrades Haapsalu av den svenska armén. Sedan ökade estlandssvenskarnas antal, på öarna och i kustområdet, och nådde som mest omkring 12 000. I början av 1700-talet intogs Haapsalu av ryska trupper, och Peter den store tågade in i den skövlade staden 1710.

Den svenska befolkningen levde dock kvar³, och fram till andra världskriget var Haapsalu centralort för estlandssvenskarna, som då uppgick till omkring 8 000. Det fanns svenskspråkigt gymnasium i såväl Hapsaalu som Birkas. Den svenske kronprinsen, sedermera kung Gustaf VI Adolf, besökte Haapsalu 1932. Några år senare bröt andra världskriget ut och 1944 flydde nästan alla estlandssvenskarna till Sverige. Bara några hundra blev kvar. Deras hembygd Aiboland⁴ utmed Estlands västkust militariserades och blev sovjetiskt gränsområde mot västra Europa. Befolkningen utestängdes, gårdar och byar utplånades och ersattes av flygbaser, bunkrar, bevakningstorn och robotanläggningar med kärnvapen. På de platser där utvandrare från Finland och Sverige en gång hade slagit sig ner, riktades massförstörelsevapen mot dessa grannländer.

Några estlandssvenska familjer blev dock kvar i trakterna och lyckades överleva den långa sovjettiden utan kontakter över Östersjön. Men de var övervakade, eftersom de talade ett annat språk än estniska och ryska och därför misstänktes ha kontakt med omvärlden. Bland annat var telefonerna avlyssnade.

När Estland åter hade blivit självständigt kom kung Carl Gustaf och drottning Silvia till Haapsalu 1992. Då fick kungen en utsirad käpp, som hade tillverkats åt hans farfar sex decennier tidigare men som av någon anledning inte hade överlämnats till denne utan bevarats genom hela sovjettiden i väntan på nästa svenska kungliga besök.

Estlandssvenskarnas historia berättas på Aibolands museum i Haapsalu, invigt av den svenske kungen. En av besökarna där bland hantverk och gulnade fotografier är Olle Klippberg från Sigtuna, på semester med sin familj i barndomens trakter. Han är född i Rickul norr om Hapsal (som Haapsalu benämndes av estlandssvenskarna).

Olle Klippberg var sex år när familjen liksom tusentals andra estlandssvenskar flydde till Sverige 1944.

– Jag minns bara fragment av barndomstiden i Estland, säger han.

Olle Klippberg sörjer över att de estlandssvenska dialekterna är på väg att dö ut. Trots att far och mor fortsatte att tala estlandssvenska efter flykten till Sverige har han själv tappat det mesta av sin barndoms talspråk. Just dialekterna var ett grundfundament i den estlandssvenska identiteten.

Efter Estlands självständighet 1991 fick Olle Klippberg möjlighet att återse platsen där han föddes. Men den sovjetiska ockupationen hade utplånat hans barndomshem. Svenskbygderna var gränzon västerut och hade förvandlats till militärt område. Under sovjettiden var det förbjudet att gå ner till stranden som bevakades av beväpnade vakter, och sandstranden var krattad för att avslöja både flyktingar och inkräktare.

– Vår gård låg nära havet och där var alla de gamla husen rivna. Bevakningstorn hade satts upp på stranden där båthusen en gång låg, berättar Olle Klippberg.⁵

När svenskarna hade flytt brändes många hus utmed stränderna av sovjetmyndigheterna. Men markerna finns kvar och efter en del byråkrati får Olle Klippberg och andra estlandssvenska ättlingar ta över gamla släktgårdar från estländska staten. På en del sådana tomter bygger de nygamla ägarna sommarhus. Främst är det dock minnen som återstår av en sjuhundraårig svensk bosättning i Estland. Men trots alla politiska och ekonomiska förändringar sedan mellankrigstiden har vissa landmärken bevarats orörda. Många stenmurar, gränstenar och husgrunder står kvar i markerna och visar var gårdarna låg och var rågångar löpte. Dessa märken i landskapet har för många i dagens generation fått ersätta lagfarter och kartbilder.⁶

Haapsalu har återvunnit en del av sin gamla dragningskraft som turiststad om sommaren. Strandpromenaden är populär igen och det gamla societetshuset har fått nytt liv med konserter på utescenen. Förr var det ett tillhåll för de besuttna, nu är det en mötesplats för alla. Den drygt hundraåriga kursalen är den enda i sitt slag i Estland som bevarat sitt ursprungliga utseende. Snickarglädjen under det höga taket får besökaren att känna sig förflyttad ett antal decennier bakåt i tiden. Där i sommarrestaurangen kan man slå sig ner bara ett par

meter från vattnet och bli serverad av unga damer i klänningar med krås och rosett. Och vänder man sig om så står där scen och flygel i väntan på kvällens dans.

I biskopsborgen några hundra meter bort förbereds kultursommarens höjdpunkt, Vita Damens dagar. Under fullmånen lär Vita Damen visa sig i ett av domkyrkans fönster. I vanliga fall är hon instängd i kyrkans vägg, där hon som ung flicka ska ha murats in levande. Detta grymma straff utmättes sedan hon klätt sig i manskläder för att kunna ta sig in och träffa sin älskade på borggården, dit kvinnor inte hade tillträde. Kanske är den en sannsaga, berättelsen om förbjuden men oskiljaktig kärlek mellan Haapsalus Ronja och Birk.

Om kurorten på Estlands västkust har den största platsen i svenska hjärtan, så är det nog lärdomsstaden Tartu bortom skogarna i sydöst som kommer tvåa. Förr kunde man ta sig med tåg från Haapsalu till Tartu via Tallinn. Men tåget går inte längre mellan Haapsalu och Tallinn, där får man åka buss. Mellan Tallinn och Tartu rullar bussarna ungefär en gång i timman, men där går faktiskt också något tåg om dagen. En av stationerna mellan Estlands två största städer är en enorm rangerbarngård mitt ute i obygd. Det verkar så ologiskt, men logiken är sovjetisk. Tapa var en stor militärbas, som hade placerats vid knutpunkten för tre järnvägslinjer, från Moskva och Sankt Petersburg i öster till Tallinn, Tartu och Riga. Vid militärbasen vräktes det ut så mycket flygbränsle i markerna att man efter ryssarnas uttåg kunde pumpa upp grundvattnet och använda det som bränsle i stadens fjärrvärmeverk, sägs det. I varje fall finns det dokumenterat på film hur folk i Tapa hivade upp vatten ur brunnar och tände eld på det.

Järnvägsnätet var byggt efter Moskvans behov, inte Baltikums. Det måste finnas förbindelser inifrån hjärtat av Sovjetunionen till de militärt strategiska orterna och till Östersjöhamnar som Tallinn och Riga.⁷ Men mellan Tallinn och Riga, Baltikums handelsmetropoler, kan man inte åka tåg.

Tartu har blivit Gustav II Adolfs stad, där den svenske kungen upphöjts till kulturbärare mer än krigshjälte. I Tartu grundades Sveriges andra universitet, sedan kungen i härläget i Breitenfeld undertertecknat grundläggningsbrevet under sitt sista fälttåg 1632.⁸

På det lilla Kungliga torget i parken bakom Tartuuniversitetets huvudbyggnad står Gustav Vasas sonson i dag staty med ett dokument i högra handen och inskriptionen *Gustavus II Adolphus, Rex Sueciae, Fundator Universitatis Dorpatensis*. Statyn⁹ som avtäcktes av Carl XVI Gustaf 1992 är en gåva från vänuniversitetet i Uppsala. Studenter, lärare och lokalpolitiker i Tartu hade länge önskat en ny kungastaty, sedan den gamla försvann spårlöst i sovjetmörkret någon gång i början av 1950-talet. Den hade satts upp 1928 och invigts av svenske ärkebiskopen Nathan Söderblom. Men de sovjetiska maktavarna tålde inte den svenske krigarkungen, och det påstås att hans monument smältes ned och omvandlades till en Leninstaty någonstans. Innan sovjetimperiet föll samman, kom studenterna i Tartu på idén att vintertid göra en snöstaty av Gustav II Adolf.

Den nya bronsstatyn är gjord efter samma modell som statyn på Gustav Adolfs torg i Göteborg. Men Tartu och Göteborg har mer än så gemensamt. Mellan Estlands andra stad och huvudstaden Tallinn råder en rivalitet som påminner om förhållandet mellan Göteborg och Stockholm. I kulturstaden Tartu anser man att alltför mycket resurser går till Tallinn, som dominerar landet ekonomiskt och politiskt. Men samtidigt tar man det hela lite med en klackspark och ser Tallinn över axeln. På stadens fullpackade och populära pub Wilde¹⁰ möter man en avslappnad och självklar medvetenhet om Tartus värde, något av en motsvarighet till Göteborgsandan. Här behövs inga storstadsfasoner, den som är bäst behöver inte visa det. *Brösta sig kan de göra i Tallinn, vi vet var Estlands hjärta slår.*

Tartu och hela sydvästra Estland har traditionellt stått för en mer nationalistisk politik och ett starkare motstånd mot utländska inkräktare än Tallinn. Därför är det också Tartu som har landets KGB-museum. I hörnet av Riia och Pepleri ligger ”det grå huset”, där säkerhetstjänsten NKVD och efterföljaren KGB höll till på sovjettiden. I de övre våningarna förhördes de gripna och i källaren torterades de. I källaren kan man i dag beskåda hur det såg ut i dessa dödens kamrar, när ondskan härskade i Tartu. Och man får naturligtvis ta del av motståndets historia, särskilt Skogsbrödernas. Den sovjetiska säkerhetstjänstens karta från 1947 visar att det fanns skogsbröder över praktiskt taget hela Estland. Ringarna är tätast i Võrumrådet söder om Tartu, men det fanns även gott om skogsbröder i

sydvästra Estland, liksom runt Haapsalu och Rakvere. I museet berättas om bröderna Aksel och Arnold Ojaste, som lyckades fly från ett deportationståg 1949 och påstås ha förblivit skogsbröder ända fram till 1963. Deras bedrift var unik. Deportationerna till Sibirien var väl organiserade och av dem som satts på tågen kom få undan. Folk fördes in till lokala ”matarstationer”, som försåg de stora järnvägs-knutarna med transporter. På KGBs skiss kan man se hur alla tåg strålade samman och till slut gick i en enda riktning, österut.

I Tartu, Võru med flera städer fanns en del av dem som i Estland gick under namnet Stadsbröderna. Underjordiska grupper av studenter och andra ungdomar bekämpade ockupationsmakten med flygblad, hissade den blåsvartvita estniska flaggan¹¹ och genomförde attentat. I KGB-källaren i Tartu satt sådana unga pojkar och flickor fängslade. Där finns ett brev som Päivu Kull i organisationen Sini-must-valge (Blå-svart-vit) skrev med blyerts till sin mor från fängelsehålan, innan han deporterades till Sibirien. Och där finns de bilder som KGB tog på hans unga kollega Riita Vint, när hon greps. Det var många ungdomar som förlorade friheten, och det förekom att hela gymnasieklasser sändes till hårda arbetsläger i Sibirien.

Sini-must-valge i Tartu hade ett fyrtiotal medlemmar och några av dessa lyckades 1949 spränga ett monument över Röda arméns soldater i staden. Samma år lyckades studenter hissa den estniska flaggan i det högsta trädet i stadsparken i Võru. Samtidigt fejkade de en minering av trädet och satte upp en skylt ”Varning: Minerat!”. Därför fick flaggan sitta kvar så länge att många Võrubor hann se den. ”Folket i Võru mindes under lång tid denna dag som det sista ljusa ögonblicket innan terrorns och okunnighetens mörka tidevarv bröt in.”¹²

En månad efter flagghissningen drabbades Estland, och hela Baltikum, av sovjettidens värsta deportationer. Området skulle sovjetiseras en gång för alla. Kollektiviseringen av jordbruket hade inte lyckats, skogsgerillan hade inte utplånats. Genom att krossa de privata bönderna skulle Moskva uppnå sina mål. Natten till den 25 mars 1949, strax innan vårbruket skulle börja, slog säkerhetstjänsten till. Lokala partifunktionärer gjorde upp listor på dem som skulle deporteras från Estland, det var 7 500 familjer, 22 326 personer, av vilka två tredjedelar var kvinnor och barn. De väcktes brutalt i vinter-

natten av beväpnade, främmande män. En av de sovjetiska aktivister som deltog har själv beskrivit en bortförd familjs öde, där kvinnan ”knäböjde på släden” och mannen ”grät bittert”. Historikern och före premiärministern Mart Laar har sammanfattat dessa fruktansvärda dygn: ”Hela Estland översvämmades av tårar. Folk jagades som djur ... Det tycktes inte finnas ett spår av mänsklig godhet kvar på jorden.”¹³

Grymheten härskade till efter Stalins död 1953, och motståndsrörelsen höll ut i skogarna till 1956. När revolten i Ungern krossades av Röda armén utan att västvärlden lyfte ett finger, gav skogsbröderna upp. De insåg att deras motstånd var meningslöst. Gerillan slutade att hoppas på hjälp utifrån. Sovjetmakten utfärdade amnesti, en del gick fria, andra fängslades. Samtidigt kom tövädret i Moskva genom Nikita Chrusjtjov, vilket gav viss öppning för en ny form av motstånd, som först studenterna och sedan de så kallade dissidenterna ledde.¹⁴

1964 fick esterna i allmänhet och Tartuborna i synnerhet en varm uppmuntran utifrån, när Finlands president Urho Kekkonen och hans hustru Sylvi besökte Tartu. Visiten fick så småningom legendarisk prägel i lokalbefolkningens medvetande. Det var första gången en utländsk statschef kom till sovjetrepubliken Estland. Tartu lär inför besöket ha fått en hastig ansiktslyftning, där vissa affärer fylldes med varor, och där apelsiner tillfälligt placerades ut i stora skålar på universitetet. Kekkonen fick en del utländsk kritik för sin resa, men esterna upplevde den positivt. Den finländske presidenten höll tal i universitetets aula på estniska. Han frångick dessutom den sovjetiska etiketten att beskriva folkens vänskap i internationella termer. I stället betonade Kekkonen de nära banden mellan ester och finnar. Han föreslog att en färjelinje skulle öppnas mellan Tallinn och Helsingfors, och året därpå inledde *Vanemuine* sina turer över Finska viken.

Detta bevis på att de isolerade esterna inte var bortglömda gjorde ett så starkt intryck att Tartuborna fyra decennier senare höll ett seminarium för att minnas besöket från Finland. Än i dag berättas anekdoter kring paret Kekkonens vistelse i och kring Tartu. Bland annat firade Sylvi Kekkonen sin födelsedag vid friluftscentret Kääriku, och ett bastubad där blev så utdraget att några frivilliga ester i hast byggde upp ett utedass för att gästerna skulle kunna stanna över nat-

ten. Kekkonens styrka i skidspåret omtalas också. Det påstås att KGBs vaktmanskap snabbt blev frånåkt, sedan mannarna i den första utförslopan fallit huvudstupa i snön med vapen och allt.¹⁵ Där den finske presidenten susade fram bland de estländska furorna finns i dag 15-kilometers skidspår och vandringsled, Kekkonen-spåret.

På 1980-talet vaknade åter det aktiva motståndet mot sovjetockupanterna i Tartu. Studenterna där tillhörde även då tätgruppen i den estländska självständighetsrörelsen. Och om Tartuborna själva får säga det, så var det på Observatoriet i Domparken bakom universitetet som den estniska flaggan för första gången hissades offentligt i Estland på 1980-talet. Men, säger de som vet, egentligen skedde det först i Võru 1987 och sedan på fornminnesdagarna i Tartu. I Tallinn har man förstås en egen version. I alla fall var det den 24 februari 1989 som de estländska färgerna åter vajade över tornet Långe Herman på Domberget i Tallinn. De baltiska länderna tvistar för övrigt också sinsemellan om vem som egentligen satte i gång frihetsrevolutionen i Baltikum.

Efter självständigheten 1991 byggdes Tartuuniversitetet upp till ett modernt västerländskt lärosäte med gott akademiskt rykte inom såväl naturvetenskap som samhällsvetenskap och humaniora. Universitetet har i dag omkring 12 000 studenter, däribland hundratals gäststudenter, inte minst från Finland och Sverige. Men det finns fler högskolor i staden och studenternas antal är numera omkring 20 000, en femtedel av Tartus befolkning.

Det är gott om gamla fina byggnader i Tartus lummiga universitetsområde upp mot Domberget. När de har renoverats färdigt kan många europeiska universitetsstäder känna avund. I parken bredvid domkyrkoruinen på berget står poeten Kristjan Jaak Petersons (1801–1822) staty. Det är en ung man med långt hår, ränsel, stav och en bok i handen. Han var en unik begåvning som bara blev 21 år, men som på den tiden hann med vad de flesta av oss inte mäktar under ett långt liv. Kristjan Jaak Peterson blev inspiratör för den estniska nationalismen genom att använda sitt modersmål i en akademisk miljö, som dittills varit antingen tyskspråkig eller ryskspråkig. Men han var ingen trångsynt lokalpatriot. I gymnasiet ska han ha lärt sig såväl tyska som ryska och dessutom svenska, finska, engelska, italienska och de klassiska versionerna av latin, grekiska och hebreiska.¹⁶

Tartuuniversitetet har nära samarbete med Uppsala universitet. De båda lärodomsstäderna påminner faktiskt en del om varandra, och de har i sina respektive länder ungefär samma historiska akademiska status gentemot de mer moderna högskolorna i huvudstäderna Tallinn och Stockholm. I Estland är det självklart att landets ledare har studerat i Tartu, även om de utövar makten från Tallinn. Det har gällt för Lennart Meri, Arnold Rüütel, Edgar Savisaar, Mart Laar, Siim Kallas, Andrus Ansip med flera.

Tartu har gamla kullerstensgränder med träkåkar i grönskan utmed Jakobi och Kreutzwaldi. Innanför det gröna trädbältet fortsätter villaträdgårdarna med relativt välbärgade kvarter. Vackert nyrenoverade villor samsas med hus som sticker ut i tristess. Stadens trähusbebyggelse går tillbaka till början av 1900-talet, då tyskarna präglade mycket av livet här. Runt Taraallén bor Tartus medelklass i stora trähus och rappade fyrkantiga villor, där universitets- och kulturfolk levde kvar även under sovjettiden. En del fick till och med fortsätta att äga sina hus.

Trädgårdarna är väl tilltagna och prunkar med äppelträd och björkar, vinbär och hallon, tomater och rödbetor, gurkor och dill. Och häckarna är prydligt klippta. Tartu ligger på samma breddgrad som östgötaslätten på andra sidan Östersjön. Likheten med Sverige är inte en tillfällighet, men den är slående med tanke på den vitt skilda historien under andra halvan av 1900-talet. Det skvallrar om hur djupt de riktigt gamla historiska rötterna går.

I utkanten av trädgårdsstaden ligger splittrerna hyreshus. Så häftiga balkongräcken, i blåtonat glas, har jag aldrig sett i Sverige. Här kostar en lägenhet på fyra rum och kök och bastu miljonbelopp i estniska kronor. Tvärsöver gården ligger nybyggets yttersta kontrast, ett förfallet och flagnande sekelgammalt hus på Vabriku. Det är ett historiskt minnesmärke och det är meningen att det ska renoveras, om man hittar pengar.

Denna kontrast mellan det grå och det glänsande, mellan det slitna sovjetiska arvet och de senaste årens färgsprakande nyinvesteringar är så typisk för dagens Estland.

Utmed Näituse härskar lugnet. Ett par flickor leker vid en vattenpöl efter det häftiga regnet, en kvinna sopar trottoarerna med en rejäl kvast av björkris och ett par grabbar gräver i en sandhög invid hus-

väggen. I hörnet mot Kastani ligger det tyska kulturinstitutets hus från början av 1900-talet, en arkitektonisk sevärdhet. Här i kvarteren är träkåkarna många, en del sorgligt förfallna, andra vackert bevarade. Snickarglädjen på glasverandan och den inglasade balkongen i det ljusgröna huset i hörnet Veski/Näituse är betagande.

Nedanför Domberget i Tartu har rådhuset på sin högra flygel ett apotek som håller öppet dygnet runt. Inte många rådhus kan berömma sig av detta. Inte många rådhusorg har heller lutande hus, men Tartu har sitt svar på Pisas lutande torn. När byggnaden uppfördes i slutet av 1700-talet placerades en del av grunden på den gamla stadsmuren och resten på träpålar, som så småningom sjönk. Det var faktiskt på sovjettiden som man lyckades rädda huset från att falla genom att stötta upp det permanent.¹⁷

Blomstermarknaden på gågatan Küüni är mycket mindre än den i Tallinn. Här kan man se gummorna packa ihop redan före nio på kvällen, medan det är svårt att hålla sig vaken så länge att man ser blomsterförsäljarna vid Viruporten i Tallinn slå igen och gå hem för natten.

Om Viruporten är mötesplats i Tallinn, så är det utanför den gamla Kaubamajan (Varuhuset) vid Riia, där de små gula stadsbussarna stannar, som man möts i Tartu. Men det gamla varuhuset är numera utrymt till förmån för det kolossala nya köpcentrum som smällts upp på andra sidan gatan. Det ligger i den förut vackra slutningen mellan floden Emajõgi och Estlands äldsta teater Vanemuine uppe på kullen. Bygget är en brutal vandalisering i denna traditionsrika kulturstad. Den gamla livsmedelmarknaden som byggdes ner mot floden under mellankrigstiden har stil, medan den nya kolossen från 2005 faktiskt ser sovjetiskt överdimensionerad ut.

Om man vandrar över den nya lilla bron invid Hamnteatern, så kommer man till en uppsnyggad flodstrand med bad, lekplats och beachvolleyplan. Men det är inte trångt på Estlands lekplatser. Födelsealen gick ner i slutet av sovjettiden, sedan kom det en liten babyboom i början av självständigheten, när optimism härskade om nationens framtid. Därpå följde besvikelse och ett ganska grått liv för många, då det gällde att få jobb och behålla det. Tiden och lusten för barn trängdes undan. Sedan regeringen införde föräldraförsäkring för några år sedan har födelsealen sakta börjat öka igen.

Men fortfarande minskar Estlands befolkning varje år. Med nuvarande takt skulle den vara halverad år 2050. Grannländerna Lettland och Litauen har motsvarande problem.¹⁸

Bortom lekplatsen, i den motsatta änden av stan från medelklasskvarteren räknat, ligger arbetarklassens medfarna hyreshus från sovjettiden. Men hela tiden tränger Tartus verkliga potential igenom den grå ytan. Stadens järnvägsstation i trä är en skönhet precis som Haapsalus, men den är mycket mindre och ack så nött. Den blir en fröjd att skåda renoverad och nymålade en dag. Den stenbelagda gatan från centrum bort mot stationen kantas av en rad gamla trähus, som också måste ha varit vackra i sin ungdom, före sovjettiden. Men nu är de så illa medfarna och ruffiga att jag hajar till när en välklädd kvinna svänger av från den gropiga trottoaren och försvinner genom en gisten dörr in i mörkret. Men det skymtar faktiskt ett matt ljus i några fönster på övervåningen.

Skogarna söder om Tartu var motståndsrörelsen Skogsbrödernas hjärtland under sovjettiden. Där neråt blir det annars så platta Estland kuperat. Esterna själva är noga med att påpeka att landet faktiskt inte är ”platt som Danmark”. Stoltheten är Suur Minamägi, som betyder Stora äggberget och reser sig 318 meter över havet – Danmarks högsta punkt är ju bara sådär 175 meter. I den här kuperade trakten ligger Otepää, den estländska vintersportorten, där OS-guldmedaljörerna Kristiina Smigun och Andres Veerpalu bor och tränar. De är oerhört populära i Estland. Jag har sett dem både vinna och förlora världscuplopp på hemmaplan, och deras ärevarv respektive tårar var långt viktigare för publiken än landets president som gick omkring och såg lite bortkommen ut bland de verkliga kändisarna.

Inte långt från Otepää ligger Põlva, centralort i Estlands fattiga kornbod. Men även om höbalarna ligger modernt förpackade i vit plast i den här jordbruksbygden, så är det inte fråga om några rikemansslätter. Här är man långt från Tallinn. Det syns inga Statoilmackar men väl Lukoil. Den ryska gränsen är nära. Här lever folk av jord och skog och träproduktion. Det största företaget är mejeriet Põlva Piim med varumärket Mumuu.

Människorna här i Estlands okända hörn känner sig åsidosatta.

– Vägarna som byggs med EU-pengar går inte hit, de går åt andra

håll, säger Põlvas borgmästare Einar Mitt med både sarkasm och uppgivenhet.¹⁹

Estland har haft sin värsta arbetslöshet här i sydöst, i kommuner som Põlva, Võru och Valga. Och i dessa bygder var majoriteten av befolkningen emot EU-medlemskap.

Här nere i sydöstra Estland var det faktiskt en del småjordbruk som klarade sig undan den sovjetiska kollektiviseringen. Men de får svårt att överleva det självständiga Estlands marknadsekonomi. Efter att kollektivjordbruken splittrats upp har många privata gårdar tvingats lägga ner till följd av olönsamhet. Ett av de bästa kollektivjordbruken från sovjettiden har dock bevarats intakt och drivs nu som ett effektivt aktieföretag. Det är det mest framgångsrika jordbruksföretaget i Sydestland, ja kanske i hela landet. Man har behållit markerna intakta och förfogar över 3 500 svin, 1 000 mjölkkor och 800 kvigor. Lagården är nybyggd för 30 miljoner estniska kronor, motsvarande nära 18 miljoner svenska. En femtedel av den summan betalades med EU-bidrag. Ledningen har hämtat lärdom från såväl USA som Tyskland och England. Men inte ens denna välorganiserade stordrift på 2 300 hektar kan betvinga ojämlig konkurrens. Jordbruksdirektören är besviken över de ”djupt orättvisa” villkor som ger de gamla EU-ländernas mjölkbönder så mycket högre subventioner än jordbruket i Estland. Vid EU-anslutningen 2004 var stödet en fjärdedel av de gamla EU-ländernas. Det höjs sedan med fem procent varje år.

– Vi vill ha konkurrens på lika villkor. I dag är vi hårt pressade, säger företagets vd Kalev Kreegipuu som också anser att Estland fick alldeles för liten mjölkkvot av EU. Den blev ungefär hälften av vad landet producerade i slutet av sovjettiden.

För drygt femton år sedan jobbade omkring 500 arbetare i kollektivets verksamhet. Det var inte bara jordbruk utan också handel, skogsproduktion, trädgårdsodling med mera. I dag har jordbruksföretaget 80 anställda i de verksamheter där kolchosen hade 300.²⁰

En annan kolchos utanför Põlva sysselsatte cirka 250 personer. Den är nu uppdelad i två stora lantbruk. Det ena har 520 hektar. Där odlar Erki Oidermaa raps, vete, korn, råg och potatis med hjälp av sin far och tre anställda. Kornet säljer han till ölbryggeri i Põlva, rapsen blir rapsolja och potatis avyttrar han bland annat till restauranger i Põlva.

Rationaliseringen har möjliggjorts genom EU.

– Jag har köpt elva maskiner med stöd av EU-pengar. Egeninsatsen är femtio procent, berättar Erki Oidermaa.

Den nu 30-årige Erki blev förste bonde i östra Europa att få bidrag från Sapard, EUs program för utveckling av jordbruket i kandidatländerna innan de blev medlemmar. Den välutbildade unge storbonden lyckades i motsats till många äldre småbönder ta sig igenom Sapards 27-sidiga ansökningsformulär och beskriva sina projekt. Han köpte en Väderstad såmaskin för en halv miljon estniska kronor. På gårdsplanen blänker en ny femskärig Kvernelandsplog i solen. Skördetröskan kostade 1,5 miljoner estniska kronor, nära 900 000 svenska. Inne på logen finns en automatisk sädestork från Finland, den första i Baltikum. Den hanterar 70 till 100 ton om dagen.

När Erki Oidermaa hade köpt sina elva maskiner med Sapard-hjälp hade han utnyttjat alla bidrag han behövde, ansåg han. Då fick det vara nog. Storbonden bestämde sig för att rösta nej i folkomröstningen om EU-medlemskap.

– Europeiska unionen är alldeles för byråkratisk, fastslår han.

Före sovjettiden hade Erki Oidermaas farfar mark här som förlorades till kolchosen men som nu återgått till familjen. Ytterligare mark har Erki köpt till. Farfar arbetade på kolchosen och byggde i praktiken en del av husen åt sin sonson, fast han inte visste det då.

Många landsbygdsbor har fått tillbaka mark efter självständigheten, men det lönar sig dåligt att driva familj jordbruk. Det är vanligt att man arrenderar ut till storbönder som Erki med råd att investera i maskiner. De behöver också en del arbetare men vill oftast ha män. Kvinnorna blir över och har inget lönearbete. På sovjettiden hade de yrkeskunnande och jobb. Nu är det många som skulle behöva slå sig ihop för att hitta nya vägar tillsammans. Men kollektivism är ett fult ord i Baltikum efter sovjetidens erfarenheter, det betyder att inget tillhör dig. På den avkollektiverade baltiska landsbygden har man dock på senare år känt behovet av att gå ihop i aktiviteter, att inte sitta ensam och förlora modet över den dystra utvecklingen. I de litauiska byarna till exempel talar man helst inte om ”projekta”, det officiella ordet för EU-projekt som ger bidrag, men i verkligheten har EU-stöd blivit en nödvändighet för många arbetslösa byinvånare.²¹

Inte långt från storbondens Pólva, på båda sidor om rysk-estländska gränsen, bor ett folk som lever i småskalighet. Det är setufolket, eller setukeserna. De talar sydestniska och är omkring tio tusen personer i Estland. Setukeserna är kända för sitt konsthantverk, som förr gav dem försörjning, men numera är det fattigt i setuland. I Värska vid ryska gränsen finns en hembygdsgård där setufolkets unika kultur bevarats. Där kan man beskåda gammaldags tröskning och sädestork, man kan se kvarnstenar som ser ut att vara från Jesu tid. Man kan också besöka den rökiga bastun, *Laari sauna* kallad, eftersom Mart Laars regering var först med bidrag till setukulturens bevarande.

Söder om Pólva i det vackra men påvra jordbrukslandskapet ligger lilla Võru, som är en underskattad estländsk pärla. Staden har sandstrand som ser ut som havsstrand, och det är en njutning att ströva genom den lummiga parken nära sjön. Men den största skatten ligger kanske dold i de gamla trähuskvarteren, där det mesta är renoveringsobjekt. Vilka möjligheter det finns utmed Karju, Koidula, Katriina och Kreutzwaldi! Husen här toppar nästan Haapsalus.

Men upprymdheten lägger sig, när man kommer till stadens lilla centrum och vandrar mellan den ortodoxa och den lutherska kyrkan. Där i parken sjunker plötsligt ett marmorskepp ner i markens stengläggnings. Ur skeppets sida sträcks två händer ut i bön om hjälp, men de möter bara tomhet. På den andra sidan skeppet har sjutton namn graverats in. Det var de Võrubor som natten till den 28 september 1994 reste mot vänorten Landskrona i Sverige men mötte döden då Estonia sjönk i Östersjön.

Det var här i Võru som studenter lyckades hissa den estniska flaggan på sovjettiden (se ovan). I Võrutrakten anser sig folk vara mer estniska än andra ester. I skogarna kring Võru höll motståndsrörelsen Skogsbröderna ut längst under sovjettiden. De sista greps och deporterades 1957. Men det fanns faktiskt en ensling, August Sabe, som levde kvar i skogarna ända fram till 1978, då han upptäcktes av KGB-agenter och miste livet under flyktförsök.²²

Det var också i Võru som det estniska nationaleposet Kalevi-peog sammanställdes av läkaren Friedrich Reinhold Kreutzwald (1803–1882). Kreutzwalds fina gård inne i staden är i dag museum, och på en skylt mot gatan kan man läsa att Elias Lönnrot varit på be-

sök. Kalevipoeg (se sid 95) var inspirerat av Elias Lönnrots finländska nationalepos Kalevala.

Från Võru är det bara några mil till den ryska gränsen i öster och den lettländska i söder och i väster. På gränsen till Lettland ligger en märklig stad, delad mitt itu mellan de båda länderna. Den estländska delen heter Valga och den lettländska Valka. På sovjettiden var staden en helhet och tågen rullade från Tartu över den då osynliga gränsen ner till Riga. Nu är gränsen väl synlig och inga tåg passerar längre där. Efter självständigheten 1991 kunde ortsbor tvingas köa i timmar med sina pass för att ta sig till nästa kvarter. Europeiska unionen kom till deras räddning, och i dag kan man utan större formaliteter gå till fots mellan de båda EU-länderna genom gränskontrollen mitt inne i stadskärnan.²³

Längre än till Valga kan man inte komma i Estland. Här slutar landets okända hörn på en rymlig gammal järnvägsstation, där en kvinna städar och fejar och håller toaletterna skinande rena, och där hennes hund ligger och sover under skrivbordet.

Väljer man att promenera över till den lettländska stadshalvan, så vandrar man in i en annan värld, åtminstone språkligt. Esterna är ett finskt-ugriskt folk vars språk är besläktat med finska, samiska, ungerska, mordvinska och udmurtiska, men som inte har några band till de två baltiska språken lettiska och litauiska.²⁴ Estniska är inte ens ett indoeuropeiskt språk. Ändå brukar esterna kallas för balter, trots att det egentligen bara är letterna och litauererna som är de riktiga balterna.

Olikheterna mellan de tre folken är nog större än olikheterna mellan svenskar, danskar och norrmän. Esterna ser sig gärna som ett nordiskt folk, men litauererna betecknar sig helst som centraleuropéer. Esterna har mycket av den nordiska kylan i sin karaktär, medan letter och litauer är mer påverkade av multikultur från söder, sydost och öster. Medan esterna sträcker ut i sina skidspår om vintrarna, svettas litauererna i sprängfyllda basketarenor. Letterna hejar på sina idrottsmän både sommar och vinter, de har bra landslag i såväl fotboll som ishockey.

När det blev ja till EU i Baltikum jublade folk på gatorna i Vilnius, och i Riga dånade rockmusiken genom Gamla stan. Men Tallinn låg öde, där nöjde man sig med Europahymnen på tv. Esterna har kanske påverkats av sin historia under svenskt styre och sitt tittande på

finsk tv under sovjettiden. Esterna i Tallinområdet förstår det finska språket ganska bra – Tallinn är den näst största staden i världen (efter Helsingfors), där finnar kan göra sig förstådda.

Hos letterna och ryssarna i det kosmopolitiska Riga är det känslomässigt varmare än i Tallinn. I Riga kan man faktiskt åka spårvagn med allsång, något otänkbart i Tallinn. Å andra sidan är den estniska tråkigheten ett ganska bra värn mot politisk populism. Populisterna har haft större framgång i Lettland och i Litauen.

Den ungefärliga hackordningen i Baltikum är att de intellektuella esterna ser ner på letterna, som i sin tur talar nedsättande om litauiska bönder. Detta möts med föraktfull min av litauererna, som håller sig själva förmer än övriga balter. Det är litauererna som har den mäktigaste historien, ett storfurstendöme befolkat av storfurstar, prinsar och adelsmän. Och det är litauererna som kan berömma sig av hårdast motstånd mot Sovjetunionen och mest dödsförakt i självständighetskampen.

De kulturella skillnaderna mellan balterna har en del med religion att göra, även om den sovjetiska ateismen torkade ut mycket av den andliga ådran. Esternas religiösa arv är protestantiskt, medan letterna är delade mellan protestanter och katoliker. Litauererna, som är de mest religiöst påverkade, är nästan uteslutande katoliker, åtminstone till namnet. Korset är lika synligt som flaggan i nationalistiska manifestationer i Litauen. Men trots gemensam katolicism, så har litauererna sina ärkefiender i polackerna. Det är dock en helt annan historia.

Estniska politiska legender

Edgar Savisaar är hatad och älskad i Estland. Skandalomsusad men mäktig har han befunnit sig i centrum av Estlands politiska liv från den sovjetiska kommunisttiden på 1980-talet till Nato- och EU-medlemskap i våra dagar. Landet har kastats genom en hisnande förändringsprocess, då nya generationer ledare avlöst varandra i marknadsliberala regeringar i snitt halvtannat år. Men Edgar Savisaar har överlevt alla omvälvningar. Från sin rörliga position till vänster om mitten har han duckat för politiska fienders pricksskytte, ständigt återkommit för att irritera motståndarna och bringat oerfarna regeringschefer och ministrar ur balans.

Själv sitter Savisaar kolugn på sitt borgmästarkontor i Tallinn och smuttar på något som ser ut att vara konjak.

– Jag kom in i politiken när jag var mycket ung. Jag var 39 år när jag blev premiärminister. Vid den tiden var de flesta omkring mig tio år äldre. Nu har många gått i pension, men jag måste fortsätta att plöja fälten.¹

Edgar Savisaars politiska karriär började i Estniska kommunistpartiet 1980. Fem år senare fick han nyckelposten som chef för den statliga planeringskommissionen, Gosplan. Det var samma år som Michail Gorbatsjov kom till makten i Moskva och introducerade perestrojkan. 1987 skrev Savisaar tillsammans med tre andra politiker en uppmärksamman artikel om ekonomiskt oberoende för Estland, och året därpå var han med och grundade Estniska folkfronten. Det var den första politiska rörelsen i Sovjetunionen som verkade öppet utanför Kommunistpartiet. Folkfronten krävde estländsk självständighet, utsåg Savisaar till ledare och vann det första fria valet 1990. Därmed blev Edgar Savisaar regeringschef.

”På den tiden måste man dagligen vara beredd på demonstrerande arbetarmassor från stora militära industrier eller att få se Moskvas stridsvagnar på gatorna. Att överleva två år som premiärminister då var verkligen en tuff övning”, minns han.²

När Michail Gorbatsjov i Kreml till slut gick med på att förhandla med den estniska ledaren lär det ha blivit ett kort första möte. Gorbatsjov ska ha frågat om Savisaar ansåg att Estland var ockuperat, och

när svaret blev ja lär denne ha blivit visad på dörren.³ Därhemma anklagades Savisaar av radikala självständighetsivrare för att vara för eftergiven mot Moskva. I själva verket gick han balansgång invid avgrundens brant.

I dag kan även en del av Savisaars politiska fiender – och de är många – erkänna att hans förhandlingsskicklighet bidrog till att Estland 1991 fick sin frihet utan blodspillan. En person som egentligen skakar på huvudet åt Savisaar – vanligt i Estland – erkänner ändå att denne var ”rätt man på rätt plats vid rätt tidpunkt”.⁴

Men det var ett kortvarigt historiskt ögonblick. Styrkan att hantera Moskva i skarpt läge förvandlades till Savisaars svaghet under mer normala politiska förhållanden. Ryskspråkiga väljares och ryskspråkiga parlamentarikers stöd blev en kvarnsten om halsen på honom, när folks materiella väl hade ersatt nationens överlevnad som högsta politiska prioritet. 1992 avgick Savisaar som regeringschef.⁵

1995 återkom han i regeringen, då som inrikesminister. Det blev en ännu kortare sejour, fylld av turbulens. Inrikesministern, med ansvar för de statliga säkerhetsorganen, lät i hemlighet avlyssna politiska motståndare. Skandalen blev för mycket även för den politiker som i karikatyrer brukar avbildas som vasshornad noshörning med skrynklig men mycket tjock hud.

Baltic Times har utnämnt Savisaar till ”Centerpartiets diktator”. Hans dominerande ledarstil har stött bort en del av de egna, som med dunder och brak lämnat centern och gått till Socialdemokraterna. För en tid tycktes Savisaars makt vackla i partiet, men bara för en tid.

Skandalryktena och de obevisade anklagelserna om korruption har inte bitit på Savisaar. Han tycks ständigt komma tillbaka, på sitt eget sätt. I en politisk kupp 2001 samlade han en allians och tog över borgmästarposten i den ekonomiskt sjudande huvudstaden Tallinn. Han fick snart smaka på sin egen medicin och blev avsatt på samma sätt. Men 2005 var han tillbaka i den nationella regeringen, då som ekonomi- och kommunikationsminister. Efter parlamentsvalet 2007 formades emellertid en höger-mitten-koalition som ställde Savisaar åt sidan. Han återgick då till att styra och ställa i Tallinn som borgmästare.

Estländsk politik handlar i mångt och mycket om att hålla Edgar Savisaar borta från makten. Han är mycket mer än Gossen Ruda i par-

lament och regering. Savisaar är en kombination av okontrollerbar naturkraft och fingerfärdig spelare. Han är en politiker som folk älskar att hata, ibland fruktad av såväl vänner som fiender. Den som ko-handlar med Savisaar måste utgå från att han just har kommit från en hemlig förhandling, förmodligen är på väg till en annan och dessutom har mer än ett kort varje rockärm.

Savisaar visste vad han ville när det var dags för Estland att lämna Sovjetunionen. Däremot tvekade han på ett uppseendeväckande sätt inför inträdet i Europeiska unionen. Han måste ha varit en av de få ledande politikerna i ett europeiskt land som vägrade att ta ställning till EU-medlemskap. Än i dag är det okänt om Savisaar röstade ja eller nej. När Centerpartiet höll kongress inför folkomröstningen 2003 talade partiledaren för en tredje väg, en kompromiss mellan ja och nej. Partiet skulle uppmana folk att rösta efter personlig övertygelse, menade han. Men talet andades tvivel på EU.

– För mig är det ingen tom fras att vi kom från en union och är på väg in i en annan. Jag ser en del likheter mellan Sovjetunionen och Europeiska unionen, förklarade Edgar Savisaar som inte bara hade intagit talarstolen utan fyllde hela kongresshallen med sin närvaro.

Som en far förmanar sina barn, så talar Savisaar till sina partivänner.

– Jag är forskare, jag förstår hur stora sociala system fungerar. Jag har sett detta också i praktiken. För mig var alltid huvudfrågan den om Estlands suveränitet och självständighet. Jag är mycket bekymrad över talet att vi inte skulle förlora vår självständighet om Estland går in i Europeiska unionen.⁶

Skicklig talekonst, tycker en del. Manipulation, anser andra.

Centerpartiet växte fram ur Folkfronten och många av partiets medlemmar var med och kämpade för Estlands självständighet. För åtskilliga av dem är självständighetsbegreppet heligt. De är äldre, ofta pensionärer, och en hel del tillhör den missnöjda grupp som hamnat på efterkälken och sett för mycket av det liberala systemskiftets avig-sidor. De försitter knappast ett tillfälle att protestera mot etablissemang. Folkomröstningen om EU-medlemskap sågs av många som en sådan chans. Sist men inte minst är dessa människor lojala mot Savisaar och hoppas på hans återkomst i spetsen för landets regering.

Majoriteten på Centerpartiets kongress beslöt att partiet skulle verka för nej till EU.

– De där konstiga människorna! De förstår inte att världen har förändrats, muttrade en politisk reporter i Tallinn.

Savisaars jämförelse mellan Sovjetunionen och Europeiska unionen retade gallfeber på den EU-entusiastiske premiärministern Juhan Parts.

– Det är totalt absurt! Vem är EUs Stalin? Var finns EUs Gulag? dundrade Parts upprört när jag mötte honom i de 1700-talssalonger på Domberget som en gång var residens för den svenskättade greven Jakob Pontus Stenbock.⁷

Juhan Parts beskrev den hisnande förändring estländarna gått igenom från daglig hjärntvätt under sovjetockupationen till att införa europeiska värderingar i så gott som hela samhället under EUs ledning.

– Var fanns demokratin i Sovjetunionen? Var fanns rättvisan, yttrandefriheten, näringsfriheten, äganderätten?

Juhan Parts skämdes å den estländske oppositionsledarens vägnar.

– Som premiärminister ber jag européerna om ursäkt.

Parts drack mineralvatten men såg ut att behöva något starkare. Ett par dagar senare satt Savisaar med sitt glas i handen i stadshuset vid Frihetstorget. Jag berättade om regeringschefens utbrott.

– Vad har Stalin eller Gulag med detta att göra? Jag skulle inte jämföra Stalins Sovjetunionen med EU, förklarade Savisaar utan att höja rösten.

Hans jämförelse gällde senare tider, sade han.

– Det stagnerande Sovjetunionen från slutet av 1970-talet och början av 1980-talet var totalt byråkratiskt.

Savisaar syftade på den period som i den sovjetiska galghumorn brukade beskrivas med gåtor som: *Vad har 26 fötter och två tänder?* Svar: *Politbyrån.*

Edgar Savisaar har fått mycket ovetit för sin EU-skepsis i det Estland där 100 av de 101 parlamentsledamöterna var för EU. Den ledande politiker som vågade ha en avvikande mening i EU-debatten sågs närmast som förrädare.⁸ Men på sina håll fanns det en rädsla för åsiktmonopol. En politisk journalist avslöjade att hans idealresultat i folkomröstningen skulle vara 60 procent för och 40 procent mot EU-medlemskap.

– Då skulle vi skilja oss från de övriga östeuropéerna som haft

höga ja-siffror och vi skulle mer likna västeuropéerna. Det skulle visa att vi fört en seriös debatt.

Att bli klassade som ”vanliga östeuropéer” är mycket känsligt för de etablerade politikerna i Estland, där man anser sig höra till den nordiska sfären.

Men man kan inte få allt. Resultatet i folkomröstningen om EU blev 67 mot 33 procent. Dagen efter fylldes dagstidningen Postimees framsida av ett enda ord: *JAH!*

EU-skeptikerna hade förlorat. Många av dem menade att Estland inte var redo att kasta sig ut i en alleuropeisk ekonomisk tävlan. Landet hade inte fått samma chans som till exempel Sverige att bygga ett starkt näringsliv i skydd av gränser och tullar.

– Framför allt har vi haft mycket mindre tid än ni, även när det gällt att bygga vår stat. Ni har byggt länge tills det blivit fullbordat och starkt. Naturligtvis befinner vi oss i en svår situation, konstaterade Edgar Savisaar.

Men även om Estland inte var färdigt för EU-inträdet, så var EU färdigt för utvidgningen, menade han.

– Utvidgningen beror mer på EU än på oss.

För företagare och finansmän är Savisaar en politisk fågelskrämma, som jagar bort utländska investerare. Han har inte bara varit emot utförsäljning av postverket, det statliga energibolaget och Tallinns hamn. Som ekonomi- och kommunikationsminister drev han igenom ett återförstatligande av de privatiserade järnvägarna.

Edgar Savisaar själv ser sitt Centerparti som fattigpensionärens och arbetslösas beskyddare i spåren av de marknadsreformer som i Estland gått längre än i övriga Europa.⁹ Och i ett par val har centern fått flest röster. Därför var det inte så märkligt att den liberale regeringschefen hellre ville ha Savisaar innanför regeringen än utanför, när den högerdominerade koalitionen hade kollapsat 2005.

– Vårt avtal är mer realistiskt än den förra koalitionen, sade pre-

miärminister Andrus Ansip när han hade gjort upp med Savisaars parti och fått igenom sin skattesänkning i utbyte mot pensionshöjning.

Reformpartiets ledare såg balans mellan höger och vänster som en styrka.

– Liberalism och sociala aspekter utesluter inte varandra, menade

Ansip.¹⁰

Statsvetare höll med och konstaterade att den till synes oheliga alliansen mellan skattesänkarna och pensionshöjarna representerade Estlands befolkning bättre än rena högerregeringar.

Dessutom har Ansip och Savisaar mer gemensamt än vad ytan visar. Bägge har bakgrund i kommunistpartiets politiska kultur på sovjettiden. Det är inte oviktigt.

Ändå var det en prestation att de båda lyckades hålla ihop sin koalition i två år fram till valet i mars 2007. Ju närmare valet de kom desto hårdare smädelse utväxlade de. Savisaars krav på progressiv skatt var enligt Ansip ”idiotiskt”. Ansip avvisade också centerlöftet att mer än fördubbla statliga löner på fyra år. Men eftersom de två partierna stod långt från varandra ideologiskt, så riskerade de inte att äta på varandras väljarunderlag. Och i valet 2007 gick båda framåt och blev de klart största, den här gången med liberala Reformpartiet som etta. Andrus Ansip kunde därför fortsätta som premiärminister. Han blev den förste sittande regeringschefen i Estland att vinna ett val sedan självständigheten 1991. Nybildade populistpartier såg ut att ha gjort sitt.

– Valresultatet var ett budskap till omvärlden om stabilitet i Estland, konstaterade Ansip.¹¹

Det såg så ut, åtminstone för en tid. Men Ansips envishet att genomföra den kontroversiella flytten av bronssoldaten i Tallinn skakade regeringens grundvalar bara några veckor efter tillträdet. När tusentals ungdomar gick bärsärkagång genom Estlands huvudstad och det ryska parlamentets överhus uppmanade president Putin att bryta de diplomatiska förbindelserna med grannlandet, då var det många som trodde att Ansips regering skulle falla och ersättas av en vänsterdominerad ministär med centerledaren Edgar Savisaar som premiärminister. Men Ansip behöll kontrollen och tog i stället ett fastare grepp om rodret. Flytten av bronssoldaten, utgrävningen av soldatgravarna och den efterföljande parkanläggningen på Töniskullen i Tallinn, allt gick förbluffande effektivt. Den ryska minoriteten var kränkt och sårad, men den estniska majoriteten gav Ansip ett överväldigande stöd i opinionen. 82 procent av esterna ansåg att Ansip hade handlat rätt – 84 procent av ryssarna ansåg att han handlat fel.¹²

Andrus Ansips liberaler har grepp om framtidens väljare. Reform-

partiets stödtrupper domineras av unga ester, medan det vänsterinriktade Centerpartiet stöds av en stor andel äldre ester och ryssar. När Ansip vann valet kunde ungliberalernas jubel ha sprängt taket på innerrestaurangen Madisson, medan ryskspråkiga väljare stod molokna invid bronssoldaten och anade vad som komma skulle.

Under tryck från ungliberalerna valde Ansip att göra slut med Centerpartiet och bilda en högerdominerad regering med Reformpartiet, högeralliansen IRL samt Socialdemokraterna. Det var tredje valet i följd som resulterat i en högerinriktad koalition. Men centerns ledare Edgar Savisaar påminde om att de två tidigare försöken spruckit och att Centerpartiet gått in i koalitionen. Han förväntade sig detsamma den här gången. Ingen estländsk regering efter självständigheten 1991 har suttit en hel mandatperiod.

Liberalen Ansip fick rekordmånga personröster i valet med centerns Savisaar som god tvåa. Men bland de unga internet-väljarna var Ansip överlägsen Savisaar. Drygt 30 000 estländare deltog i världens första försök med parlamentsval via internet, och två tredjedelar av dessa var under 44 år.

50-åringen Andrus Ansips popularitet bland ungdomar hänger nog delvis samman med hans sportiga stil. På fritiden kastar han sig ut på tävlingscykel, rullskridskor eller skidor. När han på sovjettiden hörde att Carl XVI Gustaf åkt Vasaloppet, beslöt han följa i kungens spår då gränserna öppnats. Det har blivit ett par vasalopp för Ansip, det ena på cirka sju timmar. Men första söndagen i mars 2007 kunde han inte ställa upp. Då hade han ett val att vinna hemma i Estland.

– Dessutom hade jag tränat för lite, bara 35 mil. Förra året (2006) åkte jag 100 mil skidor, 150 mil rullskridskor och 200 mil cykel.

Andrus Ansip har en gammal klockarkärlek till Sverige. Den fick han i arv från sin morfar hemma i Tartu, där universitetets grundare Gustav II Adolf står staty. Varje morgon, med svensk rakkniv i högsta hugg, prisade morfadern kvalitén på ”svenskt stål, Alfa Laval och Monark cyklar”, hävdar dottersonen.

Andrus Ansip i all ära, men Edgar Savisaars tyngsta politiska motviker har varit Mart Laar och Siim Kallas. De drev igenom den liberala ekonomiska omvandlingen i Estland. Laar var ledare för nationalistiska Fosterlandsförbundet och Kallas styrde liberala Reformpartiet. Tillsammans hade de det politiska övertaget stora delar av

1990-talet.

I slutet av sovjettiden var Siim Kallas fackföreningsbas, och tillsammans med bland andra Edgar Savisaar författade han det historiska dokument som 1987 krävde ekonomiskt självstyre för Estland. Kallas anade inte vilken omvälvning det skulle bli.

– Ingen väntade sig en utveckling, där vi efter femton år (egentligen sjuutton) skulle vara medlemmar av EU och Nato. Det var ett mysterium. Men vi hade definitivt tanken på självständighet, det var vår stora åstundan.¹³

I det självständiga Estland gick Kallas och Savisaar skilda vägar ideologiskt, men båda fortsatte att prägla estländsk politik. Kallas karriär gick spikrakt uppåt. Han började som riksbankschef, då han med svenskesten Rudolf Jalakas som rådgivare (och svensken Bo Kragh som vicechef) mot mångas protester bytte ut den sovjetiska rubeln mot estniska kroon och gav Estland en egen valuta. Kallas blev sedan utrikesminister, finansminister, premiärminister, EU-kommissionär och en av EU-kommissionens vice ordförande. Som EU-vän har han varit med och drivit på för att den krona han införde ska avskaffas och ersättas med euron.

– Ja, det är trist. Trist, trist, trist. Det är min personliga åsikt. Men som ekonom inser jag realiteterna. Vi har inget val. I våra förhandlingar med EU fastslogs det mycket klart att nya medlemmar inte har någon rätt att stå utanför EMU.

Siim Kallas och hans liberala Reformparti fick svår konkurrens i valet 2003, då det nybildade högerliberala Res Publica stormade in i parlamentet med löfte att bekämpa korruptionen. Res Publicas ledare Juhan Parts övertog som regeringschef efter Kallas men kunde inte matcha dennes politiska erfarenhet. Parts hade lovat lag och ordning i samhället, men i regeringen blev det bråk och oreda.

Res Publica hade annars en lovande start. Unga väljare strömmade till valurnorna och unga medarbetare flockades i partihögkvarteret, där ett kreativt kaos härskade. Nyhetens behag gick dock över. Res Publica förlorade nästan allt stöd. Den som vägrar att regera med Estlands största parti (Centerpartiet) riskerar att hamna vid sidan av makten, konstaterade en gammal historieprofessor. När dessutom Res Publica råkade i fejd med sin borgerliga partner Reformpartiet var loppet kört. Res Publica såg ut att försvinna ur his-

torien som en dagslända men räddades genom samgående 2006 med det nationalistiska men ekonomiskt liberala Fosterlandsförbundet (Pro Patria).

Nygammal partiledare för den högeralliansen (IRL) blev Mart Laar. Han återkom då i toppolitiken efter att några år ha ägnat sig åt sitt favoritämne, historia. Laar läste en gång i tiden svenska i Tartu, där han dock främst studerade historia.

Laars historieintresse fick betydelse för Estlands frigörelse. Vid universitetet i Tartu organiserade han i början av 1980-talet en studentgrupp med målet att förändra Estlands historieskrivning. Den bestod då av officiell och förljugen propaganda. Sommaren 1985, några månader efter Michail Gorbatjov makttillträde i Moskva, började 25-åringen Mart Laar att teckna ner esters skildringar från sovjetockupationen. 1986 och 1987 växte arbetet, när Laar engagerade ungdomar som cyklade runt bland byar och städer i södra Estland och skrev ner människors berättelser. KGB försökte förstås störa arbetet. När en oppositionstidning i slutet av 1987 publicerade Mart Laars material åtalades han för förtal av sovjetregimen, men internationella påtryckningar fick honom frikänd. Laar var drivande vid tillkomsten av Estniska fornminnesföreningen, som genom att återställa monument från första självständighetstiden och systematiskt samla berättelser, dokument och foton återgav den estniska nationen dess historia. I en tid då inga politiska partier fick existera vid sidan av kommunistpartiet, blev fornminnesföreningen en avgörande kraft för att få i gång självständighetsrörelsen i slutet av 1980-talet.

Mart Laar kom till makten, när Edgar Savisaar tvingades lämna den 1992. Det blev en brutal politisk förnyelse. Laars ungdomliga regering drog i gång en av de mest radikala marknadsrevolutioner världen skådat. Som Europas yngste premiärminister, 32 år, satte sig Laar vid regeringsbordet i Tallinn och frågade sina ministerkolleger: *Vad gör vi nu?* Så trevande inleddes Estlands hisnande färd från sovjetmärkt planekonomi till rekordliberal marknadsekonomi. Men den företagsvänliga linjen, den strikta budgetpolitiken, vägran att skydda bönderna med subventioner och handelshinder, allt detta skapade missnöje bland växande antal arbetslösa, fattigpensionärer och utslagna jordbrukare. Den experimenterande ”pojkspolingen” Laar betraktades med förakt inte minst av den rysktalande befolkningen,

som var van vid grånade partipampar med oföränderlig kurs och en ”skyddad ekonomisk verkstad” som garanterade jobb, mat och bostad. Det var ofrånkomligt att Laar skulle drivas från makten inom några år.¹⁴

Hans politiska förebilder var Carl Bildt, Margaret Thatcher, Ronald Reagan och framför allt marknadsekonomins och avregleringarnas profet Milton Friedman. Under Laars ledning blev Estland först i Europa att införa så kallad platt skatt, enhetlig skattesats för alla oberoende av inkomst.¹⁵

Mellan Bildt och Laar utvecklades nära politiskt samarbete och vänskap. Och båda tvingades 1994 lämna över till partier som krävde sociala insatser och bromsad marknadsliberalisering. Men när Laar avgick hade han rullat i gång en utveckling som inte gick att stoppa. Då han återkom som regeringschef 1999–2002 var Estlands ekonomi revolutionerad och han kunde hålla rak kurs mot EU.

En mörk septemberkväll 2003 stod Mart Laar och myste i festsalen på SAS Radisson hotell i Tallinn. Efter två decennier av politisk kamp hade han fått se sitt livs stora mål gå i uppfyllelse: Estland var tillbaka i Europa, som han uttryckte det. Samtidigt såg han början till en ny internationell roll för Baltikum som Europas marknadsekonomiska motor.

– Östersjöregionen kan bli en motor för Europa. Och det ser ut som om Europa behöver en motor just nu, konstaterade Mart Laar nöjt den kvällen, när estländarna hade röstat ja till EU-medlemskap.¹⁶

Morgonen därefter kunde Mart Laar och hela Europa läsa en artikel på temat *Att lära av Estland*. Den var publicerad i Die Welt, ledande dagstidning i EUs största och mäktigaste land, Tyskland.¹⁷

Mart Laars nationalistiska parti Fosterlandsförbundet har stått för den hårdaste antikommunismen och Rysslandskritiken sedan självständigheten i Estland.¹⁸ Det har skapat hård konfrontation med Edgar Savisaars Centerparti, som till mångas upprördhet har ett samarbetsavtal med den ryske presidenten Vladimir Putins stödparti Enade Ryssland. Den politiska fiendskapen tog sig personligt uttryck när Laar och hans följe vid ett tillfälle använde en bild av Savisaar som måltavla i prickskytte. Händelsen avslöjades så småningom i Centerpartiets veckotidning under rubriken ”Den som missar är Savisaars vän”. Historien blev pinsam för Laar som bad om ursäkt men nästan

tvingades bort från makten.

Det såg ut som om Mart Laar skulle komma tillbaka i regeringen efter valet 2007, och då som utrikesminister. Men den internationellt oerfarne premiärministern Andrus Ansip vågade inte göra som Fredrik Reinfeldt i Sverige, sätta sig i skuggan av en europeisk politisk stjärna. Mart Laar skulle annars ha kunnat bilda radarpar med sin gamla vän Carl Bildt i EU.

När Mart Laar var premiärminister kring millennieskiftet hade han liberalen Siim Kallas som finansminister och socialdemokraten Toomas Hendrik Ilves som utrikesminister. Det var ett riktigt järngång, som under några avgörande år ledde Estland till en framgångsrik EU-anpassning och lyckade förhandlingar om medlemskap. Mart Laar har i dag ett internationellt anseende som den unge reformpolitikern som förde Estland åter till Europa, Siim Kallas är en av EU-kommissionens vice ordföranden och Toomas Hendrik Ilves är efter en sejour som vice ordförande i EU-parlamentets utrikesutskott numera Estlands president. Man kan utan överdrift påstå att EU-generationen bland estniska politiker har varit framgångsrik. Men de tre männen är mycket olika. Kallas är en strömlinjeformad politiker som utan större svårigheter tagit sig högst upp i Europa. Laar tar strid för sin ideologiska övertygelse och verkar lika nöjd med att sitta och skriva historieböcker som att regera. Han tar varje chans till ett gräl med Moskva, samtidigt som han åker dit och träffar Putin på tu man hand. Ilves har med sin lite aristokratiska framtoning (bär alltid fluga), sin bildning och sina språkkunskaper fått en naturlig auktoritet både i Estland och ute i Europa. Men till skillnad från sina kolleger talar Ilves inte ryska och har med sin starka västanknytning ännu svårare att relatera till Moskva. Ändå inledde han sin presidentperiod med en önskan om att lägga det gamla bakom sig och börja på nytt med Ryssland.

Toomas Hendrik Ilves är en världsmedborgare född i Sverige, uppväxt i USA och länge verksam i Tyskland. Hans föräldrar flydde från Estland till Sverige i samband med andra världskriget, och han föddes i Stockholm 1953. Efter några år drog familjen vidare till USA, där sonen fick sin utbildning. Han arbetade sedan på den USA-finansierade Radio Free Europe, som sände till östra Europa och Sovjetunionen. Efter Estlands självständighet blev Ilves landets ambassadör

i Washington och bosatte sig i Estland på riktigt först när han blev utrikesminister 1996. Ilves (namnet betyder *lodjur*) har varit Socialdemokraternas ledare men är ingen vänsterpolitiker. Medan högersidan hyllar hans Nato- och EU-vänliga hållning, så betecknar vänstern honom med missnöje som ”Amerikas röst i EU”. Ilves talar engelska med felfri amerikansk accent. Kritikerna ser honom som ”en importprodukt” utan förståelse för vanliga estländares vardagsproblem.

Men Ilves är Estlands främste utrikespolitiker och i valet till EU-parlamentet 2004 drog han fram Socialdemokraterna till en sensationell framgång. Partiet tog tre av Estlands sex mandat i Bryssel och fick en nytändning i Estland. Sedan dess har Socialdemokraterna fått tillskott av några namnkunniga avhoppare från Centerpartiet, som inte stod ut med Edgar Savisaars egenmäktiga ledarskap och EU-skepsis. Bland dessa finns Peeter Kreitzberg, före detta professor i Tartu, som gjort en del av sina doktorandstudier i Lund. Kreitzberg har varit minister, vice talman i parlamentet och presidentkandidat. Första gången jag träffade honom presenterade han en ung man vid sin sida med orden: ”Det här är Estlands blivande premiärminister”.

Det var Sven Mikser. Också han har sedan hoppat av från Centerpartiet till Socialdemokraterna. Sven Mikser (född 1973) gjorde kometkarriär och blev försvarsminister som 28-åring. Han är en erkänd politisk begåvning, som hade råd att nobba erbjudandet att bli utrikesminister i Juhan Parts koalition. Mikser förklarade torrt att han inte tänkte sätta sig i en så instabil regering.

Efter valet 2007 var det många som undrade om Sven Mikser inte ville bli utrikesminister i Andrus Ansips koalition.

– Jo, men Mart Laar är den främste kandidaten. Vi socialdemokrater kommer att stödja hans kandidatur, förklarade Mikser som sade sig vara helt nöjd med att fortsätta som parlamentariker.¹⁹

Mart Laar blev inte utrikesminister. Men Sven Mikser bidar ändå sin tid. Han kunde även ha blivit försvarsminister igen men var klok nog att hålla sig undan. Det var försvarsministern som fick ansvar för flytten av bronssoldaten. Det föga avundsvärda jobbet gick till Jaak Aaviksoo, tidigare respekterad rektor för Tartu universitet. Mitt i tumultet kring statyflytten erkände han att det var lugnare på det gamla svenskgrundade universitetet. Och när jag frågade om han inte ångrade sitt arbetsbyte, såg den två meter långa ministern både åt

höger och åt vänster innan han gav det enda politiskt möjliga svaret:

– Nej.

Han erkände emellertid att de våldsamma reaktionerna på flytten av bronssoldaten delvis överraskade honom.

– Vi var intellektuellt förberedda men inte känslomässigt.²⁰

Efter den ekluten är det tveksamt om Jaak Aaviksoo någonsin når den översta toppen i estländsk politik, vilket han siktade på när han lämnade universitetet. Sven Mikser däremot verkar ha framtiden för sig. Många tror att han förr eller senare blir partiledare för Socialdemokraterna, vilket kan göra honom till en framtida regeringsbildare. Åtskilliga unga ester skulle vilja se sitt land styras av de båda supereuropéerna Toomas Hendrik Ilves som president och Sven Mikser som premiärminister, bägge utan band till den gamla sovjetpolitiken.

Socialdemokratins grand old lady i Estland är Marju Lauristin. Hon var professor i journalistik i Tartu och ledande i Folkfrontens kamp för självständighet från Sovjetunionen i slutet på 1980-talet. Marju Lauristin fick brett politiskt förtroende och blev så småningom minister i det självständiga Estlands regering, trots att hennes familjenamn hade dålig klang. Fadern Johannes Lauristin ledde den sovjettrogna regeringen i Estland 1940 och avrättades av tyska naziarmén 1941. Inför folkomröstningen om EU-medlemskap 2003 plockade nej-sidan fram bilder på ”förrädaren” Johannes Lauristin, som sålde ut Estland till Sovjetunionen. Vid sidan om visade man upp bilder på dåvarande presidenten Arnold Rüütel, som nu stod i begrepp att ”förråda” Estland till Europeiska unionen. Den forne kommunisten Rüütel är per definition underkänd av de mest nationalistiska krafterna i Estland, oberoende av vilken politik han företräder.

Marju Lauristin är numera tillbaka i den akademiska världen. När Estland skulle ta steget genom EU-porten våren 2004, var hon i Stockholm och talade om sin upplevelse av vägen från en union till en annan.

– Känslan när man står vid porten kan inte beskrivas som lycka. Under lång tid har man lagt ner massor av ansträngning för att nå ett mål, när man väl är där är det helt andra känslor. Det handlar om förvirring, hos oss och hos er. Era övergångsregler för arbetskraft i sista stund är ett tecken på förvirring för mig. Det handlar om ett ögon-

blick av distraktion, av byte av identitet. Vi har varit bland de bästa av de tio kandidatländerna. Nu kommer vi att vara bland de fattigaste (i unionen).²¹

Estlands två mest framträdande kvinnliga politiker på senare år har varit kontrasterna Ene Ergma och Kristiina Ojuland. Ene Ergma är drygt 60 år, fysiker och astronom. På 1980-talet deltog hon i rymdforskningen i Moskva och blev sedan professor i astrofysik i Tartu. Hon valdes 2004 in som utländsk medlem av Kungliga ingenjörsvetenskapsakademien i Sverige. Trots denna imponerande akademiska bakgrund visade sig Ene Ergma bli en av de mest fryntliga och folkligt populära politikerna i Estland. Som purfärsk ledamot i parlamentet 2003 utsågs hon till förste talman. Hennes popularitet växte, när lokaltidningen i Pärnu berättade en riktig solskenshistoria. En kvinna i Pärnu hade på bussen mött en annan medelålders kvinna med två skolbarn. Det visade sig vara en mormor, som tog hand om sina barnbarn sedan hennes dotter hade dött. Mormodern beskrev en hård kamp för försörjningen. Främlingen tog hennes telefonnummer och klev av bussen. En tid senare började mormor i Pärnu få en utbetalning på 2 000 estniska kronor varje månad. Avsändare: parlamentets talman Ene Ergma. Berättelsen om mormoderns öde hade nått fram till Ergma, som beslöt sig för att personligen stödja den stympade familjen med motsvarande ett pensionsbelopp.

2006 fattades det tre röster i parlamentet för att Ene Ergma skulle kunna väljas till Estlands nästa president. I stället utsågs hon 2007 på nytt till parlamentets talman med Kristiina Ojuland som vice.

Ojuland föddes 1966 i det ryssdominerade Kohtla-Järve i nordöst. Där bodde hon som barn nära den smutsiga kemifabriken och den väldiga slagghögen. Hennes barndomsmiljö var en hisnande kontrast till den jetset-tillvaro hon skulle få som estländsk utrikesminister i EU. Hon har varit i blåsväder för sina dyra vanor och utsatts för den sortens nedlåtande kritik som ofta drabbar unga kvinnor i politiken. Men hon har en gedigen bakgrund. Med advokatutbildning och diplomatskola i grunden arbetade hon sig upp genom utrikesdepartementet, Europarådet och Estlands parlament. Som ny utrikesminister fick hon ett nära förhållande till sin svenska kollega Anna Lindh, som blev något av en mentor när Estland var EUs kandidatland. Jag träffade Kristiina Ojuland några dagar efter Anna Lindhs död i september

2003, och hon var oerhört skakad och sorgsen.

Kristiina Ojuland var utrikesminister under Juhan Parts, som hade egenheten att hålla sig med katt i regeringskansliet. Vid en julfest med regeringens folk demonstrerade katten Miisu den estländska politikens söndring genom att sätta tänderna djupt i den förfärad utrikesministerns handled. Pressfotografer fångade både bettet och den uppskrämda ministerminen. Det var många som tolkade kattens angrepp politiskt. Alla visste att Parts och Ojuland inte gick bra ihop, för att uttrycka det milt. Efter kattbettet grälade de öppet vid regeringsbordet – även om det inte handlade om Miisu – och efter några veckor fick utrikesministern sparken. Formellt gällde det hemliga dokument som försvunnit från UD:s arkiv. Men grunden var politisk. Kristiina Ojulands parti hämnades genom att fälla en annan minister och tvinga Juhan Parts själv att avgå. Med honom lämnade katten regeringskansliet.

Hur gick det då med ministerhanden?

– Jag fick inga bestående men. Men det gjorde ont och jag fick ett ärr, berättar Kristiina Ojuland och visar upp sin handled.

Kristiina Ojuland var utrikesminister under den dramatiska period när Estland gick in i Nato och EU. Då var det Ryssland som gav henne mest huvudvärk. Uppfödd i rysktalande omgivning hade hon höga ambitioner för bättre relationer med den store grannen några mil från hennes barndomsstad. Men hon blev djupt besviken. (Se kapitlet *När balterna missade att hålla käft*.)

Även om Kristiina Ojuland var den som tog Estlands första steg i de fina europeiska salongerna, så var det andra som gjorde grovjobbet för att EU-medlemskapet skulle bli verklighet. Ojulands liberala Reformparti är näringslivsfolkets favoriter. Men det var bland helt andra väljare som slaget om Europa stod. EU-skeptikerna på Estlands fattiga landsbygd, där frihandeln knäckte småbönderna, måste övertygas av någon som sade ett kritiskt ja till EU. Det blev president Arnold Rüütel som fick ta på sig den svåra uppgiften. Han var på sovjetiden medlem av kommunistpartiet, chef för ett kollektivjordbruk, rektor för lantbruksuniversitetet och ordförande i Estlands högsta sovjets presidium. Efter självständigheten ledde han det landsbygdsinriktade partiet Folkförbundet. Rüütel hade småfolkets öra och blev den som omvände många EU-kritiker inför folkomröstningen om

Estlands medlemskap.

– Presidentens uttalanden spelar en viktig roll för estländarnas attityd till EU, erkände hans politiska motståndare Kristiina Ojuland när frågan om ja eller nej till union ännu inte var avgjord.²²

Arnold Rüütel, vars namn betyder *riddare*, var en underskattad president. Av utomstående betraktare jämfördes han ofta med sin företrädare Lennart Meri, ”den europeiske gentlemanen”. Då krympte Rüütel ihop till den ”forne kommunisten”, som det var självklart att se ned på. Ja, ibland såg man honom inte ens, för vissa förblev han i Meris skugga under hela sin presidentperiod.²³ Det fanns inte bara politisk och men också personlig spänning i förhållandet mellan Meri och efterträdaren Rüütel, en spänning som smittade av sig på omgivningen. Den kunde ses i skilda offentliga sammanhang, och det ansträngda kroppsspråket finns dokumenterat på bild. Jag såg själv en tydlig illustration på nära håll vid en sångfestival i Tallinn, när de politiska höjdarna flockades längst fram på sångarfältet. Då Lennart Meri anlände kysste han fru Ingrid Rüütel varmt på hand och hälsade sedan formellt, för att inte säga kyligt, på president Rüütel. Julitemperaturen tycktes sjunka med flera grader. Men då kom utländska dignitärer och räddade atmosfären. Det var EU-kommissionens ordförande Romano Prodi med hustru samt Finlands president Tarja Halonen med make. Prodi, lyrisk över det estniska folkets väldiga sångarförmåga, omfamnade med italiensk värme sin värd, premiärminister Juhan Parts. I bakgrunden stod Parts mentor Lennart Meri och myste, belåten över den öppna famn Estland hade fått i Europa. Det här hade han kämpat för i hela sitt liv. Själv fick Meri en varm handtryckning av Prodi, som lade sin vänstra hand över Meris högra. När Prodi till sist mötte president Rüütel, så blev det en vänlig men formell hälsning.

Den forne lägerfången, den bildade teatermannen, historikern, folklivsforskaren, författaren, utrikesministern och presidenten Lennart Meri har höjts till skyarna i grannländer som Finland och Sverige (han talade finska men inte svenska, även om hans mor var estlandssvenska). Och Lennart Meris betydelse för Estlands färd mot väster är naturligtvis svår att överskatta. Meris förmåga att hantera världens ledare stod i en klass för sig. Vid Lennart Meris död 2006 var det naturligt för att beteckna honom som ”en av vår tids största eu-

ropéer från ett av Europas minsta men stoltaste länder” (Carl Bildt). Men proportionerna mellan Lennart Meri och Arnold Rüütel fick obalans. Det berodde inte minst på Lennart Meris förmåga att charma utländska journalister, när han höll hov för dem. Meri talade sex språk flytande, medan Rüütel förutom estniska talar ryska och en del tyska.

Speciellt när han umgicks med damer blev Meri mycket chevaleresk och framstod som en verklig gentleman. Men som Anatol Lieven konstaterat, så innebar det faktum att Meri mitt i en provinsial inskränkt representerade ett ”noblare förfluter” att han ibland blev nedlåtande mot vanliga människor.²⁴ En gång gick det riktigt illa, när Lennart Meri i finalen av sin presidenttid antydde att de många dödsopfern för träsprikatastrofen 2001 hade sig själva och sin dumhet att skylla.

Arnold Rüütel höll sig för god för den sortens nedvärdering. Han må ha varit grå och tråkig men han var medveten om betydelsen av att ta vanliga människor på allvar. Jag såg det själv vid flera tillfällen, som när han mötte den gamle väljaren vid EU-omröstningen, den enkle mannen vid sångfestivalen eller skidfolket i Otepää. Men Rüütels uppträdande var inte bara yta. På ett annat sätt än Meri var han medveten om de sociala klyftornas faror – och kanske även deras orsaker. Rüütels tal skvallrade ofta om det. Han hade svårt med kontakterna i Bryssel och Washington, men han visste det mesta om de problem som drabbade jordbruket och landsbygden i Estland i och med självständigheten. Det var därför han utsågs till president av valkollegiet, där glesbygden har många representanter. En annan orsak till valet av honom var minnet av hans bidrag till Estlands självständighet. Det har omvärlden glömt eller aldrig riktigt känt till. Meris öppna sovjetkritik och västvänliga politik sågs som överlägsen Rüütels tysta diplomati och försiktiga kurs från Sovjetunionen till Nato. Men Rüütel, som hade varit rektor för Estlands lantbruksakademi men ingen karriärkommunist, lyckades få både folkets och Moskvas öra. Det innebar att han också fick utstå hot och spe från båda håll, ofrånkomligt för en så historisk insats.²⁵ Som ordförande för Estlands högsta sovjet och senare som ordförande för Högsta rådet (motsvarande president) blev han en nyckelperson för Estlands väg ut ur Sovjetunionen. Tillsammans med Edgar Savisaar, som högerpolitikerna

också fnyser åt, lyckades Rüütel navigera Estland ur Kremels kontroll utan blodsutgjutelse. Detta och Rüütels senare bidrag för att säkra ett ja till EU-medlemskap är insatser vars värde för det moderna Estland är ganska svåra att överskatta. Högerkrafterna i estländsk politik ska nog vara ödmjukt tacksamma att landet fick en vänsterpresident i tillräckligt god tid (2001) före folkomröstningen (2003) om EU-medlemskap. Det är tvivel underkastat om Lennart Meri och hans politiska fränder skulle ha lyckats att övertyga EU-skeptikerna på landsbygden. Men till Arnold Rüütel lyssnade många av dem. Han tvingades argumentera mot nejsidans tal om att Tallinn skulle bli vinnare och landsbygden förlorare. Arnold Rüütel måste också försäkra att Estlands självständighet inte var hotad, som EU-motståndarna hävdade. De som skulle övertygas var människor som djupt misstrodde ja-partierna, alltså Lennart Meris kretsar.

Arnold Rüütel betydde mycket som symbol för de underprivilegierade. Han kritiserades som för gammal, för passiv, inte tillräckligt intelligent, inte nog språkkunnig. Hans anhängare kallades för ”dumbommar”. Men bara det faktum att en man som han var president göt olja på vågor där Lennart Meri ibland orsakade kastvindar. Rüütels närvaro i presidentpalatset Kadriorg²⁶ var en motvikt mot högerkoalitionernas regerande på Domberget. Det finns två Estland. Det glömmet vi lätt på den här sidan Östersjön, när vi charmas av de engelsktalande EU-entusiasterna och IT-experterna. Det finns ett Estland som har ryska som modersmål eller som enda främmande språk, och vars syn på Bryssel är skeptisk.

Men Lennart Meri var naturligtvis också rätt man vid rätt tidpunkt. Han blev utrikesminister i Edgar Savisaars regering 1990–1992. Meri och Savisaar var ett omaka par, men under dessa Estlands ödesår kompletterade de varandra för nationens bästa. Savisaar höll Kreml stängden, medan Meri knöt band till västvärlden. Båda uppgifterna var nödvändiga, och ingen av herrarna kunde ha fyllt den andres roll. När balternas frihetskamp höll på att kvävas i blod i januari 1991 fick Meri i uppdrag av Savisaar att resa till Stockholm för att vara regeringens företrädare i exil, om det värsta skulle hända i Tallinn. I sin initierade och spännande skildring av balternas frihetskamp, *Spelet om Baltikum*, berättar den svenske diplomaten Dag Sebastian Ahlander om kvällen när Lennart Meri skulle lämna

Tallinn för att bege sig till Stockholm. I Vilnius och Riga hade människor just gett sina liv i motståndet mot de sovjetiska specialstyrkor som försökt återta makten. ”Plötsligt kändes det som om Budapest 1956 och Prag 1968 skulle upprepa sig ... Så tittade Meri på klockan och konstaterade att han hade 25 minuter på sig innan båten Noord-estonia skulle avgå. ’I morgon står jag på Norrmalmstorg och demonstrerar för Baltikums frihet’, konstaterade han. Han plockade åt sig sin regnrock och en liten lätt bag som utgjorde hela hans bagage när han nu begav sig ut på en utlandsresa vars längd han inte kunde förutse. Han tog farväl av oss, tryckte min hand länge och hoppades att vi skulle ses igen och försvann med en lätt gungande gång bort i den illa upplysta korridoren, mot exilen, som jag då spontant tänkte – mot min vilja. Det var ett förtäat ögonblick – som slutscenen i en Humphrey Bogart-film.”²⁷

Åtta månader senare, den 20 augusti 1991, tog Edgar Savisaar det djärva beslutet att föreslå parlamentet en full självständighetsförklaring från Sovjetunionen. 69 ledamöter röstade för och 36 lade ner sina röster. Därmed hade Savisaar fullbordat en historisk insats. Några månader senare tvingades han bort från makten. I stället steg Lennart Meris stjärna. Han valdes 1994 till president i det självständiga Estland och spelade huvudrollen i förhandlingarna om de sovjetryska truppenas återtag.²⁸ Därefter blev Meris stora uppgift att skapa förtroende för Estland i EU och Nato. Han fullföljde den uppgiften med glans.

Lennart Meri var de stora ordens mästare. Han kunde fånga historiska ögonblick men också hela tidsepoker i ord som nästan blev bevingade. Jag hade förmånen att möta honom i en av hans livs lyckligaste stunder, nästan lika betydande som Estlands självständighet. Det var söndagskvällen den 14 september 2003. Samma dag som svenskarna hade sagt nej till euron hade estländarna med stor majoritet röstat ja till EU-medlemskap. Det var bara tidiga resultat som hade rapporterats och Lennart Meri försökte vara försiktig med kommentarerna, men han kunde förstås inte lägga band på sig.

– Jag är naturligtvis lycklig i kväll! utbrast han.

Festsalens kristallkronor speglades i den 74-åriga statsmannens glänsande hjässa. Lennart Meri strålade. Prakten och flärden var hans element, likaväl som kampårens knapphet. Resultatet i folkomröst-

ningen var hans uppfyllda önskan. Ögonblicket tycktes fullkomligt. Detta var fullbordan av Lennart Meris drömmar efter två år som utrikesminister och nio år som president.

– Det var för detta jag gick in i politiken, att uppnå Estlands självständighet och göra landet till en del av den västliga sfären, så att det inte finns någon väg tillbaka. Mitt jobb är väl gjort nu, kan jag tänka mig.²⁹

Men så fick Lennart Meri något allvarligt i blicken. Det var bara tre dagar efter Anna Lindhs död. Sverigevännen Meri konstaterade att det hade varit ovanliga valrörelser i grannländerna Sverige och Estland.

– Jag ser framför mig er vackra bortgångna utrikesministers leende ansikte. Hon offrade sitt liv för ett enat Europa.

Det var Lennart Meri som bäst. Historiska formuleringar och så komplimanger till en kvinna, även när hon var död.

Men Estland kunde inte leva på historiens vingslag. Efter en världsvan utrikespresident behövde landet en lågmäld vardagspresident, en symbolgestalt som åtminstone fick folk att känna att han förstod allvaret i de sociala problem som följt med EU-anpassningen. Lennart Meri reste mellan världsmetropolerna och prisades för Estlands ekonomiska liberalisering. Arnold Rüütel besökte de estländska småorterna och konstaterade att vanliga människor led nöd i marknadsökonomi. Han gav i alla fall intrycket att han stod på småfolkets sida, att han identifierade sig med det andra Estlands villkor. Och det var inte bara på hemmaplan. När han var på resa västerut måste han alltid ha tolk vid sin sida. Ute i Europa framstod han som tafatt, där Meri hade briljerat. Men det var förmodligen fler estländare som kände igen sig i Rüütel än i Meri.

”Jag försäkrar er att Estland inte är ett projekt för eliten, och vi ska aldrig ha en styrande demokrati för de utvalda få. Vår stat är till för vårt folk”, förklarade president Rüütel i ett av sina tal.³⁰

Arnold Rüütel har också framstått som ett föredöme för familjerna i ett land där skilsmässorna är allt för många och födelsetalen skrämmande låga. Han har varit gift med sin Ingrid sedan 1959.³¹ Makarna Rüütel är ett av få politikerpar som har hållit samman så länge, trots hård offentlig press med rykten om otrohet. Det är nästan lite rörande att se dem tillsammans, silverräven och hans maka med det korpsvarta håret. De symboliserar en kultur som verkar vara på utdöende i det

Europa där familjen är i vägen för individernas ambitioner. När Arnold Rüütel talade till nationen på nyåret 2006 fick han kritik av etablissemangen för att han inte behandlade de stora politiska frågorna utan tog upp vikten av att stärka landets familjer. Men många insåg snart presidentens äkta engagemang, när hans egen familjesituation blev förstanyhet i medierna. Makarna Rüütel hade två av sina barnbarn boende hos sig, eftersom Rüütels dotter inte klarade att ta hand om sina döttrar. Detta fick allmänintresse, då det avslöjades att de båda tonåringarna bjudit in kompisar till vilda fester i presidentpalatset, medan mormor och morfar var på utlandsresa. Paret Rüütel bad nationen om ursäkt, och affären framstod som en politisk belastning. Men många estländare kunde identifiera sig med landets första familj, där dottern inte hade råd att försörja sina barn och där de tonåriga barnbarnen överskred gränserna.

Allt har dock sin tid. Efter folkpresidenten Arnold Rüütels fem år utsågs världsmedborgaren Toomas Hendrik Ilves till Estlands nye statschef hösten 2006. Liberaler och EU-vänner jublade, studenter sjöng segersånger och på pubarna i Tallinn höjdes glaset till äran för en man som kan svepa åtskilliga starköl utan att påverkas. En ny era hade grytt för Estland. Äntligen hade den siste politikern från sovjettiden sopats bort från makttoppen, skräldes det. Men dagen efter vaknade en del festdeltagare med huvudvärk. De mindes plötsligt att Edgar Savisaar fortfarande lever och verkar. Kanske hade de firat för tidigt.

*Såväl himlen som jorden skulle förmörkas
om folket inte hade någon kör, i vilken de kunde sjunga.*

Sången föds ur tystnad

Det är en bitter estnisk erfarenhet att uppståndelse föregås av döden. Denna grundsanning i tillvaron, till synes självklar men ändå smärtsam att erövra, ligger som en klangbotten hos Estlands mest älskade kompositör Arvo Pärt.

Han var fyra år när andra världskriget bröt ut och nio när den sovjetiska militären 1944 för andra gången intog Estland. Det var i det sovjetstyrda samhället Arvo Pärt växte upp, gick i skola och studerade musik. Hans ortodoxa andlighet kom att prägla hans musikaliska verk och gjorde honom obekvämt i det ateistiska systemet. Ändå lyckades han vinna pris i den allsovetiska tävlingen för unga kompositörer 1962, där tolv hundra musikstycken bedömdes. Men Pärts komposition *Credo* från 1968 förbjöds. Denna påtvingade tonlöshet fick betydelse för kompositörens utveckling. Tystnaden blev en del av Arvo Pärts musik. I exil skulle han så småningom konstatera:

”Innan man uppstår måste man dö. Innan man talar måste man tåga.”

Min musik har alltid sprungit fram sedan jag varit tyst en längre tid – och detta i ordets bokstavliga mening.”¹

Det är motbilden till den atmosfär i vilken dagens europeiska samtal förs. Där är tystnad något suspekt, i de ungas värld och genom hela samhället upp till EUs högsta maktsfär. Bristen på tystnad plågar en hel generation, bokstavligen. Allt fler barn och ungdomar lever med en ständig öronpina i form av tinnitus. De små människor som försöker fly omvärldens kakofoni kan inte längre finna stillhet ens i sitt eget slutna rum. Och maktens män och kvinnor jagas och plågas på motsvarande sätt. En pressad politiker som tiger i ett försök till eftertanke, tvingas att tala. Det verkar inte vara avgörande vad som sägs, huvudsaken är att tystnaden bryts. Men när all tystnad har utplånats, då förlorar också de många orden sitt värde.

Det som fötts ur tystnad kan däremot ha oemotståndlig kraft. Femton år efter den sjungande revolutionen i Estland fick sångfesti-

valen i Tallinn besök av EU-kommissionens dåvarande ordförande Romano Prodi. Som italienare är han uppfödd med musikens stora mästare. Men när Pärts och de andra estniska kompositörernas verk framfördes av nära 20 000 sångare och musiker, med kanske 80 000 personer i publiken, blev EU-chefen överväldigad. Då han lämnade sångarfältet fick jag tillfälle att fråga om hans intryck. Romano Prodi vände sig om mot publikhavet. Överväldigad slog han ut med handen. Det sydeuropeiska temperamentet hade eldats av de påstått kyliga esternas sång.

– Se! Det är fantastiskt! Jag har aldrig upplevt något liknande i hela mitt liv. Se på alla människorna!²

Den sång som värmdes Europachefen hade fötts ur decenniernas tystnad. Visst sjöng esterna under sovjettiden, men inte hjärtats sånger. Förbudet mot sångerna om Gud och fosterlandet provocerade fram den inre kraft, som exploderade i den sjungande revolutionen och sprängde Sovjetunionen.

Ibland överträdde dock förbudet, tystnaden bröts och de nationella känslorna välldes ut. Sångfestivalens chefsdirigent Eri Klaas³ har ett mycket starkt minne från en festival i slutet på femtiotalet, eller möjligen i början på sextiotalet. Årtalet minns han inte, men upplevelsen har etsat sig fast.⁴ Det estländska kommunistpartiets chef Ivan Käbin satt på första bänk med sovjetiska besökare som toppolitikern Anastas Mikojan, kosmonauten Herman Titov och andra dignitärer. Hundra tusen människor stod upp och sjöng en fosterländsk sång under tårar. Men Käbin och de andra längst fram satt kvar.

– De satt ner!

Eri Klas minns hur han från taket till presshuset såg den stående sjungande människomassan och den sittande grå gruppen på första bänk.

Han blir rörd när han återkallar hur folket sjöng Lydia Koidulas *Mitt fosterland*⁵ till Gustav Ernesaks tonsättning.

– För mig var detta kanske den största upplevelsen i livet.⁶

Mitt fosterland var det närmaste nationalsång som esterna kunde komma. Den sjöngs i slutet av sångfestivalen och var förstås förbjuden. Men vad skulle partifunktionärerna göra åt ett sjungande folk?

– De kunde inte kasta hundra tusen personer i fängelse, konstaterar Eri Klas.

För länge sedan är de kommunistiska partipamparna borta från första bänk.

– De hade makten, men vi hade kraften. Vi har ett vapen, vår kraft i sångfestivalerna, i sången, musiken och körerna. Vi har inte så mycket andra vapen, säger Eri Klas som var musikstudent hos den store Gustav Ernesaks.

Även Arvo Pärt överträdde förbudet, med god hjälp av sin vän dirigenten Neeme Järvi. Den senare utbildades vid det berömda musikkonservatoriet i dåvarande Leningrad men framträdde mycket i väst och hade stor framgång på Metropolitanoperan i New York. Arvo Pärts bannlysta stycke Credo uruppfördes av Estniska radions symfoniorkester 1979, mer än ett decennium efter tillkomsten. Neeme Järvi, som var chefsdirigent både för radiosymfonikerna och för Tallinns praktfulla opera, tog saken i egna händer och struntade i kravet att en ny komposition måste godkännas innan den framfördes. Bibelcitatet som fanns gömda i Credo orsakade skandal, och folk vid radion blev avskedade. Men Neeme Järvis ställning var så stark att han inte kunde sparkas. Konserten blev speciell. Stycket spelades två gånger. Därefter lämnade snart Arvo Pärt och Neeme Järvi Estland.

År 1980 skrev Neeme Järvi kontrakt med Göteborgssymfonikerna, inledningen till en långvarig kärlekshistoria mellan den estniska dirigenten, Göteborgsmusikerna och den svenska publiken. Järvi har lett orkestern i populära konserter inte bara på Götaplatsen och i Slottsskogen utan över hela världen. I september 1989, när Estlands frigörelse hade inletts, gjorde Neeme Järvi tillsammans med sin svenska orkester en bejublade återkomst i Tallinn och mottogs som hjälte. Konsertkvällen inleddes med både Sveriges och Estlands nationalsånger, men ingen i publiken vågade då ta den estniska texten i sin mun. Bakom scenen stod emellertid en vaktmästare som sjöng av hela sitt hjärta med tårarna strömmande nedför kinderna.⁷

Femton år senare står Neeme Järvis fyraårige sonson på sångarfältet i Tallinn, iklädd gul regnrock med färgglada djurbilder, och dirigerar nedanför sin far, stjärndirigenten Kristjan Järvi, som släpper loss väldiga krafter uppe på tribunen. Kristjan Järvi har hela världen som arbetsfält, New York lika väl som Wien, Sydney och Umeå. Lille Lukas går i föräldrarnas, farfars och nästan hela släktens fotspår. Hans mor Leila Josefowicz är violinist sedan treårsaldern, hans farbror

Paavo är dirigent och faster Maarika är flöjtist, samtliga internationellt kända. Fyraåringen på sångarfältet i Tallinn gör stor lycka med sina kraftfulla gester och bejublas då han kommer upp på storskärmen och håller takten i *Land of Hope and Glory*. När Lukas Järvi slagit av sista takten får han precis som pappa blommor av en folkdräktsklädd kvinna som böjer sig ner och kramar honom. Blygt sänker han blicken under hyllningarna. Sången föds ur tystnaden.

När de estniska stjärndirigenterna håller presskonferens inför sångfestivalen ställer jag en fråga som inte är politisk korrekt: Finns det någon plats för den ryska minoriteten på Estlands stora sångfestival?

Tystnad.

Sedan kommer det:

– Ja, från Narva.

Men även körerna därifrån sjunger förstås på estniska.

Frågan är känslig. Efteråt säger en finländsk journalist till mig att även han tyckte att den ”skorrade” lite grann.

Ändå får jag svar. Ett femtiotal körer från utlandet väntas delta i festivalen, men alla har lärt sig estniska sånger. Det är folk från bland annat Island, Kanada, Sverige, Norge, Ryssland. I barnkören på festivalen deltar även barn från Narva, berättar Aarne Saluveer som leder Estlands körsällskap. Man frågar inte efter etnisk tillhörighet eller nationalitet. Men som sagt, sångfestivalens språk är estniska. Sångfestivalen är inte *estländsk*, den är *estnisk*, en manifestation av den estniska kulturen.

– Det är inte tal om att ändra den formen. Folk är fria att delta. Konst ska inte vara politik, säger Aarne Saluveer.⁸

Eri Klas är angelägen om att det inte skapas en bild av en estnisk kultur som nonchalera eller föraktar den ryska kulturen. Han vet vad Tjajkovskij, Sjostakovitj, Dostojevskij och Pusjkin betyder.

– Estnisk kultur skulle inte vara vad den är i dag om inte ester fått utbildning vid Sankt Petersburgs musikkonservatorium. Den ryska kulturen är mycket rik. Den förtjänar vår respekt, annars skulle vi vara bönder, fastslår Eri Klas som verkat vid Bolsjojteatern i Moskva och som så småningom skulle bli förstedirigent vid Novaja Opera där.

Den litauiske poeten Tomas Venclova har gjort en liknande markering om det komplicerade förhållandet mellan rysk och baltisk kultur: ”... jag har alltid ansett att det avståndstagande från allt ryskt som

på sovjettiden var så naturligt och oundvikligt likväl på sitt sätt har skadat Litauen. Det fanns ju också en inofficiell rysk kultur – som just Pasternak, Achmatova, Brodsky – som hade kunnat ge Litauen väldigt mycket om Litauen hade studerat den bättre, läst den mer och ägnat den större uppmärksamhet. Jag var en av de få som gjorde det. Majoriteten stöttes ju ändå bort från den av ett inre motstånd, och det är fullt förståeligt.”⁹

Det fanns band mellan de estländska musikerna och den store ryske kompositören Dimitrij Sjostakovitj, en tonsättare som med sina ibland tvetydiga verk balanserade på avgrundens rand i det stalinistiska Sovjetunionen. Stalin själv reste sig och gick ut när Sjostakovitjs opera *Lady Macbeth från Mtensk* framfördes 1936. Det var en skrämmande reaktion, som satte kompositören under hård press och drev honom till tystnad i ett par år. Men från tystnaden återvände han med kraft och skapade den berömda Leningradsymfonin, när staden var belägrad av Hitlers trupper i andra världskriget. Sedan Estland blivit en del av Sovjetunionen besökte Sjostakovitj det lilla grannlandet och umgicks med bland andra Neeme Järvi.

Samtida med Sjostakovitj verkade den ledande estländske kompositören Eduard Tubin, som skrev sin tredje symfoni 1943, under nazitiden. Den uruppfördes då och förbjöds sedan under sovjettiden i fyra decennier. Eduard Tubin flydde från sin hemstad Tartu till Sverige 1944 i samband med att Röda armén återerövrade Estland. År 1979 kom Neeme Järvi till Stockholm och dirigerade Tubins femte symfoni. När Järvi så småningom blev chefsdirigent för Göteborgssymfonikererna spelade de tillsammans in Tubins tio symfonier, men det arbetet avslutades inte förrän efter Tubins död i Stockholm 1982. Eduard Tubin erkänns i dag som en av vår tids främsta symfoniker, men Neeme Järvi konstaterar: ”Tubin levde i Sverige i fyrtio år men svenskarna betraktar honom inte som svensk och esterna betraktar honom inte som est, eftersom han lämnade landet så tidigt som 1944. Han levde i en skymningszon mellan två nationer och, trots att han var en fantasisk kompositör, blev han aldrig riktigt välkänd.”¹⁰

I sång och dans på festivalen i Tallinn uppträder omkring sex tusen barn. Grabbar från sjunde och åttonde klasserna i Pölva utför *Männens dans* medan regnet strilar ner över Kalevstadion. Pojkarna är

klädda i svarta bomullshattar, blå kostymer med västar, knäbyxor och lädermockasiner. Sexton flickor från Paide deltar i en dans där fyra hundra barn föreställer myror. De har gröna dräkter och orange mössor. Mycket hårt arbete ligger bakom. De har tränat fyra dagar i Tallinn tillsammans med de andra grupperna och tidigare i ett helt år därhemma.

– Jaaa! Vi gillar det. Även i regnet!

Det är nog tur, för under deras långa väntan övergår strilet i ösregn och flickorna tvingas söka skydd bäst de kan. De är modiga i det usla vädret, men en av dem blir så genomblöt att de vuxna håller henne tillbaka. Hon får inte delta i dansen. Hon måste värmas, hävdar de. Vilket grymt öde! Flickan är otröstlig och gråter mer än det regnar omkring henne.

Det skulle bara fattas, när hon missar en så unik chans. Det är inte säkert att flickorna från Paide kan kvalificera sig om fem år igen. Konkurrenten är stenhård utöver landet. Alla dansare och sångare vill ta en plats i denna historiska tradition från 1869.¹¹

Under sovjettiden styrdes sångfestivalerna uppifrån genom dekret av kommunistpartiet, som förväntade sig hyllningar till Stalin. Då tvingades man att framföra ryska sånger och danser från andra sovjetrepubliker i Tallinn – det är den djupaste orsaken till att de inte får vara med numera. Inför sångfestivalen 1950 greps tre dirigenter. Partiet stod för organisationen, hade sina representanter i festivalkommittén och höll kontroll på repertoaren. Festivalerna användes som politisk propaganda. Hundrafemtio officiella instruktörer reste runt och tränade körerna. Men trots allt fick den folkligt populära Gustav Ernesaks bli ledande dirigent. Han såg som sin mission att hålla esterna sjungande. Såväl himlen som jorden skulle förmörkas om folket inte hade någon kör att sjunga i, förklarade Ernesaks under ockupationstiden.¹²

På sjuttioalet och i början av åttiotalet kom en ny ideologisk press, men den kunde inte hålla tillbaka den spirande frihetsrörelse som också gav sångfestivalerna ny politisk betydelse. Sommaren 1988 samlades folk spontant ute vid sångarfältet på kvällar och nätter. Runt lägereldar sjöng man folksånger, diskuterade politik och började formulera krav på självständighet. I september hölls en jättesamling, då omkring 300 000 människor beräknas ha deltagit. Det var så

den sjungande revolutionen föddes. Under sångfestivalen 1989 var Gustav Ernesaks hedersdirigent. Med sin komposition *Mitt fosterland* representerade han den nationella kraft som stod emot och knäckte den totalitära sovjetmakten. Den blivande presidenten Lennart Meri föreslog vid ett av dessa tillfällen att esterna skulle sjunga en avskedssång till Sovjetunionen.

Ett och halvt decennium senare ställer sångfestivalens marschdeltagare upp i regnet på Karlsgatan, där den mynnar i Frihetstorget i Tallinn. Chefdirigenten Eri Klaas går i täten och följs faktiskt av Romsås norska blåsorkester. Bland alla estniska flaggor kan man se en amerikansk och i paraden kör lastbilar med sponsorernas reklam. Där trasar skolkörer, mansköror, barnköror. Drygt 20-talet deltagare kommer från det ryssdominerade Kohtla-Järve. Andra deltagare är från Pärnu och Viljandi, Valga och Sakala, Saaremaa och Võru. Tävlan i vem som kan jubla högst ackompanjeras av applåder, visslingar och hejarop. Folk pratar i mobiltelefon och tutar i lur. Tartu akademiska manskör har tagit med sig en roddbåt i paraden. Den ena gruppen efter den andra tar upp sina sånger, men regnet dämpar stämningen lite, men bara lite.

Centerpartiets ledare Edgar Savisaar kommer i folkdräkt med fru och barn till paraden. Alla har inte regnkläder eller paraply, de flesta nöjer sig med tunna plastskynken. En musikkår spelar utan skydd för sina instrument. Savisaar går i regnet och vinkar till folket. Kvällen före såg jag hans politiske antagonist Juhan Parts tala i kostym under paraply. Men Vilja Savisaar anser att hennes man ska ha skydd för den allt mer hållande nederbörden och hon kränger ett plastskynke över honom. Barnen från Nõmme musikskola skriker sig hesa för att överrösta både musik och regn. I år blir inte paraden lång på grund av vädret. På mindre än en timma drar den förbi. Framme vid sångarfältet tar militären emot de tappra deltagarna i uppvärmda tält. Kläderna åker av och torkas. Till kvällens konsert blir det uppehållsväder.

Scenen är fullsatt som ett mäktigt hav. Facklan bärs upp för tornets alla trappor och elden tänds som vid olympiska spel. *Gryning* väljer ut från tribunen innan elden tänds till stormande applåder. Vinden kastar genast lågorna mot öster, trots att detta är första sångfestivalen i EU. President Arnold Rüütel invigningstalar. Savisaar, som hunnit

torka upp efter paradregnet, applåderar avmätt. Bakom honom sitter den svenska riksdagens förra talman Birgitta Dahl och hennes estniskfödde make Enn Kokk.

Eri Klas anför *Mitt fosterland* på samma melodi som finländska Vårt land, vårt land. På storbildskärmen visas legenden Gustav Ernesaks dirigerande i svartvitt medan den levande kören på scenen sjunger hans *Till musiken* och ballonger går i luften uppe i backen. Det är så en ny staty av Ernesaks avtäcks.

Tönis Teppand minns när han var några och tjuugo år och stod på scenen i sångfestivalen 1984, då Gustav Ernesaks var med på riktigt och anförde *Mitt fosterland*. Kören och publiken tog repris på sången om och om igen, och Ernesaks dirigerade tills han tvingades bort.

– Tjänstemän förde ut honom från scenen, men vi fortsatte att sjunga. Vi kände att vi ville sjunga som protest. Till sist körde de bort oss också.

Men då hade *Mitt fosterland* sjungits fem gånger.

I sångarfältets sluttning står deltagarna i en gammal blandad kör och studerar Gustav Ernesaks nya staty. Evald Rätsep från Harjumaa blev rörd över minneshögtiden för Ernesaks.

– Det var mycket vackert, inte bara fint. Det kändes i hjärtat, säger 76-åringen och tar sig för bröstet.

Hans egen historia griper också tag. När han var drygt tjuugo år planerade han tillsammans med några studentkamrater och skogsbröder att fly till Sverige från svenskområdet vid Haapsalu. En av de invigda var estlandssvensk. Men alla kom inte iväg. Evald Rätsep tillhörde dem som misslyckades, han greps och dömdes till 25 års frihetsstraff. 1951 sändes han till sibiriskt arbetsläger i norra Uralbergen.

Hur var det?

Evald Rätsep skakar på huvudet och kniper med ögonen.

– Två år före mig fördes 1 300 man dit. När jag kom levde 13 av dem. Ett sådant läger var det.

Efter sex och ett halvt år frigavs han i den amnesti som följde på Stalins död.

Just när vi talat om Sibirien kommer ett ryskt inslag i sångfestivalen. Eri Klas dirigerar Dimitrij Sjostakovitjs *Festouvertyr*. Avslutningsnumret, *Triumfmarschen ur Aida*, följs av fyrverkeri över den väldiga scenen.

Dagen därpå sitter premiärminister Juhan Parts på första bänk. Jag frågar honom hur viktigt det var att EUs ordförande Romano Prodi kom och spred glans över sångfestivalen i det nya EU-landet. Parts borde vara smickrad av besöket, inbillar jag mig. Men han låter sig inte imponeras av besök från Bryssel.

– Tja, alla gäster är välkomna.

Men betyder det något att sångfestivalen får uppskattning från högsta ort i Europa?

– Nej, det har ingen särskild betydelse.

Men så lägger han ändå till:

– Det är förstås ett starkt budskap från EU.

Äntligen ler Parts. Men det är ett illmarigt leende. Vi har just lyssnat till världens kanske största kör med omkring 20 000 sångare inför en jättepublik nästan fyra gånger så stor. Varför ska Juhan Parts hetsa upp sig över Romano Prodis besök? Nej, det är förstås Prodi som har skäl att imponeras.

Större folksamlingar än så här är inget ovanligt i Söul i Sydkorea eller i Central Park i New York. Men där rör det sig om nationer och städer med miljoner och åter miljoner invånare. Här samlas nästan var tionde estländare. När nationen var hotad kom var femte.

Sångfestivalen går mot sitt slut. Jag drar mig upp i sluttningen för att kunna stå mitt inne i publikhavet när *Mu Isamaa* ska sjungas. Alla dirigenter blir bekransade med eklöv, ett arv från den förkristna tiden då ekar växte runt de heliga platserna. Ytterligare ett fyrverkeri bränns av över scenen innan det äntligen blir dags för *Mu isamaa*. Men vilket antiklimax. Folk sjunger inte med! Runt omkring mig står människor som på sin höjd mumlar någon strof och nästan ser lite generade ut över att delta. Har esterna på ett och halvt decennium blivit så nyktra och sakliga att de skäms över de nationalistiska sångerna? När sången var förbjuden, då ville de inte sluta sjunga. Nu när folk får sjunga hur mycket som helst, då verkar de flesta föredra tystnad.

– Förbjuden frukt är söt, konstaterar Tönis Teppand.

Innan sångfestivalen i Tallinn var över för den här gången anlände Lettlands president Vaira Viķe-Freiberga och hennes make, klädda i folkdräkter. Presidenten hälsade artigt på sin estniska kollega Arnold

Rüitel men kindpussade Lennart Meri och Juhan Parts. Hon kom lagom för att få höra småbarnskörernas sista sång. Viķe-Freibergas pressekreterare, som har pr i blodet, undrade om jag inte ville ställa någon fråga. Nja, det hade jag inte tänkt. Men hon tog mig bara i armen och drog mig med fram till Fru President. Okej då: *Vilken sångfestival är bäst, den estniska eller den lettiska?*

Men man skämtar inte med Vaira Viķe-Freiberga i ett så allvarligt ämne. Hon vägde sina ord på guldvåg. Här gällde det att inte skapa diplomatisk kris genom att sära några nationella känslor.

– Detta är första gången jag är med på en estnisk sångfestival. Det verkar vara ganska lika. Scenen är liknande fast den här är bredare. Folkmassan ser ut att vara ungefär lika stor.

Ett intetsägande och oförargligt svar, olikt hennes politiska deklamationer. Det är tur för grannsämjan att den sjungande revolutionens folk har vunnit Eurovisionschlagerfestivalen var sin gång. I Baltikum sjunger man inte *bara* av glädje. Tävlan i sång är något mycket gammalt i kulturen här.¹³

För en del år sedan berättade en lettisk bekant självironiskt följande anekdot för mig:

En est frågar en lett om han kan nämna ett baltiskt folk som är misstänksamt och avundsjukt, och som för det mesta hittar något att ondgöra sig över.

Letten grubblar intensivt innan han lyser upp:.

– Men vi är i alla fall bättre än de andra på att sjunga och dansa!

Det är kanske sant. Rigas explosion i sång- och dansyra var femte år är svår att överträffa. Sångfestivalen omfattar en folkdräktsparad med över trettio tusen människor i oemotståndlig färg- och blomsterprakt till brädden fylld med nationell och lokal patriotism. I nära sex timmar drar följet förbi Frihetsmonumentet, och efteråt fylls luften med doft av eklöv och prästkragar från kanske tio tusen buketter invid monumentets fot.

På kvällen väller så en nationell naturkraft ut från Mezaparks (Skogsparken) friluftarena, där omkring 13 000 sångare och musiker hyllar Lettlands natur, historia och hjältar. När solen går ner i Västerhavet och vinden sträcker ut den rödvita lettiska flaggan över tallarna, då känns det som en självklarhet att balterna lyckades sjunga sönder Sovjetunionen.

Ändå är det inte detsamma nu, säger en lettiska i mängden.

– Då var det speciellt. Jag grät och tänkte: ”Varför har jag inte varit med förut”, minns Signe Kurga.

När mörkret fallit tar jag en taxi från Mezaparks tillbaka till Riga centrum. Jag vill se hur det ser ut vid Frihetsmonumentet.

– *Brivibai?* undrar chauffören. Ah, du menar *Svoboda!*

Just det, Svoboda var det. För mer än hälften av Rigas invånare heter Friheten Svoboda, på ryska. Vid Frihetsmonumentet ligger det högar av blommor. De flesta är röda och vita, men det har inget med den ryska vitblåröda flaggan att göra. Nej, det är lettiskt rött och vitt. Det är buketter, enstaka rosor och vackra uppsättningar med textade band. En bukett liljor doftar underbart. Framför den övriga blomsterprakten ligger en lång järnkedja, täckt med blommor. Kanske är det en symbol för fångenskapen och friheten. Fastän klockan har passerat midnatt fortsätter folk att lägga ner buketter vid Frihetsmonumentet och blomsterförsäljarna står kvar vid kanalbron.

Kvällen därpå uppträder över 13 000 dansare på Daugavastadion. I ett av numren skapar drygt tusentalet deltagare i folkdräkter ett böljande hav, där vartannat led går åt ena hållet, vartannat åt det andra. Samtidigt hörs hjärtslag genom högtalarna, som ett rop ur nationens själ. Dansen har titeln *Zeme*, Andning.

Julikvällen i Riga är ljum. I januari 1991 var det kallt, när folk försökte skydda parlamentet, tv-tornet och presshuset från sovjetiska soldater, och Romans Vagans och andra vandrade omkring bland lägereldarna och sjöng tillsammans med folket. Nu är han en av Lettlands mest kända dirigenter och en självskrivna aktör vid sångfestivalerna.

De tusentals folkdräktsklädda dansarna tågar in till sång, djup som Lettlands skogar och vemodig som dess historia. Det är kraft i sången, musiken och dansen, en inre kraft, en motståndskraft. Barnen stormar in som ett väldigt vårskrick och sätter sig tätt ihop i grupper, klädda i folkdräkter. De vuxna folkdansarna drar sig bakåt. Vuxna och barn tar varandra i händerna och bildar ringar, två plus två, som dansar. Totalt blir det minst tusen dansande ringar. Nästa nummer heter *Oden* och utförs till ljudet av vattendropp. Gröna, röda, blå och gula barn symboliserar naturen, elden, havet och fåglarna. Över tusen personer knäpper med fingrarna på en gång och skapar ett ljud som jag aldrig har hört förr.

Det finns en naturmystik, gränsande till religion, som tränger igenom i de nationella baltiska sångfestivalerna, inte minst i Lettland. Intresset för animistiska, holistiska eller religionsöverskridande idéer är större i Baltikum än på vår sida av Östersjön. Den estländske författaren och Nobelpriskandidaten Jaan Kaplinski har fått internationell uppmärksamhet för sin ekologiska världsbild med rötter i antik kinesisk filosofi. För Kaplinski pekar allting mot den ”Onämnbare” eller det utsägbara. Kaplinskis romaner *Ögat* och *Hektor* är intressanta exempel på holistisk filosofi och brottningen med frågan om människors och djurs själsliga förbindelser. Och trots den katolska kyrkans styrka i Litauen blandas där fortfarande kristna och förkristna traditioner. När ljusen tänds för de döda på alla helgons dag är det en av årets största högtider, men den kallas också *Velinas*, efter den hedniska gudinnan *Veliona*. Hon var de dödas beskyddare och stora fester hölls till hennes ära i forntiden. Litauererna var det sista folket i Europa som omvände sig till kristendomen – och frågan är om de någonsin gjorde det, säger en del ironiskt. Många litauer kan berätta om gamla gudar och deras speciella roller i livet. Vid bondbröllop finns en del förkristna traditioner än i dag. Naturmedicin är en stark länk tillbaka till gamla tider, och den har utbredd användning. Honung, som älskas i Litauen, är ett exempel på hur naturens frukter kopplas samman med det gudomliga. Biodling har av tradition något ädelt över sig, biodlare har ansetts ha hög moral och bin sägs sticka bara falska människor.

En av Litauens mest inflytelserika poeter, Sigitas Geda, har gjort sig känd med sina gränsöverskridande bilder av skapelsen. För honom flätas allt samman:

*En fisk och en flicka –
två själar
jag bryr mig om.
...
Människor och träd,
däggdjur eller fiskar –
de föll med vattnet.
Fiskar är verkligen
från himlen,
på jorden är deras öde smärtsamt.¹⁴*

”Myrorna vet mer än människor”, enligt Sigitas Geda som tänker bära med sig kärleken till de minsta krypen in i nästa värld:

*Om jag en gång hamnar hos den Högste,
ska jag fråga halvhögt, lugnt
vad han tänker om den minsta lilla bagge
och om dem som ströp oss ...¹⁵*

Enorma mängder människor strömmar till i god tid för att från trottoarerna beskåda söndagens folkdräktsparad vid sångfestivalen i Riga. Det blir så tätt med folk att det är omöjligt att ta sig igenom. Paradens tätgrupp möts av stormande applåder. Lettlands flagga bärs först. Åldermän färdas i gamla tjusiga vagnar, dragna av hästar bekansade med eklöv. De gamle tar emot folkets jubel och luften fylls av blomdoft. De populäraste dirigenterna och musikerna går i första ledet, därefter följer presidenten, utrikesministern, talmannen – tre folkdräktsklädda kvinnor. Den kostymklädde premiärministern verkar bortkommen i sammanhanget. Dignitärerna följs av musikkår och barn i folkdräkter. Färg- och blomsterprakten är utan like. Ibland stannar ett gäng upp, fiolerna går i gång och några par tar sig en svängom på gatan. Folkdräktsparaden i Riga är nog det närmaste en sydamerikansk karneval vi kommer vid Östersjön.

Framme vid Frihetsmonumentet stannar alla upp och lägger ner sina blommor. Presidenten och övriga utvalda har satt sig på en hederstribun, som cirka 34 000 paraddeltagare ska passera. Några flickor springer upp på podiet och lämnar sina buketter till de kvinnliga politikerna, som tackar med kramar. Det här är en dag då till och med den stele premiärministern kan vinna lite välbehövlig extra popularitet. Han spricker upp i ett leende och vinkar till folket. Den sångfestivalälskande utrikesministern behöver inte anstränga sig. Hon är i sitt esse och vinkar glad som ett barn åt människomassan. Veteraner och ungdomar passerar. Luften mättas med nationalism och lokalpatriotism. *Gud välsigne Lettland!*, ropar någon. Sjungande, vinkande och skrattande grupper drar förbi tribunen. Varenda flicka i mängden bär en blomsterkrans eller en huvudbonad som hör till folkdräkten. Några flickor hoppar fram och placerar sina kransar på gamla, vördade musikers hjässor. Utrikesministern och talmannen svänger loss till musi-

ken, medan presidenten vinkar mera värdigt och ibland sätter sig på en stol för att pusta ut. På storskärm visas bilder från de olika gruppernas hemtrakter, när de presenteras i högtalarna. Allt är naturligtvis direktsänt i nationell television. Från podiet kastas slängkyssar till deltagarna i paraden. En del grupper dansar hela vägen fram. Det finns deltagare som är mycket gamla, som tappert travar på och bärs fram av publikens jubel och applåder. Från Liepaja har folk släpat med sig en 65 meter lång kedja av bärnsten, som formats till en stjärna. Plötsligt kommer en svensk flagga vajande i mängden. Den svensklettiska gruppen i gult och blått får jubel från publiken. Det syns även ryska, estniska och norska flaggor i det vandrande folkhavet.

Hänförelsen, blomsterprakten, naturfärgerna och de lysande dräkterna har nästan något religiöst över sig. Är det nationalismens anda? Kan den bli aggressiv? Hur långt borta är den farliga chauvinismen?

På kvällen är det final för sångfestivalen i Mezaparks. När allt är över ska tusentals och åter tusentals människor in till Riga. Det är bara att flyta med massan och låta sig pressas mot spårvagnshållplatsen, där vagnarna kommer och går oavbrutet på linje 11 mot centrum. Det är ingen panik, bara gott humör, när vagnarna bokstavligen packas. Hur konduktören lyckas med konststycket att tränga sig genom köttberget och dessutom sälja biljetter och ge tillbaka växel, det är en gåta. Bland alla dessa människor som strömmat ut ur parken och in i vagnen märks ingen berusad. Däremot är tillräckligt många så frigjorda, kanske efter några öl, att det blir allsång. Någon tar spontant upp en känd melodi och andra hänger på. Sedan blir det allsång hela vägen tills vagnen får stopp inne i stan, där ledningarna har brutit samman av den hårda belastningen. Under glada tillrop tar den ene efter den andre upp nya sånger. Stämningen är skön. Jag kan inte tänka mig var eller hur detta skulle vara möjligt i Sverige eller Finland. Alla deltar i sången, ingen är generad. Och folk kan texterna. Den närmaste jämförelse jag kan komma på i nordisk miljö är en resa med trikken ner från Holmenkollen i Oslo, när en norrman hade vunnit backhoppningen inför cirka 50 000 åskådare. Men det finns ingen likhet med spårvagnarna i Göteborg på väg från en hockeymatch i Skandinavium eller tunnelbanan i Stockholm efter ett fotbollsderby på Söderstadion. Här är det inget skrål eller skrån. Linje elva i Riga har kultur. Och de baltiska sångfestivalerna är unika.

Det har även FN insett. Esterna, letterna och litauererna är ensamma i världen om att ha fått sina sångfestivaler betecknade som världsarv hos Unesco.¹⁶ En som jobbade hårt för det är Lettlands utrikesminister (2003) Sandra Kalniete. När jag träffar henne för en intervju börjar jag med att fråga om sångfestivalen. Hon blir genast hänförd och lägger engagerat ut texten om sitt älsklingsämne. Som litteraturvetare har Sandra Kalniete fördjupat sig i de folksånger, *dainas*, som kulturgiganten samlade i slutet på 1800-talet och början på 1900-talet. Det lär finnas en och en halv miljon, även om ”bara” 217 996 är publicerade. Dessa lettiska texter påstås i alla fall vara världens största samling av muntligt traderade folksånger.

Sandra Kalniete sträcker sig framåt där hon sitter i en fåtölj på sitt tjänsterum. Ögonen glittrar när hon lyriskt beskriver alla dessa lokala grupper från avlägsna delar av Lettland, som förbereder sig i ett år för några minuters framträdande, hur de tränar och kämpar och tävlar, alla får ju inte delta, hur de syr sina nationaldräkter, dessa gräsrotter.¹⁷ Men när jag undrar om hon sjunger i kör själv skrattar hon nästan generat. Självvironisk berättar hon hur hon som ung skolflicka blev tillrättavisad för sina falska toner. Då bestämde hon sig för att aldrig mer ägna sig åt offentlig sång.¹⁸

Taktlöst nog ödelägger jag stämningen genom att antyda att vi kanske måste gå över till att tala om politik. Luften tycks gå ur Sandra Kalniete. Ögonen mister sin glans. Kulturentusiasten sjunker tillbaka i fåtöljen och blir utrikesminister.

Några dagar senare står hon i fem, sex timmar framför Frihetsmonumentet och vinkar till tiotusentals sångare och dansare. Då är glittret tillbaka i hennes ögon.

Den baltiska tystnaden var lång och plågsam. Men ur den föddes en sång, som sent kommer att förstummas.

Bikuporna i Kuremäe

Bortom ekparken och dungen med blandad lövskog öppnar sig en säregen vy. Bland fruktträd och blomster i en glänta står fyrtiofyra bikupor i prydliga rader, omsorgsfullt snickrade likt miniatyrhus, gröna, blå, gula, lila. Bisamhällena är ordnade i ett mönster som markerar en öppen plats i mitten, och där tronar en betagande liten modell av en ortodox kyrka med fem gröna lökkupoler.

Bigården frammanar en känsla av andakt. Här är mer än en rofylld plats gömd i naturens hägn. Symboliken talar om en hjärtpunkt som ger helgd åt vardagsslitet för hundratusentals arbetare.

Ett par stenkast bort ligger originalkyrkan, om möjligt vackrare än modellen. Rött och gult tegel bär upp de fem gröna kupolerna i katedralen som helgats åt Theotokos, gudaföderskan, och hennes insomnande i dödsvilan, som det heter i den ortodoxa kyrkan. Enligt ortodox tro upptogs inte gudsmo­dern Maria till himlen, som den katolska kyrkan lär. Hon dog en vanlig människas död, men hennes insomnande har gett upphov till en omfattande kult vars höjdpunkt är två veckors fasta som infaller i augusti månad varje år.

Då kommer pilgrimer vida ifrån hit till Kuremäe i nordöstra Estland, ett par mil från Narvafloden och gränsen mot Ryssland. Här uppenbarade sig Guds moder för över fyra sekler sedan för en estnisk bonde som drev sina kreatur i vall. Badande i ljus såg han i en ekdunge Maria klädd i lysande himmelsblå mantel. Bonden samlade byns invånare och under en ek fann de en gammal ikon som föreställde gudaföderskans insomnande. De ortodoxt troende byborna byggde ett kapell vid eken och området kom att kallas Det heliga berget, Pukhtitsa på estniska.

I dag är Kuremäe och Pukhtitsa mål inte bara för pilgrimer utan även för turister, som dras till helgedomen på kullen, där skogen öppnar sig i ett böljande odlingslandskap. I de nordiskt robusta träbyggnaderna som omger kyrkan lever över 150 systrar i ett kloster som funnits här i mer än ett sekel. De vårdar sina bin, håller kreatur, brukar marken med hjälp av häst och lie, ystar ost och skapar kyrklig textilkonst, förser gäster med mat och husrum, bygger åtta meter höga och välformade vedstackar, tar hand om sina tre små kloster-

katter och sjunger med silverklara stämmor de liturgiska bönera under kyrkans kupoler.

Ljus, blommor, rökelse, färger, ikoner och andlig längtan blandas i den levande ortodoxa gudstjänsten, där församlingsborna står i kö för bikt. Det är barn, medelålders och äldre. Här finns människor som har burit sina inre bördor med sig från Sovjetunionen till EU. På sovjettiden kunde människor också uppleva frihet, inre befrielse. I den gränslösa europeiska gemenskapen finns det också förtryck, inre fångenskap. I klosterkyrkan upphävs gränserna mellan dåtid och nutid, mellan förtryck och frihet.

Kuremäe är hjärtpunkt för den urgamla ryskestniska traditionen. Samtidigt är det yttre gränslandet av Dostojevskijs, Pusjkins och Pasternaks vidlyftiga kultur, en svag fläkt av Doktor Zjivago, en förlupen mollton ur den ryska historiens sorgsna melodi.

Den riktiga kyrkan i Kuremäe är som sin miniatyr i bigården, ett andligt centrum omgivet av hundratusentals arbetare i en hård och slitsam verklighet. Där har silvertonerna dränkts i fabrikslarmet, ikonernas gyllene färger har svärtats av oljeskiffrens miljöförstöring och den andliga visionen har betvingats av sovjetisk ateism och mammons kapitalism i en ohelig förening.

Inget har väl präglat Estlands historia så som förhållandet till Ryssland. Och i tusen år har det funnits en rysk minoritet på estländsk mark. Från början var de mest handelsmän och religiösa och politiska flyktingar, men på 1000-talet gick Kievfursten Jaroslav den vise in med sin militär. Under hans tid byggdes de första ryska kyrkorna i Estland. Jaroslav var son till furst Vladimir som antog den ortodoxa kristendomen för slaverna 988, och som ska ha varit ättling till de nordiska vikingar som grundade Rus.

Estniska bönder slogs oftast förgäves mot rysk militär övermakt. Stora arméer med tatarer till häst drog in över Estland och härjade landet, som också blev slagfält för polacker, svenskar och danskar. De estniska bönderna blev allt mer erfarna och skickliga i gerillakrigföring och lär ha hjälpt den svenska armén att ta kontroll över landet på 1620-talet.¹

Det är oklart hur stor den ryska befolkningen i Estland var i äldre tider, men i svenska domstolsprotokoll från 1600-talet finns dussintals byar med ryska namn angivna i nordöst.²

Peter den store erövrade Narva och övriga Estland från svenskarna i början av 1700-talet, men det maktskiftet följdes inte av någon större rysk invandring förrän mot 1800-talets slut. Befolkningen i Estland bestod fortfarande till största delen av ester och balttysk adel. På 1800-talet utvecklades dock universitetet i Tartu till ett centrum för moderna ryska intellektuella, eftersom åsikts- och yttrandefriheten var starkt beskuren i Ryssland. En annan grupp ryssar i Estland var de gammaltroende, som kommit flyende från slutet av 1600-talet, förföljda som de var i hemlandet för sitt motstånd mot reformer inom den ortodoxa kyrkan. De slog sig ner främst vid stranden av Peipsisjön. I slutet av 1800-talet grundades klostret i Kuremäe, mellan Narva och Peipsi.

Estland fick vissa privilegier inom det ryska imperiet, när Sverige avträdde området vid freden i Nystad 1721. Estniskan förblev officiellt språk och bara ett gymnasium i Tallinn och en handfull skolor i Narva undervisade på ryska. Det ändrades radikalt av tsar Aleksander III från 1881. Han gjorde ryska till landets officiella språk och inströmningen av ryska statstjänstemän ökade. Lokala lärare som inte kunde ryska avskedades och deras ersättare hämtades från Ryssland.

1881 var ryssarnas antal i Estland bara omkring 16 000, ungefär två procent av befolkningen. De ryska motgångarna i första världskriget och den tyska ockupationen av Estland 1918 drev många ryssar åter till moderlandet. Vid fredsavtalet mellan Estland och Ryssland i Tartu 1920 återfick Estland Narva, där ester dominerade befolkningen, men dessutom vann Estland ett område öster om Narvafloden och ett i sydöst, som båda hade rysk befolkning. Det innebar att Estland 1922 hade över 90 000 ryska invånare, drygt åtta procent av befolkningen, en andel som i stort sett stod sig fram till andra världskrigets början.³

Sovjetunionen intog Estland 1940, förlorade landet till de nazityska trupperna 1941 och återtog det 1944. Under det första sovjetåret dödades eller deporterades många av de ryska invånarna tillsammans med ester, åtskilliga hade ju kommit till Estland som flyktingar undan den kommunistiska regimen och betraktades som ”sovjetfientliga element”. När Röda armén återtog Narva 1944 förstördes nästan hela Gamla stan, och Stalin lät deportera den återstående de-

len av Narvas befolkning till Sibirien. Staden övertogs av sovjetryska tjänstemän och så småningom av arbetskraft importerad från Ryssland för brytning av oljeskiffer, bygge av kraftverk och utvidgning av Kreenholms textilfabrik, som självfallet förstatligades. Energiproduktionen var främst till för Leningradområdet, men den miljöförstöring som följde drabbade människor väster om Narvafloden.

Under ockupationstiden välldes ryskspråkiga immigranter in i Estland, samtidigt som den estniska befolkningen minskade genom flykt, deportationer och avrättningar. (Se kapitlet *Bronnsoldatens hämnd*) Det mörka arvet av den påtvingade förryskningen har förföljt det estländska samhället in i 2000-talet och skapat murar mellan folkgrupperna. I dag är rollerna ombytta från förr. Ryssarna är de underprivilegerade med färre politiska rättigheter, med sämre kunskaper i det officiella språket, med större hinder på arbetsmarknaden. Då var ryssarna favoriserade och esterna förtryckta, nu kan ryssar passeras av ester med lägre kvalifikationer.

– Att vara est är ett yrke i dag. Det räcker med att du har rätt efternamn, säger Slava Konovalov i Narva med lite överdrift och mycket sarkasm.⁴

Han erkänner att han själv tillhör undantagen. På egna meriter har han blivit chef för avdelningen för främmande språk vid Narva College. Det finns fler undantag. När jag träffar chefen och vice chefen på Estniska kraftstationen i Narva, landets största, så visar det sig att båda är ryskspråkiga. Men vid svenskägda Kreenholms textilfabrik, där nästan hundra procent av de cirka 3 000 arbetarna är ryskspråkiga, är såväl vd som ekonomichef estnisktalande.

Den ryska kulturens roll i Estland har växlat från att vara fredlig och stimulerande till att bli krigisk och förtryckande för att på senare år övergå i vilshenhet och mindervärdeskomplex.

– Man känner sig underlägsen. Om efternamnet slutar på *ov* så är det kört, menar Slava Konovalov.

Varje år byter ett par hundra ryssar i Estland till estniskklingande namn i förhoppningen att de ska få lättare att ta sig fram i samhället. Till exempel har studenter skaffat sig estniska namn inför universitetsexamen, så att det ryska namnet inte ska finnas i deras betyg. ”Det gamla namnet stannar i skolans arkiv. Det nya bidrar till karriären”, säger en student som bytt namn. En estnisk journalist som är

väl insatt i integrationsfrågor, hävdar att rysktalande personer som bytt till estniska namn vanligtvis får högre levnadsstandard.⁵

Slava Konovalovs släkt har bott i Estland i generationer. När han gick i skolan under sovjettiden hade han privilegier i förhållande till estniska barn. Nu har hans son kallats för ”ockupant” redan före skolstarten. En estnisk vän till Slava tappade en dag behärskningen: ”Du är son till en ockupant. Din son är son till en ockupant!”⁶

Det var en chock. I årtal hade hans vän dolt sina verkliga känslor. Sedan dess har de inte kunnat umgås.

– Hur kan man gömma sitt hat till folk man kallar vänner? Hur kan man gömma det så länge? frågar sig Slava.

Han föddes på sextioalet, ett par decennier efter att Sovjetunionen hade ockuperat Baltikum. Han växte upp i en miljö där man inte använde begreppet ockupation. Som alla andra ryska ungdomar var han medlem av den kommunistiska ungdomsorganisationen Kom-somol. Det var inträdesbiljetten till samhället. Han spelade ungdomshockey och reste mycket i Sovjetunionen. Efter två år vid universitet i Ryssland och ett par år i sovjetiska armén, studerade han i USA året före Estlands självständighet 1991. Fram till den dagen hade han aldrig behövt använda estniska. Det var först kring millennieskiftet som han började lära sig huvudspråket i det land där han var född. Som lärare måste han kunna estniska, även om det är rysktalande elever han undervisar i engelska. Slava har lärt sig estniska av tvång och plikt, inte för integrationens skull.⁷

– Integration? De måste integreras med oss. Jag vill inte integreras.

Ryssar som har bott i Estland i hela sitt liv reagerar mot att de måste integreras. Ofta sätter de likhetstecken mellan integrering och assimilering, att ryssarna ska ge upp sin ryska identitet och anta en estnisk. Regeringen tillbakavisar detta och menar att allt vad det handlar om är att lära sig det nationella språket, att känna till historien och att följa lagarna. Men i Narva ser man inte alltid behovet av språket.

– Jag kan estniska, men vad ska jag använda det till här, om nittiosex procent talar ryska? säger Slava Konovalov.

Nej, det finns inte så många att tala estniska med i Narva. Motivationen är låg bland ryssarna att lära sig det nationella språket, och det är brist på kvalificerade lärare i estniska. Regeringen försöker

locka dit ester med högre löner och hjälp till lägenhet, men det är inte många som kommer. Det finns dock tillräckligt med ester i Narva för att Slava Konovalov skulle kunna ha en stor estnisk vänkrets. Men det har han inte, och det är delvis självvalt. Han vill undvika spänningar i relationerna.

– Vi är dömda att ha skilda meningar, att se förhållanden i olika perspektiv. Det är bäst att inte tala om det, att fortsätta våra liv parallellt. Jag vill inte vara en del av deras (esternas) liv. De är så annorlunda. Jag sjunger gärna deras sånger, dansar deras danser och läser deras litteratur.

Men sedan räcker det.

– Vi är bara olika! Jag ser inte hur våra kulturer kan blandas i integration.

Hans ord är som ett omvänt eko av den estniska författaren Jaan Kaplinski, som lovordar den historiska ryska kulturen men ser dagens ryska kultur som provinsiell och nationalistisk:

”I den nuvarande ryska kulturen finns mycket litet som vi inte har själva. Vi har varit som fångar i olika celler i samma fängelse; det är bara naturligt att fångarna intresserar sig mer för vad som händer ute i friheten än i grannens cell.”⁸

Slava Konovalov intresserar sig mer för omvärlden än för det estniska Estland. Han umgås hellre och lättare med engelsktalande utlänningar än med ester. Ändå är Estland hans hemland, som han är lojal mot. Trots all sin kritik är han beredd att försvara sitt land till och med mot ryska fränder, om de mot förmodan skulle invadera österifrån.

– Om någon bryter sig in i ens hem för att stjäla så skyddar man det. Motsättningarna är på ytan. På djupet är jag lojal. Skulle det bli krig nu mellan Ryssland och Estland, så skulle jag försvara mitt land. Jag skulle bekämpa mina ryska bröder om de kom och invaderade med våld.

Slava säger att han även kan förstå varför hans vän, som exploderade av ilska, talar om *ockupation*.

– När kriget började rev hennes mormor sönder den estniska flaggan och gav en del till var och en av sina tre döttrar, och så sa hon: ”Behåll detta, en dag kan ni få sätta ihop den igen”.

Slava säger att han på senare år har fått en ökad insikt om den est-

niska relationen till Sovjetunionen. Och det beror faktiskt på USAs krig i Irak.

– När jag ser irakiernas motstånd mot den amerikanska ockupationen börjar jag få en bättre förståelse för esternas kamp mot Sovjetunionen.

Slavas ryske farfar föddes i Estland och upplevde det sovjetiska övertagandet av landet under andra världskriget. När kriget var över och Estland hade införlivats i Sovjetunionen fortsatte det estniska motståndet genom gerillarörelsen Skogsbröderna.⁹

– 1946 dödades min farfar av skogsbröder. Han sköts på grund av sitt namn, Konovalov.

Farfadern förväxlades med en man med samma namn i tjänst hos Sovjetmyndigheterna.

Men trots den tragiska historien i släkten och trots hans egna negativa erfarenheter kan Slava Konovalov se ljuspunkter. Det pågår en positiv förändring, främst bland välutbildade grupper, dit han själv räknas.

– Narva College, min arbetsplats, får nog sägas vara ett bra exempel på att det faktiskt sker förändring.

Han erkänner till och med att det förekommer en positiv integration på hans skola.

– De som kan tala estniska gör det och andra svarar på ryska. Huvudsaken är att vi får något utträttat. Men det irriterar mig när vi får pm från chefen på estniska och jag inte förstår allt. Men lagen kräver att alla handlingar ska vara på estniska, så man kan inte klaga.

Slava klagar inte heller på sin behandling som doktorand. Han doktorerar vid Tartu universitet i språkvetenskap med inriktning på jämförelse mellan ryska och engelska, och han har en handledare med ”öppet sinne”.

– Jag får en normal behandling, som en vanlig student. Men jag är ett undantag, eftersom jag är medborgare och kan tala estniska.

Slavas chef, rektorn Katri Raik vid Narva College, har estniska som modersmål och växte upp i lärdomsstaden Tartu med nästan fyra sekler av universitetstradition. När hon kom till industristaden Narva var hennes uppgift att omorientera skolan mot Estland. Under sovjettiden hade den varit vänd mot Ryssland.

– Jag hade inte föreställt mig hur svårt det skulle bli, erkänner hon.¹⁰

Där satt den nya skolchefen ensam på lunchen med sina smörgåsar och sin öl och frågade sig vad hon egentligen gjorde i Narva.

– Men ryssarna är öppnare än esterna. Det gick att få kontakt med studenterna.

Efter flera års hårt arbete upplevde hon sig som integrerad i Narva. När hon började sina studier i Tartu 1985 var hennes förhållande till ryssar annorlunda. Då höll en estnisk nationalkänsla på att växa fram. Nu talar Katri Raik ryska utan problem, hon har ryska vänner och hennes åsikter om ryssar har förändrats.

– Jag har blivit mer tolerant här. I dag förstår jag ryssarnas åsikter och hur de har fått dem. Och det är inte deras fel att de kom till Narva, det var ju deras föräldrar som kom hit.

I slutet av 2006 presenterade Amnesty International en rapport om diskriminering av den ryska minoriteten i Estland. Att EU godkänt Estlands minoritetspolitik räckte inte för Amnesty. Organisationen menade att EU-kraven på de nya medlemsländerna i fråga om mänskliga rättigheter varit för vaga. Rapporten underströk att nära en femtedel av Estlands befolkning saknar medborgarskap i landet och därför inte får jobba i statlig eller kommunal förvaltning. Krav på kunskaper i estniska stoppar även många ryssar på den privata arbetsmarknaden, som inom handel och transport. Det finns till exempel gott om ryskspråkiga taxichaufförer, vars kunskaper i estniska skiftar. Den som inte uppfyller kraven kan bli avskedad. Amnesty uppmanar det nya EU-landet att mjuka upp anställnings- och språkreglerna. Organisationen är särskilt kritisk mot den statliga språkinspektionen och menar att den skapar rädsla bland anställda med svaga kunskaper i estniska.¹¹

I Narva välkomnades Amnestys kritik.

– Regeringen måste bli mer flexibel. Här klarar vi både arbete och studier utan att kunna estniska, konstaterade den 23-årige säljkonsulten Alex.

Men i Tallinn var såväl president som regering upprörda.

– Amnestys kritik är löjlig! De har mist all trovärdighet hos mig. Amnesty International ska handskas med politiska fångar, och många av dem finns i ett land lite grann österut, var den estniske presidenten Toomas Hendrik Ilves bitska kommentar.¹²

Regeringen underkände organisationens faktakontroll.

– Amnesty använder föråldrade och felaktiga uppgifter, sade poeten och befolkningsministern Paul-Eerik Rummo med ansvar för minoritetsfrågor.¹³

Narvaområdets problem har inte varit etnisk diskriminering utan ekonomisk kollaps efter sovjettiden, förklarade Rummo.

– Men det sista året har arbetslösheten fallit dramatiskt där. Amnestys siffror stämmer inte.

Rummo påpekade att även icke-medborgare får jobba inom vård, skola och polisväsen.

– På en punkt har dock Amnesty rätt. Språkundervisningen i estniska för ryssar måste stärkas. Det är vi i färd med, sade ministern.

Han fick faktiskt stöd av några ryska författarkolleger i Narva som ansåg att Amnestys rapport inte gav en sann bild.

– Den som har jobb är inte diskriminerad. Och för den som vill arbeta finns det jobb, förklarade de i samband med en författarträff i staden.¹⁴

En annan poet som hörde dem blev upprörd.

– De är inga riktiga ryssar! Amnestys rapport är inte sann därför att sanningen inte har någon betydelse i det här landet, sade han sarkastiskt.

23-årige Alex konstaterade att han hade mer användning för utländska språk än för estniska i sitt jobb. Och han berättade att hans duktiga engelsklärare slutade när hon inte klarade de formella yrkeskraven på kunskaper i estniska – ett språk hon inte använde i sin undervisning av ryska elever.

– Vi har ingen framtid i det här landet. Många ryska ungdomar lär sig engelska vid Narva College för att kunna emigrera, sade Alex som själv valt att stanna i Estland för sin flickväs och sin familjs skull.

Annars skulle han ge sig av som så många andra.

– Här i Narva tjänar jag 5 000 estniska kronor (knappt 3 000 svenska) i månaden som säljkonsult. I Tallinn, där man måste kunna estniska för att klara jobbet, skulle jag nog tjäna tre gånger så mycket. I Skottland fick jag ihop 40 000 på två månader. Där uppskattas hårt jobb. Där kan man göra karriär. Det kan man inte här.

Den som saknar medborgarskap innesluts inte i den formella eu-

ropeiska definitionen på en nationell minoritet. Men Amnesty har uppmanat Estland att erkänna samtliga rysktalande i landet som språklig minoritet, även om de inte är medborgare. De skulle då omfattas helt av Europarådets ramkonvention om skydd för nationella minoriteter.

Det borde ju inte vara så svårt, kan man tycka som svensk. Men i Estland är minoritetsfrågorna laddade med historisk symbolik och politisk dynamit. Där skiljer man nogsnamt på dem (och deras ättlingar) som kom under den sovjetiska ockupationstiden och dem som har rötter tillbaka i det självständiga Estland före andra världskriget och sovjetockupationen. Den ena gruppen betraktas som illegala ockupanter eller kolonister, den andra som en rättmätig minoritet. Därför avvisar Estland upprört kritiken om diskriminering, när man i själva verket anser sig ha gjort en eftergift genom att låta ”ockupanterna” få stanna i landet. Självklart ska de förtjäna sitt medborgarskap genom att bland annat förvärva rejäla kunskaper i estniska, resonerar den estniska regeringen och får stöd av bland andra EU.

– Det var koloniserare, inte en minoritet av ryssar, som fanns här när Estland blev självständigt, säger Fosterlandsförbundets ledare, förre premiärministern Mart Laar.¹⁵

Regeringen i Estland har internationell rätt på sin sida. Immigranter som kommit när ett land var ockuperat är i juridisk mening ingen nationell minoritet. Men juridik är sällan nog för att lösa svåra nationella konflikter. Och både Estland och Lettland erbjuder som en självklarhet statligt finansierade skolor på minoritetsspråk, något som de inte skulle vara tvungna till. Därmed har båda regeringarna insett behovet av att sträcka sig längre än till lagens bokstav. Förmodligen är det i en fortsatt vandring på den vägen som lösningen på den svåra balt-ryska nationella konflikten står att finna.

En del ester och ryssar har övervunnit de historiska och kulturella konflikterna och blivit mer än accepterande kolleger eller grannar. Det finns de som försonats med historien och blivit kärlekspar eller nära vänner över de etniska gränserna. Man hittar lättast sådana vänner inom kultur och idrott. Peep Pihelgas är est och bor i Narva. Han jobbar med bilar och undervisar mekaniker vid Narva yrkesskola. Aleksei Noskov är ryss och mekaniker i metallverkstaden vid Baltiska kraft-

verket utanför staden, och på fritiden tävlar han med racerbåt. Peep, 43, och Aleksei, 35, har förts samman genom sporten. Peep har varit Alekseis tränare, och 1992 stod de tillsammans på prispallen, när Aleksei blev baltisk mästare i Formel 4.

De talar ryska med varandra.

– Det är naturligt i en stad med över nittio procent rysktalande att man lär sig ryska. De flesta ester här kan ryska, graden varierar förstås. Under de två åren i militärtjänst var alla tvungna att lära sig ryska, men jag kunde språket redan före skolan, berättar Peep som enligt Aleksei talar ryska som ”en infödd”.¹⁶

Dessutom är Peep gift med en rysk kvinna. De flesta ester i Narva är gifta med ryska kvinnor, säger han. Det är inte lika vanligt att ryska män gifter sig med estniska kvinnor. Peep har en enkel förklaring.

– Ryska kvinnor är vackrare än estniska!

Det är skillnad på ryssar och ryssar, konstaterar Aleksei. Bland kamrater inom sporten fungerar umgänget bra, men när han kommer till Moskva eller Sankt Petersburg och träffar vanliga ryssar där, då känner han sig främmande.

– Min dialekt, mitt ordval, min syntax, allt är annorlunda. Vi är också olika till karaktären. Här är vi mer disciplinerade och organiserade. Här följer vi planer och scheman, det gör man inte i Ryssland.

Aleksei Noskov talar om en rysk kultur som har påverkats av den estniska. Peep Pihelgas berättar en sedelärande historia om skillnaden mellan Narvaryssar och Rysslandsryssar. På 1950-talet när brytningen av oljeskiffer kom i gång och de stora kraftverken byggdes i Narva, importerades arbetare från Ryssland. Det första året förstördes alla glödlampor i gatlyktorna utanför arbetarbarackerna. Nästa år kom en ny omgång jobbbara och då hände samma sak igen, alla lampor blev sönderslagna. *Banditer!* skällde de som hade kommit året innan. De hade redan tagit till sig en del av den lokala kulturen.

Slava Konovalov understryker skillnaden mellan den lokala ryska kulturen i Estland och den ryska kulturen i Ryssland.

– Jag har rysk karaktär, är ryskt uppfostrad och jag uppfostrar mina barn ryskt. Men jag ser skillnaden mot ryssar i Ryssland. Jag har inget att vinna i ett land där man kastar glasspapper på gatan och behandlar folk ohövligt. Jag kom in i en affär i Ryssland och bad om

en läsk. ”Om du vill ha flaskan så gå och ta den”, sa expediten. Hon kunde inte själv nå den. Vi ryssar här i Estland har fostrats i andra omständigheter, som förhoppningsvis leder till ett mer civiliserat samhälle än det man möter i Ryssland i dag. Vi vet att man kan vara mer artig, att man kan bry sig mer om människor.

Men ska man tala om kulturskillnad, så får man inte glömma olikheten mellan Estlands ryskbefolkade gränsområde och den estniskstyrd huvudstaden Tallinn. Om man till exempel åker buss från Tallinn till Narva, köper man en biljett som är noggrant utskrivet med resenärens namn, försäljarens namn, sträckan, priset, valutan, datumet, klockslaget, plattformen, sittplatsen och till sist en signatur. När man kliver på samma bolags buss i Narva, en buss som startat i Sankt Petersburg för att åka i andra riktningen, då tar chauffören hundringen i näven och kilar in den i en klämma vid sidorutan. Den som är löjlig nog att kräva lite ordning i form av en biljett, som svenska skattemyndigheter skulle godkänna för avdrag, en sådan petimåter blir bortviftad att sätta sig på valfri plats i bussen.

Men skillnaderna till trots upplever inte Aleksei Noskov främlingskap, när han kommer till Tallinn. Det enda problemet han dras med är att hans estniska inte är så bra som han skulle vilja. Han har studerat engelska i några år och nu har han, precis som Slava Konovalov, lättare att tala engelska än estniska. Och den unga generationen ester kan mer engelska än ryska. Engelskan fick snabbt betydelse i början av den baltiska självständighetstiden. Vid de baltiska mästerskapen i båtacing i början av 1990-talet kunde lagen från de tre länderna ha pratat ryska med varandra, men då var nationalitetsfrågan så känslig att man valde att tala engelska. Men nu är det inga problem att kommunicera på ryska längre. Självkänslan har vuxit, identiteten har blivit tryggare.

Esten Peep Pihelgas känner sig inte främmande när han är ensam bland ryssar i Narva. Det är individerna, inte nationaliteten som är avgörande för honom. Men det finns svåra frågor som prövar även den individuella vänskapen. Var Estland ockuperat mellan 1944 och 1991?

Aleksei Noskov tvekar. Hans svar blir otydligt.

– Svårt att säga. Kanske en del av dem som var i regeringen då tog viktiga beslut för den tiden, men om vi inte hade varit i Sovjetunionen hade vi haft en utveckling som Finland. Om det samma in-

träffade nu, så skulle jag se det som en ockupation. Jag kan kanske inte dra slutsatser om folk som levde då. Jag vet inte om jag tänker på det som ockupation.

Peep Pihelgas svar är något tydligare.

– Ja, troligen var det en ockupation, såväl politiskt som fysiskt. Men jag tror att politikerna inte hade något val. Finländarna motsatte sig Molotov-Ribbentrop-pakten, men det skulle inte ha hjälpt om vi hade gjort det. De andra var många gånger fler. Det fanns ingen chans.

Svaren andas försiktighet. Kan frågan om sovjetisk ockupation av Estland komma emellan de två vännerna?

– Vi har viktigare problem att diskutera. Det där är historia, försäkrar båda samstämmigt.

Men de är inte överens i allt. Aleksei vill ha nollalternativ för medborgarskap, det vill säga att alla som bodde i Estland vid självständigheten får bli medborgare utan villkor.

– Dra en gräns (vid tiden för självständigheten) som Litauen gjorde och ge alla medborgarskap.

Peep håller inte med. Han menar att alla som är födda i Estland efter 1991 bör få medborgarskap, men de som kom under sovjettiden vill han dela upp i olika grupper. Till exempel bör inte de som kom från Ryssland under 1950-talets förtryck få medborgarskap villkorslöst, medan de som kom i 1980-talets politiska töväder från exempelvis Kazakstan bör få det.

När balter och ryssar talar om den smärtsamma integrationsfrågan, så är det vanligt att folk hänvisar till kommande generationer. Man sätter sitt hopp till framtiden, där nya släkten, oförstörda av förfäders konflikter ska åstadkomma den förändring man själv inte maktat. Men den som växer upp utan att se någon integration i sin närmiljö, kan få svårt att själv välja ett nytt spår.

– Jag hör hur mina släktingars pojkar talar illa om ryssar, säger Peep Pihelgas.

Deras kunskap om ryssar kommer från en miljö, där lärare och myndigheter knappast prisar den ryska kulturen. Samtidigt tycks historien ha inbyggda förändringsmekanismer, menar Peep Pihelgas. Det är svårt att bli varse förändringen när den pågår, man ser den bara i perspektiv. I Estlands fall tycker han sig skönja tioårscykler. I bör-

jan av 1980-talet startade den rörelse som ledde till självständighet 1991. Resultatet av självständigheten syns i dag: Estland är med i EU. Resultatet av EU-inträdet blir i sin tur mer integration, kanske om tio år, tror Peep Pihelgas.

Aleksei Noskov hoppas också på nästa generation. Han jämför med folk som flyttat från Estland. En vän till honom bor i Finland sedan slutet av 1980-talet, och Aleksei kan se att vännens son tar till sig allt det nya där.

Små steg skulle alltså skvallra om stora förändringar vid Östersjöns vatten. De två vännerna i Narva tror att regionen de bor i så småningom kan bli en länk för handel och ekonomiskt samarbete mellan Ryssland och västra Europa. Kapital finns i väster, råvaruresurser i öster. Aleksei Noskov och Peep Pihelgas förväntar sig, eller åtminstone hoppas, att till deras hemstad ska européer dras från öst och väst, från syd och nord och bedriva handel med Ryssland.

– Vi kan ge dem språket och förståelsen för kulturen och mentaliteten, konstaterar de båda Narvaborna.

Trots att Narva har nästan bara rysk befolkning är ryssarna långt fler till antalet i Tallinn, som är ungefär sex gånger större stad. Omkring 43 procent av Tallinns cirka 400 000 invånare har ryska som modersmål. Ryssarnas liv i Tallinn skiljer sig en hel del från förhållandena i Narvaområdet. I huvudstaden är det bara var sjätte ryskspråkig som saknar estländskt medborgarskap, medan det är en majoritet i nordöstra Estland. Före striden om bronssoldaten våren 2007 möttes man bland Tallinns ryssar av en hel del positiva berättelser om förhållandet till esterna.

– Jag har inga problem med relationerna till ester, sade 23-åriga Sergei Semjonov från Lasnamäe som studerade vid Tallinns universitet och jobbade för en estnisk pr-byrå.¹⁷

När Sergei växte upp förekom det en del bråk mellan ryska och estniska tonåringar i Lasnamäe. Men han upplevde inga konflikter under sina år vid universitetet eller under sin tid i militärtjänsten.

– När jag gjorde lumpen var vi tre ryssar och två hundra ester, och det var inga problem.

För många ryska ungdomar blir högskolan det första riktiga mötet med esterna, och vice versa.

– Jag hade inga estniska vänner förrän jag kom hit, berättade 19-åriga Veera Jegorova som läste andra terminens media och reklam vid Tallinns universitet. Hon växte upp i ett ryskdominerat område och gick i rysk skola. De intryck av ester som omgivningen förmedlade till henne var negativa.

– Min inställning var: *Jag gillar dem inte*. Därför blev jag så överraskad när jag kom hit. De var ju coola!

Isen bryts ofta redan vid det första gemensamma partyt, konstaterade studenterna.

– Jag tror att studentåldern är den rätta för öppenhet mot andra grupper. I puberteten har man fördomar och är aggressiv, sade 21-årig Oksana Skorbatjuk som också läste media och reklam.

På den utbildningen mjukstartar man med ryska och estniska språkgrupper var för sig under första terminen. Andra terminen har man en del undervisning tillsammans och den tredje terminen allt tillsammans. Men även då används både estniska och ryska, en del lärare växlar mellan språken. Det är ovanligt. I de flesta kurser på universitetet måste alla följa undervisningen på det nationella språket, estniska, som är högskolans huvudspråk. För att bli antagna måste de ryska eleverna kunna rätt hyfsad estniska. Men emellan sig talar de nya studenterna engelska ibland i början, eftersom många är osäkra på den andra gruppens språk. Bland studenterna är ester sämre på ryska än ryssar på estniska. I samhället i stort är det tvärtom.

Både estniska och ryska ungdomar upplever det svårt att lära sig den andra gruppens språk i skolan, trots att man börjar i andra eller tredje klass. Det är vanligt att en elvaåring i Estland läser fyra språk, ett nytt varje läsår. Ordningen kan vara till exempel estniska, engelska, ryska, franska eller ryska, franska, estniska, engelska. Prioriteringen för ester ligger inte på ryska och för ryssar knappast på estniska. Och till vardags tränar de sällan eller aldrig det andra språket eftersom de flesta lever i var sina enspråkiga miljöer.

– Jag har ingen träning, så jag talar inte bra estniska. Jag skäms när jag går och handlar, säger Veera Jegorova.

– Man måste lära sig språket från vänner, säger estniskspråkige Allan Dobros, 20, som läst ryska sedan tredje klass men ändå inte fått

med sig mycket från skolan.

Han får medhåll av Oksana som vuxit upp i rysktalande familj men talar estniska utan accent eftersom hon gått i estniskspråkig skola.

Allan menar att ”allt handlar om språket” när det gäller integration.

– Se på USA, där svarta och vita talar samma språk. Och se på Oksana, ingen har något emot henne när hon talar estniska. En tredjedel av befolkningen är ryssar. Jag har inget emot en ryss, när jag möter honom på gatan. Men kan man inte tala med honom, så vänder man ryggen till.

Medan omkring 44 procent av Tallinns skolelever är ryskspråkiga så är bara drygt en sjättedel av högskolestudenterna rysktalande. Det kan ses som ett mått på det som ryssarna menar med diskriminering. I grunden ligger den sociala och ekonomiska klasskillnaden och därtill kommer språkbarriären som hindrar många ryssar att studera på hög nivå och kvalificera sig för bra jobb och god lön.

De ryska studenter som tar sig in på universitetet presterar dock ofta bättre resultat än sina estniska kamrater. Ryssarna måste från början anstränga sig mycket hårt, eftersom de är sämre på undervisningsspråket, estniska. Regeringen försöker nu förbättra de ryska ungdomarnas kunskaper i estniska innan de kommer till universitetet. 2007 startar en process som stegvis ska öka användningen av estniska i de ryskspråkiga gymnasierna till 60 procent av lektionstiden. Ungdomarna behöver kunna det officiella språket grundligt för att klara konkurrensen inom utbildning och arbetsmarknad. Det är de flesta överens om, men det finns delade meningar kring hur målet i praktiken ska uppnås. Ett stort problem är bristen på kvalificerade lärare i estniska i de ryskdominerade områdena, särskilt i Narva och övriga nordöstra Estland.¹⁸

Det har kommit förslag från estniska högerpolitiker att den statliga televisionen ska starta en särskild kanal för den ryskspråkiga befolkningen i Estland. Det är inte så märkligt som det låter att tanken väcks från det hållet. Estniska nationalisterna ser det som en ”säkerhetsrisk” att ryssarna i Estland får sin mesta nyhetsinformation från Ryssland och därmed bygger sina åsikter på information från källor som är negativa mot Estland. Säkerhetsrisk eller inte, så får det nog betraktas som ett misstag av estniska politiker att man inte tidigt såg till att skapa effektiva informationskanaler till den ryska minoriteten.

Problemet vid blev uppenbar i samband med striden om brons-soldaten. Nu lär det bli svårt att locka över ryska tittare från kanaler som de vant sig vid.

Estlands traditionsrika dagstidning Postimees har dock på senare år upptäckt att det lönar sig att satsa på den rysktalande befolkningen. I slutet av 2005 började tidningen för första gången att publicera en ryskspråkig upplaga parallellt med den estniska Postimees. Det gav tidningen över 50 000 nya läsare i Tallinn, vilket innebar att Postimees åtminstone tillfälligt gick om SL Öhtuleht som Estlands mest lästa tidning.

Ekonomisk lönsamhet är ett argument som biter på såväl fördomar som tradition. Pengar har ingen nationalitet. Den ryska minoriteten drar därför nytta av Estlands goda ekonomiska utveckling. Medan det rika Estland har dominerats av ester har det fattiga Estland sagts bestå av en tredjedel ester och två tredjedelar ryssar. Arbetslösheten har beskrivits i liknande termer. Men dagens ökande efterfrågan på arbetskraft gör att allt fler ryssar får lönearbete och dessutom går lönerna uppåt. Med växande köpkraft blir den ryska minoriteten åtminstone delvis starkare som samhällsgrupp.

Det ger dock föga bot mot den nationella vilsheten. Slava Konovalov konstaterar att Estland är det enda hemland han har, Estland är han beredd att försvara mot inkräktare, men Estland är ändå inte landet i hans hjärta. Det är inte hans moderland utan hans styvmoderland, säger han. Om inte landets *båda* kulturer och språk får samma erkännande, så befarar Slava att det kan gå som i västra Tyskland, där ”turkar är bättre sedda än östtyskar”.

– Det kan bli på samma sätt här, att arbetskraftsinvandrare anses bättre än de lokala ryssarna. Estland är väldigt nationalistiskt.

Slava berättar om sin vän byggjobbaren, som ”troligen skulle kämpa mot esterna” om det blev krig, eller en anställd på kraftverket, som är så arg på att ”alla positioner går till ester”.

– Estland gjorde sitt största misstag under Mart Laars regering (på 1990-talet), när man glömde att trettio procent av invånarna var ryssar. Allt ansågs bero av esterna, de var så smarta, så skickliga! Ryssarna fick ingen erkänsla för sin roll i Folkfronten eller i landets ekonomi. Allt som sades framfördes på estniska. Varför kunde vi inte få åtminstone några underrubriker på ryska?

När Slava Konovalov talar om denna nedvärdering, blir han upprörd. Och då beskriver han faktiskt sina känslor annorlunda, än när han talar om sitt arbete vid Narva College. Man kan ana en inre konflikt.

– Jag känner bitterhet. Vi förtjänade inte den här behandlingen. Det är som om ockupationen berodde på oss, på mig, på mitt barn.

Det syns ingen bitterhet i Slavass ögon. Men man kan se besvikelse och kanske uppgivenhet. Tron på förändring verkar död, kanske viljan också. Konflikten är mer än historisk och politisk, den är kulturell.

– Jag känner mig främmande i deras kultur. Den är kall, vår är varm.

I klostrets helgedom i Kuremäe finns den vördade, guldfärgade ikonen, som föreställer gudafödelskans insomnande. Gudstjänstfirarna kysser den varligt. Den heliga eken växer inte långt från kyrkan och lite längre bort springer en källa upp med vatten som anses ha helande kraft. Inne i gravgården vilar munkar och nunnor, men också ungdomar och barn. Ett stycke från klostret ligger en äkta skogskyrkogård, som genom generationer har vuxit och brett ut sig bland barrträd och lövskog.

I Kuremäe kan man ana en fläkt av evighet, som rör vid både liv och död, bitterhet och sorg, och som sträcker sig över den tusenåriga religions- och kulturklyftan. Här är det möjligt för ryssar och ester att mötas på djupet. I klosterkyrkan i Kuremäe döptes ryssen Slava Konovalovs dotter av en estnisk präst.

Ryssland och västra Europa når varandra i Baltikum. Rysk och europeisk kultur blandas i Narva och i Tallinn, i Daugavpils och i Riga, i Kaliningrad och i Vilnius. Bakgrunden är en tragisk historia, men framtiden behöver inte bli lika mörk. Vi måste få tro att Fjodor Dostojevskijs och Immanuel Kants¹⁹ kulturer kan mötas i en korsbefruktning, där det bästa från Öst och från Väst med tiden värker fram en ny kulturell och andlig dimension i det Europa som i grunden är odelbart.

Slaget om Narva

Det är sent på eftermiddagen och Kafé Aleksandr på Pusjkingatan har en enda portion borsjtj kvar. Den smakar utsökt. Grädden, som egentligen ska vara sur, lägger sig nästan som sockervadd mot gommen och får de strimlade rödbetorna att påminna om sötsaker.

Utanför fönstret i allén ligger det blommor vid Aleksander Pusjkins byst. Den unge Pusjkins revolutionära dikter och ateistiska tankar, som gav honom svårigheter under tsaren, förlänade författaren postum berömmelse här i Narva på sovjettiden. Men likt själva det ateistiska imperiet vittrade Pusjkinstatyn snart sönder. Nu står här ett nytt minnesmärke i brons. Hyllningarna till trots finns det dock inga historiska spår efter Pusjkin i Narva. Han lär aldrig ha satt sin fot i staden.

Men går man från Kafé Aleksandr rakt över Pusjkins gata in på en bakgård, finner man spår efter en annan slavisk författare som faktiskt besökte Narva. Tjecken Jaroslav Hašek var här en gång och blev vittne till hur en polis särade på två bråkstakar: en fet gris och en mager get. Det var allt Hašek såg i Narva, påstår han i citatet på minnestavlan, dekorerad med profilen av den tappre soldaten Švejk, författarens satirfigur.

Tro det den som vill. Hašek kan omöjligen ha varit så likgiltig. Narva vid västra Europas slut och Rysslands början är en historisk smältdegel, som bränner besökaren med lidelse att finna stadens undflyende själ. Här är identiteten svärfångad. Få Narvabor har starka rötter. De flesta familjer är upptryckta ur sovjetisk jord på 1900-talet och placerade i en gammal tysksvenskrysk stad, som bombats sönder, byggts upp, förfallit och som nu är på väg att skapa en ny framtid i Europeiska unionen.

Innanför dörren bredvid Švejk går en trappa ner i källaren, där Narvas populäraste pub ligger dold. Club OK Modern är något så ovanligt som en naturlig mötesplats för ryssar och ester. Sådana oaser är det ont om i Narva, där det går nitton ryssar på varje est. Men i den täta atmosfären på Modern kan ibland hälften av gästerna vara ester. Där umgås författare, konstnärer, musiker, akademiker, entreprenörer och arbetare. Förr kunde det också vara en hel del arbetslösa, men

nu är de allt färre i Narva. Pubens väggar är dekorerade av lokala för-
mågor, som likt sin frände Evert Taube på Den Gyldene Freden i
Stockholm gäldat förtäring med konst. Narvas kulturbärare och Rön-
nerdahl har faktiskt rötter i samma mylla. Bara några mil härifrån
ligger det historiska godset Edise, där Evert Taubes balttyska och
adliga förfäder en gång hade sitt hem.¹ Godset förvandlades under
sovjettiden till kollektivjordbruk och byggnaderna är i dag förfallna.
Men det finns ett undantag. Sädesmagasinet nära vägen mellan Jõhvi
och Kohtla-Järve har förvandlats till värdshuset Vita hästen med
vackra stenväggar och vitkalkade arkader. Därinne omges man av
loftgångar över matsalen, trägolven pryds av trasmattor och framför
djupa fönsternischer hänger linnegardiner. Rummet är dekorerat med
en släde, ett par spinnrockar, en gunghäst av trä och ett par gamla ski-
dor med remmar. Både godsägaren Jakob Tuve på 1500-talet och
hans sentida anförvant Evert Taube skulle förmodligen ha älskat att
dinera i den här salen. Men båda skulle nog också på vinterkvällarna
ha tagit släden in till puben i Narva. Där hade de säkert varit stam-
gäster med egna ölglas. I dag finns det ett dussintal sådana. Ett av de
ingraverade namnen på Club OK Modern är *Tanel Mazur*. Glasets
innehavare är historiker från Tartu som bränts av Narvas eld, blivit bo-
fast och strävar att återskapa den gamla svenskbyggda barockstadens
kärna, som nästan utplånades under andra världskriget. Det arbetet
bedrivs genom stiftelsen Pro Narva. Först ska rådhuset stensättas.
Donatorer betalar för stenarna över internet och en del gåvor har
kommit från Sverige.²

Men stensättningen är bara en försmak. Börshuset ska resas i hela
sin forna glans där det en gång stod vid rådhusetorsgets södra sida på
1600-talet. Den gamla grunden har grävts fram och det är meningen
att EU ska stå för större delen av det dyra bygget. I börshuset och i
en nyskapad byggnad på baksidan skulle stadens universitetsfilial,
Narva College³, ha flyttat in lagom till examen våren 2007, men pro-
jektet gick i stå på grund av bråk om bygglov. När det så småningom
tagit fart blir nästa stora steg att rusta upp det hårt medfarna rådhu-
set, vars forna prakt kan anas bakom den flagnade ytan.

Återskapandet av gamla Narva är tänkt att göra staden attraktiv för
både turister och investerare. Resenärer ska lockas från såväl Ryss-
land som EU, kanske inte minst från Sverige. Det går att ana rekla-

men: *Res i Karl XII:s fotspår till Narva!* Svenska Institutet har låtit est-
niska och svenska studenter göra en virtuell modell, byggd på auten-
tiskt bildmaterial, av hur den vackra barockstaden såg ut kring
rådhusetorsget innan förödelelsen drabbade den 1944.⁴ Tankarna på att
återuppbygga Gamla Narva diskuterades faktiskt på sovjettiden, men
med stalinistisk logik blev beslutet i stället att utradera de rester som
fanns kvar efter krigets bombningar. Därefter byggdes en "socialistisk"
stad. Tristess ersatte kultur. Rådhuset, den gamla borgen och ytter-
ligare någon eller några byggnader var allt som räddades undan sköv-
ling.⁵

Ett drygt halvsekel senare blir det alltså restaurering. Tanel Mazur
gläds över att entusiasternas drömmar äntligen förankrats i politi-
kernas planer.

– Stadens ledning har bestämt sig för att administrationen så små-
ningom ska flyttas till rådhuset. Men det finns många praktiska pro-
blem att lösa. De gamla fångelsehålorna i källaren kommer troligen
att göras om till restaurang, Rathauskeller. Universitetet bredvid
behöver ett matställe och det talas om att göra en gångtunnel från
börshuset till rådhuskällaren.⁶

Narva var svenskt i över 120 år. När Pontus De la Gardies trup-
per hade gått över Finska vikens is och erövat Narva 1581, släpptes
de svenska soldaterna lösa att mörda och härja fritt i staden under ett
dygn. Så inleddes den "gamla goda svensktiden",⁷ som varade till
1704 i Narva. Under den perioden påbörjades stadens industrialise-
ring, om än i beskedlig skala. Lin och hampa förädlades och både kop-
parverk och sågverk anlades och drevs av Narvaflodens vattenfall.
I denna tradition grundade en tysk industribaron textilfabriken
Kreenholm 1857. Han utnyttjade vattenfallen till att driva maskiner
i fabriker med flera våningar, vilket var en nymodighet. Kreenholm
blev den största textilindustrin i hela det ryska imperiet och sedan
en av de största fabriker i Sovjetunionen med omkring 12 000 an-
ställda. Då hade Kreenholm bara en kund, den sovjetiska staten.

Kreenholm är fortfarande företagsnamnet, men Kreenholm är
varumärket. Det rör sig om en jätteanläggning med 140-talet bygg-
nader, de flesta i tegel, på 56 hektar fabriksområde. Fabriker ligger
invid Narvafloden och en stor del av företaget finns ute på en ö i
vattnet, där avståndet till Ryssland är ett femtiotal meter över en upp-

dämd och torrlagd del av flodbädden. På den ryska stranden ser det eländigt ut, med tomma skal som en gång var fabriker tillhörande Kreenholm. Där tillverkades segelduk på sovjettiden. I dag har Kreenholm egna gränsvakter. Smugglare har försökt att gräva tunnel under flodbädden genom fabriksområdet.

Syfabriken är modern, men en del av de tusen vävstolarna står i byggnader från 1800-talet. Ljudet där är öronbedövande. Med prop-par i hörselorganen rör man sig genom fabrikslokaler med över hundra maskinvävstolar i varje rum och knappt en handfull operatörer.

EU är Kreenholms största marknad, men USA är den bästa. Till USA säljer man bland annat stilfulla gardiner, babyfilter i flanell och – tro det eller ej – bomullsblöjor i stora kvantiteter. Ikeas världsvida varuhuskedja är storkund hos Kreenholm. Textilprodukterna från Narva är inte billiga men har kvalitetsrykte. Amerikanska och västeuropeiska konsumenter, som fångas av färger och mönster, har nog svårt att ana gråheten i ursprungsmiljön.

Kreenholm är en stad i staden, varifrån Kreenholmsgatan löper som en ärrad pulsåder genom Narvas åldrade kropp, omgiven av dystra hyreskvarter som ligger där likt uttjänta organ i väntan på transplantation. Atmosfären är depressiv. Mörkret i Narva är verkligen mörkt. Belysning saknas på gårdarna, där magra hundar nosar efter något ätbart kring upptrampade jordstigar som leder arbetare hem, medan bullret ekar vidare i deras huvuden.

Hos Ludmila Pronina har dock oväsendet tystnat för länge sedan. Hon bor i ett av de bättre hyresområdena utmed Kreenholmsgatan. Hennes man var med och byggde de stora hyreslängorna här på tidigt 1970-tal. Ludmila Pronina började att jobba på Kreenholm när hon var femton och slet ont på lagret tills hälsan svek och hon tvingades gå hem för gott. Nu är hon över de sjuttio och får 2 100 estniska kronor i månaden i pension, motsvarande knappt 1 400 svenska.

– Det är ganska bra, säger hon med ett stänk av förnöjsamhet.⁸

Ludmila Pronina är något så säreget som en Narvabo med lokala rötter tre sekler tillbaka i stadens historia. Hennes förfäder kom från Sverige till Narva 1700.

– Han hette Neiman och kom hit med Karl XII. Jag vet inte vad han hette i förnamn.

Men den svenske soldatens son fick namnet Alexander Neiman och

blev en framgångsrik advokat, som köpte mark och fastigheter i Narva och i semesterorten Narva-Jõesuu vid Finska viken, en mil norrut. Så lades grunden till rikedom i släkten.

– Neiman är ett välkänt namn genom Narvas historia, konstaterar Tanel Mazur.

Men både rikedomen och kändisskapet gick förlorade. När Ludmila Neiman (som hon hette då) var fyra år bröt andra världskriget ut 1939, och när hon var fem gick Sovjetunionen in i det självständiga Estland.

– Vår familj gjorde ett besök i (den rysksovjetiska) staden Gdof. Där var det fattigt och våra guldringar och andra värdeföremål vittnade om rikedom. Familjen greps och vi anklagades för att vara estländska spioner. Vi placerades i ett fängelse, där vi hörde när andra fångar avrättades. Jag minns hur eländigt det var, vi hade inte tillräckligt med mat eller vatten.

Ludmilas föräldrar deporterades till Kazakstan, medan den femåriga flickan togs ifrån dem och placerades på barnhem utanför nuvarande Sankt Petersburg. Den deporterade fadern tvingades ut till sovjetiska fronten mot Hitler och dödades vid Voronez. Dottern har aldrig sett hans grav. 1947 blev modern fri, kom till barnhemmet och hämtade sin dotter och de båda återvände till ett sönderbombat Narva. Då hade all egendom tagits ifrån familjen. Mamman fick jobb hos Kreenholm som hästkusk.

– Vi hade förlorat allt vi ägde och måste börja om från noll. Vi bodde i Kreenholms arbetarbaracker, åtta personer i ett litet kyffe på tretton kvadratmeter.

Kreenholm var nästan ett självförsörjande samhälle, som inte bara sysselsatte sina anställda utan också försåg dem med bostäder, sjukvård och barnomsorg. De fick handla med kuponger i företagets egna butiker. Den som kunde hålla sig frisk nog att arbeta hade sin försörjning tryggad livet ut. De flesta arbetarna var ryssar, hämtade inifrån Ryssland. Det var så de ryska immigranterna vanligtvis levde i Baltikum, i nästan helryska enklaver, där stora statliga företag försåg dem med allt de behövde. Kontrasten var stor till de lokala esternas situation, som de inflyttade ryssarna ofta levde i okunnighet om.

Efter Estlands självständighet har släkten Neiman fått tillbaka en del av den konfiskerade egendomen i Narva-Jõesuu men har tving-

ats sälja av ekonomiska skäl. De som haft råd att ha kvar sin mark och sina gamla hus där har fått se priserna rusa i höjden efter Estlands EU-inträde. Det forna semesterparadisets vid Finska viken har blivit attraktivt igen. Hit sökte sig förr den ryska aristokratin från Sankt Petersburg. I doftande barrskog utmed kilometervis av sandstrand varvas nu förfallna träkåkar och nedlagda sanatorier med en och annan nybyggd villa. Riviera Hotell har mist sin forna glans, och den tristaste synen är kanske det en gång så stolta konserthusets förnedring. Skalen av hälsohemmen är typiska ruiner av Sovjetunionen. Renoveringsobjekten stiger dock i pris och det växer upp lyxiga miljonbyggen på stora, stängselförsedda tomter, uppköpta av nyrika ryssar. Narva-Jõesuu återfår sakta livet. Men det är tveksamt om man, EU-bidragen till trots, kommer att kunna återskapa den atmosfär som rådde här, när konstnären Ilon Wikland som barn på 1930-talet njöt sina sommarlov på sin mormors pensionat till ljudet av vågorna från det rena vattnet i Finska viken.

I och med Estlands självständighet 1991 hamnade landets största arbetsgivare Kreenholm i djup kris. Sovjetunionens sönderfall innebar att Kreenholm förlorade sin enda och stora kund, samtidigt som man måste betala marknadspriser för råmaterial som i princip hade varit gratis i den sovjetiska planekonomin. Kreenholms kris innebar social kris i hela området vid ryska gränsen. Det skrämde såväl USA som EU, och båda makterna bistod företaget med krediter. Kreenholm överlevde och lyckades dra till sig nya kunder genom sin konkurrensfördel på den öppna marknaden, de låga priserna. Flera tusen personer blev dock arbetslösa.

I det läget fick svenska Borås Wäfveri ögonen på Kreenholm och såg framtidspotential, bland annat i den välutbildade arbetskraften. 1995 köpte svenskarna industrijätten vid Narvafloden. På affären följde en kulturkrock. Arbetarna hoppades på svenska lönenivåer, men folket från Borås sökte marknadsekonomisk effektivitet. De ryska sömmerskorna fick ge sig.

Under det följande decenniet flyttade Borås Wäfveri nästan all sin textilproduktion från Västergötland till Narva. Men förlorade arbetsplatser i Boråstrakten innebar inte på sikt vunna jobb i Narva. Effektivisering av produktionen minskade stadigt arbetsstyrkan. Ändå försvagades lönsamheten och Kreenholm gick med förlust.

Företagsledningen satte sitt hopp till en förväntad EU-effekt. När Estland blev medlem 2004 krävde EU ett slut på Rysslands dubbla tullavgifter, som hade hindrat Kreenholm att återerövra Ryssland. Där bortom gränsen gick kvinnor och drömde om badrockar och handdukar i oskuren sammet från Kreenholm, gamla kända produkter som nu hade försvunnit ur butikerna. Och på ett företag med 99 procent rysktalande anställda drömde säljarna om den gamla marknaden.

– Kreenholm är ett starkt varumärke i Ryssland. Det finns just nu en nostalgi för gamla sovjetiska produkter i Estland och vi tror att det gäller Ryssland också, sade ekonomidirektör Mai Palginömm hoppfullt.⁹

En guldgruva tycktes skymta bortom Narvafloden. Sankt Petersburg med åtta miljoner invånare och ett växande antal nyrika människor ligger bara ett par, tre timmars väg från Narva.

Men företagets drömmar blev inte verklighet. I stället släpade Kreenholm sina problem med sig in i Europeiska unionen. Och där förvärrades de. Lågbetalda ryska sömmerskor förväntade sig högre löner när EU-medlemskapet drev upp priserna i livsmedelsbutikerna. Samtidigt krävde Kreenholms kunder prissänkningar, om de inte skulle gå över till asiatiska leverantörer. Ekvationen gick inte ihop. Nedskärningar och uppsägningar fortsatte, när världens verkliga låglöneländer som Pakistan, Indien och Kina flåsade det nya EU-landet i nacken.

Borås Wäfveri flyttade all sin svenska textilproduktion till Narva, eftersom lönerna var så mycket lägre där än i Sverige. Men liksom västgötarnas protester var förgäves, så blev Narvajobbarnas demonstrationer lönlösa, när deras löner konkurrerades ut av asiater. År 2006 fanns bara drygt tre tusen anställda kvar hos den anrika textiltillverkaren vid Narvafloden, som en gång i historien haft nästan fyra gånger så många arbetare. Och ännu mindre skulle det bli, när en del spinneri och väveri skulle stängas och Kreenholm köpa råväv från Pakistan eller Bangladesh. I början av 2007 var målet att på några år minska personalstyrkan till cirka 1 500, bara drygt en tiondel av Kreenholms forna storhet.¹⁰

Man kan vända på det negativa resonemanget och säga att Kreenholm har överlevt till nu tack vare de svenska investeringarna och en

förnyelse av produktionen som kunnat konkurrera internationellt. Den mesta tillverkningen från sovjettiden i Narvaområdet fick inga sådana förutsättningar och dog ut efter Estlands självständighet.

Men överlevnad är inte nog i dagens affärsklimat. Några kilometer från Kreenholm, vid ett av kraftverken utanför Narva, ligger en industripark som växer. Ägaren Aleksandr Brokk driver själv en framgångsrik läderfabrik och hyr samtidigt ut lokaler till träindustri, textilfabrik, metallföretag, plasttillverkare, skofabrikör med flera. Hans koncept är modern teknologi på liten yta. Läderfabriken Nakro hade på sovjettiden cirka 500 arbetare och fyllde hela industriområdet. När Brokk hade köpt företaget i privatiseringsvågen i mitten på nittiotalet gjorde han studiebesök i Sverige, Tyskland, Italien och England.

– Där såg jag att de hade nya, effektiva maskiner i små lokaler som var billiga att värma upp, säger Aleksandr Brokk.

Nu producerar Nakro lika mycket läder som förr med bara cirka 150 anställda på så liten fabriksyta att ett 30-tal andra företag får rum i de gamla lokalerna. Aleksandr Brokk visar runt i några av gästfabrikerna, där datoriseringen är iögonfallande, en kontrast mot den tunga utrustningen hos svenskägda Kreenholm inne i Narva.

Förr flyttades produktion från Tammerfors till Tallinn. Nu har finländska företag fått upp ögonen för de låga kostnaderna i Narva och drar förbi Tallinn. En stor finländsk tillverkare av arbetskläder har installerat sig i nyrenoverade lokaler hos Aleksandr Brokk.

Hur länge kan Narva behålla sina konkurrensfördelar?

– Det beror på hur snabb tillväxten blir. Men det kommer alltid att finnas motsvarande skillnad som mellan Stockholm och Malung, säger Brokk som är bekant med skinnmetropolen i Dalarna.

Aleksandr Brokks läderfabrik köper sin råvara i form av kohudar i Ryssland, Vitryssland och Ukraina. Cirka 85 procent av det färdiga lädret exporteras västerut. Leveranserna till Ryssland är än så länge små.

– När jag ska sälja en lastbilslast till Ryssland så är väntetiden i tullen fyra dagar, trots att det bara tar tre timmar de 150 kilometrarna till Sankt Petersburg. Sedan är det likadant på vägen tillbaka.

Gränspassagen mellan Narva och Ivangorod är ett sorgebarn. Den slingrar sig genom Narvas centrum, och den mer än 40 år gamla bron över Narvafloden är alldeles för liten. Men det värsta av allt är

den omständliga tullkontrollen på ryska sidan. Ibland står långtraddarna kilometervis utanför Narva, väntande dag och natt. I sådana köer tar ibland tålamodet slut och det blir slagsmål mellan chaufförer, när någon försökt tränga sig före i kön. Men det finns planer på en ny, större bro över floden utanför de båda gränsstäderna. Företagare som Aleksandr Brokk väntar ivrigt. Den ryska marknaden är attraktiv, och viljan till affärskontakter över EUs gräns är stor. Brokk får ofta inbjudningar från Sankt Petersburg, men han hinner sällan resa dit.

– De vill att jag ska komma och berätta om hur jag har lyckats i affärer. Vi befinner oss i samma utvecklingstrappa, det är bara det att de är tjugo år efter oss, säger den ryske affärs mannen i EU-staden Narva.

Får han några inbjudningar från Tallinn? Eller från Sverige?

Aleksandr Brokk skakar på huvudet.

– I Tallinn och Stockholm vet de inte om att jag finns.

Men alla är inte okunniga om den rörelse som pågår österut till Narva och vidare över EU-gränsen in i Ryssland. Estlands förre premiärminister Tiit Vähi har tillsammans med ryska affärsmän i Sankt Petersburg genomfört en nybyggnad av Sillamäes hamn, två och en halv mil från ryska gränsen. Där går sedan 2006 en frakt- och passagerarfärja mellan Sillamäe och Kotka i Finland. Men hamnen kan hantera stora mängder kemikalier och olja och är framför allt till för godstransporter mellan Ryssland och EU. Till Sillamäe skeppas bland annat bilar nerifrån kontinenten tillverkade för den ryska marknaden. Sillamäe, av många utdömt som en död rest från sovjettiden, ligger mitt emellan Sankt Petersburg och Tallinn, en transportlinje som löper genom ett av Europas mest lovande utvecklingsområden, ekonomiskt sett. I den här regionen finns en rysk minoritet inom EUs gränser, som kan bli brygga mellan unionens euromiljarder och Rysslands jättemarknad. Den planerade nya landsvägsbron över Narvafloden blir en fysisk förutsättning och företagare som Aleksandr Brokk kan bygga de ekonomiska nätverken.

Men de frostiga politiska relationerna mellan Moskva och Tallinn skapar problem för affärs männen. De rysk-estniska samtalen om den nya bron över Narvafloden ställdes in (av Ryssland) i samband med konflikten om bronssoldaten i Tallinn 2006 och 2007. Tiit Vähi och

hans ryska affärskolleger talade då om att genomföra broprojektet i privat regi. När statyn i Tallinn hade flyttats konstaterade Tiit Vähi att flera affärsprojekt kärvade.¹¹

Narvaområdets utvecklingsmöjligheter stannar inte vid affärerna med Ryssland. En delegation från Kina har varit i Sillamäe i sitt sökande efter transitvägar för den ökande handeln mellan Kina och Europa. Samma grupp besökte järnvägsknutpunkten Tapa mellan Narva och Tallinn, där fyra hektar lagerutrymmen från sovjettiden står redo att ta emot gods från den transsibiriska järnvägen. Till synes dödsmärkta lämningar från en mörk historia kanske snart sjuder av ekonomisk livskraft.

Några hundra meter från Kreenholms fabriker inne i Narva står ett monument över Karl II:s militära seger i slaget mot tsar Peter den stores armé år 1700. Det är ett svenskt bronslejon, som minner om att tsarens numerärt överlägsna trupper led sensationellt nederlag mot den 18-årige svenske krigarkungen och hans karoliner. Bronslejonet är det andra som svenskarna rest i staden. Det första uppfördes under Estlands första självständighet på det historiska slagfältet väster om Narva. Det raserades av de sovjetiska trupper som erövrade staden 1944. När Estland ett halvsekel senare åter blivit självständigt, fick Sverige möjlighet att placera ett nytt lejon i Narva, nu på södra flodbanken inne i staden, med storslagen utsikt mot det gamla slottet Hermannsberg. I november 2000, tre sekler efter slaget vid Narva, invigde en svensk vice statsminister detta minnesmärke över en militär seger mot Ryssland, det land som då hade återuppstått några hundra meter bort på andra stranden av Narvafloden. Men det nya lejonet har ingen politisk udd riktad mot Ryssland, försäkrade svenska representanter som menade att det snarare var en påminnelse om den gemensamma historien.¹² Lejonet står där nu så fogligt på en granitsockel och ger intryck av ett tamdjur som övervakar freden. Men alla är inte nöjda. Ryska lokalpolitiker bortom floden har upprörts över att det svenska lejonet taktlöst nog vänder bakkdelen mot Ryssland. Men det kanske är av ren artighet. Ätminstone lär hundar göra så för att visa underdånighet.

Rikskanslern Axel Oxenstierna ville på 1600-talet göra Narva till Sveriges andra huvudstad, varifrån majestätet skulle regera vart fjärde

år. Befästningarna byggdes starka, med halvcirkelformade bastioner ut mot floden, under Erik Dahlbergs ledning. De kunde inte hålla tillbaka den ryska erövringen, men byggnadsverken står kvar än i dag och är utsiktsplats mot Ryska federationen. Narva blev aldrig någon svensk huvudstad, och efter Karl XII:s tid har de svenske inte gjort mycket väsen av sig här. Ett undantag är förstas dagens Karlskogabor, som genomfört biståndsprojekt och spelat teater med Ronja Rövardotter här. Karlskoga är vänort med såväl Narva som Ivangorod på ryska sidan. Men den historiskt symboliska svenska närvaron på Narvaflodens västra strand väcker på sin höjd ett snett leende hos de ryska ungdomarna som förfriskar sig vid lejonets fötter. För ungdomarna står slaget om Narva här och nu. Staden, som är mellanstation för järnvägslinjerna Moskva och Sankt Petersburg till Tallinn, slåss mot sitt sovjetiska arv och mot Estlands nya ledare. Historiskt och kulturellt står Narva mellan Ryssland och västra Europa, och stadens framtida identitet är en öppen fråga.

Sovjetunionens sönderfall 1991 drog en plötslig gräns mellan släktingar och vänner i estländska Narva och systerstaden Ivangorod på ryska sidan om floden. De två orterna hade varit sammanflätade i liv och död med samma språk, kultur, politik, ekonomi. Man hade det mesta gemensamt från lokalbussar till kyrkogård. I dag krävs visum för att ta sig över bron, även om några tusen gränsbor med starka band på andra sidan har visering för att traska fram och tillbaka. Sedan Estlands inträde i EU kan fattiga pensionärer i Narva dock inte som förr köpa med sig billiga kött- och mejerivaror från den ryska sidan.¹³

Estlands självständighet 1991 hälsades aldrig med jubel på gatorna i Narva. Snart gick mer än var tredje Narvabo arbetslös. Levnadsstandarden var den lägsta i hela Estland och brottsstatistiken sköt i höjden.

– För att gnida salt i såren krävde staten att estniska skulle vara det enda officiella språket, även i den här staden där 96 procent av invånarna är ryskspråkiga, säger Michail Stalnuhin, ordförande i Narvas kommunstyrelse.¹⁴

På sovjettiden dominerade ryska språket samhällslivet i Narva, vilket inte skapade så stora problem eftersom nästan hela befolkningen var ryskspråkig. Men då var ändå allmänna föreskrifter och skyltar ofta tvåspråkiga. Efter självständigheten ska allt från telefon-

katalog till gatuskyltar vara på estniska. I praktiken bryts det mot reglerna både här och där, men det är undantag. På anslag med tvåspråkig information står det nationella språket estniska före det lokala ryska. Och den historiska kulturinformationen ”En vandring bland bastioner” i Narva är skriven på estniska, engelska, ryska och svenska – i den ordningen. Den lokala befolkningsmajoriteten rankas efter turisterna.

2005 fastslog landets justitiekansler¹⁵ att det är olagligt att tala ryska vid kommunala sammanträden, också i Narva där få av kommunstyrelsens 31 ledamöter behärskar estniska till fullo. Förgäves har staden sökt undantag från den lag som kan ge böter för möten som hålls på ryska.¹⁶ Men nöden är uppfinningarnas moder. Lokalpolitikerna i Narva har hittat sin egen lösning. På förmiddagen håller kommunstyrelsen vad man kallar ”arbetsmöte”, en inofficiell samling då alla punkter på dagordningen debatteras. Språket är fritt och alla kan delta i diskussionen. Men inga beslut fattas. Efter en lunchpaus samlas man till det officiella sammanträdet. Då går man till beslut och omröstning, där ordförande Stalnuhin talar estniska och översätter sig själv till ryska. Stalnuhin beskriver sin modell inte utan stolthet och med glimten i ögat. Han har lyckats ta sig runt lagen och byråkratin. Den slipade politikern ser till och med ett plus i ”Narva-modellen”. I och med att man håller ett arbetsmöte före det officiella sammanträdet, så får ledamöterna sätta sig in i frågorna mer än de troligen skulle ha gjort annars.

Narva har elva ryskspråkiga skolor och en estniskspråkig. Det finns också en statlig flerspråkig skola. Stalnuhin anklagar regeringen för att stödja den estniska skolan mer än de ryska. Han ser det som en fortsättning på politiken efter självständigheten i början på 1990-talet, då det regerande Fosterlandsförbundet ”ville tränga ut alla rysktalande” ut Estland, som han uttrycker det.

Det var så som många ryssar upplevde det då. De flesta invånarna i Narva med omgivning blev statslösa. Deras gamla land Sovjetunionen fanns inte längre och deras nya land gav dem inte medborgarskap utan vidare. Narvaborna krävde lokalt självstyre, och i Tallinn fruktade politikerna att området skulle bryta sig loss från Estland och återförenas med Ivangorod i Ryssland. Det var precis vad folk i Narva ville, så främmande och övergivna upplevde de sig i det nya landet.

1993 ordnade de ryssdominerade grannstäderna Narva och Sillamäe folkomröstning om självstyre. Över 90 procent av de röstande stödde förslaget. Men den estländska regeringen, och i sista hand Högsta domstolen, ogiltigförklarade omröstningarna. Missmodet sänkte sig över Narva. Övergången från socialism till kapitalism blev svår. Tusentals människor som alltid hade lutat sig mot Kreenholm och andra statliga företag stod plötsligt arbetslösa utan skyddsnet. Nya jobb kunde skapas bara genom att folk startade och drev egna företag, något som ingen hade erfarenhet av.

– Många kunde i sina vildaste fantasier inte ha föreställt sig den situation de hamnade i, säger Michail Stalnuhin.

Företagskollaps och arbetslöshet krympte skatteunderlaget, samtidigt som allt fler måste få socialbidrag. Behovet av hälsovård ökade också, omskolningen av arbetslösa svällde och kampen mot narkotika krävde växande resurser. De sociala kostnaderna sprängde kommunens budgetramar. Folk fick vänta på sina socialbidrag. Kommunen måste vända sig till regeringen i Tallinn och be om ökade anslag. Men EU-anpassningens budgetsanering och den liberala lågskattepolitiken lämnade inte stora utrymmen där heller. Värst har det varit när vintrarna blivit kalla och uppvärmningskostnaderna stigit över pensionärernas förmåga.

Men i dag har Narva tagit sig igenom ekluten. Utvecklingen har vänt och antalet arbetslösa har sjunkit dramatiskt de senaste åren.

– Nu har vi bara omkring fyra procents arbetslöshet. För tre år sedan låg den mellan sexton och tjugo procent, säger Narvas borgmästare Tarmo Tammiste våren 2007.¹⁷

Kommunen har inte längre några problem att klara socialbidragen. Antalet bidragstagare har sjunkit i takt med att de lönearbetande skattebetalarna blivit fler. Narva är inne i en god cirkel. Det finns många lediga jobb och företagen har svårt att få tag i kvalificerad arbetskraft.

– Narva har dragit till sig investeringar från Finland, Sverige, Tyskland. Det är små textilindustrier, maskinföretag och metallverkstäder, företag med omkring hundra anställda, säger borgmästaren.

Samtidigt växer förstas tjänsteföretagen upp som svampar ur jorden. Vid det här laget vet Narvaborna hur man startar eget. De sovjetärvda jätteindustriernas tid är förbi. Nu är det små och me-

delstora företag som gäller.

Michail Stalnuhins företrädare som kommunordförande hade ingen stadskarta på väggen. Det fanns inte behov av det. Men Stalnuhin har fått sätta upp den ena kartan mer detaljerad än den andra, allt eftersom intressenterna har knackat på i stadshuset vid Peterstorget. Det började med blomstermarknad och hamburgerbar och fortsatte med nya bensinstationer, hotell, stormarknader och affärscentra. På kvällarna, när mörkret döljer stadens smutsgrå och nötta ansikte, strålar den nya Statoilmacken med skandinavisk lyster intill McDonald's mot fonden av den glittrande butiksgallerian Astri.

Men alla låter sig inte imponeras. På andra sidan Peterstorget har Stalnuhin en otålig kritiker.

– Det är för mycket byråkrati i stadens styrelse, säger Narvskaja Gazetas chefredaktör Sergej Stepanov som i sina ledare skällt stadens ledning för att vara företagens ”dödgrävare”.¹⁸

Narvskaja Gazeta ges ut på både ryska och estniska. Tidningen är uppköpt av ett tyskt företag som leds av en polsk affärsman. Den dynamiska lilla redaktionen trängs i en nyrenoverad lokal i ett anskrämligt betongschabrak på norra sidan av Peterstorget. Högst upp på det fula huset sitter en skylt som talar om att svenskarna fortfarande har en fot i Narva: SEB Eesti Ühispank. Nere vid ingången sitter ofta en benlös man klädd i trasor och i det mörka trapphuset på väg upp verkar det mest rivningskåk. Men den marknadsinriktade chefredaktören berörs inte av ytans sjaskighet, där han i sitt minimala arbetsrum lutar sig fram över en bärbar dator och planerar för ett besök i EU-parlamentet i Strasbourg.

På södra sidan av torget har den EU-kritiske och marknadsskeptiske Michail Stalnuhins kommunkontor rustats både utan och innan. Hela kvarteret lyser färggrant nymålat, i stark kontrast till Narvskaja Gazetas urgrå gömställe. Förvirrad undrar jag vem det egentligen är som står för utveckling här.

Torget mellan Stepanov och Stalnuhin har tagits över av Narva-bornas allt nyare bilar. På sovjettiden tronade där en mäktig Leninstaty och efter Estlands självständighet blev det bråk om monumentet. Lenins försvarare behövde en symbol för kamp mot den estnisk-nationalistiska regeringen i Tallinn. Ryssar med generationer av förfäder i Estland kände sig plötsligt rotlösa. Ryssland var inget alternativ

som hemland, och Estland hade vänt ryggen mot Narva och var mentalt och politiskt på väg västerut i snabb takt. I det vilsna trevandet fick gamle Lenin bli något att hålla fast i, en konservativ symbol snarare än en sinnebild för revolution. Men 1993 förlorade de konservativa slaget. Efter beslut av Narvas ledning flyttades statyn en dag i december och en estnisk filmare gjorde en dokumentär på temat *Jul utan Lenin*.¹⁹ Mitt på ljusa dagen monterades monumentet ner, till skillnad från de kommunistiska symboler i Baltikum som försvann i skydd av nattmörkret och med hjälp av en dynamitladdning.

Leninstatyn i Narva är bevarad men har nu en undanskymd plats i ett hörn inne på borggården vid Hermannsbergs gamla slott, ett stenkast från torget. Där står Vladimir Iljitj och pekar med trött hand österut över floden. Hans trognaste anhängare på västsidan har följt vägvisaren. De första åren efter Estlands frigörelse flyttade många Narvabor till Ryssland. Nu har staden knappt 70 000 invånare²⁰, strax före självständigheten var siffran ett bra stycke över 80 000. Drygt 40 procent av Narvas invånare är estländska medborgare, drygt 30 procent har ryskt eller annat utländskt medborgarskap och de övriga är statslösa med så kallat främlingspass.

Ett tjugotal personer brukar komma till borggården på Lenins födelsedag den 22 april och lägga blommor vid hans fötter. När andra Narvabor skakar på huvudet åt dem, påminner Lenins vänner om att det faktiskt var Vladimir Iljitj som först gjorde Estlands självständighet möjlig och lät Narva hamna i det nya landet. Efter Estlands frihetskrig 1918–1920 gav Lenin sitt godkännande till fredsavtalet i Tartu, där Ryssland överlämnade både Narva och Ivangorod till Estland. De båda tvillingstäderna följdes sedan åt i Sovjetunionen och skiljdes först vid Estlands andra självständighet 1991.²¹

Vid rådhuset i Narva härskar fortfarande en öde atmosfär. Där syns bara en ensam katt, som smiter ner i marken, i en gång som leder till fångelsehålorna i källaren. Det är spännande att föreställa sig en modern restaurang därnere. Och på den nu tomma rådhusplatsen får man tänka sig ett sorlande marknadstorg fyllt med turister och kommersande Narvabor, klädda som på karolinernas tid. Nu hörs bara en flock kajor, som trängs på rådhusetaket. Men deras skrån överröstas plötsligt av en dov klockklang. Rådhuset har fått en ny klocka, en hän-

delse så säregen att Narva fick äran att ringa in det nya året i estländsk radio.

– Detta är vår första fungerande stadsklocka sedan tiden kring första världskriget och den symboliserar en ny era, sade Narvskaja Gazetas redaktör när klockan var ny.

Glädjen över denna anspråkslösa förnyelse gav en antydning om den modlöshet och övergivenhet som Narvaborna tidigare hade känt. Men nu har de fått hopp och talar med självkänsla om vad resten av EU har att lära hos sin utpost i öster.

– Vi har viljan att överleva. Vi har viljan att utvecklas. Åren sedan självständigheten har inneburit stor förändring. Vi är inte rädda för förändring. I de gamla EU-länderna är det konservativt, fastslår Sergej Stepanov.

Och trots att Estland i ett halvsekel hölls under Sovjetunionen förlorade inte landet sin själ, hävdar han.

– Det är inget delat eller brutet land.

Sergej Stepanov älskar både sin stad och sitt land, Estland.

– Det är mitt hem. Ryssland är inte mitt land mer än Belgien. Jag är ryss men här är mitt hem. Ryssland är långt bort från mig, även om jag bara har tre hundra meter till gränsen.

Det han älskar med Estland är inte politiken och regeringen.

– Det är landet, marken, sjöarna, havet, folket.

Sergej Stepanov har vänner som flyttat till Sverige, men det lockar inte honom.

– De är främlingar där. Jag har haft många chanser att lämna Narva, men jag vill vara kvar. Det är emellertid bra att de unga åker ut i EU för att studera, de kommer hem med nya idéer.

Men alla kommer inte åter. Tusentals ryskspråkiga ungdomar har under årens lopp lämnat staden och lever i EU-länder, främst Storbritannien. Det är bättre att vara främling utomlands än i sitt hemland, resonerar många. De har ofta haft lättare att hitta jobb och högre utbildning i andra delar av EU.

Anna Vorobjova har förlorat vänner som emigrerat till England, men själv vill hon bidra till att stävja flykten.

– Jag kommer nog att stanna här, säger hon.

Anna har studerat vid stadens stolthet, Narva College. Hon tolkar obehindrat från såväl ryska som estniska till en utmärkt engelska.

Narva borde få behålla så många fler av dessa välutbildade ungdomar. Det är de som kan bli kulturella och ekonomiska brobyggare mellan EU och Ryssland. Estlands huvudstad klarar inte den uppgiften. Tallinn har för länge sedan sträckt sig mot väster och lever i en nordisk EU-kultur. Narva och Tallinn är skilda världar. Är det någon stad i Estland som ska kunna skapa förbindelse både mot öster och mot väster, så är det Narva.

Detta gamla svenska slagfält är nu EUs utpost mot Ryssland, porten till det ekonomiskt sjudande Sankt Petersburgområdet. En ny gränsbro här kan bli en av EUs mest lönande investeringar. Visserligen ser det inte mycket ut för världen vid gränsen i dag. Europaflaggan vajar invid Narvaflodens strand, men över den oansenliga gamla bron vandrar folk med plastkassar något hundratal meter mellan Narva och Ivangorod. Floden rundar stilla den gamla ryska fästningen²² på östsidan, flyter förbi Narva slott på västsidan och dånar sedan ner under bron innan den beger sig av mot nordväst på sin sista färd ut i Finska viken. Narvafloden har i historien delat två kultursfärer och skilt bittra fiender från varandra. I dag är floden åter gräns, nu mellan Ryska federationen och Europeiska unionen. Det är två makter som lever i fred med varandra men som behöver närmas kulturellt, politiskt och ekonomiskt. Visionen för 2000-talet är att Narvafloden ska bli ett förenande europeiskt vatten.

Lilja4ever i Paldiski

När svenskar och finländare besöker Estland går resan nästan alltid till Tallinn, ofta till Pärnu, ibland till Tartu men sällan till Narva. Den här estländska resan är annorlunda. Efter besöket i Narva vid ryska gränsen går den västerut genom det ryssdominerade landskapet Ida-Virumaa för att få sitt mål vid östersjökusten.

Två och en halv mil från Narva vid Finska viken ligger Sillamäe, en gång i tiden en älskad semesterby, dit akademiker, författare, konstnärer eller tonsättare som Pjotr Tjajkovskij vallfärdade från Sankt Petersburg på somrarna. Sillamäe erbjöd fridens och renhetens stränder, de jämfördes ibland med Krimhalvön i Svarta havet. Men Sovjetunionen förvandlade Sillamäe till skräckens och miljöföreningens plats, en stad i kärnvapenkapprustningens tjänst.

Nu försöker det kalla krigets barn i Sillamäe forma sina drömmar om framtiden. Tolvåringarna Joun, Edgar och Anton har planerna klara. Joun tänker bli fotbollsproffs. Edgar har mer våldsamma funderingar.

– Jag vill gå in i spetsnaz, säger han.

Grabben syftar inte på de beryktade gamla sovjetiska förbanden utan på den estländska militärens specialstyrkor.

Anton vet också vad han vill bli.

– Gangster.

Han har sett de tuffa männen på tv och imponerats. Jag föreslår att hans ungdomsledare ska tala med honom om vad det innebär att vara gangster.

– Det vet jag redan, upplyser Anton.

Ungdomsledaren Vadim Orlov lyssnar tigande till vårt samtal. Det finns ett uppenbart behov av hans ideella verksamhet. Sillamäes scout- och fiskeklubb har cirka 250 medlemmar, och över hundra av dem har varit i delo med polis för stölder, droginnehav eller andra former av kriminalitet.

De flesta av de här barnen och tonåringarna lever med bara en förälder. Många av de vuxna saknar jobb och är alkoholister eller drogberoende. Sillamäe blev förmodligen industrinedläggningens värsta offer i Estland efter Sovjetunionens fall. Anskrämliga betongskal gapar

i dag tomma i Sillamäes utkanter. Det är både nedlagda fabriker och ofullbordade byggen.

Berättelsen om Sillamäes förlorade skönhet är en tragisk historia, världshistoria. Samma år som Sovjetunionen första gången intog Estland, 1940, lyckades sovjetiska forskare visa att uran kan sönderfalla genom kärnklyvning. Efter nazitysk ockupation erövrades Estland på nytt av Sovjetunionen 1944, och året därefter släppte USA sina atombomber över Japan. Kreml satsade frenetiskt för att skapa egna massförestörelsevapen, och Sillamäe blev ett offer i denna vansinneskapplöpning. I trakten fanns en uranhaltig form av alunskiffer.¹ Staden stängdes för besökare utifrån och nere vid vattnet byggdes Industriianläggning nr 7, militärenhet 77 960, med en kärnenergi-anläggning, där uran skulle anrikas till klyvbart material för kärnvapen. Krigsfångar i tusental transporterades till Sillamäe för tvångsarbete. De byggde en fabrik som togs i bruk 1948 och omgavs med största hemlighetsmakeri. I dag antar man att det var i Sillamäe som det anrikade uranet framställdes till den första sovjetiska atombomben, sprängd 1949. Efter hand förflyttades tusentals ingenjörer och andra specialister från olika delar av Sovjetunionen till staden. Under de drygt fyra decennier som anläggningen var i bruk framställdes material till närmare 70 000 kärnvapen.

Marken öppnades på ett fem hektar stort område i Tüsamäe utanför Sillamäe, men tekniken för uranframställning ur skiffer var ineffektiv och lämnade mängder av uranhaltigt avfall. Därför hämtades så småningom uranmalm från bland annat Kolahalvön, Östtyskland och Tjeckoslovakien.

Den omfattande verksamheten i Sillamäe krävde mycket folk och stora fabriksytor. En helt ny stad byggdes upp kring den gamla fiskerbyn med arbetare och deras invandrade familjer från Ryssland. Folk tvingades ofta att jobba upp till 15 timmar per dag i urananläggningen. En del sov i fabriken och vid varje dörr som ledde ut stod en beväpnad vakt. Från början visste jobbarna inget om uranet förutom att det var ett finkornigt, svart pulver som hela tiden trängde in och fastnade i näsa, mun och svalg.²

Först dumpades rester från uranframställningen direkt i Finska viken, men på 1950-talet började man bygga ett lager för radioaktivt avfall. Lågaktivt avfall placerades i en damm omgärdad med betong-

mur, som höjdes efter hand. 1989 upphörde hanteringen av uran, och när den sovjetiska militären lämnade Sillamäe några år senare var förödelsen förfärande.

Under sovjettiden hade Sillamäe länge saknats på kartorna. Staden existerade inte för omvärlden. Hela kustremsan vid Finska viken var stängd för allmänheten, även om folk besökte stranden olovandes. När sanningen lades i dagen blev Sillamäe en obehaglig överraskning. Inte ens estländarna i trakten visste vad som hade försiggått där.

1997 inleddes ett jätteprojekt för att täcka avfallslagret, stabilisera dammväggarna och få kontroll över det förorenade vattnet. Finansiering och experter har kommit från Norden och EU. Dammen är nu täckt, väggarna når över 25 meter och de innesluter omkring tolv miljoner ton avfall på ett 40 hektar stort lager.

I dag är Sillamäe sakta på väg att få ett nytt ansikte. En rad nya arbetsplatser har vuxit upp, flera med utpräglad miljövänlig produktion. Den sovjetiska uranfabrikens efterträdare är ett privat företag, som utnyttjar den gamla anläggningen för förädling av sällsynta jordartsmetaller som tantal och niob och exporterar till Europa, USA och Japan. Tantal används i elektronikindustrin och niob inom rymdteknologin. I Sillamäe hoppas man mycket på denna framtidsinriktade produktion och på den nya hamnen, som är tänkt att bli en transportlänk mellan EU och Ryssland.

Men det är lättare att restaurera infrastrukturen än att nyskapa den sociala miljön.

– Arbetslösheten har delvis politiska orsaker. Estniska politiker ogillar ryssarna och skapar ett ogästvänligt klimat för att folk ska ge sig av till Ryssland, menar ungdomsledaren Vadim Orlov.³

I Tallinn håller man förstås inte med honom. Men för barnen och ungdomarna kvittar det lika hur orsakerna till den sociala krisen ser ut. En del barn är föräldralösa, många klarar inte skolan, åtskilliga hoppar av. En av scout- och fiskeklubbens viktigaste uppgifter är att hjälpa barnen att fullborda skolgången. Lärare och frivilliga studenter ger läxhjälp på eftermiddagarna. Klubben samarbetar med föräldrar, skola, psykiatri och polis. De som döms till samhällstjänst kan få avtjäna straffet hos ungdomsklubben, som städar både skogs- och parkområden och stranden nere vid Finska viken.

I klubblokalerna finns café, mötesrum, studierum, datasal, slöjd-

sal, syateljé, idrottsutrymme och ett övernattningsrum för ungdomar som blivit utkastade hemifrån. Klubben håller till på andra våningen i en av de stora byggnader i nyklassisk stil som restes i militärstaden Sillamäe på 1950-talet. Vadim Orlov drömmer om att få ta i bruk även våningar som står tomma. Nere under marknivå finns dessutom stora skyddsrum, som har ingång genom en liten kub med små luckor ute vid gatan. Sillamäe var förr ett bombmål för Nato.

Omkring 95 procent av stadens invånare är rysktalande. Fattigdomen är kännbar bland en del av dem. Socialbidraget på 750 estniska kronor i månaden räcker i stort sett till att handla det man får för lika många svenska kronor i Sverige. Det händer att barn kommer till klubben och ber om mat.

– Om föräldrarna inte har arbete så är det svårt att fostra barn, konstaterar Tatjana Gotsjova som med sin lilla frivilligorganisation MTÜ försöker stötta föräldrar i utsatta familjer.

Det finns kvinnor som reser utomlands för att jobba.

– Vi vet inte vad de gör där.

Men man gissar. Ännu fler unga kvinnor beger sig till Tallinn. Härom året avslöjade polisen en flickbordell i den estländska huvudstaden, där ungdomar mellan 14 och 17 år levde som slavar och tvingades till prostitution av den 18-åriga ägarinnan och hennes manlige vän. Båda kom från nordöstra Estland, där Sillamäe ligger. Till bordellen hade 18-åringen rekryterat vänner och före detta lekamrater från hembygden.⁴

Tatjana Gotsjova berättar att när några Sillamäeungdomar en gång spelade rollspel som företagare, så var det ett par som valde att öppna bolag för att sälja droger. De beskrev hur de skulle resa till Sverige för att sälja narkotika där, och även längre ut i Europa nu när Estland är med i EU.

– Det var på lek, påpekar Tatjana Gotsjova.

Men Vadim Orlov ser allvarlig ut.

– De kommer till söndagsskolan nu. Det är bra. De kommer att förändras, säger han.

Om någon till äventyrs ler lite overseende åt att Vadim Orlov också bedriver söndagsskola, så minns att i det kalla krigets mest fruktade kärnvapenmakt fanns inte uttrycket ”snäll som en söndagsskolklass”. Sovjetstaten var så rädd för söndagsskolan att man för-

bjöd den under hot om hårda frihetsstraff. Men efter ateiststatens sammanbrott och rövarkapitalismens framfart är det gratisarbetande söndagsskollärare som tar hand om det kalla krigets vilsna barn.

Ett par tre mil väster om Sillamäe ligger Ida-Virumaas länshuvudstad Jõhvi, den mest estniska staden i området. Ryssarna i trakten är irriterade över att oproportionerligt mycket av statens resurser går till lilla Jõhvi, som redan från början är ett mer ordnat samhälle än andra här i det nedslitna nordöstra Estland.

Den vackra stenkyrkan i Jõhvi hade under sovjettiden en ortodox präst, fader Alexei, som var son till en emigrant från Ryssland. Alexeis mor kom från Tallinn, och där blev prästen Alexei så småningom biskop för den Moskvatrogna ortodoxa kyrkan i Estland. I dag finns det många troende som med sorg och bitterhet talar om hur biskopen samarbetade med KGB och angav sådana kyrkans tjänare som vågade trotsa den ateistiska regimen. Biskop Alexei steg i hierarkin inom kyrkan, och under Sovjetunionens sista år utsågs han till patriark av Moskva, det vill säga ledare för hela den ryska ortodoxa kyrkan. Det var just patriarken Alexei II som välsignade president Vladimir Putin, när denne tillträdde sitt ämbete efter att ha startat det senaste kriget i Tjetjenien.

Det är en obehaglig historia, som lägger sordin på besöket i Jõhvi. *Ve er, skriftlärda och fariséer, ni hycklare som är som vitkalkade gravar. Utanpå ser de prydliga ut, men inuti är de fulla av de dödas ben ...*⁵

En av dagens invånare i Jõhvi, Igor Panenko, härstammar från Karelen. Han står på de små och utsattas sida. Han är husläkare och akutläkare och beskriver hälsoläget i Ida-Virumaa i dystra termer. Det handlar om depressioner, självmord, familjeproblem och den högsta andelen narkomaner i landet.

– De fattiga är sjukast. De har hjärt- och kärnlproblem, droginfektioner och hiv, berättar Igor Panenko.⁶

Hiv är ett stort problem här. Smittan kom över gränsen från Ryssland och spreds som en löpeld bland unga heroinmissbrukare i Ida-Virumaa kring sekelskiftet. Från Ida-Virumaa vandrade hiv-smittan vidare med heroinet till Tallinn, där viruset har spritts från missbrukare och prostituerade till befolkningen i allmänhet. Enligt FNs utvecklingsorgan UNDP hade Estland 2005 EUs högsta andel av

hiv-smittade personer i åldersgruppen 15–49 år, nämligen 1,3 procent. Antalet registrerade hiv-bärare var då 5 635, och 125 personer hade diagnostiserats med aids. Bland organisationer som bekämpar hiv-epidemin finns det en utbredd uppfattning att regering och lagstiftare inte tagit problemet på tillräckligt allvar. Den höga ekonomiska tillväxten har inte omvandlats i motsvarande starka åtgärder för de socialt marginaliserade.⁷

Värden har känt av EU-anpassningens budgettätstramningar i Estland. Resurserna har minskat och bristen på mediciner och specialapparatur har ökat enligt Igor Panenko. Det pågår en sjukhusreform, som efter svensk modell centraliserar små sjukhus till större enheter. Vissa sjukhus har slagit igen, andra har minskat antalet bäddar. Den bistra sanningen är att på den centralt planerade sovjettiden hade många närmare till vård än man har i den så kallade valfrihetens marknadsepok.

– Vi känner hela tiden att vi diskrimineras här jämfört med andra. Vi skickar patienter till Tallinn och Tartu, eftersom vi inte har tillräckligt med platser, säger Igor Panenko.

I omorganisationerna i Ida-Virumaa har åtskilliga läkare och sjuksköterskor förlorat sina jobb, trots att länet uppenbarligen hade för lite vårdpersonal redan förut. Som om det inte vore nog flyr många läkare härifrån, särskilt sedan Estland blev EU-medlem. De ger sig av till Tallinn, där lönerna är högre, eller utomlands, där de är mycket högre. På andra sidan Finska viken kan läkare från Ida-Virumaa tjäna tio gånger mer än hemma. I Sverige erbjuds nästan samma förmåner, och om de beger sig till London väntar ännu högre inkomster. I gengäld har man i Ida-Virumaa försökt rekrytera läkare från Ryssland, som i sin tur tjänar mycket mer vid estländska sjukhus än i hemlandet.⁸

Estland behöver alla sina läkare och sjuksköterskor. Landet må tillhöra Europatoppen i ekonomisk tillväxt men folkhälsan är riktigt dålig, bland de sämsta i Europa. Mer än var femte estländare lider av någon kronisk eller långvarig sjukdom. Männens här mellan 26 och 65 år löper tre gånger så stor risk att dö i förtid som männen norr om Finska viken. Den höga alkoholkonsumtionen är en betydande faktor.

Estlands marknadsrevolution och EU-anpassning tycks ha mins-

kat landets resurser för hälsovårdsreformer. Men kanske även liberala politiker förstår budskapet i den rapport om Estland som kom från Världshälsoorganisationen, WHO, 2006: ”Med minskande befolkning och arbetskraft blir den arbetande befolkningens hälsa (och de äldres hälsa) avgörande för ekonomisk utveckling. Om hälsostatusen fortsätter att stagnera, kan detta bli ett hinder för uthållig ekonomisk tillväxt...”.⁹

Någon mil väster om Jõhvi ligger Kohtla-Järve. Där är de sociala behoven skriande.

– I sjätte klass har man drogproblem. Skolan tar säkerhetsvakter och polis till hjälp för att hålla ordning, men de kan inte lösa problemet. Det är för sent när barn tar narkotika, säger Igor Panenko.

Landskapet kring Kohtla-Järve domineras av väldiga slagghögar, rester efter oljeskifferindustrin. När snön har fallit ser de på håll ut som pistade fjällsluttningar. På vintern förvandlas mycket riktigt en del slagghögar till skidbackar. Men det är en bedräglig försköning, likt det gräs som på sommaren täcker de slaggborg som legat orörda länge. Utmed vägen mellan Jõhvi och Kohtla-Järve finns en av de mindre slagghögarna. Där kan man gå upp på en trappa och känna hur det luktar asfalt ur det som för ögonen verkar vara en gräskulle, men som i åtskilliga år brann och spred rökgaser vida omkring. Det lär glöda nere i marken fortfarande.

Utmed vägen vid busstationen i Kohtla-Järve gapar ett stort betongskal tomt, där fönstren skulle ha suttit. Här byggdes ett BB, men när Estland bröt sig ur Sovjetunionen stannade bygget av. Nu har det stått i över ett decennium och i stället har man byggt en ny Kaubamaja, ett varuhus, strax intill. I dag är födelsetalen så låga att det är svårt att motivera ett nytt BB. Människosläktet minskar i Estland, men köpkraften ökar. Även i Kohtla-Järve, där kanske hälften av de cirka 37 000 invånarna är arbetslösa, finns det pengar för att hålla i gång nya butiker. Många jobbar svart. Det är vanligt att företagen betalar i kuvert dag för dag. Och en del luras eller tvingas in i förnedrande verksamhet.

– Mitt intryck är att allt fler kvinnor från Ida-Virumaa reser till Tallinn eller utomlands för prostitution, säger Oleg Pronin i Kohtla-Järve och berättar om två barn han känner, vars mödrar är i tjugoårsåldern och jobbar på bordell i Tallinn.¹⁰

Bortom det gapande betongskalet vandrar vi in i det ruffigaste bostadsområdet i Kohtla-Järve. Här florerar droger, hembränd vodka och annan kriminalitet. Oleg Pronin har haft inbrott i sin lägenhet flera gånger. Han har blivit av med skinnjackan, cd-spelaren, väggspiegeln, metallen på varmvattenberedaren i badrummet och även elledningarna på väggarna. Nu har han ståldörr och gallerfönster, men tjuvarna har brutit upp gallret och tagit sig in igen.

– Det finns en väg till och det är genom golvet. Men den har de inte prövat än, säger Oleg.¹¹

Polisen bryr han sig inte om att ringa.

– De får ändå inte fast någon.

Jag har träffat Oleg Pronin i Kohtla-Järve flera gånger. Efter det fjärde inbrottet i hans lägenhet frågar jag vad tjuvarna tog senast.

– Det fanns inte mycket att ta, skrattar han.

Men de tog faktiskt hans fotoalbum, något han inte skrattar åt. Fast han har kommit över det också och ser ”filosofiskt” på läget, som han säger. Det är tydligen en nödvändig överlevnadsstrategi i den här miljön. Den som tycker att Narva har problem ska betänka att lägenheterna där är minst tio gånger dyrare än lägenheterna i Kohtla-Järve, ett mått på hur lågt livet i Kohtla-Järve värderas.

Oleg bor på Sakalagatan i ett hus med 24 lägenheter. I den dystra och smutsiga entrén sitter ett handskrivet papper på väggen. Mer än hälften av hyresgästerna har nu skuld på vattenavgifterna och avstängning hotar. I så fall drabbas även Oleg och de andra som har betalat sina räkningar. Elektriciteten däremot går att stänga av till varje lägenhet för sig. Men när det sker, så kopplar folk in sig på grannarnas ledningar.

Den här vintern har alla hyreshusen i Kohtla-Järve haft värme, men för några år sedan stod ett tjugotal hyreshus iskalla och tre saknade vatten. Orsaken var obetalda räkningar. Folk var i uppror, särskilt de som hade betalat för sig. Många satte in element, som skapade överbelastning på elnätet så att strömmen gick. En del boende försökte flytta in i hus som hade värme, och kalla hus befolkades av utslagna som levde i rivningsmiljö. I demonstrationer krävde Kohtla-Järveborna stöd från Tallinn och begärde att någon minister skulle komma och lyssna på deras bekymmer.

– Folk är arga. Kommunens energibolag har monopol och kan

göra som det vill. Det är farligt att Tallinn inte tar itu med situationen, säger Oleg Pronin.¹²

Efter all ilska och kritik från lokalinvånarna backade det kommunala värmebolaget. Man skapade ett nytt bolag och startade från noll. Skulden måste visserligen betalas så småningom, men genom det nya bolaget fick alla värme. Nu hänger emellertid samma hot över vattentillförseln.

Mellan de deprimerande kåkarna på Sakalagatan spelar unga grabbar fotboll. Här är langning av droger annars en vanlig sysselsättning. Polisen anses göra för lite mot knarket, trots att det är känt var kontaktpunkterna finns. Folk tror att poliser är inblandade och gör förtjänst på droghandeln. Det lokala styret i Kohtla-Järve har varit hemsökt av korruption. Borgmästaren misstänktes för brott, hamnade inför rätta och tvingades lämna sin post. Då bytte han jobb med kommunstyrelsens ordförande.

– Det är ett spel. Vi läser om det och skrattar. Ibland gråter vi. Vad ska vi göra? Vi måste bo här, säger Oleg Pronin.

Han är pastor i en ryskspråkig liten församling i Kohtla-Järve och har bred kontaktyta bland sina ryska fränder. Han ser mycket misär och upplever en djup besvikelse över Estlands regering och de estniska politikerna över huvud taget.

– De vill att vi ska vara andra klassens medborgare. En del vill att vi ska ge oss av härifrån. Det behövs verklig motivation för att folk ska vilja lära sig estniska och bli medborgare. Varför ska de bry sig? Varför ska de rösta, inget ändras ändå? tänker många.

När jag träffar den ortodoxe prästen i den vackra lilla träkyrkan i Kohtla-Järves utkant, så har han mer av den filosofiska synen.

– Jag tillhör inte mig själv. Jag måste tjäna människorna tjugofyra timmar om dygnet

Visst är livet svårt, säger han, men det är inte på grund av ekonomin.

– Om en präst eller en kyrka är fattig, så tror vi att man lider för andras synder och bär deras bördor.

De flesta ryssar i Kohtla-Järve har sekulariserats under sovjettiden. Det är inte många som kommer till prästens lilla träkyrka. Bygdens folk här, som i övriga EU, är mer intresserat av det världsliga än det andliga. Och ryssarna i Kohtla-Järve är mer intresserade av vad som

händer i Moskva än vad som händer i Tallinn. De ser på ryska tv-kanaler, och känner sig mer hemma med Ryssland än med EU.

På ena sidan av torget i Kohtla-Järve ligger en betongkoloss, det är stadshuset där borgmästaren håller till. På andra sidan, mitt emot stadshuset, står ett betongmonument över arbetare som bryter oljeskiffer. Figurerna är formade i sovjetisk socialrealistisk stil med militärisk disciplin, och deras hackor ser skrämmande ut. Arbetarnas ansiktsuttryck för tankarna till det förtyck de levde under.

Men det var före sovjettiden, under Estlands förra självständighetstid, som brytningen av oljeskiffer inleddes här. Ändå förblev Kohtla-Järve en by till dess att de sovjetiska myndigheterna i slutet av andra världskriget beslöt bygga en anläggning för att utvinna gas ur oljeskiffret. Tiotusentals tyska krigsfångar och så småningom också fångar ur de sovjetiska fångelserna, många av dem politiskt dömda, fördes till Kohtla-Järve för tvångsarbete. I ett halvsekel försågs Leningrad och Tallinn med gas från Kohtla-Järve. Som ett arv från sovjettiden finns det ett fyrtiotal olika etniska grupper bland Kohtla-Järves befolkning. Ryssarna är i majoritet med mer än två tredjedelar av stadens invånare, esterna utgör omkring en femtedel.

Det gamla företaget Viru Keemia Grupp finns kvar och producerar olja, diesel och koks för export. Anläggningen ser nästan ut som en nedlagd fabrik, med mycket förslitning, rost och smuts. I närheten reser sig en enorm, svart slagghög. Men här har investerats miljoner på senare år och företaget går uppenbarligen bra. De anställda tjänar också bättre än arbetare i Kohtla-Järve i allmänhet.

Det syns fler ljus i tunneln i Kohtla-Järve. Staden har fått en ny fabrik som tillverkar tankvagnar för järnvägen. Det är ryska investerare som skaffat sig fotfäste i EU och gett hundratals ortsbor jobb. Dessutom betalar de relativt bra löner.

När man lämnar Kohtla-Järves väldiga slagghög bakom sig och fortsätter västerut får man snart syn på det högsta slagget av alla, det i Kiviõli. Oljeskifferanläggningen där lär under en period ha varit en av de största fabriker i hela Sovjetunionen. Arbetarna hade högt anseende och deras löner kunde jämföras med politikernas. Så är det inte längre. Kiviõli har mist sin forna glans. Även om det går att skapa skidanläggning på slagget, så hittar bara en rännil utländska turister till trakten, medan andra flockas till Tallinn. Det är orättvist.

Trots allt är Ida-Virumaas natur till största delen oförstörd och erbjuder skönhetsupplevelser vid havet och inne i jordbrukslandskapet, där en del av den balttyska adelns gamla gods och herresäten har restaurerats och göms som pärlor i lövskogen. Ta slottet Saka som exempel, en gåva från Gustav II Adolf på 1600-talet till en skotte invandrad till Baltikum. Saka tronar på en kalkstensklippa bara någon mil från Kohtla-Järve, nu med modernt spa, städad park, natursköna vandringsleder och vattenfall på 20 meter. Andra gamla gods ligger alldeles vid havet med betagande utsikt över Finska viken. Kalvi är ett sådant, med historia tillbaka till 1200-talet och den danska tiden. Kalvis mangårdsbyggnad uppfördes på 1700-talet av Gustav von Essen och återskapades efter en brand i början av 1900-talet. Slottet har på senare år renoverats till ett lyxhotell med interiör lika hänförande som vyn mot havet. Det kommer att ta sin lilla tid, men en dag når den här bilden av Ida-Virumaa omvärlden.¹³

Mitt emellan Narva och Tallinn ligger Rakvere, porten till det estniska Estland. Huvudvägen passerar ett bra stycke utanför staden och många resenärer ser bara de höga silotornen, som avslöjar att det här slättlandet en gång var en välmående jordbruksbygd. Men i dag är det utflyttning som gäller. Om man åker in i Rakvere och sedan fortsätter söderut på vägen mot Tartu kommer man till Estlands just nu fattigaste landsdel. Jõgeva län har de lägsta lönerna i landet. Gårdarna är ensliga och grå, och de små samhällena ser ut som om sista bussen har gått för länge sedan. Förr var Võru längst i sydöst landets jumbo, men där har man nu lyckats dra till sig turister. Till Jõgeva kommer få turister. Även Rakvere uppe vid Narva-Tallinn-vägen har känt av folkutflyttningen, sedan regeringen beslöt att satsa allt mer på lilla Jõhvi längre bort i öster. Rakvereborna har försökt att dra till sig uppmärksamhet med ett nytt landmärke, en sju meter lång uroxe i brons som övervakar staden från en kulle. Men Rakveres genuina historiska symbol är den sju hundra år gamla borgruinen, Wesenberg, lämningar efter de danska härskare som grundade staden. Borgen blev ett militärt centrum under svensktiden i Estland, och där hade Karl XII:s armé sitt förråd, en tross bakom fronten mot Ryssland. När krigarkungen på hösten år 1700 landsteg i Pärnu för att undsätta sina styrkor i Narva, ledde han trupperna genom lera och blötsnö till

Wesenberg. Där gjordes halt i fyra dagar medan man samlade proviant och krafter för marschen mot Narva.

Mellan Rakvere och Tallinn löper Estlands längsta motorväg. Men den här resan ändrar inte i den estländska huvudstaden utan fortsätter mot västkustens motsvarighet till Sillamäe. Det är den gamla marinbasen Paldiski, där besättningarna till Sovjetunionens kärnkraftsdrivna ubåtar tränades. Halvvägs till Paldiski från Tallinn passerar man Keila, ett välordnat samhälle som har mer ester än ryssar, och som fått ett nytt och stiligt vattenland. Det känns orättvist i det plundrade Paldiski. Men Paldiski vägrar att gå under. Staden har länge varit en symbol för sovjetsystemets förlorare och har räknats ut mer än en gång. Olyckskorparna har dock varit för snabba. Paldiski har slagit i botten och är på väg uppåt igen. Den lilla hamnstaden är mycket mer än de fula hyreskasernerna, det smutsiga kärnkraftsavfallet, de rostiga resterna av ubåtsbasen och det groteska gamla sovjetiska militärhögkvarteret, i folkmun kallat Pentagon.

Trettonårige Vladimir är förtjust i sin hemstad.

– Jag tycker om kullarna och den gamla borgen.

Det finns även vuxna som har sitt hjärta i Paldiski.

– Jag älskar den här staden. Min yngste son är född här. Vi vill inte bo i en storstad, säger Regina Rass som levt i Paldiski med sin familj sedan 1999.

Hur kan man välja att flytta hit? Det är ju så många som har flyttat härifrån.

– Jag älskar havet och naturen.

Ja, det finns ett Paldiski som de flesta inte känner. Det är sol och vind på en kalkstensklippa som stupar rakt ner i Östersjön. Historiens stormar har gröpt ur väggarna och i klippornas hålor har grisslorna rätt sina bon. Pakri-halvön, där Paldiski ligger, har en av Baltikums häftigaste vandringsleder ut mot den över 50 meter höga fyren på udden. Man strövar genom ett av de hemligaste områdena i kärnvapenimperiet Sovjetunionen, där kalla krigets lönnrum och robotrampor varvas med historiska ruiner och mäktiga ekar som knotigt böjer sig ut över vatten. Här kan det kännas som om världen föds på nytt, från död till liv, från mörker till ljus. Europas demoner har drivits ut ur Paldiski och fredens generation har dragit in. Här har Estlands internationella fredsbevarande styrkor tränats sedan 1994,

och de har gjort tjänst i bland annat Bosnien, Afghanistan och Irak.¹⁴ De avstängda kärnkraftsreaktorerna har efterträtts av åtta vindkraftverk på kalkstensklippan, som tagit över en liten del av kraftproduktionen från Estlands miljöfarliga oljeskiffer.

På militärbasen fanns två ubåtssimulatorer i full skala med riktiga kärnkraftsreaktorer inmonterade. Paldiskis reaktorområde var den sista marken som Estland fick tillbaka från Ryssland efter sovjettiden. När de estniska myndigheterna 1995 tog över ansvaret för Paldiski var dåvarande presidenten Lennart Meri på plats och förklarade högtidligt att Estlands ”förlorade son” hade återvänt. Meri beskrev den frid som på 1930-talet härskade i det lilla fiskeläget med de båda kyrkorna, innan samhället förstördes i andra världskriget och bönderna kördes bort och ersattes med en utbåtsbas som slöts för omvärlden:

”Paldiskis militära tentakler nådde från Östersjön till alla världens hav: Ishavet, Atlanten, Stilla havet, Indiska oceanen. En stad, på vars lugna gator kamomillen blommade före andra världskriget, samlade på sig så mycket av kraften i Ondskans imperium att den skulle ha räckt till att utplåna flera världar och flera mänskligheter.”¹⁵

Nu finns inga kärnvapen på Estlands mark. Kamomillen blommar åter i Paldiski. Skapelsens flora är rik på Pakri-halvön.

Den förlorade stad som Lennart Meri välkomnade hem till Estland har en urgammal svensk historia – precis som Meri själv. Lennart Meris mor var estlandsvenska, Alice Birgitta Engmann. Hon tillhörde den lilla svensktalande minoritet på Estlands västkust som härstammade från medeltida invandrare över Östersjön. Det som i dag är den estländska staden Paldiski var på medeltiden byn Rogerwiek (Rågervik), ett fäste för estlandssvenskar. På andra sidan det drygt kilometerbreda sundet utanför hamnen i Paldiski ligger Rågöarna. Lilla Rågö (på estniska Väike-Pakri) syns från land och skyddas utanför av Stora Rågö (Suur-Pakri). Båda sträcker sig ett par, tre kilometer från norr till söder. Det svenska namnet Rågö finns dokumenterat sedan tolvhundratalet och 1345 köpte fem svenskar Stora Rågö av abboten på Padiseklostret i närheten. De första svensktalande invandrarna lär ha kommit antingen från Dalarna eller från Nyland utanför nuvarande Helsingfors. Båda Rågöarna fick svensktalande befolkning, som så småningom hamnade under stränga lokala gods-

ägare och seglade över Östersjön för att klaga på sina hårda villkor hos Gustav Vasa.¹⁶

Tillsammans med övriga Estland tillhörde Rågöarna och Rogerwiek det svenska riket under 1600-talet. När Peter den store drev ut den svenska militären ur Estland i början av 1700-talet, beslöt han att anlägga en hamn i väster för att kunna försvara sitt vidsträckta rike mot svenska försök att återvända. Han valde Rogerwiek, som blev den största och bäst befästa hamnen i hela tsardömet. Pakriöarna gav gott lä och Pakrihalvön är isfri i stort sett året runt. Bygget av den enorma kalkstensfästningen¹⁷ pågick i ett halvsekel och skedde med tvångsarbete. Många religiösa och andra fångar dukade under och platsen kallades Det andra Sibirien. Rogerwieks hamn fick 1762 namnet Baltiiski, som så småningom blev Paldiski på estniska. Hamnen fick efter hand allt större betydelse för den civila handeln, särskilt sedan järnvägen från Tallinn nått dit 1870.

På sovjettiden hårdnade livet i Paldiski och på Rågöarna. Under andra världskriget förvandlades öarna till militärbas och skjutfält. En del av invånarna deporterades, men de flesta lyckades fly till Sverige.¹⁸ När estlandssvenskarna hade försvunnit från trakten tog Kreml upp tsar Peters gamla idé. Paldiski gjordes på nytt till marinbas. Ett område på 650 hektar togs i bruk och traktens bondgårdar utplånades. Det militära högkvarteret var överväldigande i sin storlek och fick öknamnet Pentagon. Paldiski blev en av de hemligaste och mest slutna städerna i Sovjetunionen med träningscenter för de kärnkraftsdrivna ubåtarnas besättningar.

Området förorenades genom vårdslös hantering av radioaktivt avfall. Ett stort arbete har utförts för att rena basen. Det radioaktiva bränslet har transporterats till Ryssland, de gamla reaktorerna har inneslutits i betongsarkofager, och avfallet har mödosamt tagits om hand med hjälp från Sverige. Men något slutförvar existerar ännu inte. Uppröjningsarbetet försvårades av att esterna inte kände till vad som funnits i den topphemliga anläggningen, och den ryska militären hade tagit med sig reaktorritningar och andra dokument till Ryssland.

Det var först när den ryska marinen lämnade Paldiski som andra världskriget slutade, anser många av stadens invånare i dag. 1994 bodde det över 7 000 personer här, och bara ett sextiotal av dem var ester. Omkring fem tusen försvann till Ryssland. Paldiski förvandla-

des delvis till en spökstad. Vatten, avlopp, elektricitet, allt var ur funktion.

– Vintern 1994–1995 hade folk värme i bara tio dagar. Så illa var det. Ryssarna som måste ge sig av brydde sig inte, de lämnade allt som det stod, konstaterar Regina Rass.

Som andra militärbaser i Baltikum ärvde Paldiski stora miljöproblem, inte minst oljan som dumpats i markerna.

– Nästan fyra hektar var förorenade av olja. Vi känner bara till det vi ser. Det är omöjligt att veta hur långt och djupt det har gått, säger Regina Rass.

Nu är Paldiski hemort för framtidens europeer. De spelar basket och fotboll och ägnar sig åt musik och datorer. Deras drömmar om framtiden är typiskt europeiska. Siktet är inställt på större orter och andra länder. Femtonåriga Aleksandra vill bli tandläkare och jobba i Tallinn. Artur är sexton och planerar att studera elektronik.

– Jag hoppas träffa en trevlig kvinna och få ett bra arbete, en bra bil och fina barn, säger Artur, just i den ordningen.¹⁹

Han går allmän linje i Paldiskis ryska gymnasium, där han förutom fysik och matte läser bland annat estniska, engelska och tyska. Han är på väg att bli fyrspråkig och vill så småningom till Prag i Tjeckien. Där bor hans pappa.

– De flesta här vill resa ut i Europa eller till USA, förklarar Artur och beklagar samtidigt att de unga försvinner och bara de äldre blir kvar.

Europa är sig likt. Men flera ungdomar som gett sig iväg har faktiskt kommit tillbaka till Paldiski, när de tjänat ihop en del pengar.

Sextonåringen Aleksandr vill bli byggnadsingenjör. Också han vill ut i Europa.

– Det finns fler möjligheter där.

Aleksandra är tveksam.

– Det är svårt för flickor att resa till Europa. Jag tänker på vad som hände med Lilja.

Paldiski är *Lilja4ever* på riktigt. Det var här Lukas Moodyssons uppmärksammade film spelades in. Den ryskspråkiga flickan Liljas eländiga liv i ett nedslitet bostadsområde i forna Sovjetunionen var förlagt till Paldiski. Härifrån flydde Lilja, innan hon slutade sitt liv i tvångsprostitution, förnedring och självmord i Sverige. Det var på

tåget från Paldiski, med de fina träbänkarna, som Lilja åkte in till Tallinn, kräktes efter sin första kund som prostituerad men kom tillbaka med pengar och köpte en basketboll åt sin ende vän, Volodja.

Vem är det som tar livet av Lilja och hennes olyckssystrar?

Till västra Europa kommer omkring 700 000 av de miljoner kvinnor och barn i världen som varje år blir offer för människohandel.²⁰ Hur kommer det sig att vi, som menar oss vara så upplysta, skapar denna slavmarknad? Den frågan borde stå högst på dagordningen för EUs toppmöten. Vi heligförklarar våra tekniska framsteg, men i verkligheten har datorn och internet fört helvetet till fler barn än historien skådat. Vi har framkallat alla tiders största tillväxt av barnpornografi. Det vore bättre att få en kvarnsten om halsen och sänkas i havets djup än att förleda en av dessa små, heter det i Nya Testamentet.²¹ Vår kultur och vår generation ligger illa till. Filmen Lilja4ever är som en biblisk profets dödsdom över det västerländska samhället – inte över Paldiski.

Men tonåringarna i Paldiski anser ändå att filmen gav en orättvis bild av deras stad. Det var bara de dåliga sidorna som kom fram, menar de. Och även om en del är som i filmen, är ändå inte Liljas liv representativt för Paldiskiborna i allmänhet.

Å andra sidan är det inte många som dansar på rosor här. Darja är sjutton år men har redan mött svåra motgångar och har tvingats ta tillvaron på djupt allvar.

– Jag vill hitta min mening i livet. Jag har inte målet klart. Jag är en sökare.

Hon är inte ensam om det.

– Jag vet att mina vänner tänker som jag.

Darja är inte nöjd i Paldiski.

– Det finns inga ställen där ungdomar kan samlas.

Sextonårige Alexandr håller med.

– Ungdomsgården har för lite plats. Alla mellan sju och arton år måste samsas om en lokal.

Artur påminner sig en ungdomsgård han har sett i Sverige.

– Det var tre våningar och mycket utrymme.

Det är fler än Artur här som har besökt Sverige. Det är enkelt att ta båten nerifrån hamnen till Kapellskär, som ligger i Norrtälje kommun, Paldiskis vänort.

Enligt tonåringarna har Paldiski inte längre de sociala problem många tror. Det finns till exempel inte mycket narkotika i staden. Några av ungdomarna är med i ett projekt, där de besöker fängelser tillsammans med vuxna. Det är förebyggande, säger de, ett effektivt sätt för samhället att varna för brottslighet. Estlands ungdomsfängelser är ökända för sina dåliga förhållanden.

Den största arbetsgivaren i Paldiski är hamnen. Efter en radikal ombyggnad har den blivit en av Estlands modernaste och viktigaste. Hit kommer fraktfartyg med över 3 000 Fordbilar åt gången för vidare transport till Ryssland. Containertrafik mellan Sverige och Kina ska i fortsättningen gå via Paldiski och på Transsibiriska järnvägen. Hit fraktas olja i tankvagnar från Ryssland och skeppas vidare västerut. Hamnen kan ta emot de största fartyg som trafikerar Östersjön, 280 meter långa med 17 meters djupgående.²² Det var här Greenpeace och estländska myndigheter i samverkan stoppade den ökända kemikalietankern Probo Koala, som sommaren 2006 hade spridit sjukdom och död genom att dumpa giftigt avfall i Elfenbenskusten.

Utmed huvudgatan Rae i Paldiski låg tidigare bara förfallna officersbostäder, nu har renoveringen satt in och skapat hisnande kontraster mellan omgjorda och orörda grannhus. Strax bakom officersbostäderna ligger det gamla militärområdet. Grunden står öppen. Bland tomma kaserner reser sig en modern blåmålad fabriksbyggnad. Utanför står inplastade småbåtar. Kustbornas historiska skicklighet som båtbyggare har nu satt ett sentida avtryck i Paldiski. Över trettio personer har jobb här. Utanför militärområdet är en gammal stickningsfabrik i gång med kvällsskiftet. Det är en av få större arbetsplatser som har överlevt i Paldiski sedan sovjettiden.

Längre söderut utmed Rae ligger det hemska gamla militärhögkvarteret omgivet av taggtrådsstängsel. ”Pentagon” är cirka 250 meter lång, sju våningar hög i mitten och tre på flankerna. Området är avstängt för allmänheten, men till priset av en sönderriven jacka tog jag mig in första gången jag var här. Den ödsliga miljön var tragisk, när man vandrade uppför trapporna i det hus där makten över förintelsevapnen fanns. Allt av värde var bortrivet, toalettstolarna var dragna ur de vackert kaklade utrymmen där världens mäktigaste kärnavapengeneraler en gång utträttade sina behov. I stort sett alla de hundratals fönsterrutorna var krossade och golv och trappsteg var

översållade med glas, skräp och damm. Ett par år senare är allt igenbommat. Hundratals fönstergluggar är täckta med plywood. Det här är inte bara ett monument över sovjetimperiet. Det är också Lilja4ever på riktigt. Det var i det spöklika Pentagon som Lilja och Volodja vandrade omkring och hittade en vrå där de försökte sova.

Paldiski har ett hotell, men det är tyvärr stängt. Stationskaféet är dock öppet. Det är inrymt i det vackra gamla stationshuset i trä, prytt med snickarglädje, som just målats lysande gult. Vilken kontrast till de mörka, flagnande väggarna tidigare! En pytteliten butik är också inrymd i träkåken. Förra gången jag var här sökte ett berusat par skydd för regnet i den lilla farstun. Nu sitter nyktra människor och småpratar vid kaféborden.

– De sista två, tre åren har mycket ändrats i Paldiski. Folk har mer pengar att röra sig med, och nu kan man köpa bostadsrätter, berättar Regina Rass som är projektledare vid Paldiskis kommunkontor.²³

Det senaste decenniet har ett par tusen människor flyttat till Paldiski från hela Estland. Staden har nu cirka 4 400 invånare och mycket större andel ester än förr. Det finns ett 30-tal nationaliteter här, bland andra några afrikanska familjer. Paldiski är mer mångkulturellt än Estland i stort.

Staden har båda ryska och estniska daghem, grundskolor och gymnasier.²⁴ Flera ryska familjer placerar sina barn i estniskt daghem, vilket innebär att barnen lär sig varandras språk. Integration som börjar på dagis brukar ge gott resultat.

Trettonårige Vladimir går i estnisk skola, trots att hans modersmål är ryska. Hans femårige lillebror går i estniskt dagis.

– I den ryska skolan lär de sig inte estniska så bra som behövs för att leva och arbeta i det estländska samhället, säger pojkarnas mamma. Hon får medhåll av ungdomar som anser att det inte finns tillräckligt bra lärare i estniska. Det är ett välkänt problem på orter med betydande ryskspråkig befolkning.

Det är få utländska besökare som tar sig tid att studera förhållandena i Paldiski. Turister och andra resenärer som kommer med färjan från Kapellskär kör av båten och fortsätter direkt till Tallinn. (Ett nämnvärt undantag som utländsk besökare var EUs miljökommissionär Stavros Dimas, som hösten 2006 reste från Bryssel till Paldiski på grund av den stoppade gifttankern Probo Koala.) Pal-

diskiborna brukar säga att man borde stänga av Tallinnvägen och tvinga folk in i staden, när de kommer från båten. Regina Rass som kan flera språk och har gjort massor av resor utomlands är besviken på människor som vet lite och inte vill lära sig mer om trakter de färdas igenom.

– Folk i både Sverige och Estland tror att Paldiski är ett getto. I Tallinn vet de heller inget om oss, och de vill inget veta. Det är som med Narva. Besluten om nej till EU-pengar för Paldiski fattas innan beslutsfattarna har varit här.

Men själv tror hon på Paldiskis framtid. Det går bättre och bättre för familjerna här, säger hon. Jag kan se förändringen med egna ögon. Utescenerna i filmen Lilja4ever spelades in på gården till hyreshuset nr 17 på Sadama, Hamngatan. Till för ett par år sedan härskade filmens deprimerande förfall i området. En del hus stod oboboda, andra hade fått ståldörrar och elektroniska kodlås. Nu sker en tydlig förvandling. Förutom att ett halvdussin av de gamla hyreshusen sedan länge är rivna så har några moderniserats. Liljas hus är pånyttfött. Sadama 17 har totalrenoverats, utan och innan. Byggnaden lyser som ett vitt smycke i den gråtrista höstkvällen.

På ungdomsgården samtalar jag med sjuttonåriga Darja om hennes drömmar för Paldiski.

– Jag skulle vilja bygga ett hem för gamla människor, och restaurang, nattklubb och disco för unga. Det behövs ett ungdomscenter med psykologer och yrkesvägledare, med möjligheter till dans, fotboll och andra aktiviteter.

Men hon vet att det saknas pengar och hon känner sig maktlös.

– Någon måste säga till politikerna vad de ska göra.

Det är kanske Darja själv, som ska påverka dem?

– Jag kan inte göra det ensam, det behövs stöd. Ensam kan man inte kämpa mot en hel armé. Jag har inte talat med mina vänner om det, men jag hoppas att någon kan ta upp mina idéer.

Darja vill egentligen bort från Estland. Hon vill bli konstnär, på något sätt, någonstans. Hon skulle gärna vilja komma till Tyskland eller Finland, där det finns större möjligheter att tjäna pengar. Men inkomsterna ska bara bli redskap för att förverkliga drömmar. Paldiskis förstörelsekraft som hotade vår planet har ersatts av sårbar omsorg om människosläktet.

– Om jag hade pengar skulle jag ge dem till hela världen, så att alla länder fick sådana ungdomscentra, säger Darja.

Hennes ord lyser upp i egennyttans skymningsepok. Det är kallt i världen, och det är kyligt ute när jag står vid hållplatsen och väntar på kvällsbussen till Tallinn. Men inombords värmer det. Den pånyttfödelsens kraft som jag känt i Paldiski fyller mig med hopp. Europa har en framtid. Jag har sett den spira ur ruinerna av ondskans imperium.

Epilog

Europa har en framtid, men det är inte givet att den förblir demokratisk.

Demokrati förutsätter tillit, gemenskap och mening i det mänskliga livet. Hur ska samhället kunna respektera de svagas människovärde, om inte individen bryr sig om sin nästa? Och hur ska vi orka bry oss, om vi inte *vill* leva? En uthållig demokrati är knappast möjlig utan att det finns känsla av livsmening och upplevelse av mänsklig omsorg.

Demokratin överlever när det finns människor som är osjälviska, som är beredda att både rösta och arbeta *mot* sina egna egoistiska och omedelbara anspråk och *för* de svagares och de ofödda generationernas behov.¹ Men till detta krävs individer med trygg identitet även i dåliga tider. Solidaritet byggd på ekonomiskt välstånd är ett bräckligt skydd för de svaga. Ett samhälle som måste ha ekonomisk tillväxt för att bevara solidaritet är ett farligt samhälle. Det saknar moraliskt motiv att i längden hålla front mot utsortering av mindre ”lönsamma” individer, mot främlingsfientlighet och mot förakt för svaghet.

I vårt individualiserade samhälle minskar möjligheterna till eftertänksam reflektion kring dessa ödesfrågor. Mycket av det naturliga samtalet har tystnat i hem och grannskap. Allt fler av oss använder allt mer tid ensam framför datorer och tv-apparater. Budskapen haglar, de snabba besluten pockar och det blir obekvämt med tidsödande relationer eller tålmodigt tankearbete, som inte ger synbar och omedelbar avkastning. Mänskliga band som medför plikter upplevs störande och begränsande. Visserligen är allt fler tillgängliga, men allt färre är närvarande och ser den andre.² En sådan livsstil främjar egoism och fräter sönder det moraliska ansvaret för samhällsgemenskapen.

Det ansvaret har länge försvagats genom vårt europeiska samhälles bräckliga relationer. Människan har ett behov av att behövas.³ Långtgående oberoende leder ofta till otrygghet, individualism riskerar att bli intighet. Brist på förankring är en modern utgångspunkt för livet, vars följder vi ännu inte känner till fullt. Men om vår mänsk-

liga gemenskap rämnar, var ska vi då hämta självkänsla, kraft och motivation till uthållig kamp för ett människovärdigt samhälle? Orkar den som är sviken, den som inte är älskad, stå upp för sin nästa? Demokratins livsfarliga fiender finns möjligen närmare oss än vi tror. Kan människan förbli demokrat om hennes djupaste behov är uppfyllt? Kanske är demokratin inte möjlig utan kärlek.

Vad är värre än rapporterna om att barn och unga i Sverige och andra västeuropeiska länder mår dåligt? Det handlar inte bara om koncentrationssvårigheter, trötthet, stress och sömnbrist, som kanske kan förklaras med ständig uppkoppling och påslagna mobiltelefoner dygnet runt. Nej, viljan att leva är ifrågasatt hos dem som borde sjuda av livslust. (Var det någon som talade om världens bästa land?) Den utvecklingen skrämmer. Den är en tickande hälsobomb, men den är också ett hot mot demokratins grund. Utan livsvilja inget samhällsansvar.

I den rotlöshet och rastlöshet som våra barn har arvt, framför de våldsdataspel och den kabel-tv-porr som är frukter av vårt framsteg, där fostras delar av en generation som ska ta ställning till moraliska ödesfrågor som våra förfäder aldrig kände till: Ska gentekniken användas till att designa människor, fysiskt och personlighetsmässigt? Ska vi kлона mänskliga individer? Ska vi tillåta dödshjälp?

I ett samhälle där konkurrenskraft och lönsamhetstänkande blivit norm, där uppbrott är en livsform, där mänskliga relationer förflyktigas och där den virtuella världen blir allt svårare att skilja från det verkliga livet, i ett sådant samhälle har vi anledning till djup oro för människovärdets framtid. Enbart majoritetsstyret kan inte garantera människans värdighet. Det krävs en moralisk norm, som majoriteten är motiverad att upprätthålla, om demokratin ska överleva i sin djupaste betydelse.

Vår tids väsen är förändring, ett rastlöst sökande efter mer, bättre, snabbare. Vi måste bli effektivare och mer flexibla. Inget är tillräckligt, inget är varaktigt, inget är uthålligt. Men vi verkar inte veta vart vägen bär, vi vet bara att vi måste öka farten. Varför är det så bråttom? Vilket är det hägrande målet? *Vägen tar aldrig slut. Horisonten skyn-dar framåt*, konstaterar Tomas Tranströmer.⁴

Den västeuropeiska kulturen tycks inte länge känna någon vila, den lever på att ifrågasätta, den är förtrogen med rastlöshet, ångest och

tvivel.⁵ I Baltikum, och i centrala och östra Europa över huvud taget, har man erfarenhet av väntan. Där var den klassiska symbolen en stilla järnvägsperong, en fåfång väntan på tåget som ständigt fick ny ankomsttid. Denna väntan gav möjlighet till reflektion över tillvaron, en eftertanke som gick djupare än det oupphörliga västliga ifrågasättandet, en besinning som till slut gjorde det möjligt att bryta upp det slutna samhällets skal.

Ett samhälle som omöjliggör sådan eftertanke är också slutet i en mening. Det hindrar framväxt av det motstånd som på allvar utmanar tidsandan.

De baltiska dissidenterna i Sovjetunionen hade ett mål värt att dö för: friheten. Deras barn hade ett mål värt att leva för: Europa. Barnbarnen har fått allt förfäderna kunde drömma om och lite till: marknadsekonomi, EU, Nato. Vad ska de nu sträva efter? Om livets innehåll varit motstånd mot förtryck, hur finner man då vägen i friheten? Många har till sin förvåning upptäckt att kampen var mer meningsfull än segern, att det var vägen snarare än målet som var mödan värd, att det var ur svårigheterna som visionerna växte.⁶

”Medborgarnas Europa” är numera EU-politikens motto. Medborgarnas Europa måste vara de svagas Europa. Det måste omfatta även invånarna i Latgale i östra Lettland, en av unionens fattigaste regioner, invid gränsen till Ryssland och Vitryssland. Där på marknadstorget i staden Rezekne står bondgummor och säljer mjölk i gamla Coca Cola-flaskor. De begär inte mycket, men de vill ha tio cent litern från mejeriet i stället för sju. Därför står de hellre på torget. Tio cent motsvarar ungefär 1,30 i svenska kronor.

Gummorna lever på sina små pensioner och försörjer arbetslösa barn och sjuka män. Deras tillvaro är ett annat universum än EU-metropolernas finanskvarter. Men den skiljer sig också från en annan del av marknadstorget, där en Rezeknebonde säljer råg och potatis invid sin relativt nya bil. Bonden diskuterar EU med sina kunder och prisar den fria rörligheten, möjligheten att resa och söka arbete i Europa. En luggsliten man tittar djupt i potatishinkarna och konstaterar: ”Med mina pengar kan jag inte röra mig längre än till Viljani.”

Viljani ligger visserligen i riktning mot Riga och Bryssel, men det är ett sömnigt litet samhälle tre mil från Rezekne.

Många EU-medborgare kommer att leva och dö som främlingar i det nya Europa. De är vana vid ett liv som hade en del ”dumma, orättvisa och rent av grymma drag, men som ändå kunde vara relativt bekvämt. Det krävde varken alltför stora ansträngningar eller någon konkurrenskraft och man behövde inte heller hålla sig à jour eller byta ut sin tid mot pengar”, skriver den estniska författaren Jaan Kaplinski.⁷

Medborgarnas Europa måste vara Rezeknebornas Europa, ja den gråtande Lindas Europa, en gemenskap med mänsklig omsorg som ledstjärna. Måttet på Europas inre styrka är hur de utanförstående och mobbade européerna innesluts, hur vi värnar de kränkta och plågade i hem och skolor, på arbetsplatser och gator. Om inte Europa värnar alla, då värnas i längden ingen europé.

Det är inte givet att vår världsdal ska leda den globala utvecklingen. Europa måste inte vara bäst. Europa måste inte skapa världens mest konkurrenskraftiga kunskapsekonomi. Men vi européer måste lära oss att leva med vår egen och andras mänskliga svaghet. Vi måste erkänna och bearbeta den rädsla som segermonumenten på vår kontinent egentligen är till för att dölja. Vi måste inse att de svagas -

Europa är det starkaste Europa vi någonsin kan bygga. Det är det enda Europa som kan förbli enat.

Våra bortskämda västeuropeiska samhällen behöver växa upp och mogna. Vi behöver bli realister, som inte ständigt jagar efter segrar och förstaplatser. De allra flesta av oss når aldrig längst fram eller högst upp. Vi är en majoritet av förlorare, det vill säga normalfall. Ändå är samhället så dåligt på att hantera förluster. Vi tycks inte längre ha några sånger för onda tider. Varje motgång blir lätt en ”djup kris”, i EU-politiken liksom i européers dagliga liv. Det är en orealistisk livshållning.⁸

Verklighetens människa är bräcklig. Det finns krafter i tillvaron som hon inte rör på. Det blir vår olycka om vi försöker förtränga denna sanning i det europeiska samhällsbygget. Att erkänna svaghet är att erkänna behovet av varandra. Vi behöver samhörighet. Individualismens avigsidor plågar vår europeiska generation. Jaan Kaplinski konstaterade ett decennium efter Estlands befrielse ur Sovjetunionen att esterna redan kände av detta europeiska gissel:

”Vår nya tid är grym men på ett annorlunda sätt än den gamla sovjettiden. Den outtalade solidaritet som en gång fanns mellan esterna har gått förlorad. Det var en solidaritet som gjorde hela nationen till en besynnerlig sammansvärjning där alla, från partisekreteraren till diversearbetaren, var ense när det gällde fosterlandets affärer, eller åtminstone av en helt annan åsikt än ledarna i Kreml. Jag brukar jämföra vår nation med människorna i ett belägrat slott som förenas i sin kamp mot fienden men som förlorar sin endräkt så fort belägrarna ger sig av.”⁹

Det är en tragisk ironi att Europeiska unionens gemenskapsideal i praktiken motarbetas av dess överideologi, konkurrensimperativet, tvånget att kämpa för att bli bäst. Det är olyckligt att vi européer måste slåss för att visa styrka, när vi innerst inne längtar efter att få erkänna vår svaghet och osäkerhet för varandra. Det är i otillräckligheten snarare än i självtillräckligheten vi får syn på varandra. Det är i gemensamma erfarenheter av smärta snarare än i individuell lycka, som vi européer kan bryta ner våra personliga och kulturella skiljemurar.

Den starka Sovjetunionen, som med sin säkerhetspolis skrämde hundratals miljoner människor och med sin vapenmakt satte skräck i en hel värld, visade sig vara en koloss på lerfötter. Varken KGB eller militären kunde till sist stoppa friheten. När demonstranterna hade stått där hos den gråtande Linda invid stupet i Hirveparken i Tallinn den där augustidagen 1987, och utmanande balanserat på avgrundens brant, då fanns det inte längre någon återvändo. Kolossens rämnor vidgades, till dess att jätten rasade. De svagas styrka avgjorde.¹⁰

I dag behöver vi som européer symboliskt vallfärda till Linda vid branten i Hirveparken. Vi behöver ta risker, sätta modernitetens och postmodernitetens självklarheter på spel och inse att en verklig reform av den europeiska gemenskapen börjar med gråtande män och kvinnor, människor som vågar erkänna sin svaghet.

Sångaren och poeten Leonard Cohen hävdar att de verkliga massförstörelsevapnen i vår värld är våra egna förhärdade hjärtan. Men samme Cohen har skaldat: *There is a crack in everything, that's how the light gets in.* Det finns en spricka i allting, det är så ljuset tar sig in.

När livet går sönder, när vi lider nederlag och blir medvetna om

vår svaghet, då finner vi ofta oss själva. Förlusten kan hjälpa oss att se den verklighet som annars skymms av kraftfull aktivitet. Maktlöshet kan bli vår styrka. Bräcklighet kan bli vår räddning. När vetekornet dör i jorden ger det skörd. Därför har alla européer mycket att lära även av de bittraste baltiska erfarenheterna.

Noter

Bronssoldatens hämnd

1. Estland underkänner den sovjetiska historieversionen att Röda armén befriade Tallinn från nazitysk ockupation. I stället krossades Estlands korta försök till självständighet mellan de två stormakternas ockupationer. Republikanska nationella kommittén utropade den 18 september 1944 estländsk självständighet mot alla odds. En del estniska enheter drabbade samman med retirerande tyskar och försökte samtidigt att organisera ett försvar mot Röda armén, som var på väg mot staden österifrån. Den 22 september bröt sovjetiska förband igenom det svaga estniska försvaret och intog Tallinn. Då var tyskarna redan ute ur staden, där det inte förekom några hårda strider mellan Röda armén och nazisterna, enligt den estländska historieversionen. Den provisoriska estniska regering som hade installerats flydde mot Sverige, men de flesta ministrarna tog sig inte dit. Ändå bildades en regering i exil i Stockholm och den fungerade formellt ända fram till 1992, året efter att Estlands självständighet hade återupprättats. Se Romuald Misiunas, Rein Taagepera, *The Baltic States, Years of Dependence 1940–1990*, Berkeley 1993, sid 68f.
2. Intervju 1 mars 2007.
3. BNS 1 februari 2007.
4. Natalija Gevorkjan, Natalja Timakova, Andrej Kolesnikov, *Putin direkt, Samtal med Vladimir Putin*, Västerås 2001, s 6ff.
5. Under några dygn i juni 1941 deporterades tiotusentals människor från Baltikum till Sibirien och andra inre delar av Sovjetunionen. Antalet anges till omkring 10 000 från Estland, minst 15 000 från Lettland och minst 19 000 från Litauen. Se Misiunas, Taagepera, s 42f. De allra flesta var balter, men även ryssar, judar

och andra grupper drabbades. Deportationerna fortsatte efter att Röda armén hade återockuperat Baltikum 1944. De mest omfattande deportationerna genomfördes 1949.

6. Till priset av en infekterad politisk strid gav parlamentets majoritet i januari 2007 regeringen befogenhet att flytta soldaternas kvarlevor från den hårt trafikerade Töniskullen till en lugn krigs kyrkogård. Det skedde genom en lag om skydd av krigsgravar. Regeringen tolkade detta som grönt ljus även för flytt av statyn, eftersom man betraktade den som ett gravmonument, en uppfattning som dock var omstridd. Sedan röstade parlamentets majoritet också igenom en lag som skulle tvinga regeringen att flytta bronssoldaten inom 30 dagar. Den lagen underkändes av presidenten.
7. Baltic Times 15 februari och 26 april 2007.
8. Anteckningar 27 februari 2007.
9. Intervju 1 mars 2007.
10. Intervju 3 mars 2007.
11. Intervju 3 mars 2007.
12. BNS 9 maj 2007. Enligt den estländska säkerhetspolisen mötte diplomater från ryska ambassaden upprepade gånger ledare för Nattvaktarna och Konstitutionspartiet under veckorna före oroligheterna i Tallinn. Moskva å sin sida var obönhörligt i sin dom över flytten av bronssoldaten. Det hjälpte inte att den estniska regeringen påpekade att Ryssland faktiskt hade förstört ett stort krigsmonument i Stavropol, medan bronssoldaten i Tallinn skulle föras till en mindre framträdande och mer lämplig plats i staden. Det hjälpte heller inte att estniska diplomater i internationell press konstaterade att Nazitysklands stolta besegrare dras med tiotusentals nynazister i dagens Ryssland.

Även andra krigsmonument i Estland har orsakat gräl mellan Moskva och Tallinn. Inför 65-årsminnet 2004 av andra världskrigets utbrott väcktes Kremles vrede, när en minneste över estniska SS-legionärer sattes upp på privat initiativ i Lihula i västra Estland. Efter påtryckningar också från USA tog de estländska myndigheterna bort monumentet, medan kravallpolis slogs mot försvarande lokalinvånare. Regeringen i Tallinn tillsatte sedan en historiekommision med uppdrag att se över hur Estlands flerbottnade historia framställs, bland annat i skolböckerna. Kommissionen ska också ge landet ett samlande frihetsmonument till minne av alla som på ett eller annat sätt kan anses ha kämpat för Estlands självständighet, vare sig de slogs på tysk eller sovjetisk sida.

13. Intervju 27 april 2007.
 14. Intervju 3 maj 2007.
 15. Intervju 28 april 2007.
 16. International Federation for Human Rights (IFHR) och Lettiska kommittén för mänskliga rättigheter uttryckte djup oro för övergrepp mot mänskliga rättigheter som begicks av polisen. De protesterande ungdomarna hade vandaliserat men polisen använde övervåld och ägnade sig åt grym, omänsklig och förnedrande behandling, enligt IFHR som också uppmanade myndigheterna att upphöra med diskriminering mot den rysktalande minoriteten. AFP 9 maj 2007.
 Premiärminister Andrus Ansip tillbakavisade anklagelserna och sade att inga brott mot mänskliga rättigheter hade begåtts när oroligheterna slogs ner.
 Polisen medgav senare att även en del åskådare till våldsamheterna hade gripits. Försvarsministern sade vid en presskonferens 29 april att militär personal hade medverkat i polisaktionerna men att försvarsmakten som sådan inte varit inblandad.
 17. Interfax 29 april 2007.
 18. BNS 3 maj 2007.

19. Utrikesminister Carl Bildts blogg, 2 maj 2007.
 20. Intervju 28 april 2007.
 21. Intervju 1 maj 2007.
 22. Ryssland, som har en snabbt minskande befolkning, försöker locka ryssar i Baltikum att flytta till Ryssland, främst till Kaliningrad. Vissa ekonomiska fördelar erbjuds, men levnadsstandarden är så mycket högre i Baltikum att intresset för det så kallade repatrieringsprogrammet är svagt. Trots all frustration ryssarna i Estland upplevde i samband med statystriden var det efter en månad endast 19 estländska ryssar som bestämt sig för att flytta till Ryssland. Vid samma tid fanns det åtta lettländska ryssar som skulle bosätta sig i Kaliningrad. BNS 6 juni 2007.
 23. Intervju 2 maj 2007.
 24. Andra Mosebok 34:7.
 25. Intervju 14 januari 2005.
 26. Intervju 7 mars 2007.
 27. Några dygn efter upploppen kallade utrikesminister Urmas Paet en kväll med kort varsel till presskonferens och förklarade att ”från och med i dag är EU angripet”. När Estland angrips, angrips hela unionen, menade Paet. Han syftade på den uppenbarligen Kreml-sanktionerade belägringen av Estlands ambassad i Moskva. Den estländske ministern föreslog att EU skulle ställa in nästa toppmöte med Ryssland i protest och att samtliga EU-länder skulle avbryta pågående förhandlingar med Moskva. Urmas Paet sade att Estland genom ryska dumaledamöter på besök i Tallinn fått veta att milisen i Moskva kunde bryta belägringen av Estlands ambassad ”på tre minuter” men att order utgått om minimal säkerhetsnivå. ”Dessutom vet vi att demonstranterna får betalt varje dag”, sade Paet som anklagade Ryssland för att ha haft sin hand med i upploppen i Tallinn. Utrikesministern visade vidare upp en lång lista på statliga ryska internetadresser, inklusive president Putins kansli, vilka spårats som

angripare mot estländska myndigheters hemsidor. Anteckningar 1 maj 2007.
 28. Intervju 3 maj 2007.
 29. Misiunas, Taagepera, s 112.
 Aigi Rahi, *Population Losses 1940–1998* (opublicerat material).
 30. Under påtryckningar från bland annat EU har medborgarskapslagarna stegvis mildrats. Numera kan till exempel barn som är födda efter 1991 bli estländska medborgare med det enda kravet att föräldrarna ska ha bott i Estland i minst fem år. Eftersom alla ryskspråkiga barn och ungdomar numera lär sig estniska i grundskolan och i gymnasiet kvalificerar de sig för medborgarskap även den vägen. Bland de unga ryssarna är därför andelen estländska medborgare mycket hög.
 31. Den 1 januari 2007 beräknas invånarantalet till 1 342 409, enligt Estlands statistikmyndighet www.stat.ee. 1992–2006 beviljades drygt 144 000 personer estländskt medborgarskap. Under den perioden utvandrade/återvände även många till Ryssland, andra valde ryskt medborgarskap men bodde kvar i Estland. Sammantaget innebar detta att andelen statslösa invånare minskade från cirka 32 procent av Estlands befolkning 1992 till under 9 procent 2007.
 32. Intervju 27 juni 2007.
 33. BNS 26 juni 2007.
 34. Intervju 11 juli 2007.
 35. De flesta av Estlands ryssar har förespråkat det så kallade nollalternativet, det vill säga att alla som bodde i Estland vid självständigheten 1991 automatiskt blir berättigade till medborgarskap i landet. Detta var från början otänkbart för den estniska majoriteten, dels på grund av minnena från den ryskdominerade sovjetiska ockupationen dels av fruktan för att den ryska minoriteten skulle få starkt politiskt inflytande i det självständiga Estland (icke-medborgarna saknar rösträtt till parlamentet men får delta i kommunalval). I dag är de estniska politikerens vanligaste argument mot noll-alterna-

tivet att det skulle ta bort motivationen för vuxna ryssar att lära sig estniska, eftersom medborgarskap kräver en grundläggande kunskap i det nationella språket. Det framhålls att alla som bor i Estland måste lära sig estniska för att kunna fungera väl i samhället, inte minst i utbildning och på arbetsmarknad.
 36. Mer om argumenten för och emot medborgarskap i kapitlet *Bikuporna i Kuemäe*.
 37. E-postintervju 28 november 2006.

Vårt behov av Baltikum

1. Czesław Miłosz, *Själar i fångenskap*, Stockholm 1980, s 63.
 Miłosz var polskspråkig men föddes i Litauen (1911) och växte upp i Vilnius, som mellan första och andra världskriget tillhörde Polen. Han fick Nobelpriset i litteratur 1980 och avled 2004.
 2. Intourist var den statliga sovjetiska resebyrå, som med hjälp av KGB-personal kontrollerade utländska besökare. Hotell Viru i Tallinn hade ett dolt rum fyllt med radioutrustning, en spioncentral där KGB tog emot kodade meddelanden från de sovjetiska ambassaderna i Norden. I hotellet fanns ett tjugotal specialpreparerade rum, där man kunde placera ”miss-tänkta” personer och ha lyssnande KGB-anställda i rummet bredvid. Intourist existerar fortfarande, numera som privatiserad verksamhet i Ryssland.
 3. I det sovjetiska Estland rådde brist på ”kondomer, dambindor och biblar”, som en estnisk författare uttryckte saken. Vi smugglade biblar, vilket var ett anti-sovjetiskt brott.
 4. Det skedde den 14 maj 1972 i parken utanför Musikteatern (operan), där den så kallade folkförsamlingen hade samlats 1940 och röstat för Litauens anslutning till Sovjetunionen. Det finns olika versioner av händelsen, men Museet vid nionde fortet i Kaunas, som ägnar stort utrymme

åt Romas Kalanta, hävdar att han ropade ”Frihet åt Litauen!”

Se även Romuald Misiunas, Rein Taagepera, *The Baltic States, Years of Dependence 1940–1990*, Berkeley 1993, s 252f. och <http://www.lithuanian-american.org/bridges/bal99/dorr.html>

<http://www.javlb.org/bridges/bal99/dorr.html>

5. Estlands dominerande bank, Hansapank, ägs av Swedbank, medan den näst största, Eesti Ühispank, ägs av SEB. Därmed kontrolleras omkring tre fjärdedelar av bankmarknaden av svenska intressen. Nordea majoritetsägs från Sverige.

6. Tallinn har cirka 400 000 invånare.

År 2005 tog Tallinn emot cirka tre miljoner utländska besökare.

7. Time, 30 augusti 2004. Se även New York Times 22 januari 2006, Party Capital of the Year: Tallinn, Estonia.

8. Den ryske fursten Alexander Nevskij lär ha kämpat på esternas sida mot tyskarna och vunnit det legendariska Slaget på isen (sjön Peipus) 1242. Esterna ska ha bett de ryska furstarna om hjälp mot de övermäktiga tyskarna, något som använts i rysk propaganda i modern tid. Oberoende historiker betraktar dock Slaget på isen som en del i de långvariga försöken att utvidga det ryska väldet fram till Östersjökusten. Se Anatol Lieven, *The Baltic Revolution, Estonia, Latvia, Lithuania and the Path to Independence*, London 1999, s 43.

9. Wall Street Journal 5 januari 2005.

10. Anteckningar 27 april 2004. Se vidare kapitlet *Europas ekonomiska tigrar*.

11. Anteckningar 27 april 2004.

12. Mer om esterna bakom Skype i kapitlet *Europas ekonomiska tigrar*.

13. Intervju 28 april 2004.

14. Intervju 28 april 2004.

15. Intervju 29 april 2004.

16. Dikter och prosadikter av Jan Kaus, tolkade till svenska av Kalli Klement.

En färd till Europas hjärta

1. Den 5 mars 1946 höll Winston Churchill ett tal, där han myntade uttrycket *järnridå*. Churchill sade bland annat: ”Från Stettin vid Östersjön till Trieste vid Adriatiska havet har en järnridå sänkt sig tvärs över kontinenten”. Järnridån blev sedan synonym med gränsen mellan det sovjetiskt dominerade kommunistiska östra Europa och västra Europa, även norr om Stettin (polska Szczecin).

2. Det nya Europa blev förstas till som ett embryo långt tidigare. Utvecklingen av Europeiska unionen under 1990-talet och 2000-talet var en fortsättning på de mänskliga kontakter som togs under stora svårigheter på sovjettiden mellan å ena sidan dissidenter i Sovjetunionen och övriga östra Europa och å andra sidan västeuropéer.

3. Via Baltica är ett långsamt EU-stött projekt för en modern vägförbindelse från Tallinn i norr genom Baltikum till Polen.

4. Anteckningar 30 april 2004. En vanlig allmänläkare tjänade då lite drygt 100 lat i månaden, cirka 1 300 kronor.

5. EUs inre marknad bygger på principen om fri rörlighet över gränserna för varor, tjänster, personer och kapital.

6. Sedan 2004 måste ryskspråkiga gymnasier i Lettland genomföra minst 60 procent av sina lektioner på lettiska eller på något främmande språk. Vid övriga lektioner kan ryska användas. Enligt regeringen ska bättre kunskaper i lettiska stärka elevernas konkurrenskraft på arbetsmarknaden och i högskolevärlden. Många ryskspråkiga företrädare har i stället sett reformen som ett försök att utplåna den ryska identiteten och kulturen i Lettland.

7. Anteckningar 30 april 2004.

8. Den judiska historien i Lettland och Litauen behandlas i en kommande bok.

9. Sigita Gedas, *Fallande ängel i Palanga*, Lund 2001, s 101.

10. Anteckningar 30 april 2004.

11. Anteckningar 1 maj 2004.

12. En grupp vetenskapsmän från Franska nationella geografiska institutet fastslog 1989 att Europas geografiska mittpunkt är belägen på latituden 54 grader, 54 minuter och på longituden 25 grader, 19 minuter. De hade då definierat kontinentens gränser med den nordligaste punkten på Svalbard, den sydligaste på Kanarieöarna, den östligaste i Uralbergen och den västligaste på Azorerna.

13. Se Vladislav Savič, *Det tysta kriget, Olja, Makt, Kontroll*, Stockholm 2006, s 202ff.

Det stora spelet var benämningen på 1800-talets kamp mellan Ryssland och Storbritannien om inflytandet över Centralasien.

14. Se Larry Wolff, *Inventing Eastern Europe, The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, Stanford 1994.

15. Anteckningar 1 maj 2004.

Den litauiske författaren Eugenijus Ališanka skrev om sin mor: ”Hon hoppas att vi ska träda in i ett förenat Europa, även om hennes liv därigenom inte kommer att ändras det ringaste. Men hon har aldrig tänkt enbart på sig själv. I hela sitt liv var hon europé, trots att hon aldrig kom utanför det forna Sovjetunionens gränser.” Die Liebste Litauerin, Die Zeit, 15 april 2004.

Den litauiske frihetskämpen Vytautas Landsbergis har sagt: ”Vi var aldrig ockuperade i själen. Vi räknade med att friheten skulle komma.” Anteckningar 20 april 2004.

Juridiskt ansåg sig balterna aldrig vara en del av Sovjetunionen, eftersom de anslöts under tvång 1940. När friheten kom återupprättade de den självständighet som temporärt försatts ur spel av Sovjetunionen. Se kapitlet *Alla sveks moder*.

Det europeiska motståndets betydelse

1. Se Tomas Venclova, *Vilnius*, Vilnius 2002.

2. Av den tysklitauiske diktaren Johannes Bobrowski, *Vilna, Skuggland*, Tollarps 2001, s 23.

3. Czesław Miłosz, *Mitt Europa*, Stockholm 1981, s 13ff.

4. Bobrowski, s 126. ”Bärnstenslandet” avser kustområdet vid sydöstra Östersjön, som tidigt var känt för sin bärnsten.

5. Czesław Miłosz, *Mitt Europa*, Stockholm 1981, s 61.

6. Professor Egidijus Aleksandravičius, intervju 13 oktober 2005.

7. Se Andrej Kotljarchuk, *The Grand Duchy of Lithuania and Sweden in the European Crisis of the mid-17th century*, Stockholm 2006.

8. Se Zigmantas Kiaupa, Jūratė Kiaupienė, Albinas Kunevičius, *The History of Lithuania before 1795*, Vilnius 2000.

9. Staden heter Vilnius på litauiska, Wilno på polska, Wilna på tyska och Wilne på jiddisch. Författaren Tomas Venclova har sagt angående multikulturen i sin hemstad, att om man bor ”i Vilnius måste man, oavsett om man är polack, litauer eller ryss, kunna dessa tre språk”, det vill säga litauiska, polska och ryska. Ariel, Tidskrift för litteratur, Nr 4 2000, s 34.

10. Den judiska historien i Vilnius och Litauen behandlas i en kommande bok.

11. Polen gjorde då anspråk på Vilnius. En internationell kommission ledd av den svenske socialdemokraten Hjalmar Branting beslutade om folkomröstning. Men den polska armén avgjorde tvisten genom att ockupera Vilnius och införliva området med Polen 1920. Den nya litauiska regeringen tvingades flytta till Kaunas och litauernas historiskt komplicerade relation till polackerna fick ett svårslått sår. När Stalin 1939 invaderade Polen återförde han Vilnius till Litauen.

12. Rationalitet, rättvisa och demokrati är de viktigaste europeiska värdena, hävdar en av Europas mest respekterade intellektuella, den fransk-bulgariske litteraturvetaren och filosofen Tzvetan Todorov. (*The New World Disorder: Reflections of a European*, Cambridge, 2005) Todorovs lista står förstas under debatt. Om det över huvud taget existerar några unikt europeiska värden, så finns det i varje fall inget oomtvistat facit för att bestämma dem. Det mesta under solen delar vi med den övriga mänskligheten. Men vi har våra egna tanketraditioner och historiska erfarenheter som bidragit till att forma europeiska kulturer. Låt mig hänvisa till några verk på det temat: Ronny Ambjörnsson har behandlat Europas idéhistoria (antiken) i *Människans undran*, Stockholm 1997. Anders Piltz har analyserat europeisk identitet och europeisk människosyn (med utgångspunkt i medeltiden) i *Mellan ängel och best, Människans värdighet och gåta i europeisk tradition*, Stockholm 1991, och i *Det gråtande djuret, Människans mångtydighet i europeisk tradition*, Skellefteå 1998. Modernitetens idéhistoria har Sven-Eric Liedman behandlat utförligt i *I skuggan av framtiden*, Stockholm 1997. Emin Tengström drar EUs rötter tillbaka till Rom i *På spaning efter en europeisk identitet. Det antika Rom. Den Europeiska unionens historiska fundament*, Stockholm 2004. Rajani Kannepalli Kanth har kritiskt granskat det moderna europeiska tänkandet i *Breaking with the Enlightenment, The Twilight of History and the Rediscovery of Utopia*, New Jersey 1997. Folkmord är inte avvikelse från den moderna europeiska civilisationen utan en del av den, hävdar författare som Richard L Rubenstein i *Förintelsens lag*, Lund 1980, och Zygmunt Bauman i *Auschwitz och det moderna sambället*, Göteborg 1989.
13. Amos Oz, *En berättelse om kärlek och mörker*, Stockholm, 2006, s 6.
14. *Årsberättelsen för Kungl. Humanistiska vetenskapssamfundet i Lund*, 1943/44, s. 2.
15. Citatet brukar tillskrivas Voltaire men kommer egentligen från hans brittiska biografiförfattare Evelyn Beatrice Hall, under pseudonymen S. G. Tallentyre.
16. Ekot 26 mars 2006.
17. Tomas Venclova, *Former av hopp*, Lund 2001, s 60.
18. Anatol Lieven, *The Baltic Revolution, Estonia, Latvia, Lithuania and the Path to Independence*, London 1999, s xxxiii.
19. Leszek Kolakowski, *Modernity on Endless Trial*, Chicago 1997, s 173f.
20. Intervju 15 juni 2004.
21. *GULAG, De sovjetiska lägrens historia*, Anne Applebaum, Stockholm 2004, s 443f. Se även Dalia Kuodytė, Rokas Tracevskis, *Siberia, Mass deportations from Lithuania to the USSR*, Vilnius 2004. Åren 1940–1953 deporterades litauer i hundratusental till Sibirien, till arktiska tundran och till Centralasien. Uppgifterna går isär om hur många de var. Kuodytė och Tracevskis anger totalt omkring 132 000 personer, av vilka cirka 50 000 var kvinnor och 39 000 barn. Romuald Misiunas, Rein Taagepera har i *The Baltic States, Years of Dependence, 1940–1990*, Berkerly, 1993, mycket högre siffror (s 42, 73, 99): 46 000 år 1941, 60 000 år 1945, 40 000 år 1946, 70 000 år 1947, 70 000 också 1948 och 80 000 år 1949, sammanlagt 366 000 personer. Enligt Misiunas, Taagepera förlorade de baltiska staterna omkring tre procent av sin ursprungliga befolkning de tio sista dagarna i mars 1949, när de värsta deportationerna satte in för att tvinga bönder till kollektivjordbruk. Misiunas, Taageperas siffror sänks av andra källor. Lettiska ockupationsmuséets forskning ger följande bild av den topphemliga sovjetiska operation *Priboi*, Vägsvall, natten till den 25 mars 1949: Då deporterades totalt 92 204 balter och ytterligare 2 775 sändes iväg något senare. Sammanlagt var det 94 779 personer. Av dessa hämtades 42 149 från Lettland, 31 917 från Litauen och 20 713 från Estland. Nästan hälften var kvinnor, drygt en fjärdedel var barn. Säkerhetsstyrkorna, militären, partiaktivisterna och övrig personal som genomförde operationen uppgick totalt till över 97 000. För transporterna användes över 8 000 fordon plus ett antal lastbilar och ett 60-tal tåg med sammanlagt över 4 000 godsvagnar. <http://vip.latnet.lv/lpra/priboi.htm>
22. Den öppna toaletthinken, eller den halva metalltunnan med vassa kanter, fanns i ena ändan av lägerbaracken. Den benämndes på fängelseslang *parasja*, men fångarna brukade också kalla den för ”Röda Moskva” efter en parfym tillverkad i Ryssland. Stanken var fruktansvärd, ofta led fångarna av diarréer. En fånge har berättat att han på femton år aldrig fick en bit toalettpapper. ”Allt i fångelset var indränkt med en vedervärdig lukt från ’parasja’. Vi stank av en vidrig orenhet, vilket var värre än något annat som drabbade oss.” Martin Bisters, Lettiska ockupationsmuséet.
- ”Det tycktes som om stanken av urin och avföring ätit sig in i allt – i luften, i kläderna, i huden, i maten. Stanken var så ingrodd att den inte övergav fångarna ens utanför baracken eller på skogsarbetena. Inte heller rengjordes de toalettplatser som fanns inom lägerområdet, och de formade sig vintertid till oavbrutet växande, frusna gödselhögar.” Sandra Kalniete, *Med högklackade skor i Sibiriens snö*, Stockholm 2005, s 70.
23. Se Kuodytė, Tracevskis, sid 35. När Sovjetunionen liberaliserades i slutet av 1980-talet reste en del litauer till Sibirien för att söka efter sina döda föräldrar eller andra förfäder. En del lyckades hitta begravningsplatserna och återföra kvarlevorna till Litauen och begrava dem där. Ibid, s 50.
24. Gerillakriget i Litauen pågick, om än i liten skala på slutet, ända till Stalins dödsår 1953. Det fanns stridsgrupper som var stora som en bataljon, den största cirka 800 man. Men mest opererade gerillan i små grupper, ibland med bara två, tre man. Många civila hamnade i kläm mellan gerillan och ockupationsmakten, ingen av dem accepterade neutralitet. Tusentals sovjetiska kollaboratörer och misstänkta avrättades, och över 20 000 partisaner eller deras sympatisörer miste livet. En motståndskämpe som vägrade ge upp sköt sig själv 1965. Men den allra siste partisanen kom fram ur sitt gömställe först 1986. Se Dalia Kuodytė and Rokas Tracevskis, *The Unknown War, Armed anti-Soviet Resistance in Lithuania in 1944–1953*, Vilnius 2004; *The Anti-Soviet Resistance in the Baltic States*, General Editor Arvydas Anušauskas, Vilnius 1999; Mart Laar, *War in the Woods, Estonia’s Struggle for Survival 1944–1956*, Washington 1992 (enligt Laar fanns det 30 000–40 000 skogsbröder i Estland); Misiunas, Taagepera; Juozas Luksa, *Skogsbröder: den väpnade kampen i Litauen mot Sovjetockupationen*, Stockholm 2005.
25. Dödligheten i Gulaglägren var enormt hög. Mellan 1941 och 1944 låg den årligen på över 50 procent och i vissa läger så högt som 93 procent. Se *The Psychology of Extreme Traumatization, The Aftermath of Political Repression*, editor Danutė Gailienė, Vilnius 2005, s 68.
26. Applebaum, s 121ff. Se också Slavoj Žižek, *Did Someone Say Totalitarianism? Five Interventions in the (Mis)Use of a Notion*, London 2002, s 74.
27. ”Hungern förändrade allt. Hungern blev så outhärdlig att den tog över tankar och samtal. Tidigare artighets- och moralvärderingar bröt samman. Allt var tillåtet som tidigare hade varit förbjudet – för födans skull var det tillåtet att stjåla och ljuga. Precis som andra gav sig min mor mor på nätterna ut på potatisstölder till kolchosens potatisland. För sådant sabo-

tage hotade fångelse, men vad var fångelse i jämförelse med hunger och hur skilde sig fångelset från nuvarande elände?” Kalniete, s 136.

28. Alexander Solsjenitsyn, *GULAG-arkipelagen, Fångelseindustrin*, Stockholm 1974, s 126f.

29. Se Dalia Kuodytė, Rokas Tracevskis, *Siberia, Mass deportations from Lithuania to the USSR*, Vilnius 2004, s 48f.

30. Intervju 28 oktober 2005.

31. Den estniska författaren Jaan Kaplinski skriver att det var ett misstag att tro att friheten från sovjetssystemet skulle innebära lösningen på alla problem. Han påminner om att även i kapitalismens brokiga djungel kan människan förlora sin mänsklighet.

”...det var ett misstag som påminner om våra förfäders misstag när de trodde att lösningen låg i den marxistisk-leninistiska socialismen. Realiserade utopier och sagor som blivit verklighet lär höra till det farligaste på vår jord.

Jag misstänker alltså att vår sköna nya värld befinner sig på villovägar, att vi åter är slavar under en felaktig ideologi, att vi tillber fel gudar. Samtidigt försöker jag alltid att minnas följande: om det ser ut att vara fel någonstans ska man alltid först rannsaka sig själv.”

Vita nätter och svarta, En brevväxling mellan Jaan Kaplinski och Johannes Salminen, Helsingfors 2002, s 13ff, 130f.

32. Andakt i Sveriges radio P1, 8 januari 2000.

33. Göteborgs-Posten 6 maj 2006.

Adam Michnik, gammal frihetskämpe i Polen, nu redaktör för dagstidningen *Gazeta Wýborcza*, håller inte med Anders Piltz. Michnik konstaterar att under totalitärt tryck skapades ovanliga människor genom såväl humanism som religiös tro. Och för de flesta människor var livet under totalitär diktatur inget adlande, enligt Michnik. ”Det var snarare ett dagligt uppgående i lögn, andlig demoralisering och materiell korruption. Det är där-

för de postkommunistiska samhällena inte uppvisar någon upphöjdhet eller oegennyttighet som på allvar står i kontrast mot dem i väst. Kommunismens nederlag efterlämnade ett enormt svart hål i samhällenas själ, som nu håller på att fyllas av nationalism, bigotteri och västerländsk konsumism.

Men (påven) Johannes Paulus II:s grundläggande intuition är riktig: den postkommunistiska världen – Öst och Väst – befinner sig i andlig kris och påven vill skaka om den så att den inser betydelsen av högre värden.

Med sina ord och sitt exempel rubbar han världen: den vill leva i välstånd och bekvämlighet – han påminner oss om att vi också måste leva i värdighet.” Dagens Nyheter 16 oktober 2003.

34. Jaan Kross, *Motstånd*, Stockholm 1995, s 63. Hänvisningen till 1937 syftar på Stalins skräckinjagande och blodiga utrensningar inom det sovjetiska kommunistpartiet.

35. Tal i Tallinn 30 oktober 2006 <http://www.president.ee/en/duties/speeches.php?gid=83430>

36. Från Karin Boyes dikt *Önskan* i diktsamlingen *Gömda land*, som utkom första gången 1924.

Nils Holgerssons anti-sovjetiska resa

1. Av den lettiska poeten Vizma Belševica, Jordens värme, *Dikter*, Stockholm 2003, s 130.

2. Intervju 11 oktober 2004.

3. Tomas Venclova, *Former av hopp*, Essäer 1976–2001, Lund 2001, s 36.

4. Czeslaw Milosz, *Själur i fångenskap*, Stockholm 1980, s 229f.

5. Intervju 30 september 2005.

6. Intervju 24 oktober 2005.

7. Förtrycket av politiska fångar eller deporterad upphörde inte när de lyckats återvända till Litauen. De betraktades

som kriminella, ”folkets fiender”, och hade svårt att få fast bostad, arbete, utbildning eller normalt socialt liv. Se *The Psychology of Extreme Traumatization, The Aftermath of Political Repression*, editor Danutė Gailienė, Vilnius 2005, s 68ff.

8. Intervju 27 oktober 2005.

9. Tomas Venclova, *Former av hopp*, Lund 2001, s 47.

10. Tomas Venclova, *Winter Dialogue*, Evanston 1997, s 143f.

11. <http://usinfo.state.gov/usa/infousa/facts/democrac/53.htm>

12. Maarja Talgre, *Leo – ett estniskt öde*, Stockholm 2004, s 48.

13. Se Mart Laar, *War in the Woods, Estonia's Struggle for Survival 1944–1956*, Washington 1992, s 75f.

14. Intervju 21 mars 2004.

15. Den ungerskjudiske författaren György Konrád i en essä i Dagens Nyheter den 3 april 1983.

16. Anatol Lieven, *The Baltic Revolution, Estonia, Latvia, Lithuania and the Path to Independence*, London 1999, s 88.

17. Intervju 28 oktober 2005.

18. På 1950-talet förekom ungdomsdemonstrationer i Kaunas och Vilnius. Mellan 1955 och 1981 avslöjade och utplånade KGB över hundra underjordiska ungdomsorganisationer i Litauen. På 1970-talet förekom flera namninsamlingar med protester främst mot religionsförtrycket. 1979 samlades omkring 150 000 namn in. 1972 startade den litauiska katolska kyrkans krönika, som gavs ut underjordiskt hela tiden fram till 1987 och var en livsnerv i det litauiska motståndet mot ockupationen. Krönikan, som även smugglades till väst, informerade om brott mot mänskliga rättigheter. Den litauiska Helsingforsgruppen skapades 1976 men krossades snart. 1978 grundades Katolska kommittén för försvar av troendes rättigheter i Litauen. Många aktiva greps och fängslades, bibelundervisning av barn var ett av de värsta ”brotten”. Allt kyrkligt arbete reglerades

av Rådet för religiösa angelägenheter, som förbjöd mängder av församlingar, kyrkor och präster att verka.

Religionsförföljelsen var liknande i Lettland och Estland efter ockupationen. Religiös undervisning för barn liksom barn-dopp blev ett brott enligt den sovjetiska brottbalken, § 122 respektive § 123.

Straffen var stränga. Religiös litteratur förbjöds, församlingar upplöstes, kyrkor konfiskerades troende diskriminerades, präster trakasserades och fördrevs, deporterades eller dödades. Religionens ”reaktionära samhällskraft” skulle utrotas med religionsfientlig propaganda ända ner i leksskolan. Skolbarn uppmanades rapportera om föräldrarna hade biblar och psalmböcker hemma. Se bl a Harald Perltz, *Estlands kyrka under sovjetväldet 1940–1941*, Stockholm 1943.

Tövädret efter Stalins död 1953 mildrade förföljelsen, men redan 1957 drogs en ny kampanj mot religion i gång i hela Sovjetunionen, och dess kraft avtog inte förän i mitten på 1960-talet. Men även på 1970-talet förföljdes och fängslades kyrkans folk. Den slutliga lätnaden kom under senare delen av 1980-talet.

I slutet av 1970-talet utsattes Baltikum för en hård förryskningskampanj, där det ryska språket skulle finnas överallt, från daghem till tv-program. Motståndet mot ockupationsmakten kunde därför bestå i något så vardagligt som att svara på sitt modersmål, när man blev tilltalad på ryska. Det fanns många exempel på spontant motstånd, som att lägga blommor vid nationella monument eller nationella hjältnars gravar, att visa upp de nationella färgerna, att sjunga nationella sånger eller att heja på motståndarna när det sovjetiska ishockeylandslaget spelade landskamper. Sovjetsamhället öppnade sig sakta och det möjliggjorde fler alternativ än öppet motstånd och tyst underkastelse. Samtidigt ökade den ekonomiska standarden, nya konsumtionsvaror blev tillgängliga och en västlig livsstil började

sippra in. Det var ett hot mot sovjetideologin men också mot dess motståndare. När bekvämare liv var inom räckhåll, blev frestelsen större att rätta in sig i ledet och inte riskera att stängas ute från det till synes goda livet.

I slutet på 1970-talet och början på 1980-talet förekom omfattande studentdemonstrationer i Tartu, Liepaja och Tallinn. I Tallinn var det också strejker. Maktens våld mot studenterna fick 40 estniska kulturarbetare att 1980 skriva ett öppet brev och peka på förtrycket av den estniska nationen. Den enda åtgärden från myndigheterna lär ha varit en husrannsakan hos författaren Jaan Kaplinski. Men samma år fängslades en rad andra dissidenter i Baltikum.

19. Se bild i Lieven sid 252 eller i Lars Peter Fredén, *Förvandlingar, Baltikums frigörelse och svensk diplomati 1989–1991*, Stockholm 2004, s 155. Foto: Virgilijus Usinavičius.

20. Svenska Dagbladet 17 maj 2005. Financial Times 1 mars 2005.

21. Se Arne Bengtsson, *Frihetens eld*, Kumla 1990, s 68ff.

Den europeiska svaghetsens betydelse

1. Från 1986 hade unionen tolv medlemsländer. 1995 blev antalet 15 när Sverige, Finland och Österrike anslöts. 2004 utökades EU till 25 medlemmar genom de tio nya staterna Estland, Lettland, Litauen, Polen, Tjeckien, Slovakien, Ungern, Slovenien, Cypern och Malta. 2007 blev Rumänien och Bulgarien medlemmar.

Det vore orättvist att försöka fränkänna gemenskapens fäder, som till exempel den italienske antifascisten och kristdemokraten Alcide de Gasperi, en uppriktig strävan efter social rättvisa i det nya, fredliga Europa. Men det blev ändå visionen om den stora gemensamma marknaden och

ett ekonomiskt starkare Europa som kom att dominera bygget av unionen. ”Med största möjliga frihandel mellan länderna skulle den fria marknadsekonomin ... höja bruttonationalprodukter, befärma tillväxttakten och öka välbästandet. Den överenskommelse om samgående, som åsyftades, skulle garantera expansion av handel, industri och ekonomi.” Daniel Viklund, *Att förstå EG, Sveriges framtid i Europa*, Stockholm 1991, s 27f.

2. Det har faktiskt funnits en helt annan Lissabonprocess. Den så kallade Lissabongruppen av forskare, företagare och politiker från Västeuropa, Nordamerika och Japan riktade 1995 hård kritik mot konkurrenskraftsideologin och presenterade förslag för global utveckling baserad på samarbete. Gruppen pekade på att den självbevarelsedrift som styr konkurrensprincipen är alltför kortsiktig. För att bli konkurrenskraftigt måste ett land oftast rationalisera bort arbetskraft, en dålig väg till långsiktig välfärd. Nordamerika, Europa och Japan tvingas konkurrera genom att offra de mest sårbara grupperna i sina respektive samhällen, konstaterade man. Gruppen varnade för att individuell och kollektiv aggressivitet uppmuntras, sociala och ekonomiska klyftor inom och mellan nationer ökar, delar av världen marginaliseras, det globala livets nödvändiga resurser exploateras och multinationella företags inflytande växer på bekostnad av den representativa demokratin. Se *Limits of Competition, The Group of Lisbon*, Cambridge 1995.

3. Zygmunt Bauman, *Europa – ett oavslutat äventyr*, Göteborg 2005, s 42.

4. Sjörovare från ön Ösel (Saremaa) hade rykte om sig att vara särskilt våldsamma. 5. Kalevipoeg sammanställdes i mitten av 1800-talet av Friedrich Reinhold Kreutzwald. Han avslutade det arbete som Friedrich Robert Faehlmann (1798–1850) påbörjat med att samla gamla folksagor, sägner och sånger.

Kalevipoeg betyder ”Kalevs pojke” och

skildrar våldsamheter som Kalevs och Lindas son var inblandad i. Texten hämtade motiv ur estnisk folkdikt, var inspirerad av det finländska nationaleposet Kalevala och gav näring åt den estniska nationella rörelsen. Kreutzwald och Faehlmann var båda läkare och räknas som de första estniska intellektuella. Tidigare hade tyska och ryska lärda dominerat kulturlivet i Estland.

Kalevipoeg gavs ut på svenska 1963 i en prosaöversättning av Rafael Hertzberg och Helmer Winter. 1999 utkom en tolkning på svensk vers av Alex Militis. Tallinns stad planerade 2007 för en drygt 20 meter hög staty av Kalevipoeg ute i Tallinnbukten.

6. *Kalevala, Finlands nationalepos*, Stockholm 2001, s 43. ”Kaleva” är ett ord som anses ha baltiskt ursprung, möjligen kommer det från litauiska *kálvis*, som betyder smed. ”Kalev” är finskt och estniskt och betyder jätte.

7. Romuald Misiunas och Rein Taagepera, *The Baltic States, Years of Dependence 1940–1990*, London 1993, s 308.

8. Anteckningar 17 februari 2003. Den svarta folkliga humorn drev hejdlöst med sovjetsamhällets kroniska materiella brist, dess moraliska kollaps och absurt förljugna system. I en känd anekdot frågar någon om det var sant att Rabinovitj vunnit en ny bil på det statliga lotteriet. Svaret blev ja, men bara i princip. Det var inte fråga om en bil utan en cykel, den var inte ny utan begagnad, och så vann han den inte utan den stals från honom. Historien om Rabinovitj tillskrivs den armeniska radion, Radio Jerevan, som var känd för att öppet driva med sovjetmakten. Alla hade inte det modet eller den möjligheten. Än i dag berättar forna sovjetmedborgare anekdoten om domaren som kommer skrottande ur rättsalen. En bekant frågar vad han skrattar åt, och domaren säger att han just hört en mycket rolig historia. ”Berätta den för mig!” ”Nej, det kan jag inte”, säger domaren.

”Varför inte?” ”Jag dömde just mannen (som berättade historien) till femton års fängelse.”

Så var det i verkligheten. Skräcken för makt-havarna var fysiskt påtaglig. I en annan anekdot undersöker USAs, Frankrikes och Sovjetunionens ledare hur lydiga deras respektive undersåtar är. De uppmanar dem att hoppa från en hög byggnad. Amerikanen vägrar: ”Jag är en fri man.” Fransmannen vägrar: ”Jag har fru och barn.” Sovjetmedborgaren hoppar: ”Jag har ju fru och barn!”

Massor av människor fängslades just för dessa anekdoters skull. Hur många gånger kan man berätta en bra historia? hette det. Svar: Tre gånger. För en vän, för polisen och för cellkamraten.

Först i slutet av 1950-talet upphörde myndigheterna att fängsla folk som vägat skämta om staten. I slutet av sovjettiden, på 1980-talet, drevs det öppet och hejdlöst med den förstelnade och fördummade partiledningen. Ett typiskt exempel är historien om hur Bresjnev samlar kosmonauterna och meddelar att Sovjetunionens ära kräver att de blir först till solen, eftersom amerikanerna var först till månen. En rymdfarare harklar sig och invänder försiktigt att solen är väldigt het. Bresjnev svarar: ”Det har politbyrån förutsett. Ni måste resa nattetid.”

Ju närmare Sovjetunionens upplösning man kom, desto närmare verkligheten hamnade skämtet, till exempel i annonser som: ”Villa i Moskva bytes mot sov-säck i New York”. Den siste sovjetledaren, Michail Gorbatsjov, blev också offer för bitska skämt. Bland annat hans kampanj mot alkoholismen var impopulär. I en anekdot ropar en spårvagnsförare i Moskva ut: ”Spritbutiken!” Folk pressar sig mot dörrarna, men föraren fortsätter: ”Det är för tidigt att gå av. Slutet av kön är vid nästa hållplats.”

9. Vid ett annat nordiskt vatten, på Skagens udde vid Danmarks nordspets där vågorna från två hav möts, finns också ett

monument över livets ändlighet. Det är ett konstverk av Oscar Reutersvärd, placerat på en kulle bland sanddynerna, där kvällsolens ljus är sällsamt och känslan av evighet påtaglig. En jättelik järnkätting sträcker sig snett upp mot skyn, avklippt mitt i en länk. På sockeln kan man läsa på danska: "Vor forankring til jorden sprænges, når himlen kalder os hjem".

10. Aftonbladet 22 juni 2005.

11. Göteborgs-Posten 30 augusti och 16 november 2005.

12. *Jordens värme, Dikter*, Stockholm 2003, s 113.

13. Se TT 2 juli 2005 och Emilie Karlsmos doktorsavhandling *Rum för avsked*, Uppsala 2005.

14. Varför skulle en ung vilja ta hand om gamla? Anita Goldman, Aftonbladet 5 februari 2004.

15. Max Jakobson, *Finland och Sverige i ett föränderligt Europa*, Stockholm 1998, s 8.

16. Se Nikolaj Berdjajev, *Historiens mening*, Skellefteå 1990, s 180 ff. Se även Per-Arne Bodin, *Ryssland och Europa, En kulturhistorisk studie*, Stockholm 1994, s 87ff.

Västerländsk hybris är roten till mycket ont. Bland annat, konstaterar den estniska författaren Jaan Kaplinski (en av sovjet-systemets vassaste kritiker), var det just ur den västerländska civilisationen som marxismen spirade. "Om man läser Engels 'Arbetarklassens villkor i England' förefaller den anti-kommunistiska demonologin naiv. I ett samhälle, där den kristna rättvisans och människokärlekens ideal hölls i ära, och där ändå arbetarna behandlades värre än slavarna i Rom, måste det ju uppstå en sådan rörelse, en sådan lära." *Sjunger näktergalen än i Dorpat?* En brevväxling mellan Jaan Kaplinski och Johannes Salminen, Stockholm 1990, s 20f. 17. Grundskolans läroplan SKOLF5 1994:1

18. *Fördrag om upprättande av en konstitution för Europa*, Stockholm 2005, Del

II, Avdelning I, Artikel II-61, s 72.

19. Svenska Dagbladet 3 januari 1998.

20. *Evangeliet enligt Matteus 7:12*.

Terrorn började inte i Tartu

1. Ur *Litauen diktar: möte i gryningen*, Stockholm 2005, s 481.

2. Se The reach of war; Militants widen reach as terror seeps out of Iraq, New York Times 28 maj 2007.

3. *Vita nätter och svarta*, En brevväxling mellan Jaan Kaplinski och Johannes Salminen, Helsingfors 2002, s 95.

4. Se Slavoj Žižek, *Irak: att låna en kittel*, Stockholm 2004, s 7.

5. Ibid, s 39ff.

6. *Vita nätter och svarta*, s 119ff.

7. TT-Reuters 14 juli 2005.

8. Intervju 7 mars 2007.

9. Alla Douaïeva, *Le loup tchéchène. Ma vie avec Djokhar Douaïev*, Paris 2005, s 79ff, 91ff.

10. Anna Politkovskaja, *Putins Ryssland*, Stockholm 2005, s 278.

11. Vladimir Putin brukar beskrivas som en produkt av den sovjetiska underrättelsetjänsten KGB, där han arbetade som agent i många år. Men det finns en berättelse om hans släkt, som kanske kan ses symbolisk. Putins farfar var som pojke med och bar mat till "den galne munken" Rasputin vid tsarens hov. Därefter tjänstgjorde han som kock åt såväl Lenin som Stalin. "Det var inte många av de personer som vistades i Stalins närhet som kom undan helskinnade, men min farfar var en av dem." Det går alltså en sorts band från Kremles värsta bödlar till Vladimir Putin. Se Natalija Gevorkjan, Natalja Timakova, Andrej Kolesnikov, *Putin direkt, Samtal med Vladimir Putin*, Västerås 2001, s 3, och Simon Sebag Montefiori, *Stalin, den röde tsaren och hans hov*, Stockholm 2005, s 300.

12. För en utförlig bakgrund till konflikten i Tjetjenien se Anatol Lieven, *Chech-*

nya, Tombstone of the Russian Empire, New Haven, 1999.

13. *Vita nätter och svarta*, s 119ff.

14. Intervju 21 mars 2004.

15. The muscular liberals are marching into a dead end, The Guardian, 12 september 2005.

Alla sveks moder

1. Av den lettiska poeten Vizma Belševica, *Jordens värme, Dikter*, Stockholm 2003, s 93.

2. När Nato dessutom odlade sina relationer i Centralasien menade den allt mer nationalistiske ryske författaren Alexander Solzjenitsyn att västalliansen förberedde sig för att omringa Ryssland och göra slut på dess suveränitet. "Nato utvecklar metodiskt och ihärdigt sin krigsapparat i Östeuropa och genomför en kontinental omringning av Ryssland från söder", förklarade Solzjenitsyn. TTs korrespondent i Moskva 28 april 2006. De sex marinbaser som Moskva förlorade i Östersjön var Tallinn, Paldiski, Riga, Ventpils, Liepāja och Klaipėda. Kvar fanns bara Kaliningrads Baltijsk och Kronstadt längst in i Finska viken.

3. "Ryssland är vår skräck. Vi skulle ha tagit emot vilket internationellt medlemskap som helst" för att få skydd mot Ryssland, konstaterade den estnische prästen Vello Salo som lett en nationell kommission för att undersöka omfattningen av den sovjetiska ockupationens brott i Estland. Intervju 21 mars 2004.

4. Den estnische författaren Jaan Kaplinski – som har judiska rötter – i *Sjunger näktergalen än i Dorpat?* En brevväxling mellan Jaan Kaplinski och Johannes Salminen, Stockholm 1990, s 46.

En rad baltiska politiker, till exempel Sandra Kalniete, Vaira Vīķe-Freiberga och Arnold Rüütel, har på senare år i olika sammanhang jämställt Hitlers och Stalins regimer men också deras illgärningar.

Det har väckt upprörda reaktioner bland såväl judiska grupper som i Kreml. Många balter framhåller att medan Hitlers avskryvda maktutövning och hans brott mot mänskligheten pågick under tolv år varade Stalins terror i nära tre decennier och de sovjetiska förbrytelserna i hela sju decennier. När västvärlden tog itu med de nazistiska krigsförbrytarna 1945, så återstod nära ett halvsekel av sovjetisk ockupation i Baltikum, en ockupation som Sverige och andra västländer accepterade som legal. Många balter upplever sig orättvist behandlade av västeuropéer, som de menar är historiskt okunniga eller har tagit för lätt på kommunismens illgärningar. Åtskilliga baltiska politiker ser kompensation till Hitlers offer och straffen för nazibödlarna som selektiv rättvisa. Medan Tyskland och flera europeiska länder på olika sätt försökt göra upp med nazismens brott, har man i Baltikum efterlyst en motsvarande europeisk räkenskap kring Sovjetunionens förbrytelser. Vår för, undrar balterna, kräver inte omvärlden att Sovjets arvtagare ska kompensera offren för den kommunistiska ockupationen? (Se not 2 i nästa kapitel.) Och hur är det möjligt, frågar man sig i Baltikum, att inga gamla kommunistledare i Ryssland ställts inför rätta för sina brott mot mänskligheten? Har Väst valt att glömma dessa hemsgheter, eller förstår man inte vad det var som skedde?

När Tyskland i början av 2007 föreslog ett gemensamt EU-förbud mot förnekande av Förintelsen och mot hatbrott krävde de baltiska länderna att Stalinregimens förbrytelser skulle tas med i sammanhanget. Resultatet blev en kompromiss där förnekande av folk mord, brott mot mänskligheten och krigsbrott fördömdes. Däremot straffbelades uppmaning till brott på grunder som rör personers hudfärg, ras, nationalitet eller etnisk tillhörighet. Balterna fick samtidigt löfte om att EU-kommissionen ska hålla offentliga

seminarier om totalitära regimers brott i Europa.

5. Georg von Rauch, *Geschichte der Baltischen Staaten*, Stuttgart 1970, s 160ff.

6. Ibid, s 166ff.

När Hitler fick beskedet om Stalins förhandlingsvilja, lär han självsäkert ha konstaterat: "Jag har världen i min ficka." Simon Sebag Montefiore, *Sialin, den röde tsaren och hans hov*, Stockholm 2005, s 308, 313ff.

7. Här följer en svensk översättning av texten i det hemliga tilläggsprotokoll som slöts den 23 augusti 1939 i Moskva mellan Tyskland och Sovjetunionen:

Hemligt tilläggsprotokoll

I anslutning till undertecknandet av ickeangreppspakten mellan Tyska Riket och de Socialistiska Sovjetrepublikernas Union har undertecknade befullmäktigade för båda parter i en strängt förtrolig överläggning diskuterat frågan om avgränsningen av deras respektive intressesfärer i Östeuropa. Denna överläggning resulterade i följande överenskommelse:

1. I fall av en territoriell-politisk omgestaltning i de baltiska staternas områden (Finland, Estland, Lettland och Litauen) utgör Litauens nordgräns också gräns mellan Tysklands och Sovjetunionens intressesfärer. Härvidlag erkänns Litauens intresse för Vilnaområdet av båda parter.

2. I fall av en territoriell-politisk omgestaltning i områden som tillhör den polska staten avgränsas Tysklands och Sovjetunionens intressesfärer av en linje längs floderna Narew, Weichsel och San. Frågan om det finns ett ömsesidigt intresse av att bibehålla en självständig polsk stat och hur i så fall gränserna för denna stat skall dras kan slutgiltigt besvaras först med hänsyn tagen till den framtida politiska utvecklingen. I varje fall skall de båda regeringarna

lösa denna fråga i vänskapligt samförstånd.

3. Vad Sydosteuropa beträffar framhålls Sovjetunionens intresse för Bessarabien. Från tysk sida förklaras att man inte har några politiska intressen i detta område.

4. Detta protokoll behandlas som strängt hemligt av båda parter.

För den Tyska Riksregeringen:
v. Ribbentrop

Befullmäktigad av de Socialistiska Sovjetrepublikernas Unions regering:
V. Molotov

8. Montefiore, sid 317.

9. Se Romuald Misiunas, Rein Taagepera, *The Baltic States, Years of Dependence 1940–1990*, Berkeley 1993, s 132.

Det finns bilder från själva undertecknandet. Se <http://www.opinionjournal.com/editorialfeature.html?id=110005505>

10. Montefiore, s 317f.

11. Misiunas, Taagepera, s 15f.

12. Esterna hade just överraskats av rapporter om att en ubåt av okänd nationalitet torpederat en sovjetisk ångare utanför Narva. För andra gången på kort tid hade okända ubåtar "hotat" Sovjetunionen. Kreml använde detta "nya läge" som förvägning för att få gå in och besätta vissa punkter i Estland.

13. Montefiore, s 319f.

14. Ibid, s 320f.

15. I slutet av november anklagade Molotov Finland för att ha beskjutit en rysk by med granater. Finland nekade till anklagelserna, men den 29 november gick Röda armén över Finlands gräns. Det så kallade Vinterkriget var ett faktum. Finland gjorde starkt motstånd men kunde inte besegra de överlägsna sovjetiska styrkorna. Ett fredsavtal undertecknades i Moskva 12 mars 1940. Finland förlorade Viborg och stora delar av Karelen samt Hangö. Över 25 000 finländare dödades och 45 000 invalidiserades i striderna.

Röda arméns förluster var tre gånger så stora.

16. De av Kreml formulerade pakterna "garanterade" att de baltiska staternas suveränitet skulle förbli intakt. Molotov förklarade att "talet om sovjetisering av de baltiska länderna gagnar bara våra gemensamma fiender och alla möjliga anti-sovjetiska provokationer". von Rauch, s 178f. Se även Lars Peter Fredén, *Förvandlingar, Baltikums frigörelse och svensk diplomati 1989–1991*, Stockholm 2004, s 137ff.

17. Jaan Kross, *Motstånd*, Stockholm 1995, s 207.

18. von Rauch, s 188. Misiunas, Taagepera, s 25f.

19. Den estniska tidningen *Rahva Hää*, Folkets röst. Se Misiunas, Taagepera, s 26ff.

20. Svenska UD:s folkrättsexperter gjorde i samband med Sten Anderssons resa en utredning av frågan om det sovjetiska väldet i Baltikum skulle kallas ockupation eller ej. Deras slutsats var att det inte rörde sig om ockupation i folkrättslig mening.

Den sovjetiska nyhetsbyrån Tass rapporterade hur en talesman för UD i Moskva välkomnade Sten Anderssons uttalande och det faktum att "Sverige erkänner de baltiska republikerna som en del av USSR ... Ministern bekräftade åter att Sverige inte betraktar de baltiska republikerna som sovjetockuperade territorier." För beskrivningen av Sten Anderssons besök i Tallinn se Dag Sebastian Ahlander, *Spelet om Baltikum*, Stockholm 1992, s 67f. Se även Fredén, 2004, s 51ff, och Guntars Ābols, *Contribution of History to Latvian Identity*, Riga 2003, s 196f. Sverige slet länge med en annan kontroversiell fråga i relationen till Baltikum, nämligen det så kallade baltiska guldet. 1939 hade Estland och Litauen i hemlighet deponerat sammanlagt över 4 000 kilo guld i Sverige, reserver som skulle räddas undan en väntad ockupation.

När Sovjetunionen hade besatt Baltikum 1940 begärde ockupationsmakten ut guldreserverna från Sverige, som överlämnade dem. Efter Estlands och Litauens självständighet 1991 kompensades länderna för guldet med svenska biståndspengar, som ändå skulle ha gått till Baltikum. Inför denna njughet tvådde statsminister Carl Bildt sina händer med förklaringen att det "ju faktiskt var ryssen och inte vi som snodde" guldet. Se Lars Peter Fredén, *Återkomster. Svensk säkerhetspolitik och de baltiska ländernas första år i självständighet 1991–1994*, Stockholm 2006, s 206ff.

Wilhelm M. Carlgren har behandlat bland annat Sveriges erkännande och det baltiska guldet i *Sverige och Baltikum: från mellankrigstid till efterkrigsår: en översikt*, Stockholm 1993.

21. Intervju 24 oktober 2005.

22. Den nazityska ockupationen av Baltikum behandlas i en kommande bok.

23. Misiunas, Taagepera, s 270f.

24. Poeten Adam Mickiewicz (1798–1855) betraktas som Polens nationalskald. Han tillhörde dock den polska minoriteten i Litauen, som hade varit en del av det forna polsk-litauiska riket och som på Mickiewicz tid var införlivat i det tsarryska imperiet.

25. Misiunas, Taagepera, s 308f.

26. De folkdeputerades kongress hade över 2 000 ledamöter från hela Sovjetunionen, som hade tillsatts 1989 under delvis demokratiska former. Folkkongressen utsåg i sin tur parlamentet, högsta sovjet.

Om den juridiska striden, se Fredén, 2004, s 27ff.

27. Vanda Kašauskienė, *Efforts of the Lithuanian Society of 1989–1990 to have the Molotov-Ribbentrop Pact Recognised as Null and Void*, Vilnius 1999, se <http://www.genocid.lt/GRTD/Konferencijos/eng/vanda.htm>

28. Anteckningar 20 september 2003.

Vaira mot Vladimir

1. Interfax 10 maj 2005.

2. Det litauiska parlamentet har krävt skadestånd för den sovjetiska ockupationen av Litauen. Summan beräknas till 80 miljarder litas, motsvarande drygt 200 miljarder kronor. Svaret från Moskva är, förutom ilska, en faktura på balternas del i det forna Sovjetunionens ekonomiska skulder.

Litauens premiärminister Gediminas Kirkilas menar att det är lönlöst att upprepa kravet på kompensation från Ryssland. Det har förts en känsloladdad litauisk debatt i frågan. Fosterlandsförbundets ledare blev mycket upprörd, när en av Litauens mest kända statsvetare hävdade att landet borde försöka förbättra relationen till Ryssland genom att följa Ungerns och Tjeckiens exempel och slopa kraven på kompensation för den sovjetiska ockupationen.

Även privata krav mot Ryssland har framförts i Litauen. Sonen och sondottern till den avlidna Ona Puskunigiene har i litauisk domstol krävt 500 000 euro i skadestånd från Ryssland för det lidande kvinnan utstod på grund av förföljelse under sovjetregimen. Enligt de anhöriga greps Ona Puskunigiene olagligen och dömdes 1951 i Litauen till 25 års fängelse för antisovjetisk aktivitet. Hon deporterades till Perm i Sibirien, frigavs 1956 och avled 1976. Skadeståndet gäller andligt lidande, depression, berövande av mänsklig värdighet och rykte, förlust av medborgerska och sociala rättigheter samt egendom. De anhörigas krav förmedlas till Ryssland av det litauiska utrikesdepartementet.

Europarådets parlamentariska församling (som också har ryska ledamöter) antog faktiskt 2005 en resolution, där ockupationen av Baltikum påtalades och där Ryssland uppmanades att ersätta dem som deporterades från Baltikum, och deras efterkommande.

Tidigare har det från Kreml hävdats att man inte kan erkänna och be om ursäkt för den sovjetiska ockupationen. Dels kan inte dagens Ryssland ta på sig ansvar för det forna Sovjetunionens gärningar, dels skulle erkännande av ockupationen ge Estland och Lettland legal rätt att vägra medborgarskap till de ryssar som invandrade under sovjettiden. Men i början av 2006 gavs indirekt en annan förklaring från Moskva: att det är balternas krav på kompensation som hindrar erkännandet av sovjetiska övergrepp. Då beklagade nämligen Vladimir Putin att de sovjetiska trupperna slog ner demokratirörelserna i Ungern 1956 och Tjeckoslovakien 1968. Han sade sig även ta "moraliskt ansvar" för vad som hände – vad nu det innebär. Putins ursäkt kom till eftersom Ungern och Tjeckien inte begärt kompensation, löd den ryska förklaringen.

I Lettland har regeringen en arbetsgrupp som beräknar kostnaden för de skador som landet och dess invånare åsamkades under nära fem decennier av sovjetiskt förtryck. President Vaira Vīķe-Freiberga har dock framhållit det orealistiska i att begära ekonomisk kompensation från Ryssland. Att bedöma omfattningen av ockupationens skador är viktigt ur historisk synvinkel, men att sedan begära ersättning är en annan sak, enligt Vīķe-Freiberga.

3. Intervju 1 mars 2007.

4. Intervju 12 april 2005.

5. Intervju 24 mars 2005.

6. AFP 5 maj 2005.

7. Vaira Vīķe-Freiberga, Rights and Remembrance, Washington Post 7 maj 2005.

Den litauiske författaren Tomas Venclova har uttryckt det så här:

"När kommunisterna besegrade nazisterna i andra världskriget trampade de ned Östeuropas länder i gytthan, undertryckte deras självständighet och drömmar om ett värdigt liv." *Former av hopp*, Lund 2001, s 77.

Är det möjligt att vi kan få en gemensam syn på historien i Europa? Kan letterna och ryssarna få det? Kan judarna och letterna få det? Erfarenheterna frontalkolliderar. Om vi ser på Lettlands historia, finns minst tre huvuderfarenheter, som präglat skilda tolkningar av andra världskriget. Det är letternas upplevelse av den sovjetiska ockupationen och deportationerna, det är judarnas erfarenhet av Förintelsen, och det är baltryssarnas erfarenhet av den tyska ockupationen. Varje folk tolkar hela krigets historia utifrån sina erfarenheter. Därför har en stad som Riga så olika monument vid Torņakalns järnvägsstation (lettiskt), vid Gogola i Maskavaskvarteren (judiskt) och i Befrielseparken söder om Daugavafloden (sovjetiskt). Torņakalns minner om deportationerna till Sibirien, ruinerna av den utbrända synagogan vid Gogolgatan minner om Förintelsen och det kolossala monumentet söder om Daugava minner om den sovjetiska befrielsen av Lettland från nazisterna.

På sikt är det förhoppningsvis möjligt att komma fram till en något så när gemensam syn på historiens fakta. Men tolkningen blir svårare. Det finns risk för långvariga politiska ställningskrig med historia som vapen. Se Klas-Göran Karlsson, *Historia som vapen*, Stockholm 1999.

8. Intervju 24 mars 2005.

Mellan 2001 och 2007 fyrfaldigades Rysslands militärbudget. Växande oljeinkomster satsades på upprustning. 2007 beslöts att kraftigt öka antalet robotar för kärnvapenbestyckning. Ett militärt moderniseringsprogram för åren 2007–2015 beräknades kosta motsvarande 1 330 miljarder kronor. TT-AP 7 februari 2007.

9. E-post-intervju 21 november 2006.

10. Anteckningar 2 juli 2003.

11. Anteckningar 14 september 2003.

12. Intervju 15 september 2003.

13. Anteckningar 11 juni 2004.

14. Anteckningar 13 september 2003.

15. Intervju 3 maj 2007.

När balterna missade att hålla käft

1. I sitt tal till kongressen den 20 september 2001 förklarade George W Bush: "Every nation, in every region, now has a decision to make. Either you are with us, or you are with the terrorists."

<http://www.whitehouse.gov/news/releases/2001/09/20010920-8.html>

2. "Anyone who would choose Lithuania as an enemy has also made an enemy of the United States of America."

3. Underrättelseofficeren Bruce Jackson hade på presidenterna Reagans och Bush seniors tid arbetat i försvarshögkvarteret Pentagon under politiska hökar som Richard Perle, Paul Wolfowitz och Dick Cheney. Jackson kom så småningom till Lockheed Martin, ett jätteföretag som försör USA:s militär med flygplan och avancerad teknologi för vapensystem. Jackson blev 1997 chef för Lockheeds globala utveckling och ansvarig för att hitta nya internationella marknader åt företaget. Lockheed och resten av försvarsindustrin kände under 90-talet följderna av det kalla krigets slut: den amerikanska försvarsbudgeten ökade inte som tidigare. Samtidigt med sitt uppdrag för Lockheed ledde Jackson USA-kommittén för att utvidga Nato, senare benämnd USA-kommittén för Nato (U.S. Committee on NATO). Kommittén spelade en viktig lobbyroll inför senatens beslut 1997 att godkänna Polen, Ungern och Tjeckien som nya Nato-medlemmar. De var tre potentiella kunder för Lockheed. Jacksons kommitté började sedan att bereda vägen till Nato för de så kallade Vilnius tio-länderna. Bruce Jackson hade goda kontakter i de central- och östeuropeiska huvudstäderna; han beskrevs som en inspirationskälla för de tio och ansågs ha bidragit till gruppens första möte år 2000.

År 2002 lämnade Jackson Lockheed för att på heltid ägna sig åt Natoutvidgning-

en och annan lobbyverksamhet. På hösten det året blev Jackson ombedd av Vita huset att bilda Kommittén för Iraks befrielse (Committee for the Liberation of Iraq, CLI), vars ordförande han blev.

4. International Herald Tribune 20 och 21 februari 2003 och The American Prospect 1 maj 2003.

5. Baltic Times 20 februari 2003.

6. I Estland röstade 67 procent för EU-medlemskap 2003 medan bara 31 procent betecknade EU-medlemskapet som "bra" två månader före EU-anslutningen 2004. I Lettland var motsvarande siffror 67 respektive 33 procent och i Litauen 90 respektive 52 procent. Man ska dock ta med i beräkningen att många nejsägare inte gick till valurnorna medan de lär ha funnits med i opinionsmätningarna. TT 28 april 2005.

7. Intervju 3 november 2002.

8. World Policy Institute, Arms Trade Resource Center <http://www.worldpolicy.org/projects/arms/reports/Top102005Report.html>

9. Intervju 17 februari 2003. Efter den USA-ledda invasionen i Irak sände Estland, Lettland och Litauen trupp till Irak.

10. Äripäev 7 februari 2003. Se också *Estonian School of Diplomacy, Estonia and the Iraqi crisis*, http://www.edk.edu.ee/default.asp?object_id=6&id=18&site_id=2

11. E-postintervju 21 november 2006.

12. Presskonferens i Tallinn 28 november 2006.

En anekdot från Bushs Tallinnbesök: När USAs president hälsade på de estländska ministernarna såg jag att han och regeringens "vänstertytter", ekonomiminister Edgar Savisaar, hade ett närmast uppsluppet meningsutbyte. Det var det sista man kunde vänta sig. Efteråt vände sig Savisaar leende till ministern bredvid och gav en till synes ironisk kommentar. Snart kom det vänsterinriktade Centerpartiet med en illmarig pressrelease, som förkunnade att USAs president hade lov-

ordat centerledaren Savisaar. Politiska bedömare kopplade uppgiften till att Bush vid sin presskonferens prisade Estlands så kallade platta skatt, det vill säga samma procentssats för alla oberoende av inkomst. Förmodligen – så gick spekulatio- nen – hade Bush till Savisaar sagt något i stil med: "Ekonomiminister, jaha, då måste jag gratulera till ert utmärkta skattesystem". Poängen är att Savisaar är plattskattens främsta fiende och vill återinföra progressiv skatt. Och skattefrågorna sköts av finansministern. Vad Bush verkligen sade har jag inte fått bekräftat. Men en bra historia ska man akta sig för att kontrollera, som alla journalister vet ☺.

13. Intervju 4 juli 2003.

14. Intervju 7 juli 2003. Natomedlem- skapet innebär att Lettland måste avsätta 2 procent av budgeten till nationell säkerhet och försvar, pengar som i det fattiga landet skulle betyda mycket i sociala insatser.

15. Jänis Jurkāns är en av få lettländska politiker som i nämnvärd grad lyckats attrahera både lettiska och ryska väljare – och som kritiserat såväl sovjetisk nomen- klatura som lettiska chauvinister. Hans kritiska hållning till den traditionella let- tisknationalistiska politiken har ådragit honom hän och förakt i den offentliga debatten.

"Jurkāns kom att utsättas för många in- rikespolitiska angrepp. Ett skäl tror jag personligen är att Jurkāns var en av de få som verkade kunna sätta sig in i hur man såg på Baltikum utifrån – exempelvis från Väst – vilket retade många enögda lettis- ka nationalister. När väl Lettland blivit självständigt fick Jurkāns sin revansch. Han blev den baltiske samtalspartner som de flesta statsmän i Väst föredrog och kunde förstå. Därmed kom han också att göra såväl sitt land som Baltikum stora tjänster." Den svenske diplomaten Dag Sebastian Ahlander i *Spelet om Baltikum*, Stockholm 1992, s 111.

16. Lars Peter Fredén, *Återkomst, Svensk säkerhetspolitik och de baltiska ländernas första år i självständighet 1991–1994*, Stockholm 2006.

17. Ibid, sid 151ff.

Även Estland prisade Carl Bildts insatser. Dåvarande premiärminister Mart Laar har senare konstaterat att Bildt med sina utmärkta kontakter hos västvärldens ledare "skapade den europeiska linjen, för de flesta förstod inte vad som pågick". Om Bildts snabba uttryckningar till Tallinn säger Laar: "När det var nödvändigt var Bildt alltid beredd att besöka Estland, om så bara för några timmar, för att visa sitt tydliga stöd för Estland. Dessa besök skapade alltid lugn." Fredén, sid 177.

Efter Bildts statsministertid fortsatte det svenska säkerhetspolitiska stödet till Baltikum enligt devisen "säkra grannar är goda grannar". När det sovjetiska hotet försvann, flyttades Sveriges säkerhetszon öster om Baltikum och det svenska försvaret nedrustades. Överskottsmateriel gick till beväpning av de nya baltiska försvarskrafterna. Svenska Dagbladets säkerhetspolitiska reporter Mikael Holmström har sammanfattat den historien väl i tex- ten Kan balterna försvaras – och av vem?, publicerad i boken *Baltikum–Sverige, möten över havet*, Stockholm 2004.

18. BNS 16 februari 2006.

Många har glömt Boris Jeltsins roll vid de nya baltiska staterna födelse. I januari 1991, när sovjetiska specialstyrkor slagit till mot självständighetsrörelsen i Vilnius och Riga, reste Jeltsin till Tallinn. Det var ett ödesmättat ögonblick, då Baltikum stod och vägde mellan frihet och förtryck. Sovjetunionen existerade fortfarande, Michail Gorbatsjov var dess ledare, och Jeltsin styrde endast över den ryska sovjetre- publiken. Men i Tallinn slöts avtal där Ryssland och Estland respektive Ryssland och Lettland erkände varandras suveräni- tet. Det blev ett avgörande stöd till den baltiska frigörelsen. När Jeltsin sedan stött emot kuppmaakarna i Moskva i augusti

1991 och de baltiska staterna utropat sin självständighet kom erkännandet snabbt från Jeltsins Ryssland. Det banade vägen för Sovjetunionen att erkänna det fria Baltikum. Vid Jeltsins död i april 2007 prisade de baltiska ledarna hans bidrag till Baltikums frihet. Estlands president Toomas Hendrik Ilves: "Det är med tacksamhet jag minns president Boris Jeltsins roll när han gav sitt stöd till det fredliga återupprättandet av det självständiga Estland 1991 och hans bidrag till tillbakadragan- det av Ryska federationens styrkor från Estland 1994." BNS 23 april 2007.

19. Intervju 12 april 2005.

20. BNS 1 juni 2007. Efter Estland följ- de Georgien (46 procent), Lettland (36), USA (35) och Litauen (32). De bästa vännerna ansågs vara Kazakstan, Vitryss- land, Tyskland, Kina och Armenien, i den ordningen.

21. De baltiska SS-legionärerna behand- las i en kommande bok.

22. Se Carl Göran Andræ, *Sverige och den stora flykten från Estland 1943–1944*, Uppsala 2004, s 122ff.

Enligt polisens och säkerhetspolisens undersökningar bland de baltiska flyk- tingarna i Sverige hade 139 av dem sam- arbetat med tyskarna, 74 med sovjet- armén och 17 med såväl den tyska som den sovjetiska sidan.

23. Intervju 7 mars 2007.

24. Jakob Hedenskog, Robert L. Larsson, *Russian Leverage on the CIS and the Baltic States*, Stockholm 2007.

25. Intervju 1 mars 2007.

26. Der Spiegel 26 juni 2007.

27. Den lettiska declarationen hänvisade till fredsavtalet med Ryssland 1920, då Lettland fick rätt till gränsområdet Abre- nes (Pytalovo på ryska), som sedan åter förlorades till Sovjetunionen efter andra världskriget. För att över huvud taget få till stånd ett gränsavtal efter självständig- heten 1991 hade Lettland i förhandling- arna släppt kravet på Abrenes. Moskva hade nämligen varit obehagligt på den

punkten. Men nu kunde de lettiska politikerna inte avhålla sig från en deklARATION, som i Moskvas ögon blev till territoriella anspråk.

Även den estländska deklARATIONEN hänvisade till freden med Ryssland 1920, då det självständiga Estland fick rätt till ett område som sedan Sovjetunionen lade beslag på. Men även Estland hade i förhandlingarna om gränsvalet gett upp anspråken.

28. Litauen har haft den minst dåliga baltiska relationen med Ryssland. Det grundar sig främst i att den ryska minoriteten i Litauen fått medborgarskap på liknande villkor som litauerna. Eftersom de rysktalande utgör bara en knapp tiondel av befolkningen, ansågs det politiskt ofarligt att göra dem till medborgare och därmed väljare efter självständigheten 1991. Det faktum att de stora ryska minoriteterna i Estland och Lettland inte får medborgarskap utan villkor (bland annat kunskaper i estniska respektive lettiska) har varit ett av Rysslands viktigaste argument (åtminstone officiellt) till att i åratals förhållanden under tecknande av gränsavtal. Ryssland kräver att alla som bodde i Estland och Lettland vid självständigheten 1991 ska få medborgarskap och rösträtt. I Lettland har icke-medborgarna ingen rösträtt alls, i Estland får de rösta i lokala val men inte i parlamentsval.

29. Striden om gränsvalet skapade den märkliga situationen att president Vaira Vīķe-Freiberga bråkade med sin egen lettiska regering men började komma överens med Vladimir Putin. Det omaka paret möttes gång på gång – dock inte i officiella besök – och medan deras regeringar fortsatte att träta blev presidenterna rörande eniga om att förbättra relationerna. Till skillnad från de flesta ledande baltiska politiker talade Vīķe-Freiberga inte ryska, vilket befriade henne från en underlägsen roll på tu man hand med Putin. De båda konverserade i stället på flytande tyska, något som bidrog till den goda kontakten.

– President Putin och jag har utmärkta relationer när vi träffas, berättade Vaira Vīķe-Freiberga och förtäljde om båtfärd, tebjudning och angenäma samtal med herr och fru Putin. Intervju 26 juni 2006.

Vīķe-Freibergas kritiker konstaterade att charmoffensiven gentemot Putin sammanföll med att den lettiska presidenten under 2006 kandiderade till posten som ny generalsekreterare i FN, en kampanj som misslyckades.

30. Den lettländska politiken behandlas utförligare i en kommande bok.

31. Intervju 1 mars 2007.

32. Intervjuer 7 mars 2007.

Mitt i framtidens Europa

1. Anteckningar 28 november 2006

2. Intervju 23 november 2006.

3. Intervju 1 mars 2007.

4. Intervju 2 mars 2007.

5. Dagens Nyheter 7 augusti 2005.

6. Anteckningar 27 november 2006.

7. Historikern och författaren Timothy Garton Ash gör följande reflektion om Ryssland, EU och Nato:

”Även ett helt demokratiskt och engagerat Ryssland skulle vara för stort för Europeiska unionen. Men det skulle inte vara för stort för Nato, som redan innefattar en jättestor, halveuropeisk militärmakt, Förenta staterna, och som snabbt håller på att bli en kontinentöverskridande organisation för säkerhet och fredsbevarande. Om Europeiska unionen bör ta emot ett demokratiskt Turkiet, så bör Nato ta emot ett demokratiskt Ryssland.” *Free World, America, Europe, and the Surprising Future of the West*, New York 2004, s 194.

8. Czesław Miłosz, *Mitt Europa*, Stockholm 1981, s 64.

9. Zygmunt Bauman, *Europa – ett oavslutad äventyr*, Göteborg 2005, s 14.

10. Intervju 24 oktober 2005.

11. Intervju 7 oktober 2005.

12. Från Azerbajdzjan deltog inte utrikesministern utan landets ambassadör hos Osse, Organisationen för säkerhet och samarbete i Europa.

13. *Baltic Times* 7 december 2006.

14. *Baltic Times* 25 november 2004.

15. European Humanities University grundades i Minsk 1992 men stängdes av den vitryska regimen 2004. Universitetet får stöd bland annat från EU-kommissionen och Nordiska ministerrådet, som gör det möjligt för 350 studenter från Vitryssland att utbilda sig i EU-landet Litauen mellan 2006 och 2009.

16. *Baltic Times* 14 december 2006.

17. Intervju 24 oktober 2005.

18. Medan balterna ser med rädsla på Ryssland, är perspektivet ett annat i Paris, Berlin och London. ”Frankrike ser Ryssland som en stor diplomatisk allierad, ytterligare en motvikt mot Amerika.

Tyskland ser det som en nödvändig ekonomisk partner, en outhärlig leverantör av gas. Storbritannien befinner sig någonstans mitt emellan, vacklande mellan optimism om Ryssland och skepsis. Som ett resultat av detta saknas en gemensam politik, och i stället har vi fått en konkurrens om Rysslands vänskap mellan Frankrike och Tyskland, vilken Storbritannien brukade delta i men sällan gör numera ... För ögonblicket föredrar de flesta europeiska ledare emellertid att smickra herr Putin. Även om de ser hans brister, så fruktar de att vad som än kommer efteråt blir värre. Det må vara sant. Men svaret är säkerligen att göra något som vänder denna trend.” *The Economist*, 25 juni 2005, *A bearish outlook, The EU's relations with Russia are bad and may get worse*.

19. Intervju 1 mars 2007.

20. BNS 12 september 2005.

21. Intervju 27 oktober 2006.

22. BNS 17 januari 2006.

23. Intervju 1 mars 2007.

Baltikums energiförsörjning med kärn-

kraft, oljeskiffer, olja och gas behandlas i ett särskilt kapitel i en kommande bok.

24. Intervju 7 oktober 2005.

25. Förhandlingarna gällde EUs budget 2007–2013. Unionens dåvarande ordförande, Storbritanniens premiärminister Tony Blair, blev hårt kritiserad av de nya EU-medlemmarna, när han föreslog budgetnedskärningar med 24 miljarder euro, av vilka 14 miljarder skulle tas från de medel som ska hjälpa de tio nya att komma ifatt de femton gamla. Baltikum skulle förlora en miljard och Polen mer än fem miljarder. Samtidigt skulle Storbritannien behålla sin avgiftsrabatt och Frankrike sina jordbrukssubventioner. Till och med EU-ordföranden José Manuel Barroso anklagade Storbritannien för att bete sig som sheriffen av Nottingham, som stal från de fattiga och gav åt de rika. *Baltic Times* skrev (8 december 2005): ”Det är inte dessa principer som Europeiska unionen byggdes på eller som den ska byggas på.”

Europas ekonomiska tigrar

1. Romerna är en utsatt grupp i Litauen liksom på flera håll i Europa. Såväl myndigheter som allmänhet har fått kritik utifrån för diskriminering och rasism gentemot romer. I slutet av 2004 gjorde myndigheterna ett försök att med en stark polisstyrka vräka romska familjer från deras traditionella bosättning Kirtimai (också kallad Tabor) invid flygplatsen söder om Vilnius. Den våldsamma aktionen fick hård kritik från oberoende organisationer. Många av romerna har inte uppehållstillstånd, många bostäder är illegala och Kirtimai har varit ett tillhåll för knarklangare. Men kritiker menar att det är diskrimineringen av romerna som är grundorsaken till problemen.

2. *Litauen diktar: möte i gryningen*, 26 samtida poeter, Stockholm 2005, s 296f.

3. Även Lettland och Estland använde sig

delvis av privatiseringscheckar som delades ut till allmänheten för köp av lägenheter, mark och företag. Det vanligaste var att människor nyttjade dem för att köpa lägenheten eller huset de själva bodde i.

4. I april 2007 motsvarade en estländsk krona (EEK) 0,59 SEK, en lettlandsk lat (LVL) 13,14 SEK och en litauisk litas (LTL) 2,67 SEK.

5. Anteckningar 1 december 2006.

6. När det nu har gått ett och halvt decennium sedan självständigheten, har pendeln börjat slå tillbaka. Det talas allt mer om behovet av erfarenhet i de baltiska samhällena.

7. Det engelska begreppet Cybernetics lanserades på 1950-talet och står för ”jämförande studier av kontroll och kommunikation i levande mekanismer och maskiner”. ”Cyber” är från början ett grekiskt ord som betyder ”navigering”. Sedan 1997 sorterar Cybernetik-institutet i Estland under Tallinns tekniska universitet.

8. Se New York Times 13 december 2005, Baltic Times 10 november 2005, Veckans affärer nr 39, 2005, City Paper-The Baltic States, Mars/April 2003.

När Skype utvecklades hade programrarna blivit fyra, Toivo Annus hade anslutit sig.

9. Baltic Times 2 mars 2006.

Telia Sonera äger hela litauiska Omnitel (Baltikums största mobiloperatör) och hälften eller mer än hälften av fem andra ledande baltiska mobiltelefonoperatörer.

10. Intervju 18 augusti 2003.

11. Nya EU-länders arbetskraftskostnad (inte bara löner) i procent av Sveriges: Slovenien 33,4; Tjeckien 18,8; Polen 18,5; Ungern 14,6; Estland 12,9; Slovakien 11,5; Litauen 10,1; Lettland 8,4. Källa: Eurostat och Svenskt Näringsliv. TT 27.04.2005

12. Intervju 6 mars 2007. Officiell statistik angav Sveriges andel till 47 procent 2007.

13. Schibsted, Marieberg och MTG kontrollerar stora delar av den baltiska mediemarknaden. De skandinaviska medie-företagen har bidragit till att hålla högerpartierna vid makten i Estland, hävdar vänsterkritiker. Tidningar som tidigare hade vänster- eller mittensympatier har efter sammanslagning under nordiskt ägarskap blivit högersympatisörer.

14. Östgöra Correspondenten 17 oktober 2005. Samband 4/2005 www.samres.se

15. Index of Economic Freedom 2005, The Heritage Foundation/Wall Street Journal. Se Wall Street Journal 5 januari 2005. Listan upptar 161 länder rankade efter ett 50-tal kriterier som har att göra med handelspolitik, skatteböroda, regeringens inblandning i ekonomin, valutapolitik, kapitalflöde och utländska investeringar, bankväsende, löner och priser, egendomsrättigheter, regleringar och svart marknad. Skattefinansierad socialpolitik står inte högt i kurs. Estland klättrade på listan inför 2005 bland annat genom regeringens utgiftsnedskärningar.

16. I Lettland och Litauen är företags-skatten 15 procent. Löneskatten i Lettland är 25 procent och i Litauen 27 procent (2006).

17. Intervju 6 mars 2007.

18. År 2003 gav Estlands 26-procentiga löne- och bolagsskatt inkomster till staten på drygt 10 miljarder estniska kronor (6 miljarder svenska). 2007 beräknades den 22-procentiga skatten ge nära 16 miljarder.

Sex år i rad hade Estlands statsbudget överskott och det sjätte året, 2006, blev överskottet 3,3 procent. Budgeten för 2007 var 23 procent större än föregående års, och överskottet beräknades då bli drygt en miljard estniska kronor (drygt 600 miljoner svenska). Vid samma tid motsvarade statens upplåning endast 3,2 procent av BNP, den lägsta andelen i EU. Intervju med Andrus Ansip 6 mars 2007.

19. Lettlands statistiska centralbyrå <http://www.csb.gov.lv/?lng=en>, Baltic Ti-

mes 1 februari 2007, AFP 13 februari 2006, Reuters 9 mars 2007. Som jämförelse till de baltiska siffrorna kan nämnas att Sveriges ekonomi 2005 växte med 2,7 procent, Tysklands med 0,9 procent, medan Italien inte hade någon tillväxt alls. År 2006, när både Estland och Lettland nådde över 11 procent, var EU:s genomsnittliga tillväxt 2,1 procent (preliminär siffra).

20. Baltic Times 25 januari 2007.

21. Intervju 26 oktober 2005.

22. Snaigē tillverkade sitt första kylskåp på sovjettiden, 1963, och privatiserades 1992.

23. St. Petersburg Times 11 oktober 2005.

24. E-postintervju 14 november 2005.

25. Elektroniksatsningen i Sankt Petersburg har inte bara med låga löner och växande marknader att göra. Staden har en särställning i fråga om forskning och utveckling med 23 tekniska universitet och högskolor, av vilka sex är specialiserade på elektronik.

26. Intervju 4 november 2005.

27. Intervju 2 mars 2007.

Växande inflation – omkring 5 procent i början av 2007 – hotade Estlands planerade EMU-inträde och övergång till euro 2010. För Lettland såg det ännu besvärligare ut med en inflation på över 7 procent i början av 2007. Litauen däremot var på väg in i EMU till 2007, men missade målet med en hårsman. Inflationsgränsen för EMU bestäms av ett genomsnitt av de tre lägsta inflations-siffrorna bland EU-länderna. Därefter lägger man till 1,5 procent. När Litauen fick nej våren 2006 låg Sverige lägst med 0,9 procent, därefter Finland med 1,0 procent och både Polen och Holland hade 1,5 procent. Genomsnittet blev 1,1 och sedan man lagt till 1,5 hamnade inflationsgränsen på 2,6 procent. Litauens inflation var 2,7 procent. Besvikelsen var stor i Vilnius över vad man såg som EU:s njughet. 28. Lokalhyran låg 2005 på 20-25 estniska kronor per kvadratmeter i Narva och

omkring 50 kronor i Tallinn. Värmekostnaden var nästan tio gånger så hög i Tallinn, medan priset för el och vatten inte var mycket högre än i Narva.

29. Anteckningar 11 juli 2003.

30. BNS 6 augusti och 13 december 2003.

31. E-postintervju 2 mars 2004.

En ursäkt för ultraliberalernas skatteräds-la skulle möjligen vara den baltiska historien. När sovjetmakten ville tvinga bönderna in i kollektivjordbruk straffades privata gårdar med upp till 75 procents skatt. Eftersom inkomsten ofta skönstaxerades långt över de verkliga siffrorna, så kunde skatten överstiga 100 procent – som i Astrid Lindgrens saga om Pomperipossa i Monismanien, där det fanns hur många procent som helst.

32. Intervju 5 mars 2004. Senare samma år blev Dalia Grybauskaitė EU:s budget-kommissionär.

33. TT-AFP 14 april 2006. Fattigdomsgränsen för en familj på fyra personer beräknades till 979 litas, cirka 2650 kronor.

34. Palmecentrets seminarium i Stockholm 26 april 2004.

35. E-post från Sanita Jemberga 11 april 2004.

36. Anteckningar 20 april 2004.

37. BNS 7 mars 2007.

38. Se Slavoj Žižek, *Did Somebody say Totalitarianism? Five Interventions in the Mis(use) of a notion*, London 2002, s 130.

39. Den omfattande politisk-ekonomiska korruptionen i Lettland behandlas i en kommande bok.

Allt är dock relativt. Den baltiska korruptionen kan inte mäta sig med den ryska. Det finns en anekdot om ett samtal mellan en ryss och en est, när premiärminister Tiit Vähi tvingades avgå 1997 efter anklagelser om lägenhetskorrupktion i Tallinn. Ryssen säger: ”Lägenhet, ska det vara korruption? Ha, ha. Hos oss stjälar vi oljefält.”

40. Estland hade plats 38, Litauen 39 och Lettland 48 bland 177 länder i UNDP Human Development Index

2005. UNDP är FN:s utvecklingsprogram. http://hdr.undp.org/reports/global/2005/pdf/HDR05_HDI.pdf

41. BNS (som citerar den ryskspråkiga tidningen Telegraf) 29 januari 2007.

Europeisk vilsenhet

1. What we obtain too cheap, we esteem too lightly: it is dearness only that gives every thing its value. Thomas Paine, *The American Crisis*, 1776. <http://www.ushistory.org/paine/crisis/c-01.htm>

2. Intervju 13 april 2005.

3. Se Per Högselius, *The Dynamics Of Innovation In Eastern Europe: Lessons From Estonia*, Lund 2005.

http://www.lu.se/o.o.i.s?id=1383&visa=pm&pm_id=311

4. Intervju 27 april 2004.

5. Ibid.

6. Se Dagens Nyheter 9 januari 2006.

7. Se FN:s klimatpanel IPCCs rapport Climate Change 2007 <http://www.ipcc.ch>, Living Planet Report 2006, WWF

http://assets.panda.org/downloads/living_planet_report.pdf, den brittiska sk Sternrapporten om klimatförändringar

http://www.hm-treasury.gov.uk/independent_reviews/stern_review_economics_climate_change/sternreview_index.cfm

och Stefan Edmans utredning Bilen, Bifven, Bostaden – Hållbara laster, smartare konsumtion, SOU 2005:51

<http://www.regeringen.se/sbl/dl/5644/a/45976>

8. Dagens Nyheter 2 mars 2005.

9. Johannes Ekman, Kulturkrönikan Ekot, 26 mars 2006.

10. *Den svenska psalmboken*, 1937 års version, Psalmer att läsas vid enskild andakt, XVIII.

”Beroendet av andra människor, inte friheten från dem, är vad som gör oss till människor”, skriver Göran Rosenberg i *Plikten, profiten och konsten att vara människa*, Essä, Stockholm 2003, s 13.

11. Anders Isaksson, *Alltid mer, Aldrig*

nog, Stockholm 1994.

12. Christina Kellberg i Dagens Nyheter 21 juli 2006.

13. Dagens Nyheter 27 mars 2004.

14. Hans Küng, *Kristen trots allt*, Örebro 1993, s 63.

15. Herbert Tingsten, *Från idéer till idyll, Den lyckliga demokratin*, Stockholm 1967, sid 210.

16. I ett förhållande blir den mest angelägna partnern den svagaste. När små, fattiga, ryssrädda länder skulle förhandla om villkoren för medlemskap i den stora, rika och självsäkra Europeiska unionen var deras position ganska maktlös. I Berlin, Bryssel och Paris kände man den intensiva viljan hos regeringarna i öst att komma med i det stora svepet 2004. Förhandlingarna blev aldrig ett givande och tagande på jämlik grund. Ekonomiskt blev villkoren orättvisa. Bara stegvis får de nya länderna tillgång till samma för- måner som de gamla.

Över alla samtal svävade den ödesmättade frågan: *Innanför eller utanför?* Hotet att hamna på samma sida om EU-gränsen som Ryssland väckte fram åtskilliga eftergifter i Baltikum. Ja, EU-utvidgningen tvingade fram en del reformer som inte växte ur folkdjupet och som fortfarande inte är helt förankrade där.

Det blir inte bättre av att allt fler balter nu reser i de gamla EU-länderna och upptäcker att det råder dubbelmoral i Europa. I länder som Irland eller Grekland kan till exempel letter se att en del av de strikta krav som Bryssel ställde inför 2004 har vissa EU-länder inte uppfyllt efter decennier av medlemskap. I Litauen är bitterheten stor över att landet inte fick införa euron som valuta 2007, trots att den litauiska avvikelsen från kraven (2006) var marginell jämfört med hur grovt gamla EU-länder syndat mot euro-reglerna utan allvarliga efterräkningar.

17. Ibid, 52.

Jag frågade en gång Lettlands dåvarande utrikesminister Sandra Kalniete hur kol-

legererna i de gamla EU-länderna bemötte de nya kandidaterna. Upplevde hon att EU-veteranerna värdesatte de erfarenheter som unionen tillfördes genom politiker som hon, politiker som vunnit frihet och demokrati med livet som insats? Den professionella diplomaten svarade artigt, att det ville hon gärna tro. – Ingen kan ju helt gå in och förstå någon annans erfarenhet. Jag tror dock att de inser vad som ligger bakom till exempel Václav Havels ställningstaganden. Intervju 4 juli 2003.

Hennes ord övertygade inte. Och verkligheten visade tydliga exempel på motsatsen. När det nyvalda EU-parlamentet sommaren 2004 skulle utse talman stod striden mellan spanjoren Josep Borrell Fontelles och polacken Bronisław Geremek. En karriärpolitiker ställdes mot en respekterad historiker och en av de främsta europeiska dissidenterna under 1900-talets senare del. Geremek bekämpade den polska diktaturen i många år och blev sedan det fria Polens utrikesminister. Den samhällsomvandling han var med och ledde banade väg för revolutionen i Europas kommuniststyrda länder och öppnade därmed för kontinentens återförening och EUs östutvidgning. I mångas ögon var Geremek inte bara den bästa symboliske ledaren för det utvidgade EU-parlamentet, han anses i vida kretsar som en av Europas främsta intellektuella och en politiker med ett unikt historiskt perspektiv. Men i en debatt mellan de två talmanskandidaterna förklarade Borrell frankt, med en anspelning på den spanska Francodiktaturen: ”Låt oss inte göra det här till en tävling om vem som har lidit mest under tyranniet.” UPI 16 juli 2004.

Tvekampen slutade i en motbjudande uppvisning i maktarrogans från parlamentets två största fraktioner. Borrells –socialister gjorde upp med de konservativa om att dela talmansämbetet mellan sig under den femåriga mandatperioden,

två och ett halvt år var. Därmed hade inte Geremek en chans. De nya EU-länderna hade fått en snabblektion i alleuropeisk demokrati och hade på köpet lärt sig hur Det gamla Europa värderar de erfarenheter unionen tillförs genom politiker som vunnit frihet och demokrati med livet som insats.

18. Timothy Garton Ash, *Free World, America, Europe and the Surprising Future of the West*, New York 2004, s 190ff.

Vid EU-toppmötet i Köpenhamn 1993 fastställdes villkoren för nya länders EU-medlemskap, de så kallade Köpenhamns-kriterierna.

Det politiska kriteriet: länderna ska ha stabila institutioner som garanterar demokrati, rättsäkerhet, mänskliga rättigheter och minoritetsskydd.

Det ekonomiska kriteriet: länderna ska ha en fungerande marknadsekonomi och förmåga att hantera marknadskrafterna och konkurrenstrycket inom EU.

Det rättsliga kriteriet: länderna ska vara i stånd att anta gemenskapens regelverk och uppfylla de skyldigheter som följer av medlemskapet, särskilt målen om politisk, ekonomisk och monetär union (EMU).

19. Anteckningar 27.09.2005.

20. *Andra Moseboken* 20:3

I förhandlingarna med de tio länder som blev medlemmar 2004 och med Bulgarien och Rumänien som fick medlemskap 2007 gällde 31 förhandlingskapitel.

Se <http://en.wikipedia.org/wiki/Acquis> För nuvarande kandidatländer (Kroatien, Makedonien och Turkiet) har förhandlingskapitlen utökats till 35. Se http://ec.europa.eu/enlargement/enlargement_process/accesion_process/how_does_a_country_join_the_eu/negotiations_croatia_turkey/chapters_en.htm

21. Se *Fördrag om upprättande av en konstitution för Europa*, Stockholm 2005, s 23

22. Tomas Venclova, *Former av hopp*, Tollarp 2001, s 102.

Kihnu i storm och sol

1. Det estniska önamnet Kihnu har flera svenska versioner, som Kinö, Kynö och Kunö. www.kihnu.ee
2. Kihnu Cultural Space, sid 14 <http://www.unesco.ee/kihnu.pdf>
3. Romuald Misiunas, Rein Taagepera, *The Baltic States, Years of Dependence 1940–1990*, Berkeley 1990, s 68f. Vello Pekomäe, *Estland genom tiderna*, Stockholm 1986, s 301.
4. Intervju 20 augusti 2003.
5. Anteckningar 20 augusti 2003.
6. Kihnu Cultural Space, sid 18 <http://www.unesco.ee/kihnu.pdf>
7. Intervju 21 augusti 2003.
8. Kihnu Cultural Space, sid 13f <http://www.unesco.ee/kihnu.pdf>
9. Församlingen på Kihnu lyder inte under den ryska ortodoxa kyrkans Moskva-patriarkat utan tillhör Ekumeniska patriarkatet i Konstantinopel (Istanbul). Det samma gäller för övriga estniskortodoxa församlingar. Under Estlands första självständighet, tog den estniskortodoxa kyrkan över den egendom som den ryskortodoxa kyrkan hade haft under tsartiden, men sedan Estland hade införlivats i Sovjetunionen 1940 tog Moskva-patriarkatet tillbaka kontrollen. Den estniskortodoxa kyrkan förföljdes svårt av sovjetmyndigheterna. Under Estlands andra självständighet registrerades den estniskortodoxa kyrkan 1993, medan den ryskortodoxa fick leva i ett juridiskt vakuum. Efter utdragen tvist mellan Estland och Ryssland fick Moskva-patriarkatet sin registrering 2002. Men då kvarstod konflikten kring kyrkliga egendomar.
10. Harald Perlitz, *Estlands kyrka under sovjetväldet 1940–1941*, Stockholm 1943, s 18f.
11. Det beräknas att Estland förlorade omkring en fjärdedel av sin befolkning, cirka 270 000 personer, i dödade, deporterade och flydda mellan 1940 och 1988.

Dödstalet var omkring 89 000 och ungefär lika många tvingades bort från hemlandet. Aigi Rahi, *Population losses 1940–1988*, (opublicerat material).

12. Ibid.

13. Intervju 21 augusti 2003. Alma Vesiks uppgifter bekräftas i sovjetiska dokument som finns i KGB-museet i Tartu. I planen för deportationerna den 24 mars 1949 finns Kihnu med på kartan, men i efterhand är ingen transport därifrån markerad. Cirka 60 000 estländare deporterades i mars 1949. Det var främst bondebefolkning och avsikten var att tvinga fram kollektivisering av jordbruket.

Misiunas, Taagepera, sid 99f.

14. Intervju 21 augusti 2003.

De som flydde från Runö återvände inte. I dag har ön en ny befolkning på omkring 60 personer, men på somrarna är det fler. www.ruhnu.ee

15. Anatol Lieven, *The Baltic Revolution, Estonia, Latvia, Lithuania and the Path to Independence*, New Haven 1999, s 80.

16. Misiunas, Taagepera, s 15ff. Pekomäe, sid 250ff. Se även den här bokens kapitel *Alla sveks moder*.

17. Det finns skiftande uppgifter om armadans storlek, som att den bestod av 190 fartyg med omkring 23 000 personer ombord. Dessa fartyg skulle ha gått i fyra konvojer och med 13 örlogsfartyg akter om som skydd. Tyska attackplan, Ju-88or, uppges ha anfallit i våg efter våg och sänkt 38 transportfartyg och tio örlogsfartyg med sammanlagt tio tusen människoliv som offer.

18. Vimmerby Tidning 20 september 1968.

19. Se Mart Laar, *War in the Woods, Estonia's Struggle for Survival 1944–1956*, Washington 1992. Se även Pekomäe, s 270ff.

20. Misiunas, Taagepera, s 55f. Pekomäe, s 284ff.

21. Den värsta katastrofen i Östersjön, och i sjöhistorien över huvud taget, var antingen det tyska passagerarfartyget Wil-

helm Gustloffs undergång i januari 1945 eller det tyska lastfartyget Goyas förlisning i april samma år. Båda sänktes av sovjetiska torpeder. Uppgifterna om antalet omkomna på Wilhelm Gustloff varierar mellan minst 5 384 och som mest uppemot 10 000, medan över 6 600 människor beräknas ha mist livet när Goya sjönk. I april 1945 sänktes även det tyska passagerarfartyget Cap Arcona, av brittiskt bombflyg, och nära 6 000 människor ska då ha förlorat livet. I februari samma år förliste det tyska passagerarfartyget General von Steuben efter att ha träffats av sovjetiska torpeder. Över 3 000 människor gick under vid det tillfället. I dessa fyra katastrofer på Östersjön 1945 förolyckades alltså sammanlagt över 20 000 människor.

Estland i våra hjärtan

1. Berättat av Ilon Wikland i "Bokbussen" i SVT 31 januari 2006.

2. Estlands främsta sommarstad vid Östersjön är Pärnu.

3. Omkring 1 200 svenskar tvångsförflyttades emellertid från Dagö ända till Ukraina 1781–1782. På order av kejsarinnan Katarina den stora tvingades de ut på den så kallade dödsmarschen. Bara omkring tre hundra personer överlevde hela vägen. Den by de bosatte sig i vid Dnjeprflodens strand, inte långt från Svarta havet, kom att kallas Gammalsvenskby. Där finns än i dag svenskättlingar som har bevarat 1700-talssvenskan.

4. Namnet Aiboland kommer av estlandssvenskarnas benämning på sig själva, *aibofolke*, öbofolket.

5. Intervju 5 juli 2004.

6. Se Peeter Mandis doktorsavhandling *Change and Persistence in a Reformed Landscape: A geographical analysis of land reforms and landscape change in Muhu and Rapla municipalities, Estonia, c. 1840 to 2003* (Förändring och kontinuitet i ett

reformerat landskap: En geografisk analys av landreformer och landskap i kommunerna Muhu och Rapla, Estland, ca 1840 till 2003), Institutionen för social och ekonomisk geografi, Uppsala universitet, 2005.

<http://publications.uu.se/theses/abstract.xsql?dbid=5841>

De gamla estlandssvenskarnas kulturförening, *Den svenska odlingens vänner*, är åter aktiv i både Estland och Sverige. Estlandssvenskarna har också fått så kallad kulturautonomi i Estland och kunde i början av 2007 välja ett kulturråd med ledamöter från både Sverige och Estland. Det finns en svensk folkhögskola med bland annat vuxenundervisning i svenska i Haapsalu och Tallinn. Nuckö gymnasium i de gamla svenskybderna norr om Haapsalu har svensk och nordisk kulturriktning med bl a lektioner i svenska. Ett centrum för estlandssvenskar i Tallinn är den svenska S:t Mikaelsskyrkan.

<http://www.estlandssvenskarna.org/>

<http://www.denandrastranden.com/>

<http://www.aiboland.ee/>

<http://www.rre-sfe.ee/>

<http://www.ng.edu.ee/sve/sve.html>

<http://www.svenskakyrkanitallinn.com/ny/>

7. Från Moskva till Riga går en annan öst-västlig linje, via Rezekne i Lettland, som också är en stor järnvägsknut.

8. Tartu universitets historia:

<http://www.ut.ee/general/history>

9. Bronsstatyn är gjord efter samma modell som statyn på Gustav Adolfs torg i Göteborg.

10. Utanför den irländska inredda puben Wilde finns en staty av den irländske författaren Oscar Wilde och hans estniska kollega Eduard Vilde, som sitter och sampråkar på en bänk. Det påstås att de båda en gång möttes här i Tartu.

11. Vid ett tillfälle i september 1944 hisades faktiskt den estniska flaggan på tornet Långe Herman på Domberget i Tallinn. Det var när de tyska trupperna retirerade ur Tallinn och de sovjetiska var

på väg in. Det dröjde dock inte länge för rån sovjetiska soldater tog ner den estniska symbolen.

12. Pearu Kuusk, *Crimes of Communism and the Struggle for Estonia's Freedom*, Tartu 2005, s 21.

Mart Laar, *War in the Woods, Estonia's Struggle for Survival 1944–1956*, Washington 1992, s 154f.

13. Ibid sid 175ff.

14. Ibid sid 195f.

15. Helsingin Sanomat 13 mars 2000 och 15 mars 2004.

Den finländske författaren Johannes Salminen var kritisk mot det officiella Finlands låga profil under sovjettiden. Men han konstaterade: "Sant är att esterna också haft glädje av vår låga profil. Kekkonen kunde besöka Estland därför att han var så väl anskrivnen i Moskva; i all stillhet byggde man broar över Finska viken, broar som inte kunde ersättas av solidariteten hos några larmande emigranter i Stockholm." *Sjunger näktergalen än i Dorpat?* En brevväxling mellan Jaan Kaplinski och Johannes Salminen, Stockholm, 1990, sid 98.

16. http://www.ibs.ee/ibs/culture/estonian_literature/early_national_literature.html

17. I det sevärda lutande huset inryms Tartus konstmuseum.

18. Estlands befolkning minskade med omkring 200 000 personer mellan 1989 och 2001.

19. Intervju 19 augusti 2003.

20. Estlands EU-inträde 2004 innebar den fjärde stora omställningen av landets jordbruk på 85 år. Det första självständiga Estland inledde 1919 en omfattande jordreform, då den baltyska adelns gods konfiskerades och marken delades ut till småbönder. Jordbruket utvecklades starkt under självständighetstiden och livsmedel exporterades till västra Europa. När Estland ockuperades av Sovjetunionen 1940 fanns det omkring 140 000 familjejordbruk i landet med i genomsnitt drygt 22 hektar mark. Då genomfördes en "andra

jordreform". Sovjetmakten förstärkte marken och uppmanade bönderna att gå samman i *kolchoser*, kollektivjordbruk. Men esterna är individualister och många bönder vägrade, vilket ledde till att de straffades med skyhöga skatter medan bönderna i kolchoserna var skattebefriade. Ändå stod massor av bönder emot och 1949 deporterades tiotusentals människor till Sibirien för att tvångskollektiviseringen skulle kunna slutföras. Över två tusen kollektivjordbruk skapades, men senare under sovjettiden slogs dessa ihop till 365 kollektivjordbruk eller statliga jordbruk, *sovchoser*, med i genomsnitt 3 600 hektar mark. Kollektivjordbruket var starkt subventionerat men hårt reglerat, ledningen var mäktig. Samtidigt hade medlemmarna livets materiella nödortf och ofta även något tunnland mark att bruka för egen del. Baltikum hade det mest framgångsrika jordbruket i hela Sovjetunionen.

Självständigheten 1991 följdes av en ny jordreform, då statlig mark återfördes till gamla ägare. Vidare privatiserades kolchosernas byggnader, maskiner och annan egendom. Många kolchoschefer utnyttjade tillfället att skapa egna bolag, som köpte upp egendom billigt. Men antalet familjejordbruk nästan tiofaldigades under ett decennium från drygt 7 000 år 1992 till drygt 60 000 (plus drygt 700 privata jordbruksbolag) år 2001. Samtidigt sjönk mjölkproduktionen med ungefär hälften. De allra flesta familjejordbruket är olönsamma i dag och väldigt många bönder har andra arbeten för sin försörjning. Det är kanske bara omkring 10 000 aktiva bönder som lever enbart på jordbruk.

Medan en femtedel av befolkningen var sysselsatt i jordbruk 1990, så var det nästan bara en tjugondel 2004, vid Estlands EU-inträde. En del forna jordbruksarbetare har dragit till Tallinn och fått jobb där, en del har startat egna tjänsteföretag, en del är pensionärer, men många är ar-

betslösa och sitter i byarna och hoppas på statlig hjälp. Det enda som egentligen bjuds är dock EU-bidrag för att lägga ner jordbruket.

Information 20 april 2004 av Kaul Nurm, ledare för de estländska böndernas centralorganisation ETKL.

21. Genom bonderörelsen LRF deltog många svenska bönder i ett omfattande bistånd till sina baltiska kolleger under 1990-talet. Hundratals traktorer och lantbruksmaskiner skeppades över Östersjön, men svenskarna bidrog också med utbildning och rådgivning om hur privatjordbruk bedrivs. Även Sveriges lantbruksuniversitet deltog i biståndet, bl a med miljökunskap i avsikt att stävja övergödningen av Östersjön. Se Mats Sundgren, Betor och solidaritet, *Baltikum – Sverige, möten över havet*, Stockholm, 2004, sid 127ff.

22. Laar, s 203ff.

23. Passet måste dock visas upp. Och för de lokalinvånare som inte är medborgare i Estland eller Lettland är resandet över gränsen mer komplicerat. Den gemensamma stadens historia går tillbaka till medeltiden, då baltyskarna dominerade här och kallade orten Walk. Efter första världskriget fick lettiska trupper hjälp av ester att besegra tyskarna och bana väg för Lettlands självständighet 1920. Som tack drogs gränsen (av en brittisk överste) så att den större delen av Walk tillföll det självständiga Estland. Valka har numera omkring 7 000 invånare, medan Valga har ungefär dubbelt så många.

24. Fornpreussiska, eller ostpreussiska, tillhörde också den baltiska språkfamiljen men är sedan länge utdött. De litauiska och lettiska språken har likheter med varandra ungefär som isländska och svenska har.

Estniska politiska legender

1. Intervju 13 augusti 2003. Edgar Savisaar är född 1950 och har utbildning i historia och ekonomi.

2. E-postintervju 9 mars 2003.

3. Dag Sebastian Ahlander, *Spelet om Baltikum*, Stockholm 1992, s 114.

4. Anteckningar 2 juli 2003.

5. Savisaar har alltid haft ett starkt stöd bland ryskspråkiga väljare. Om de ryskspråkiga invånare som inte är medborgare finge rösta även i parlamentsvalet, så skulle Savisaar och Centerpartiet få ett högre stöd där än vad som är fallet i dag. Centerpolitiker har krävt ökade rättigheter för den ryska minoriteten i Estland, och Savisaar har visat sig positiv till ryska affärsintressen i landet.

6. Tartu 9 augusti 2003.

7. Intervju 11 augusti 2003.

8. Vid tiden för vårt samtal var det dags för EMU-omröstning i Sverige, där opinionen var negativ. Savisaar, som kände sig ensam och utskäld för sin EU-skepsis, hade hört att en del ministrar i den svenska s-regeringen öppet hade gått emot statsministerns ja-linje.

– Det skulle inte vara möjligt här, konstaterade han.

Tolken översatte resten av svaret:

– Om någon av ministrarna här skulle motsätta sig Sovjetunionen, så skulle de förlora sin ställning.

Men så brast hon ut i ett generat skrat och gömde ansiktet i händerna.

– Jag menar Europeiska unionen, rättade hon.

Äntligen sprack Savisaars pokeransikte upp i ett leende.

– Notera att det inte var min felsägning, påpekade han muntert.

9. I den rollen har centern varit förbunden med det lilla landsbygdsinriktade Folkförbundet. "Estland är en nordisk stat och vi måste ha ett rejält socialförsäkringssystem. För ett sådant behövs skatter...", framhöll Folkförbundets förre

ledare Villu Reiljan. E-postintervju 28 november 2003.

10. Intervju 12 april 2005.

11. Intervju 6 mars 2007.

Resultatet av parlamentsvalet i mars 2007 med partiernas mandat (och förändring jämfört med valet 2003):

Reformpartiet, 31 (+12), Centerpartiet, 29 (+1), Högeralliansen IRL, 19 (-16), Socialdemokraterna, 10 (+4), De gröna, 6 (+6), Folkförbundet, 6 (-7). Totalt antal mandat: 101.

Högeralliansen IRL består av Fosterlandsbörbundet och Res Publica, som hade 7 respektive 28 mandat i valet 2003.

De gröna återkom i parlamentet 2007 efter många år utanför. Partiet vill bland annat bygga en stor vindkraftpark på ön Dagö i Östersjön med kabel för export av el till Sverige.

12. Sammantaget var det 57 procent av alla svarande som ansåg att Ansip hade handlat rätt. Undersökningen gjordes av TNS Emor. Äripäev 8 maj 2007.

13. Intervju 17 februari 2003.

14. Mart Laar röstades bort av parlamentet 1994 efter en hemlig valutaaffär, där miljoner ryska rubler som skulle gått till Ryssland såldes till Tjetjenien. En nyckelperson i valutaaffären, Marek Strandberg, är i dag partiledare för De gröna.

15. Plattsikten sänks stegvis med en procentenhet om året. Under mandatperioden 2007 till 2011 ska den ner från 22 till 18 procent. Reformpartiet hoppas sedan kunna fortsätta sänkningen med en och en halv procentenhet om året ner till 12 procent 2015.

16. Anteckningar 14 september 2003.

17. Von Estland lernen, Die Welt 15 september 2003.

18. Författaren Jaan Kaplinski har konstaterat att kommunismen teoretiskt sett borde ha förintat den konservativa nationalismen från 1930-talets Baltikum. Men i själva verket är det just kommunismen som har konserverat mycket av nationalismen, menar han. De auktoritära baltis-

ka presidenterna från 1930-talet blev symboler för den krossade självständigheten. Vid sidan av Moskvas bödlar framstod de som liberala. Nationalismen för-lorade politiskt men vann ideologiskt.

”Moskvas obarmhärta förtryck åstadkom i Estland – och nog också i Lettland och Litauen – att *den* nationella ideologi som Eenpalu och andra ideologer i slutet av 30-talet ansträngde sig att tvångsmata folket med slog rot. Det politiska nederlaget medförde en ideologisk seger för dem.” *Sjunger näktergalen än i Dorpat?* En brevväxling mellan Jaan Kaplinski och Johannes Salminen, Stockholm, 1990, sid 127.

19. Intervju 7 mars 2007.

20. Intervju 29 april 2007.

21. Anteckningar 26 april 2004. Den svenska regeringens förslag till övergångsregler röstades sedan ner i riksdagen strax före EU-utvidgningen.

22. Intervju 4 november 2002.

23. När Carl Bildt talade vid Lennart Meris begravning den 26 mars 2006, sade han bl a: ”För många av oss utanför Estland var han (Meri) redan er president innan han valdes till det. Och jag är övertygad om att för många förblev han det ända till sina sista dagar.”

<http://bildt.blogspot.com>

President Arnold Rüütel stod strax bakom Bildt och lyssnade till de förintande orden.

24. Anatol Lieven, *The Baltic Revolution, Estonia, Latvia, Lithuania and the Path to Independence*, London, 1999 sid 287f.

25. ”De konservativa i Moskva, och i själva verket majoriteten av partiledningen i Moskva, gick till våldsamt angrepp mot både Rüütel och Väljas, men dessa lyckades sitta kvar. Rüütel stod ensam och ståndaktig medan hysteriska anklagelser och hot slungades mot honom, och under dessa dagar prydde hans namn de ledande tidningarnas spalter i många länder. I dag har många glömt allt det här och i stället får han dras med epitetet ’den

gamle kommunisten’. Men den äldre generationens ester minns mycket väl Rüütels insatser under åren 1988–1991.” Jaan Kaplinski i *Vita nätter och svarta*, En brevväxling mellan Jaan Kaplinski och Johannes Salminen, Stockholm, 2002, sid 132f.

26. *Katrinedal* eller *Katarinas dal*, efter den ryska kejsarinnan Katarina I, Peter den stores första hustru. Kadriorg med sin tilldragande park och svansjö anses vara ett av de finaste barockpalatsen i norra Europa. Peter den store tog initiativ till sommarpalatset i Tallinns utkanter, sedan han hade drivit ut svenskarna ur Estland 1710. En italiensk arkitekt ledde arbetet men hade hjälp av ryssar, svenskar och tyskar.

27. Dag Sebastian Ahlander, *Spelet om Baltikum*, Stockholm, 1992, sid 178ff.

28. President Lennart Meris slutförhandlingar med sin ryske kollega Boris Jeltsin om militäråtertaget 1994 lär ha varit en minnesvärd tillställning. Enligt Meris egen version handlade det mest om att lätta upp humöret på en från början ganska vresig Jeltsin, ett företag som underlätades genom konsumtionen av ansenliga mängder vodka vid en låglunch. I Estland beskrivs det gärna som att Meri söp Jeltsin under bordet. När de ”två visa presidenterna”, som Jeltsin kallade dem, till slut skulle underteckna avtalet och möta pressen, så hade de så när glömt den kniviga frågan om ubåtsbasen Paldiski. Meri fick påminna Jeltsin, när de var på väg ut. ”De båda presidenterna hade då stående – fångade mellan matbordet och hallen där undertecknandet skulle ske – ’ropat siffror till varann’ tills man enats om 13 månaders avvecklingsperiod. ’Det var ungefär som när jag köpte min äkta matta i Buchara, både Jeltsin och jag hade roligt åt situationen’, sade Meri.”

Lars Peter Fredén, *Återkomster. Svensk säkerhetspolitik och de baltiska ländernas första år i självständighet 1991–1994*, Stockholm, 2006, sid 385f.

29. Intervju 14 september 2007.

30. Se <http://www.president.ee>

31. Ingrid Rüütel är folkmusikforskare och har bland annat intresserat sig för den unika kulturen på den lilla ön Kihnu sydväst om Pärnu. Se <http://haldjas.folklore.ee/folklore/vol6/ruutel.htm>

Sången föds ur tystnad

1. Torsten Kälvemarm, *Arvo Pärt, Om musiken vid tystnadens gräns*, Skellefteå 2002, s 12.

2. Anteckningar 4 juli 2004.

3. Eri Klas debuterade 1964 på Estonia-teatern i Tallinn och blev på 1970-talet dirigent vid Bolsjojteatern i Moskva. Han har varit musikchef vid Stockholmsoperan och gästdirigerat över nästan hela världen.

4. Möjligen kan det ha varit så sent som 1965, då publiken på omkring 120 000 personer fick de nära 26 000 sångarna att om och om igen sjunga *Mitt fosterland*. Se Romuald Misiunas, Rein Taagepera, *The Baltic States, Years of Dependence 1940–1990*, Berkeley 1993, s 178.

5. Mu isamaa on minu arm: *Mitt fosterland, min största kärlek*.

6. Intervju 2 juli 2004.

7. *A passionate affair. The Story of Neeme Järvi and Göteborgs Symfoniker – The National Orchestra of Sweden*, Göteborg, 2003, sid 116ff.

Vid en av Neeme Järvis konserter i Tallinn 1989 råkade Astrid Lindgren och Ilon Wikland vara närvarande. Orkestern ordnade snabbt ett arrangemang av *Här kommer Pippi Långstrump*, och till Göteborgssymfonikernas toner och publikens jubel dansade den 82-åriga författarinnan mittgången fram till scenen, där hon blev blomsterhyllad.

8. Intervju 2 juli 2004.

9. Ariel, Tidskrift för litteratur, Nr 4 2000, sid 34.

10. *A passionate affair*, sid 129.

11. Det var då sångfestivalerna startade. Dansfestivalerna började drygt ett halvsekel senare. År 1934 deltog femton hundra dansare i Första estniska spelen, där det förekom gymnastik, annan idrott och dans. Massgymnastiken var populär på den tiden. Dess främsta företrädare i Estland var Ernst Idla, som höll morgongymnastik i estländsk radio från 1929 till den sovjetiska ockupationen under andra världskriget. Då begav han sig till Sverige och blev så småningom världsberömd med Idlaflickorna.

12. Citatet hämtat från *Sångens kraft*, en utställning om sång- och dansfestivalernas historia, Historiska museet i Tallinn. Flera dirigenter flydde utomlands och det hölls sångfestivaler i exil, med Sverige som starkaste fäste. Stockholms estniska manskör var välkänd.

13. 2001 vann Estland Eurovisionsschlagertävlingen genom Tanel Padar, Dave Benton & 2XL med sången *Everybody*, och när 2002 års tävling så genomfördes i Tallinn vann låtarna genom Maria N med *I wanna*.

14. Sjöen I, Sigitas Geda, *Fallande ängel i Palanga*, Valda dikter, Lund 2001, s 49ff.

15. Testamentet IV, *Litauen diktar: möte i gryningen*, Stockholm 2005, s 438.

16. Litauen har också stora nationella sång- och dansfestivaler vart fjärde år i Vilnius, även om Lettlands och Estlands är större. Den litauiska traditionen går tillbaka till 1895, men det var 1937 i Kaunas som den nuvarande traditionen tog fart.

17. Orter i glesbygd med en hög andel körsångare växer fortare än andra glesbygdsorter. Den slutsatsen har svenska Glesbygdverket kommit fram till i en undersökning av Sveriges landsbygdsområden. Ekot 22 december 2005.

18. Intervju 4 juli 2003.

Bikuporna i Kuremäe

1. Mart Laar, *War in the Woods*, Estonia's Struggle for Survival, 1944–1956, Washington 1992, s 1f.

2. Russian Communities in Estonia, Estonian Institute, 1997,

<http://www.einst.eefactsheets/russians>

3. Ibid.

4. Intervju 14 augusti 2003.

5. Baltic Times 14 juni 2001 och Eesti Päevaleht 10 juni 2001.

6. Tanken ligger nära till hands för många ester. I Tallinn hörde jag kommentaren: ”Det skulle inte vara bra med en tysk minoritet i Israel. Det låter hårt, men så är det”. Anteckningar 27 april 2004.

7. Ett statligt integrationsprogram som löpt från 2000 till 2007 har betonat att integrationen ska vara en ömsesidig process, där både ester och icke-ester ska delta jämlikt i en harmonisering av samhället. Men även om kulturell mångfald och ömsesidig tolerans framhålls, så har integrationsprogrammets tyngdpunkt legat på ”återskapandet av en gemensam informationsfär och estniskspråkig miljö i det estländska samhället”. För ester är detta självklart, för ryssar är det mer eller mindre motbjudande. Integrationsprogrammet har också strävat till att göra befolkningen lojal mot den estländska staten, att minska antalet icke-medborgare och att öka konkurrenskraften och den sociala rörligheten i samhället oberoende av etnisk eller språklig bakgrund. Undervisningen i estniska för ryskspråkiga invånare har varit ett bärande element i programmet, men på den punkten har regeringen erkänt att man inte nått önskat resultat. <http://www.viik.eelsaks/ikomisjon/programme.htm#sissejuhatus>

8. *Sjunger näktergalen än i Dorpat?* En brevväxling mellan Jaan Kaplinski och Johannes Salminen, Stockholm 1990, s 49ff.

9. Mellan 15 000 och 16 000 män beräknas ha deltagit i Skogsbrödernas väpnade

motstånd mot den sovjetiska ockupationen i Estland 1944–1953 (*Estonian Encyclopedia 1992*). Enligt Aigi Rahi, *Population Losses 1940–1998*, kan antalet ha varit 16 000. Enligt Mart Laars uppskattningar lär Skogsbröderna i Estland ha varit så många som 30 000–40 000, om man räknar med alla som gömde sig i skogarna kortare eller längre tid. Laar, s 11, 155. Gerillans förluster räknades i tusental, samtidigt som skogsbröderna dödade tusentals misstänkta samarbetsmän, som Konovalov i Narva. Enligt sovjetiska uppgifter stod de sista striderna med skogsgerillan 1956, sedan var det väpnade motståndet utplånat. Men det fanns individer som vägrade att ge upp. Inte förrän 1978 hittade KGB den siste gömde skogsbrodern i Estland. Det var August Sabe, som då hade kommit upp i 70-årsåldern och lyckats hålla sig undan i skogarna i sydöstra Estland i decennier. Han upptäcktes när han satt och fiskade i en å söder om Pölva. Men August Sabe vägrade att ge sig levande och drucknade flyende. Laar, s 203ff.

10. Intervju 17 september 2003. Katri Raik lämnade Narva College våren 2007 för en tjänst vid utbildningsdepartementet i Tallinn.

11. Språkinspektionen har bland annat pekat på dåliga kunskaper i estniska bland många lärare i de ryskspråkiga skolorna och bland anställda i varuhus och andra serviceinrättningar. BNS 18 maj 2007.

Amnestys viktigaste krav på Estland gäller ryssars möjligheter till anställning och deras status som nationell minoritet. Estland uppmanas att tillåta statslösa permanentboende personer att arbeta i offentlig sektor. Regeringen uppmanas också att mildra språkkraven i privat sektor. Sådana åtgärder skulle öppna för icke estnisktalande att få anställningar som kräver kontakt med allmänheten. I områden där nästan alla är rysktalande, som i Narva, skulle detta vara möjligt, enligt Amnesty.

Se Linguistic minorities in Estonia: Discrimination must end <http://web.amnesty.org/library/index/engeur510022006>

12. Intervju 1 mars 2007.

13. Intervju 7 december 2006.

14. Intervju 2 december 2006.

15. Intervju 2 mars 2007.

16. Intervju 16 september 2003.

17. Intervju 7 mars 2007. Gäller även för de andra studenterna i samma avsnitt.

18. Konflikten kring de ryskspråkiga gymnasierna i Baltikum behandlas i en kommande bok.

19. Den tyske filosofen (1724–1804) levde i Königsberg i Ostpreussen, numera den sovjetiska enklaven Kaliningrad vid Östersjökusten.

Slaget om Narva

1. Finlands riddarhus, <http://www.riddarhuset.fi/index.php?id=3&asukunro=A060>

2. I början av 2007 hade det ännu inte kommit några stenar på plats.

<http://www.pronarva.eelswel>

<http://www.narvaplan.ee/vananarval/indexs.htm>

3. Narva College lyder under det svenskgrundade Tartu universitet.

4. Se <http://www.si.se/utbyte/11782.cs>

<http://www.narvaplan.ee/vananarval/indexs.htm>

5. Andra världskriget och åren som följde var en grym tid för Narvas invånare. Av dem som överlevde deporterades de flesta till det inre av Sovjetunionen. Framför stadens järnvägsstation står ett monument till minne av förtryckets offer under 1940-talet. Ett järngaller står lutat mot två stora stenhälvor som öppnats. Den ena stenen bär ett kors och den andra är märkt med orden *memento mori* (latin: *tänk på att du ska dö*).

6. Intervju 11 januari 2005.

7. Den svenska historien i Baltikum behandlas i en kommande bok.

8. Intervju 10 januari 2005.
9. Intervju 15 augusti 2003.
10. Kreenholm låg vid det laget i hård konflikt med Narva kommun, som hade höjt avgifterna för vatten och avloppsrening kraftigt. Enligt det kommunala bolaget Narva Vesi var problemet att Kreenholm överskred gränsvärdena för miljöfarliga utsläpp. Kreenholm å sin sida ansåg höjningarna orimliga och vägrade betala de nya tarifferna. Tvisten drogs inför rätta, gick företaget emot och låg i början av 2007 hos Estlands justitiekansler. Hårda ord utväxlades mellan parterna i medierna och konflikten kring det svenskägda företaget fick stor uppmärksamhet i Estland. Näringslivsvänliga politiker i det regerande Reformpartiet anklagade de styrande centerpartisterna i Narva för att hota Kreenholms existens.
11. Interfax 30 april 2007.
12. TT, 19 september 2000. På lejonets sockel står det *SUECIA MEMOR MDCC* (Sverige minns 1700).
13. Banden mellan Narva och Ivangorod var inte lätta att slita, när EU nådde fram till gränsen. I slutet av 2004 upptäcktes en kilometerlång slangledning under Narvaflodens vatten. Enligt den estniska tullen hade tusentals liter billig rysk sprit flödat genom ledningen till Narva dagligen. På den ryska sidan fanns en pump som sände iväg spriten till en tank på den estniska sidan. Tanken var en ombyggd gammal Opel, som stod på stranden till ett sommarhus. Pumpen sattes i gång två gånger per dag och spriten togs om hand på den estniska sidan och fördes till ett lager. Allt detta enligt en tulltjänsteman som konstaterade att det hela påminde om småföretagande, med skillnaden att det var olagligt. TT 13 december 2004.
14. Intervju 14 augusti 2003
Etniska grupper bland Narvas invånare enligt officiell statistik 1 januari 2005: ryssar 84 procent, ester 4 procent, ukrainare 3 procent, vitryssar 2 procent, finnar 1 procent, tatarer 1 procent, övriga 5 pro-

cent. Förutom esterna räknas de flesta grupperna som rysktalande.
15. BNS 18 februari 2005.
16. Ryskspråkiga politiker i Narva anser att Estland bör ta efter Finland och införa två officiella språk. De har svårt att förstå det faktum att esterna ser den stora ryska minoriteten i Estland som ett hot till skillnad från Finlands lilla "ofarliga" svenska minoritet. Men både regeringen i Tallinn och folkrätten skiljer mellan Finlands svenska minoritet sedan medeltiden och de inflyttade ryssarna i Estland under sovjetockupationen. Ett kompromissförslag är att regionen i nordöst, Ida-Virumaa, skulle bli officiellt tvåspråkig. Men de estniska politiker som inte säger blankt nej menar att då måste de rysktalande i området först visa att de klarar av estniska. Man är rädd att om ryska blir officiellt, så struntar ryskspråkiga i att lära sig estniska. Redan nu är det ett problem med kunskaperna i estniska bland en hel del lärare i ryskspråkiga skolor. Varje år åläggs ett antal lärare att förbättra sina estniska språkkunskaper. Om det inte sker, så kan de avskedas.
17. Intervju 30 mars 2007.
18. Intervju 18 mars 2004.
19. *Joulud Leninita* av Andres Sööt, 1994.
20. Början av 2005.
21. 2006 blev det återigen bråk om ett monument i Narva. Kommunledningen ville då sätta upp en staty av Peter den store. Peterstorget fanns ju redan. Planerna väckte ont blod på flera håll i landet. Premiärminister Andrus Ansip sade att han som vuxit upp i Tartu upplevde det förolämpande att man ville resa ett monument över en man som såg till att Tartu jämnades med marken och att invånarna deporterades.
22. Ivangorods fästning är ett minne från Ivan den förskräcklige, 1500-talsdespoten, som fördjupade Rysslands isolering och såg Ivangorod som imperiets yttersta spets mot väster. Peter den store gick på

1700-talet över floden, intog Estland och uppfyllde den ryska drömmen om hamnar vid Östersjön.

20. Lilja4ever i Paldiski

1. Dictyonema-skiffer, liknande den som finns bland annat på Öland, i Skåne och i Västergötland.
Med hjälp av svenskt kapital byggde det första självständiga Estland 1928 en fabrik i Sillamäe för oljeproduktion med skiffer som råvara.
2. Transition Online 2 mars 2000.
3. Intervju 6 juli 2004.
4. BNS 29 april 2006.
5. Matteusevangeliet 23:27.
6. Intervju 11 januari 2005.
7. De dramatiska siffrorna från sekelskiftet har länge hängt med i jämförande statistik och gett den felaktiga bilden att Estland fortfarande har världens snabbaste hiv-spridning. I verkligheten har den kända ökningstakten minskat sedan 2001. Se AIDS Prevention Centres statistik: http://www.aids.ee/index_eng.php
I Letland finns ett utbrett heroinmissbruk, men hiv-spridningen är 0,8 procent, dvs mindre än i Estland. Siffran är ännu lägre i Litauen. Där exploderade emellertid en hiv-epidemi på ett fängelse år 2002, när fångar delade på narkotikasprutor. På kort tid fördubblades antalet kända hiv-smittade personer i Litauen från cirka tre hundra till omkring sex hundra.
8. I Ida-Virumaa var lönen för en allmänläkare 5 000–6 000 estniska kronor (cirka 3 000–3 600 svenska) i månaden i januari 2005. Sjuksköterskornas minimilön var 2 700 estniska kronor, allt enligt Igor Panenko. I Tallinn och Tartu var lönerna högre. Sedan dess har lönerna gått upp en del, och i början av 2007 lyckades läkarna i Estland efter strejkhot driva igenom en betydlig löneförhöjning.
9. *The Economic Consequences of*

Ill-Health in Estonia, WHO, maj 2006.
10. Intervju 9 januari 2005.
11. Intervju 13 augusti 2003.
12. Intervju 20 mars 2004.
13. Hans Lepp skriver om Estlands herrgårdar i *The Baltic Guide*, mars 2007, www.balticguide.ee
Baltic Guide har för övrigt den bästa allmänna svenskspråkiga informationen på internet om Estland, tack vare svensk-estniska Toomas Käbin.
14. Det finns dock planer på att flytta träningsanläggningen från Paldiski, bland annat på grund av hanteringen av farligt gods i den närlägnade hamnen.
15. Estlands presidents hemsida, <http://vp1992-2001.vpk.ee/eng/k6nedl/K6ne.asp?ID=9336>
16. Se sammanställning av Rågöbornas historia: <http://www.erm.ee/pakrivootslased/Rvanemajalugu.htm>
17. Fästningen var 447 gånger 1067 meter och stod färdig år 1768.
18. Efter andra världskriget levde några familjer kvar på Lilla Rågö, de sista försvann 1965. Efter Estlands självständighet har Rågöarna, bland annat med svensk hjälp, rensats från granater, och ur vattnet har man plockat upp minor och gamla torpeder. I dag har en del gamla estlandssvenskar eller deras ättlingar återfått egendomar på Rågöarna.
19. Intervju 7 november 2005.
20. FN beräknar att människohandeln i världen inbringar motsvarande mellan 40 och 57 miljarder kronor varje år. Se FN-rapport: http://www.unodc.org/pdf/traffickinginpersons_report_2006ver2.pdf
Se även Nordiska rådets hemsida: <http://www.norden.org/webb/news/news.asp?id=6112&lang=1>
21. *Evangeliet enligt Lukas* 17:1-2.
22. Hamnen har fem kajer och ett par av kajerna är på 140 meter vardera.
23. Intervju 20 oktober 2005.
24. Hösten 2005 hade det ryska gymnasiet 360 elever och det estniska 276.

Epilog

1. I sin bok *Plikten, profiten och konsten att vara människa*, Essä, Stockholm 2003, konstaterar Göran Rosenberg: ”Plikter är vad som får människan att slå vakt om de långsiktiga förutsättningarna för sin existens ... Drömmen om ett samhälle utan plikter är drömmen om ett samhälle utan förflutet och utan framtid.” s 81f.

I *Den moderna ensamheten*, Maria Karlsson & Sharon Rider red., skriver Rosenberg om ”den ensamma massan”, mängden av individer utan förpliktande relationer. ”Plikt”, definierar han där som ”den socialt inlärda och känslomässigt förankrade förmågan att upprätthålla de band och förpliktelser mellan människor över flera generationer som gör samhället möjligt”. S 41ff.

2. Se Ulf Wickbom, *God morgon Digistan! Nio trender som ruskar om världen*, Lidingö 2006.

3. Se Arne Jarrick, *Behovet att behövas. En tänkebok om människan, kulturen och världshistorien*, Kristianstad 2005.

4. De fyra temperamenten, *Dikter*, Stockholm 1994, s 35.

5. Se Zygmunt Bauman, *Europa – ett oavslutat äventyr*, Göteborg 2005, s 19.

6. Den unge litauiske poeten Aidas Marčėnas har i dikten *Slavar* gett en för utomstående betraktare överraskande tolkning av den nyvunna friheten: *vad kan väl vara värre än vårt förlorade slaveri –*

den enda påtagliga förmögenheten vi dolde så väl?

det befriade rummet, där vi nästan inte längre finns?

tiden som plötsligt vällde in i vår hemliga tro

som nu förlorar sin mening? bönen och stönen?

vår underjordiska motståndsrörelsens hymner, den högsinta, rättrådiga kampen?

vårt stumma tålmod? hur ska vi nu kunna urskiljas från de djur och fåglar

vi hade för vana att göra oss märkvärdiga inför?

hur ska vi urskiljas från imperatorn, som brann upp i vårt högsinta hat?

Litauen diktar: möte i gryningen, 26 samtida poeter, Stockholm 2005, s 52.

7. *Vita nätter och svarta*, En brevväxling mellan Jaan Kaplinski och Johannes Salminen, Helsingfors, 2002, sid 10.

8. Ofta är det poetiska språket mer realistiskt än det politiska:

Det är den dag då husets väktare darrar och de starka männen sviktar, då malerskorna slutar mala – de är för få – då det mörknar för dem som ser ut genom fönstren,

då dörrarna mot gatan stängs till, då ljudet från kvarnen dämpas, stämman blir tunn som en fågels och sångrösten mister sin klang, då man bävar för en backe och för fasorna på vägen, då mandelträdet lyser vitt, gräshoppan släpar sig fram och kaprisfrukten mist sin kraft, då människan går till sitt eviga hem och gråtarna väntar på gatan, ja, innan silvertråden slits av och guldskaalen brister, kruset krossas vid källan och brunnskjulet går i bitar; då stoftet återvänder till jorden, sitt ursprung, och livsanden återvänder till Gud, som gav den.

Predikaren 12:3-7

9. *Vita nätter och svarta*, En brevväxling mellan Jaan Kaplinski och Johannes Salminen, Helsingfors 2002, s 11.

10. En av KGBs högsta ledare har i efterhand sagt att han ansåg att det redan 1987 var för sent att stoppa Baltikums frigörelse. Lars Peter Fredén, *Förvandlingar, Baltikums frigörelse och svensk diplomati 1989–1991*, Stockholm 2004, s 251f.

Litteratur

- Åbols, Guntars, *Contribution of History to Latvian Identity*, Riga 2003.
- Ahlander, Dag Sebastian, *Spelet om Baltikum*, Stockholm 1992.
- Andrä, Carl Göran, *Sverige och den stora flykten från Estland 1943–1944*, Uppsala 2004.
- Anušauskas, Arvydas, editor, *The Anti-Soviet Resistance in the Baltic States*, Vilnius 1999.
- Applebaum, Anne, *GULAG, De sovjetiska lägrens historia*, Stockholm 2004.
- Ash, Timothy Garton, *Free World, America, Europe, and the Surprising Future of the West*, New York 2004.
- Bauman, Zygmunt, *Europa – ett oavslutat äventyr*, Göteborg 2005.
- Belsevica, Vizma, *Jordens värme, Dikter*, Stockholm 2003.
- Berdjajev, Nikolaj, *Historiens mening*, Skellefteå 1990.
- Bobrowski, Johannes, *Skuggland*, Tollarp 2001.
- Bodin, Per-Arne, *Ryssland och Europa, En kulturhistorisk studie*, Stockholm 1994.
- Carlgren, Wilhelm M., *Sverige och Baltikum: från mellankrigstid till efterkrigsår: en översikt*, Stockholm 1993.
- Doudaïeva, Alla, *Le loup tchéchéne. Ma vie avec Djokhar Doudaïev*, Paris 2005.
- Fredén, Lars Peter, *Förvandlingar, Baltikums frigörelse och svensk diplomati 1989–1991*, Stockholm 2004.
- Fredén, Lars Peter, *Återkomster. Svensk säkerhetspolitik och de baltiska ländernas första år i självständighet 1991–1994*, Stockholm 2006.
- Fördrag om upprättande av en konstitution för Europa*, Stockholm 2005.
- Gailienė, Danutė, editor, *The Psychology of Extreme Traumatization, The Aftermath of Political Repression*, Vilnius 2005.
- Geda, Sigitas, *Fallande ängel i Palanga*, Lund 2001.
- Gevorkjan, Natalija, Natalja Timakova och Andrej Kolesnikov, *Putin direkt, Samtal med Vladimir Putin*, Västerås 2001.

- Högselius, Per, *The Dynamics Of Innovation In Eastern Europe: Lessons From Estonia*, Lund 2005.
- Isaksson, Anders, *Alltid mer, Aldrig nog*, Stockholm 1994.
- Isaksson, David, redaktör, *Baltikum – Sverige, möten över havet*, Stockholm, 2004.
- Jakobson, Max, *Finland och Sverige i ett föränderligt Europa*, Stockholm 1998.
- Kalniete, Sandra, *Med högklackade skor i Sibiriens snö*, Stockholm 2005.
- Kaplinski, Jaan, och Johannes Salminen, En brevväxling, *Sjunger näktergalen än i Dorpat?* Stockholm 1990.
- Kaplinski, Jaan och Johannes Salminen, En brevväxling, *Vita nätter och svarta*, Helsingfors 2002.
- Karlsmo, Emilie, *Rum för avsked*, Uppsala 2005.
- Karlsson, Klas-Göran, *Historia som vapen*, Stockholm 1999.
- Karlsson, Maria, och Sharon Rider, redaktörer, *Den moderna ensamheten*, Stockholm 2006.
- Kiaupa, Zigmantas, Jūratė Kiaupienė and Albinas Kuncevičius, *The History of Lithuania before 1795*, Vilnius 2000.
- Kolakowski, Leszek, *Modernity on Endless Trial*, Chicago 1997.
- Kotljarchuk, Andrej, *The Grand Duchy of Lithuania and Sweden in the European Crisis of the mid-17th century*, Stockholm 2006.
- Kreutzwald, Fr.R, *Kalevipoeg: Estlands nationalepos*, Borås 1999.
- Kross, Jaan, *Motstånd*, Stockholm 1995.
- Kuodytė, Dalia, and Rokas Tracevskis, *Siberia, Mass deportations from Lithuania to the USSR*, Vilnius 2004.
- Kuodytė, Dalia, and Rokas Trasevskis, *The Unknown War, Armed anti-Soviet Resistance in Lithuania in 1944–1953*, Vilnius 2004.
- Kuusk, Pearu, *Crimes of Communism and the Struggle for Estonias Freedom*, Tartu 2005.
- Küng, Andres, *Ett liv för Baltikum*, Stockholm 2002.
- Küng, Hans, *Kristen trots allt*, Örebro 1993.
- Kälveborn, Torsten, *Arvo Pärt, Om musiken vid tystnadens gräns*, Skellefteå 2002.
- Laar, Mart, *War in the Woods, Estonia's Struggle for Survival 1944–1956*, Washington 1992.
- Lieven, Anatol, *Chechnya, Tombstone of the Russian Empire*, New Haven, 1999
- Lieven, Anatol, *The Baltic Revolution, Estonia, Latvia, Lithuania and the Path to Independence*, London 1999.
- Litauen diktar: möte i gryningen*, Stockholm 2005.
- Luksa, Juozas, *Skogsbröder: den väpnade kampen i Litauen mot Sovjetockupationen*, Stockholm 2005.
- Lönnroth, Elias, *Kalevala, Finlands nationalepos*, Stockholm 2001.
- Naurin, Pia, and Martin Hansson, *A passionate affair. The Story of Neeme Järvi and Göteborgs Symfoniker – The National Orchestra of Sweden*, Göteborg, 2003.
- Miłosz, Czesław, *Mitt Europa*, Stockholm 1981.
- Miłosz, Czesław, *Själur i fångenskap*, Stockholm 1980.
- Misiunas, Romuald and Rein Taagepera, *The Baltic States, Years of Dependence 1940–1990*, Berkeley 1993.
- Montefiori, Simon Sebag, *Stalin, den röde tsaren och hans hov*, Stockholm 2005.
- Oz, Amos, *En berättelse om kärlek och mörker*, Stockholm, 2006.
- Pekomäe, Vello, *Estland genom tiderna*, Stockholm 1986.
- Politkovskaja, Anna, *Putins Ryssland*, Stockholm 2005.
- Rauch, Georg von, *Geschichte der Baltischen Staaten*, Stuttgart 1970.
- Rosenberg, Göran, *Plikten, profiten och konsten att vara människa*, Essä, Stockholm 2003.
- Savič, Vladislav, *Det tysta kriget, Olja, Makt, Kontroll*, Stockholm 2006.
- Solsjenitsyn, Alexander, *GULAG-arkipelagen, Fängelseindustrin*, Stockholm 1974.
- Talgre, Maarja, *Leo – ett estniskt öde*, Stockholm 2004.
- Tingsten, Herbert, *Från idéer till idyll, Den lyckliga demokratin*, Stockholm 1967.
- Venclova, Tomas, *Former av hopp*, Lund 2001.
- Venclova, Tomas, *Vilnius*, Vilnius 2002.
- Venclova, Tomas, *Winter Dialogue*, Evanston 1997.
- Viklund, Daniel, *Att förstå EG, Sveriges framtid i Europa*, Stockholm 1991.

Wickbom, Ulf, *God morgon Digistan! Nio trender som ruskar om världen*, Lidingö 2006.

Wolff, Larry, *Inventing Eastern Europe, The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, Stanford 1994.

Žižek, Slavoj, *Did Someone Say Totalitarianism? Five Interventions in the (Mis)Use of a Notion*, London 2002.

Žižek, Slavoj, *Irak: att låna en kittel*, Stockholm 2004.

Namnindex

A

Aaviksoo, Jaak 270, 271
Adamkus, Valdas 79, 80, 83, 131, 138,
150, 170, 171, 176, 177, 179
Ahlander, Dag Sebastian 276
Alas, Elisabeth 235
Aleksander III 299
Alexei II 337
Algirdas 51
Andropov, Jurij 27
Ansip, Andrus 9, 13, 20, 22, 144, 178,
190, 192, 250, 263, 264, 265, 269, 270
Applebaum, Anne 139
Asanavičiute., Loreta 88
Ash, Timothy Garton 220
Aurelius, Marcus 10

B

Banys, Benediktas 48
Bartenev, Aleksej 35
Basajev, Sjamil 77
Bauman, Zygmunt 94, 169
Baumer, Oleg 16
Belševica, Vizma 99
Berdjajev, Nikolaj 100
Berija 128
Bildt, Carl 15, 24, 88, 102, 115, 153,
163, 268, 269, 274
Blair, Tony 120, 180
Bobrowski, Johannes 51
Branner, Marie 98
Brazauskas, Algirdas 81, 82, 83
Brazauskienė, Kristina 83
Brokk, Aleksandr 198, 322, 323
Brömssen, Anna von 98
Bunting, Madeleine 120
Burjak, Alexej 10
Burjanadze, Nino 173
Bush, George W 109, 111, 120, 141,
145, 146, 150, 163, 175

C

Carl XVI Gustaf 243, 246, 265
Cheney, Dick 171, 172
Chepkaukaitė, Audra 43
Chirac, Jacques 147, 179, 180
Chrustjov, Nikita 66
Churchill, Winston 85, 86, 128
Clinton, Bill 115
Cohen, Leonard 357

D

Dahl, Birgitta 288
Dahlberg, Erik 325
Daškevičius-Papūga, Jonas 59
Dobros, Allan 160, 311
Dostojevskij, Fjodor 314
Dudajev, Džjochar 113, 114, 115, 116,
117, 118, 119
Dudajeva, Alla 115
Dudajevitjs, Moussa 118
Durkheim, Émile 215

E

Edman, Stefan 213
Engmann, Alice Birgitta 345
Ergma, Ene 272
Ernesaks, Gustav 282, 283, 286, 287,
288
Essen, Gustav von 343

F

Fontelles, Josep Borell 170
Fradkov, Michail 159
Fredén, Lars Peter 152
Friedman, Milton 268
Friis, Janus 188

G

Gajauskas, Balys 80, 81, 82, 83, 84, 88
Gajauskienė, Irene 81, 82, 83, 84
Gardie, Pontus De la 317
Geda, Sigitas 43, 292, 293

- Gediminas 50, 51, 52, 169
 Gorbatjov, Michail 88, 133, 175, 259, 267
 Gotsjova, Tatjana 336
 Grinius, Kazys 79
 Grinius, Liūtas 79
 Grybauskaitė, Dalia 200
 Gustaf VI Adolf 243
 Gustafsson, Ivar 226
 Gustav II Adolf 112, 189, 245, 246, 265, 343
 Gustav Vasa 346
 Göring, Hermann 109
- H**
 Halonen, Tarja 274
 Hansson, Per Albin 131, 216
 Hašek, Jaroslav 315
 Havel, Václav 19
 Hedenius, Ingemar 67
 Hedrenius Andreasson, Sara 98
 Heinla, Ahti 188
 Hitler, Adolf 24, 85, 92, 109, 124, 125, 127, 128, 132, 135, 137, 142, 319
 Hägerström, Axel 67
- I**
 Ilves, Toomas Hendrik 7, 10, 25, 70, 138, 139, 142, 149, 155, 157, 160, 163, 164, 176, 178, 269, 271, 279, 304
 Ivan den förskräcklige 52
- J**
 Jackson, Bruce 146, 148
 Jadwiga 52
 Jagellonica, Katarina 53
 Jakobson, Max 100, 123
 Jalakas, Rudolf 266
 Jankauskas, Kęstutis 147
 Jaroslav den vise 298
 Jaudzema, Albinas 62
 Jegorova, Veera 19, 311
 Jeltsin, Boris 115, 116, 118, 153, 175
 Jogaila 51, 52
 Johan III 53
 Josefowicz, Leila 283
- Jukāme, Rasma 213
 Jurkāns, Jānis 151, 152
 Jusjtjenko, Viktor 170
 Jürvetson, Steve 188
 Järvi, Kristjan 283
 Järvi, Lukas 284
 Järvi, Neeme 283, 285
- K**
 Kalanta, Romas 28, 48
 Kalda, Siim 17, 18, 19
 Kallas, Siim 149, 150, 198, 250, 265, 266, 269
 Kalniete, Sandra 150, 151, 152, 295
 Kalvītis, Aigars 159, 204, 207, 208, 209, 211, 212
 Kant, Immanuel 314
 Kaplinski, Jaan 109, 110, 111, 112, 120, 169, 199, 292, 302, 356
 Kapuściński, Ryszard 124
 Karl X Gustav 53
 Karl XII 53, 123, 169, 228, 318, 325, 343
 Karlfeldt, Erik Axel 214
 Kasesalu, Priit 188
 Kaus, Jan 35, 37
 Kekkonen, Sylvi 248
 Kekkonen, Urho 248
 Kestutis 51
 Kingsley, Ben 192
 Klaas, Eri 282, 287
 Klippberg, Olle 243, 244
 Kohl, Helmut 181, 182
 Koidula, Lydia 282
 Kokk, Enn 288
 Kolakowski, Leszek 58
 Kononov, Slava 300, 301, 302, 303, 307, 308, 313, 314
 Korotkov, Sergej 10
 Kragh, Bo 266
 Kreegipuu, Kalev 253
 Kreitzberg, Peeter 270
 Kreuzwald, Friedrich Reinhold 255
 Kross, Jaan 68, 130
 Kukk, Jüri 133
 Kull, Päivu 247
- Küing, Hans 218
 Kurga, Signe 291
 Käbin, Ivan 282
 Käbin, Toomas 209
 Köster, Jaan 223
 Köster, Virve 227, 229, 231, 232, 239
- L**
 Laar, Mart 164, 165, 197, 248, 250, 265, 267, 268, 269, 270, 306, 313
 Ladigaitė, Marija 66, 70
 Ladin, Usama bin 108, 111
 Lagerlöf, Selma 73, 75
 Landsbergis, Vytautas 79, 80, 81, 82, 134, 135, 177
 Laretei, Heinrich 225
 Laretei, Käbi 225
 Lauristin, Johannes 271
 Lauristin, Marju 200, 271
 Lenin 59, 127, 329
 Leončikas, Tadas 45
 Levik, Jevgeni 19
 Lewis, C S 119
 Lieven, Anatol 57, 275
 Lindgren, Astrid 103, 223, 241
 Lindh, Anna 140, 272, 278
 Lindhagen, Carl 125
 Lopata, Raimundas 177
 Lönnrot, Elias 95, 255
- M**
 Made, Tiit 198
 Mandela, Nelson 84
 Mazur, Tanel 316, 317, 319
 Meri, Lennart 86, 95, 250, 274, 275, 276, 277, 278, 287, 290, 345
 Merkel, Angela 179, 180, 181, 182
 Metspalu, Andres 189
 Mickiewicz, Adam 133
 Mikojan, Anastas 282
 Mikser, Sven 156, 270, 271
 Mill, John Stuart 69
 Miłosz, Czesław 27, 51, 52, 76, 168, 222
 Mindaugas 60
 Mirren, Helen 191
 Mitt, Einar 253
- Molotov, Vjatjeslav 127, 128, 129, 130, 131
 Montefiori, Simon Sebag 128
 Moodysson, Lukas 347
 Moorast, Aleksandra 23
 Muciņš, Rihards 147
 Mukrupāvela, Laima 201
 Munters, Vilhelms 129
 Mātas, Mare 228
- N**
 Neiman, Alexander 318
 Neiman, Ludmila 319
 Niklus, Mart 133
 Noskov, Aleksei 306, 307, 308, 310
- O**
 Odintsenko, Milvi 234
 Ohlsson, Erik 213
 Oidermaa, Erki 253, 254
 Ojaste, Aksel 247
 Ojaste, Arnold 247
 Ojuland, Kristiina 139, 140, 148, 153, 154, 272, 273, 274
 Olof Skötkonung 50
 Orlov, Jurij 75
 Orlov, Vadim 333, 335, 336
 Oxenstierna, Axel 324
 Oz, Amos 55
- P**
 Paet, Urmas 159
 Palginõmm, Mai 321
 Palme, Olof 190, 216
 Panenko, Igor 337, 338, 339
 Parts, Juhan 262, 266, 270, 273, 274, 287, 289, 290
 Persson, Göran 120, 180, 216
 Peter den store 10, 129, 243, 299, 346
 Petersen, Ilmar 195
 Peterson, Kristjan Jaak 249
 Pētersone, Karina 220
 Petkus, Viktoras 73, 74, 75, 76, 77, 78, 85, 86, 87, 88, 132
 Pihelgas, Peep 306, 307, 308, 309, 310
 Piltz, Anders 68

Platelis, Kornelijus 184
Polis, Algimantas 45
Politkovskaja, Anna 116, 117
Powell, Colin 147
Prodi, Romano 274, 282, 289
Pronin, Oleg 339, 340, 341
Pronina, Ludmila 318
Pusjkin, Aleksander 315
Pusjkin, Alexander 117
Putin, Vladimir 8, 9, 13, 15, 25, 77,
112, 116, 118, 137, 138, 139, 140, 141,
142, 145, 153, 156, 158, 163, 177, 179,
264, 268, 269, 337
Pärt, Arvo 281, 283
Päts, Konstantin 130, 131, 230

R

Raik, Katri 303, 304
Rass, Regina 344, 347, 350, 351
Rauch, Georg von 126
Raudjal, Indrek 107
Reinfeldt, Fredrik 269
Ribbentrop, Joachim von 127, 128, 129,
132, 135
Rice, Condoleezza 174
Reagan, Ronald 268
Roosevelt, Franklin 85, 86, 128, 132
Rosenberg, Alfred 238
Rummo, Paul-Eerik 305
Rumsfeld, Donald 148, 171
Rushdie, Salman 108
Rüütel, Arnold 138, 143, 158, 250, 271,
273, 274, 275, 276, 278, 279, 287, 289
Rüütel, Ingrid 274
Rätsep, Evald 288

S

Saakasjvili, Micheil 164, 165
Sabe, August 255
Salo, Vello 86, 120
Saluveer, Aarne 284
Savisaar, Edgar 155, 198, 250, 259, 261,
262, 263, 264, 265, 266, 267, 270, 275,
277, 279, 287
Savisaar, Vilja 287
Schröder, Gerhard 177, 179

Selzer, Karl 128, 129
Semjonov, Sergei 310
Sigismund 52, 53
Simaška, Eduardas 60, 61, 63, 67, 88
Sjostakovitj, Dimitrij 285, 288
Sjtjaranskij, Anatolij 75
Skorbatjuk, Oksana 160, 311
Skytte, Bengt 53
Smetona, Antanas 130
Smigun, Kristiina 252
Solana, Javier 174
Solzjenitsyn, Alexander 65, 117
Spranaitas, Darius 44
Stalin, Josef 54, 66, 73, 86, 110, 117,
124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 132,
135, 142, 168, 235, 262, 285, 286, 299
Stalnuhin, Michail 325, 327, 328
Stangl, Andreas 46
Stenbock, Jakob Pontus 262
Stepanov, Sergej 328, 330
Svensson, Ludvig 190
Söderblom, Nathan 246

T

Talgre, Leo 86
Talgre, Maarja 86
Tallinn, Jaan 188
Tammiste, Tarmo 327
Taube, Evert 316
Teppand, Tõnis 288, 289
Terleckas, Antanas 133
Thatcher, Margaret 268
Tingsten, Herbert 67, 218, 221
Titma, Mikk 198
Titov, Herman 282
Tjajkovskij, Pjotr 242, 333
Tolly, Michail Barclay de 112
Tolstoj, Leo 112, 117
Toots, Valter 113, 114, 115, 117
Tranströmer, Tomas 354
Tubin, Eduard 285
Tõnisson, Jaan 228

U

Ulmanis, Kārlis 131
Uluots, Jüri 225, 235
Urbšys, Juozas 129

V

Vagans, Romans 291
Vaitiekūnas, Petras 174
Valionis, Antanas 172, 173, 174, 175,
178, 179
Varacinskas, Vladimir 44
Varblane, Urmas 193, 196, 197
Veerpalu, Andres 252
Veisaitė, Irena 84, 87
Venclova, Tomas 57, 75, 84, 85, 107,
118, 222, 284
Vesik, Alma 233
Vesik, Elisabeth 224, 226, 227
Vesik, Jakob 224, 225, 226, 233, 235,
236, 237, 238, 239
Vesik, Mihkel 234
Vesik, Sinaida 234
Vesik, Ōie 230

Vetik, Raivo 22, 23
Viķe-Freiberga, Vaira 135, 137, 140,
141, 142, 159, 289, 290
Vildžiūnas, Vladas 66
Vint, Riita 247
Vytautas 51
Vähi, Tiit 323, 324
Vöormann, Mai 143

W

Wallström, Margot 168
Wikland, Ilon 241, 320

Z

Zalatorius, Mantas 193, 194
Zatlers, Valdis 160
Žemkalnis, Gabrieliuss 78, 79, 80
Zennström, Niklas 188
Zetterholm, Tore 97
Žižek, Slavoj 110
Zjdanov, Andrej 126
Žuravljev, Juri 11, 13, 14

